

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. М. УТЕМИСОВА

ХАБАРШЫ

Жылына 4 рет шығады

№ 1 (53) - 2014

ВЕСТНИК

Выходит 4 раза в год

Орал-Уральск

Выпуск 1 (53) шығарылым

қантар — ақпан - наурыз/январь — февраль - март

ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ
ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ

Бас редактор — Главный редактор:

А.С. ИМАНҒАЛИЕВ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор, академик/
доктор педагогических наук, профессор, академик

Бас редакторының орынбасары — Заместитель главного редактора

Ә.Қ. МҰҚТАР

т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры
д.и.н., профессор, проректор по НР и МС ЗКГУ им. М.Утемисова

Редакция алқасы — Редакционная коллегия:

Т. Вюнш —	философия докторы (PhD), профессор, Пассау университеті (Германия, Пассау қ.)	докторы философии (PhD), профессор, Университет Пассау (Германия, г. Пассау)
П.М. Кольцов -	т.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.и.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г. Элиста)
А.С. Тасмағамбетов -	т.ғ.д., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, бірінші проректор	д.и.н., доцент, первый проректор ЗКГУ им. М.Утемисова
Т.З. Рысбеков -	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Ұ.Т. Ахметова -	тарих ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., ЗКГУ им. М.Утемисова
А.С. Турчин -	психол.ғ.д., доцент, Иванов мемлекеттік университеті (Ресей, Иванов қ.)	д.психол.н., доцент, Ивановский государственный университет (Россия, г. Иванов)
А.С. Қыдыршаев —	педаг.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.педаг.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Ж.И.Сардарова -	педагогика ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.педаг.н., ЗКГУ им. М.Утемисова
А.В. Скали —	педаг.ғ.к., доцент, Экономика университеті (Польша, Быдгощ қ.)	д.педаг.н., доцент, Университет экономики (Польша, г. Быдгощ)
К. Кайнер -	филол.ғ.д., профессор, Йоханнес Гутенберг атындағы университет (Германия, Майнц қ.)	д.филол.н., профессор, Университет им. Йоханнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц)
А.Р. Габидуллина -	филол.ғ.д., профессор, Донбасс мемлекеттік педагогикалық университеті (Украина, Горловка қ.)	д.филол.н., профессор, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, г. Горловка)
М.К. Бисемалиева -	филол.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.филол.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Г.К. Хасанов -	филол.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.филол.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.Г. Абуханова -	филол.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.филол.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.
Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, №971 – Ж куәлігі берілген.
ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің келісімімен мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін 10.12.2012 ж. есепке алу туралы №13214-Ж куәлігі берілген.
Жинақ филология, педагогика, тарих ғылымдары бойынша ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынатын ғылыми баспалар тізбесіне енді.

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.
Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999 г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.
Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №13214-Ж от 10.12.2012 г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства культуры и информации РК.
Журнал включен в Перечень изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов научной деятельности по филологическим, педагогическим и историческим наукам.

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2014.
ТІРКЕУ НӘМІРІ 1432-Ж

ПЕДАГОГИКА ПЕДАГОГИКА PEDAGOGICS

УДК 376.5-053.6

Сардарова Ж.И. - п.г.д., доцент
Курмангазиева Г.Е. – магистрант
М. Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: sardar.Zh@mail.ru.

ТӘРБИЕСІ ҚИЫН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АДАМГЕРШІЛІК- ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Аннотация. Мақалада “қиын балалар” мәселесінің негізгі терминдеріне, түрлері мен себептеріне нақты талдау жасау негізінде олардың адамгершілік-құқықтық тәрбиесін ұйымдастырудың негізгі бағыттарын анықтаған.

Тірек сөздер: қиын балалар, девиация, адамгершілік-құқықтық тәрбие.

Қазіргі кезде отбасы тәрбиесінің өзекті мәселесінің бірі-отбасының адамгершілік тәрбиесі. Соңғы жылдары отбастарында ажырасу сияқты келеңсіз жайттардың орын алуы, бала тәрбиесіне немқұралы қарау, тастанды балалар деп аталатын топтың пайда болуы және отбасында бала санының азаюы, жалғыз басты аналардың көбеюі, толық отбасының барған сайын азаюы, экономикалық тұрмыс-тіршілік күнелтудің қиындығы, отбасын асыраушылық табыстың азаюы барған сайын белең алуда. Мұның өзі ең алдымен отбасы мүшелерінің бір-біріне деген адамгершілік қарым-қатынастарының құлдырауы өз тарапынан балаға деген аналық-аталық мейірімділік көзқарастың және отбасының тәрбиелік мүмкіндігінің төмендеуіне ықпалын тигізуде. Сонымен қатар, қоғамда орын алып отырған экономикалық дағдарыс, рухани адамгершілік құндылықтардың жойылуы, отбасының әлеуметтік, материалдық жағдайының құлдырауы, отбасының өмірлік дүниетанымының өзгеруіне, ал отбасындағы жасөспірімнің өмірлік бағдарындағы өзінің мақсат-мүдделеріне деген сенімсіздіктің туындауына және адамдық қасиет-сапаларды бағаламаудың, өздерінің өміріне немқеттілікпен қарауы, адамгершілік тұрғыдан азғындыққа ұшырауы орын алуда.

Ғалым-зерттеуші Г.А.Уманов “қиын” балалар проблемасын зерттегенде, оның себептерінің бірі-әке-шешесінің маскүнемдігі, әкесіз, бақылаусыздық, орынсыз қаталдық, ұрып-соғу екендігін анықтаған [1].

Зерттеуші ғалым Ж.А.Қайырова: «Қиын бала» атанып, отбасында да, мектепте де қиындық тудырып жүрген балалар туралы айтылып та, жазылып та жүр. Әйтсе де, бұл мәселе әлі шешімін тапқан жоқ. Адам өмірге келген сәттен бастап, үлкен әлеуметтік ортаға тап болады. Оның осы ортада өзін нық, еркін сезінуіне көптеген факторлар қажет. Қазіргі көп мәдениетті қоғамда балаға сыртқы әсер етуші жағдайлар оның жаңа қалыптасып келе жатқан тұлғасына әсерін тигізеді [2, 3].

Құқықтық тәрбнені педагог ғалымдар «құқықтық сана қалыптастырудан бастау керек», - деп белгілейді. «Оның құрамды бөлігі заңды, сол мемлекеттің мәдениетін, ондағы демократиялық бастамаларға

құрмет және жауапкершілік пен белсенділік»-деп біледі. Ал заңның тәрбиелік қызметі жастардың құқық талаптарын және адамгершілік нормаларын саналы және белсенді орындауға баулу. Дәл осы жерде педагогика мен құқықтану ұштасады, айталық педагогика адамгершілік нормаларын орындауға үйретуден құқықтық мәдениетке қарай біртіндеп өтеді, одан соң заңтанудан құқық талаптарын орындауға, одан адамгершілік тәрбиеге қарай бағытталады. Бұл «екеуі де адамның құқықтық мәдениетін қалыптастыруға бағытталады», - дейді белгілі ғалым Б.Лихачев [4].

Қазіргі кездегі жасөспірімдердің арасындағы қылмыстың көбеюі, жастардың нашакорлығы, адамзаттың басынан төніп тұрған әр түрлі дерттің қанат жаюы, бүкіл әлемді алаңдатып отыр. Баланың негізгі тәрбиешісі-өзінің туып өскен ортасы, ата-анасы. Баланың дұрыс азамат болып өсуі немесе қате жолға түсуі көбінесе үлкендерге байланысты. «Баланы- жастан...» деген сөздің мазмұны өте терең. Себебі, есейіп кеткен соң баласының теріс мінезін, қалыптасқан қате көзқарасын өзгерту өте қиын.

Қиын балаларды әлеуметтендіруге байланысты Отандық ғалымдардың еңбектері аса құнды. Соның ішінде мектеп оқушыларын қазақтың халық педагогикасы арқылы этикалық-адамгершілік тұрғыдан әлеуметтендіру мәселелері педагог-ғалымдар: Қ.Жарықбаев, С.Қалиев, Ж.Наурызбай, Қ.Бөлесев, Қ.Қожахметова, Ж.Намазбаева, Ә.Қамақ, Н.Көшеров т.б. еңбектерінде ерекшеленген. Біздің проблемамыз тұрғысынан О.Нұсқабаевтың, Г.Аңламасованың ғылыми-педагогикалық еңбектерінің мазмұны аса құнды.

Енді “қиын балалар” мәселесінің негізгі терминдеріне, түрлері мен себептеріне тоқталсақ.

Қиын балалар-тұлғалық дамуында көрінеу ауытқулары бар екенін көрсететін балалар санаты. Әдетте бұларды бұл санатқа қосқанда олардың оқу-тәрбие процесінің дұрыс өтуіне кедергі болатын даралық-психологиялық ерекшеліктерінің сыртқы көріністері негізге алынады. Баланың мінез-құлқындағы кінәраттардың себептері алуан түрлі болады, оның «қиын» деп бағалануы көбінесе психофизиологиялық сипаттамасын көрсетпейді, ол туралы ата-аналар мен педагогтардың пікірін білдіреді.

Қазіргі әдебиетте «қиын балалар» деп, әдетте, мінез-құлықтары жалпы қабылданған нормалардан көп ауытқитын және дұрыс тәрбиелеуге кедергі жасайтын балалар аталады. Сондықтан оларға қатысты, «тәрбиеленуі қиын балалар» деген термин синонимі қолданылады, осы арқылы олардың педагогикалық кағидалар бойынша тәрбиеленуге мүлдем бейімсіздігі және дәстүрлі педагогикалық ықпалдарды әсте қабылдамайтыны білдіріледі.

Тәрбие процесінде қиындық келтіретін негізгі себептердің бірі психикалық аурулар болуы мүмкін. Мысалы, психопатияға не жастайынан бала аутизміне душар болған баланы тәрбиелеу қиын болады. Алайда бұған қарап оны қиын балалар санатына жатқызу жөн бола қоймайды, өйткені мұндай ауытқушылықтармен көбіне медицина шұғылдануы тиіс. Егер балада жүйке-психикалық ауытқу бар деп, күмән келтіретіндей мінез-құлық болса, онда психоневрологтың, невропатологтың, балалар психиатрының консультациясы қажет, олар білікті диагноз қойып, тиісінше емдеу белгілейді.

Кейбір ауытқулар психикалық ауруларға жатпайтын туа не біткен психофизиологиялық ауытқулардан болады. Мұндай ауытқулардан зардап шегуші балалар олардың психофизиологиялық дамуының ерекшеліктері ескеріліп, жетелей тәрбиелік көзқарас тұрғысынан қарауды керек етеді. Педагогикалық ықпалдың жекелей бейімдендірілген шаралары емдік-коррекциялық шамалармен ұштастыра жүргізілетін болса, мұндай мінез-құлық ауытқушылықтары көбіне түзеуге келеді.

Қиын балаларды медициналық тексеруден өткізген жағдайлардың көпшілігінде олардың психикалық дамуының қалыпты деңгейде екендігі анықталады. Сондықтан олардың мінез-құлқындағы ауытқулардың сыртқы-элеуметтік және педагогикалық факторлардан болатыны анық. Мұндай уақытша ауытқулардың ең көп кездесетін себептернің бірі баланың дамуының жастық ерекшеліктерінің ата-аналармен педагогтар тарапынан жете ескерілмеуі болады. Отандық бала психологиясында баланың жекелей дамуында тұрақты және сыни жастар деп аталатын жастардың кезек келуі, соңғысында оның дамудың сапалық жаңа кезеңіне өту болатыны анықталған. Бұл орайда баланың өскелең қажетсінулері мен қабілеттері әр кезде бірдей әділетті бағамдала бермейді, сөйтіп педагогикалық ықпалдың бұрыннан бар, бірақ енді барабар болмай қалған шаралары қолданыла береді.

Баланың мінез-құлқында және оның тұлғалық қалыптасуында мектептегі үлгерімі үлкен рөл атқарады. Оқуда әртүрлі себептерден қатарынан артта қалу мектеп оқушысында сабаққа жеккөрушілікпен қарау және өзін сабақтан басқа дай ретте көрсету пиғылына негіз болуы мүмкін. Балаларды қиын балалар қатарына қосуға апарып соғатын әр алуан мінез-құлық ауытқулары не жүйке-психикалық ауытқулардың салдарынан, не тұлғалық дамудың қолайсыз жағдайлары мен факторларының салдарынан болады. Әрбір жеке жағдайда педагогтан ауытқулардың себептерін талдап, бағамдау және бұл себептерді жою жөнінде мұқият жұмыс жүргізу талап етіледі.

Жалпы, баланың қиын тәрбиеленуі [5], қоғамда қалыптасқан нормалар мен ережелерді сақтамауын ғылымда девиация (латынның «deviatio» тыңдамау, ауытқу деген мағынаны береді) деп атайды. Соған орай көптеген әдебиеттерде «қиын бала» түсінігінің орнына «девиантты» термині өте жиі кездеседі. Жалпы, «қиын мінез-құлық», «девиантты мінез-құлық», «ауытқыған мінез-құлық» түсініктері синонимдер болып табылады да, қай терминді алсақ та, қиын бала мәселесі туралы ұғым екенін білеміз.

Девиация бірнеше типтен тұрады: девиантты, делинквентті және криминалды мінез-құлық. Девиантты мінез-құлық - элеуметтік нормалар мен ережелерге сәйкес келмейтін мінез-құлықты айтады. Ол ауытқыған мінез-құлықтың бір түрі. Кейбір әдебиеттерде бұл типті «антидисциплиналық» деп те атайды.

Девиацияны зерттеуші көптеген ғалымдар девиантты мінез-құлықтың пайда болу факторларын түрліше түсіндіреді. Біріншілері оларды екі үлкен топқа ішкі және сыртқы факторлар деп бөлсе, екіншілері оларды бөлмей:

- жанұяда берекенің болмауы;
- ата-ананың «ерекше» қамқарлығы;
- тәрбие берудегі кемшіліктер;
- өмірде кездесетін қиыншылықтар мен күйзелістерді жеңе алмау;

- өмірлік дағдының болмауы, айналысындағы адамдармен, құрбыларымен жарасымды қатынасқа түсе алмауы;
- сырттан келген қысымға төтеп бере алмау, өз бетінше шешім қабылдай алмау, сынаушылық ойды дамыта алмау;
- психоактивті заттарды жиі пайдалануы;
- агрессиялық жарнаманың ықпалды болуы;
- мектептерде психологиялық көмек көрсету қызметінің нашар дамуы;
- балалар мен жасөспірімдердің бос уақытының проблемалары,- деп көрсетсе, үшіншілері оларды негізгі бес факторға бөліп қарастырады.

Оларды жекеше қарастыратын болсақ:

1) биологиялық факторлар – баланың әлеуметтік бейімделуіне кедергі жасайтын физиологиялық және анатомиялық жағымсыз ерекшеліктер. Оларға мыналар жатады:

- ұрпақтан-ұрпаққа берілетін немесе ананың жүкті болғанда дұрыс тамақтанбауы, арақ-шарап, нашақорлы заттарды пайдалануы, темекі тартуы, ананың физикалық, психикалық т.б. сырқаттары себеп болатын генетикалық факторлар: ақыл-ой дамуының бұзылуы, есту, көру кемшіліктері, жүйке жүйесінің зақымдауынан пайда болған денедегі кемшіліктер.

- психофизиологиялық факторлар: психофизиологиялық күш, дау-жанжал, келіспеушілік жағдайлар, адам организмдеріне кері әсер ететін, қоршаған ортаның химиялық құрамы, соматикалық, аллергиялық, токсикалық ауруларға душар ететін энергетикалық технологияның жаңа түрлері;

- физиологиялық факторлар: сөйлеу дефекттері, адам бойындағы соматикалық кемшіліктер.

Бұлардың бәрі адамның қоршаған ортаға, жеке адамдарға деген жағымсыз қарым-қатынасын тудырады, ал балалар болса, өзіндік сезім мен танымдық деңгейіне байланысты, құрбы-құрдастары арасында, ұжымда еркін сезіне алмайды, қатынасы бұзылады;

2) психологиялық факторлар. Бұған баладағы психопатологиялар мен мінездегі кейбір қасиеттердің басым болуы т.б. жатады. Бұл ауытқушылықтар жүйелік-психикалық ауруларда, психопатияда, неврастенияда т.б. көрінеді. Акцентуациялық сипаттағы мінезді балалар өте ашушаң, дөрекі болады. Оларға міндетті түрде әлеуметтік-медициналық реабилитация, сонымен қоса, арнайы ұйымдастырылған тәрбиелік жұмыстар жүргізу керек.

Баланың әрбір даму сатысында, олардың психикалық қасиеттері, тұлғалық және мінездегі ерекшеліктері қалыптасып, дамып отырады. Бала даму барысында әлеуметтік ортаға бейімделуі немесе керісінше бейімделмей, жатсынып кетуі мүмкін.

Егер, балаға ата-ананың жылуы, махаббаты, ықыласы жетіспесе, онда, ол ата-анасынан шеттеніп кетеді. Шеттену - невротикалық реакциялар, қоршаған ортамен қатынастың бұзылуы, сезімдік (эмоционалық) тепе-теңсіздік және суықтық, ашуланшақтық, психикалық аурулар және психологиялық патологиялар сияқты жағымсыз мінез-құлықтың пайда болуына жол ашады [6]. Егер, балада адамгершілік құндылықтар қалыптаспаса, онда, ол пайдакүнемдік, қанағатсыздық, зорлаушылық, дөрекілік т.б. сияқты жағымсыз қасиеттерге бейім тұрады.

3) әлеуметтік-педагогикалық факторлар. Олар мектептік, отбасылық, қоғамдық тәрбиедегі кемшіліктердің нәтижесінде, баланың оқудағы үлгермеушілігіне байланысты. Мұндай балалар көбінесе мектепке дайындығы жоқ, үйге берілген оқу тапсырмаларына және бағаларға парықсыз қарайтындар. Бұның бәрі баланың оқудағы бейімсіздігін көрсетеді. Оқушының оқудағы бейімсіздігінің (дезадаптация) қалыптасуы мынадай сатылардан өтеді:

- оқудағы декомпенсация – баланың жалпы мектепке деген қызығушылығы жоғары, бірақ бір немесе бірнеше пәнді оқуда қиыншылықтарға тап болуынан;

- мектептік бейімсіздік (дезадаптация) – бала сабаққа үлгермеуімен қатар, оның мінез-құлқы өзгеріп, мұғалімдермен, сыныптастарымен қарым-қатынасы бұзылып, сабақтан қалуы көбейеді немесе мектептен біртіндеп қол үзе бастайды;

- әлеуметтік бейімсіздік – баланың оқуға, мектепке, ұжымға деген қызығушылығы жойылады, асоциалдық топтармен араласып, алкогольге, нашақорлыққа қызыға бастайды;

- криминалдылық – кейбір отбасындағы әлеуметтік жағдайдың өте төмен болуы, балаларды да өз ортасындағы әлеуметтік теңсіздікке әкеледі, ал мектеп оқушысы, жасы жетпегендіктен жұмыс істей алмайды, содан барып олар қылмысты іс-әрекеттермен айналыса бастайды.

Баланың психоәлеуметтік дамуындағы ауытқушылықтардың негізгі факторы - ата-ана. Баланың бойындағы асоциалды мінез-құлықты қалыптастыратын отбасы қатынасының бірнеше жағымсыз стилдері бар:

- дисгармонды стиль - бір жағынан ата-ана баланың барлық тілектерін орындайды, үлкен қамқорлық жасайды, екінші жағынан конфликті жағдайларға баланы итермелейді;

- тұрақсыз, конфликті стиль – толық емес отбасындағы, ажырасу кезіндегі, ата-ана мен балалар бөлек тұрған жағдайдағы тәлім-тәрбиелік кемшіліктерден туындайды;

- асоциалды стиль - ата-ананың арақ ішуі, нашақор заттарды пайдалануы, криминалды іс-әрекет, моральді өмір сүру жағдайы, отбасылық қаттығездік, зорлаушылық жатады.

4) әлеуметтік-экономикалық факторлар. Әлеуметтің теңсіздігі, қоғамның кедей және бай болып бөлінуі, жұрттың кедейленуі, жұмыссыздық, инфляция, әлеуметтік кернеу, т.б

5) моральді-этикалық факторлар. Қазіргі қоғамның адамгершілік қасиеттерінің деңгейі төмен болуы, рухани құндылықтардың бұзылуы.

Сөйтіп, біздің зерттеу проблемамыз бойынша келесі шарттар негізіндегі бағыттарға сүйену қажеттігі туынайды:

- балаға ілтипатпен, ізгі тілектестікпен қарау;

- оның жағымды қасиеттеріне сүйену;

- оның адамгершілік күшіне, потенциалды мүмкіндіктеріне сену;

- оқушыларды салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін жасалған жалпы білім беретін бағдарламаларды тиімді пайдалану;

- салауатты өмір салтын қалыптастыруға, қауіпсіз тіршілік етуге бағытталған тәрбиелік бағдарламаларды ұштастыра пайдалану;

• девиантты мінезге ие балалардың білім алуы мен бос уақытын пайдалы іс-әрекеттермен өткізу жолдарын қарастыратын жаңа кешенді бағдарламалар құру және бүгінгі күн талабына сәйкесті озық тренингтерді кеңінен қолдану.

Әдебиеттер:

1. Уманов Г.У. Бала бақыты. - Алматы, 1979. – 280 б
2. Қайырова Ж.А. Мінез-құлық ауытқушылығының себептері // Білім беру жүйесіндегі этнопедагогика. – 2005. - № 6. – 46-52 бб
3. Дайрабаева Г.М. Жалпы білім беретін мектептегі жеткіншектердің құқықтық мәдениетін тәрбиелеу: пед. ғыл. канд. дис. автореф: - Шымкент, 2006. – 26 б
4. Керімов Л.К. Қиын жасөспірімдерді жеке-дара қайта тәрбиелеу теориясы мен практикасы. - Алматы, 2003, - 123 б
5. Поливанова К.Н. Психологическое содержание подросткового возраста // Вопросы психологии. - 1996. - № 1.
6. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии // - М.,: АПН РСФСР, 1950.- Т.8. - 776 с

Сардарова Ж.И., Курмангазиева Г.Е.

Основные направления организации нравственно-правового воспитания с трудными подростками

В статье на основе теоретического анализа конкретизируется термин “трудные дети” и определены основные направления организации нравственно-правового воспитания с трудными подростками.

Ключевые слова: трудные подростки, девиация, нравственно-правовое воспитание.

Zh.I. Sardarova, G. Kurmangazieva

The basic directions of the organization of the moral-legal education with difficult teenagers

In article on the basis of the theoretical analysis the term "difficult children" is concretized and the basic directions of the organization of the moral-legal education with difficult teenagers are defined

Key words: difficult teenagers, the deviation, the moral-legal education

УДК 37.026

Сардарова Ж.И. - п.ғ.д., доцент;
Тленбергеннова Г.Е. – магистрант,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
*E-mail:*sardar.Zh@mail.ru.
*E-mail:*gauhar-1990@mail.ru.

**БАСТАУЫШ МЕКТЕПТІҢ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ-
КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ
МҮМКІНДІКТЕРІ**

Аннотация. Мақалада бастауыш мектептің оқу үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарын қолданудың психологиялық-педагогикалық тұрғыдан тиімділігі талданып, бастауыш сынып оқушылары үшін орасан зор дидактикалық мүмкіндіктері ашылған.

Тірек сөздер: бастауыш мектеп, оқыту үдерісі, білім беру жүйесін ақпараттандыру, ақпараттық-коммуникациялық технология, ақпараттық-коммуникациялық технологияның дидактикалық мүмкіндіктері.

Еліміздің саяси, әлеуметтік-экономикалық өзгерістеріне сай білім беруді жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі – білім беруді ақпараттандыру және ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарын жаңа жағдайда қолдану арқылы жеке тұлғаның танымын зияткерлік әлеуетін дамыту негізінде әлемдік білім деңгейіне қол жеткізу. Осы тұрғыда Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде ... қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану» – деп, ақпараттық-коммуникациялық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамыту және оның мүмкіндіктерін әлемдік ақпараттық ортаға ену мақсатында қолдану ұсынылып отыр [1,3-бет].

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім беру жүйесінде жеткілікті нысана – білім, білік, дағды жиынтығын меңгеру ғана емес, оқушылардың ақпаратты өздігімен табу, талдау, құрылымдау және тиімді пайдалану дағдысын бойына сіңіру, ақпараттық үдерістерді түрлендіру арқылы оқушылардың сапалы білім алуына назар аударылған [2].

Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында «бастауыш білім берудің мақсаты – білім алушылардың оқу іс-әрекетін меңгеруі және олардың жеке қасиеттерін ашу үшін жағдай жасау», – деп көрсетілген [3, 23-бет]. Осындай күрделі мақсат пен міндеттер бастауыш мектептің оқыту үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарын қолдану әдістемесін дайындау қажеттілігін айқындайды.

Білім беру мекемелеріндегі ақпараттық орта оқушылардың сапалы білім алудың қайнар көзі екендігін көптеген ғалымдар зерттеу нәтижелерінде және педагогикалық тәжірибелерінде дәлелдеген.

Педагогика классиктері Я.А.Коменский, Ж.Ж.Руссо, А.С.Макаренко және қазақ халқының біртуар агартушы-ғалымдары әл-Фараби, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев және т.б. еңбектерінде оқыту және білім беру мәселесі басты орын алған. Олар оқу-білім арқылы қоршаған ортаны танудың негізгі құралы ретінде оқулықтың орнын жоғары бағалаған.

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық іс-әрекетін қалыптастырудың психологиялық аспектілері және оған ақпараттың ықпал ету заңдылықтары Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.В.Запорожец, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов, М.Мұқанов, А.Темірбеков, Қ.Б.Жарықбаев және т.б. психологтардың еңбектерінде зерттелген.

Педагогика ғылымындағы Л.В.Занков, Г.И.Щукина, Н.Ф.Талызина, Н.Д.Хмель, Л.Х.Мажитова, Қ.Қ.Қайым, Ж.М.Ақпарова, М.А.Оразалиева, және т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектерінде жан-жақты білім алу адамнан белсенділікті, шығармашылық әрекетті талап ететін танымдық іс-әрекет тұрғысынан қарастырылып, ондағы ақпараттың орны жоғары бағаланған.

Жоғарыдағы зерттеу жұмыстарын талдау бізге бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекетін ұйымдастыруда дәстүрлі құралдармен шектелгендігі байқалады. Сондықтан қазіргі қоғамымыздың жедел өзгеріп тұратын әлем және ақпарат легінің ұлғаюы жағдайындағы ақпараттандыру саясаты ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарын оқу үдерісіне енгізуді қажет етеді. Аталған құралдарды оқу үдерісіне қолдану арқылы оқушылар тек нақты білім мен ұғымды меңгеріп қана қоймай, дүниенің біртұтастығы мен әртүрлілігі, дамудың үздіксіздігі, өзара байланыс пен әрекеттестік, дүниенің нақты заттар мен құбылыстардан тұратындығын танып, дүниетанымдық көзқарастары кеңейіп, танымдық белсенділігі арта түседі.

С.Пейперт, Р.Ви льямс, Б.С.Гершунский, А.П.Ершов, Е.Ы.Бидайбеков, Ж.А.Қараев, Е.Ө.Медеуов, С.М.Кенесбаев және т.б. ғалымдардың еңбектеріндегі білім беру жүйесін ақпараттандыру мен ақпараттық-коммуникациялық технология туралы ой тұжырымдары аппараттық және программалық құралдарды оқу үдерісінде қолдану әдістемесін жетілдіруге негіз болады.

Бастауыш мектептің оқу үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарын қолданудың психологиялық-педагогикалық мүмкіндіктері және оқушының танымын дамытудағы рөлі П.Я.Гальперин, П.И.Пидкасистый, Ю.К.Бабанский, Е.И.Машбиц, О.К.Тихомиров, Ж.Ы.Сардарова және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. О.В.Даниленко, А.П.Гришаева, А.Е.Сағымбаева, А.Б.Ибашова, Д.С.Байгожанова, А.Б.Медешова, және т.б. ғалымдардың зерттеулерінде бастауыш мектепте информатика және ақпараттық технологияны оқыту әдістемесі зерттеліп, оқу үдерісінде оқушылардың оқу икемділігін қалыптастыру мүмкіндігі ішінара қамтылған.

Психологиялық, педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерді, арнайы зерттеулерді талдаудың нәтижесінен мектептің оқу үдерісіне ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарын қолдану туралы бірқатар зерттеу жұмыстарының жүргізілгендігі байқалды.

Қазіргі ақпараттандыру дәуірі оқу үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технология мүмкіндіктерін кең көлемде қолдануды қажет етеді. Соңғы зерттеулерге сүйенсек, бастауыш мектепті ақпараттандыру деп бастауыш мектеп оқушыларын оқыту, тәрбиелеу, дамыту және олардың ақпараттық сауаттылықтарын қалыптастыру, сонымен қатар біліми үрдісті басқару мен мұғалімнің кәсіби іс-әрекетін қамтамасыз ету құралы есебінде оқу үрдісінде ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдану болып түсініледі [4]. Әлемдік ғылым мен практикада ақпараттық-коммуникациялық технологияны оқыту үдерісіне енгізу келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын психологиялық, педагогикалық жағдай жасау үшін тигізер пайдасы зор.

Ақпараттық-коммуникациялық технология құралдары ақпаратты жинақтау, сақтау, өңдеу және бейнелеуді қамтамасыз ететін бірыңғай технологиялық тізбекке біріктірілген әдістер, өндірістік үдерістер және программалық техникалық құралдар жиынтығы, ол өз кезегінде ақпараттық ресурстарды пайдалану үдерісінің оңтайландырады, сондай-ақ, оның

сенімділігі мен жылдамдығын арттыратын құралдар болып табылатындықтан, оған келесідей анықтама береміз: *ақпараттық-коммуникациялық технология құралдары компьютерлік техника мен желілерді қолдану негізінде ақпараттық үдерістерді жүзеге асыруға бағытталған аппараттық және программалық құралдар*. Осы анықтаманың негізінде білім беру жүйесіндегі аппараттық және программалық құралдарды ұсынуды жөн көрдік (1-кесте).

1-кесте – Білім беру жүйесіндегі ақпараттық-коммуникациялық технология құралдары

<i>Аппараттық құралдар:</i>	<i>Оқыту үдерісіндегі мүмкіндігі</i>
Компьютер	Кез келген ақпаратты өңдеуге арналған әмбебап құрал
Интерактивтік такта	Оқу сабақтарын ұйымдастыруға және семинарлар мен пікірталастар өткізуге ыңғайлы құрал.
Принтер	Мұғалім мен оқушылардың дайындаған ақпаратын қағазға шығаруға арналған құрылғы
Проектор	Сабақтың көрнекілік деңгейін арттыруға және оқушылардың өз жұмыстарының нәтижесін көрсетуге арналған құрал
Телекоммуникациялық блок	Ресейлік немесе әлемдік ақпараттық ресурстарға кіруге мүмкіндік беретін қашықтықтан оқытуға, басқа мектептермен хат алысуға көмектесетін құрал
Пернетақта және тышқан	Мәтіндік ақпаратты енгізуге және экрандағы нысандарды басқаруға арналған құралдар
Сыныптағы және мектептегі желі	Ақпараттық желіге кіруге мүмкіндік беретін ақпараттық, техникалық және уақыттық ресурстарды тиімді қолдануға көмектеседі.
Дыбыс-бейне құралдары	Сканер, фотоаппарат, видеокамера, магнитофон қоршаған әлемнің ақпараттық бейнесін оқыту үдерісіне енгізуге мүмкіндік береді.
<i>Программалық құралдар:</i>	<i>Оқыту процесіндегі мүмкіндігі</i>
Ақпараттың өзегі - интернет	Ұйымдастырылған ақпараттық массивтер – компьютердегі энциклопедиялар, ақпараттық сайттар және Интернет жүйесі.
Виртуалды конструкторлар	Көрнекілік, математикалық және физикалық нақтылықтың символдық үлгілерін құрастыруға, осы үлгілерге эксперимент жүргізуге мүмкіндік береді.
Жаттықтырғыш-тар	Ақпараттық нысандармен жұмыс жасау дағдысын қалыптастыруға – мәтінді енгізу, экрандағы графикалық нысандармен жұмыс, жазбаша және ауызша жұмыстар жүргізуге бағытталады.
Компьютерлік тест программалары	Оқушылар автоматты түрде компьютер арқылы тапсырманы орындайды және нәтижесін алады. Компьютер оқушыны бағалайды.
Оқытушы кешендік жиынтық (электрондық басылым)	Жоғарыда аталған программалық құралдардың сәйкестігіне қарай дәстүрлі түрде оқыту үдерісін автоматтандырады, мұғалім мен оқушы іс-әрекетін дербестендіреді.

Басқарудың ақпараттық жүйелері	Білім беру үдерісінің барлық қатысушыларымен- оқушылар, мұғалімдер, басшылық, ата-аналар, қоғам мүшелерінің арасындағы ақпараттық ағындардың жүруін қамтамасыз етеді.
--------------------------------------	---

Аталған құралдарды өзінің ерекше қызметімен қатар, оқушылардың жан-жақты білім алуының құралы ретінде қамтамасыз ету мәселесі де өзекті болып отыр. Бұл ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарын бастауыш мектептің оқу үдерісіне қолдануды психологиялық-педагогикалық тұрғыдан қайта қарауды қажет етеді.

Сонымен, компьютердің барлық мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін оны оқу әрекетінің тұтастай құрылымының элементі динамикалық үлгісі ретінде оқытуды ұйымдастыру және нәтижені бақылау құралдары ретінде қарастыру қажет. Жоғарыда аталған педагог-ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, ақпараттық-коммуникациялық құралдарын оқу үдерісіне қолданудың дидактикалық мүмкіндіктері ретінде келесі қызметтерді алуға болады:

а) *тәрбиелік қызметі*, оқушыларды оқу тапсырмаларын жауапкершілікпен орындауға итермелейді, сондай-ақ аталған құралдар қате жіберуге жол бермейді, онда тапсырма дәл орындалуы тиіс, әйтпесе келесі жұмысты орындау мүмкін емес;

ә) *дербестендіру қызметі*, сыныптағы әрбір оқушымен жеке, дара жұмыс істеуге мүмкіндік береді;

б) *ынталандыру қызметі*, оқудағы табыстары жөнінде ақпараттың жиі берілуі негізінде оқушыларда оқуға деген жағымды ынта қалыптасады, терең білім алуға ұмтылуға қажеттілік пайда болады;

в) *бейімдеуші қызметі*, ақпараттық-коммуникациялық технология құралдары оқушылардың аралық әрекетін бағалай отырып, оқылатын материалдың ерекшеліктеріне лайықтап көмектесіп, оқушыға өзінің әрекетінің келесі қадамын таңдауға мүмкіндік береді;

ғ) *білім алудағы ұйымдастырушылық қызметі*, баланың әрекетін белсенді тұрғыға бағыттауға және оқу әрекетінің нәтижесінде білімді терең меңгеруге мүмкіндік береді;

д) *бағдарлаушы қызметі*, оқушының әрекетін бағалауда қарастырылып отырған мәселенің маңызы неде екендігіне, кез келген сұраққа жауап беруде өзінің ойларын қалай қорыту керектігіне, дұрыс шешім жасауға жол сілтеуге жағдай жасайды. «Нұсқау» ойлаудың дұрыс жолына бағыттау, ишара білдіру болып табылады. Бұлардың барлығы қарастырылып отырған идеяны ерекшелеуге, оның мазмұнын түсінуге және есте сақтауға көмектеседі;

е) *белсендіруші қызметі*: бірден кері байланыс жасауға мүмкіндік беруі оқушыларды ынталандырады және қызықтырады, бұдан оқушы өзінің орындайтын әрекетінің жоспарын шын көңілімен ойлап табуға талаптанады, талпынады;

ж) *нәтижелеу қызметі*, оқушы әрбір есепті, сұрақты кезеңмен шешетіндігінен тұрады;

з) *ізгілендіру қызметі*, мұғалім мен оқушы арасындағы түсінбеушіліктен туатын психологиялық тосқауылды болдырмауға мүмкіндік береді, сондай-ақ жұмыс барысында оқушылар не істеу керектігін біледі, мұғалім оқу материалы қалай меңгерілгендігін қадағалап отырады.

к) *бақылау қызметі*, анық ақпаратты жеткілікті көлемде меңгерудегі оқушылардың білімі мен іскерліктеріне дәл баға қоюға жағдай жасайды.

Қорыта айтқанда, ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарына негізделген оқыту - өзінің тәсілдері мен мақсаттары бар, белгілі бір теориялық базаны, ерекше әдістерді қамтитын біртұтас үдеріс болып табылады. Сонымен қатар бұнда оқу әрекеттері қарым-қатынастың жоғарғы деңгейіне көшеді және дәстүрлі оқыту кезінде оқушыға қалыптастыруға келмейтін арнайы іскерліктерді қалыптастыруға орасан зор мүмкіндіктер беріледі.

Әдебиеттер:

1. «Білім туралы» Заң.// Егемен Қазақстан.15 тамыз 2007.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.// Егемен Қазақстан.10 желтоқсан 2010.
3. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Жалпы орта білім. Негізгі ережелер. Астана,2006.
4. Сардарова Ж.Ы. Білім беруді жаңарту жағдайында бастауыш мектепті ақпараттандырудың теориясы мен практикасы. Пед.ғыл.докт.ғыл.дәр.алу үшін дайын. дисс. автореф. Алматы,2008.

Сардарова Ж.И., Тлепбергенова Г.Е.

Дидактические возможности информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе начальной школы

В данной статье рассматриваются актуальные проблемы применения информационно-коммуникационных технологий в учебно-воспитательном процессе начальной школы. Выявлены их дидактические возможности для учащихся начальных классов.

Ключевые слова: начальная школа, учебный процесс, информатизация начальной школы, информационно-коммуникационная технология, дидактические возможности информационно-коммуникационных технологий.

Sardarova Zh.I., Tlepbergenova G. E

Didactical possibilities of information-communication technologies in elementary school learning process.

This article reviews actual problems of information-communication technologies. It reveals didactical possibilities of usage of information-communication technologies in elementary school learning process.

Key words: elementary school, learning process, informatization of elementary school, information-communication technologies, didactic possibilities of information-communication technologies.

УДК 37.04:629.78

Кузьмичева А.Е. - к.физ.-мат. н., профессор,
ЗКГУ им. М. Утемисова
Кабиева А.Н. - магистрант ЗКГУ им.М.Утемисова
E-mail: ati_42a@mail.ru

ПРОФОРИЕНТАЦИОННАЯ РАБОТА В ШКОЛЕ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ВОПРОСОВ КОСМОНАВТИКИ

Аннотация. В статье рассматриваются возможные направления будущей профессиональной деятельности выпускников СОШ в области космонавтики. Обращается внимание на востребованность соответствующих специалистов в связи с реализацией космической программы Республики Казахстан.

Ключевые слова: Физика, космонавтика, космическая программа, Республика Казахстан, учебно-воспитательный процесс.

Вопросы космонавтики естественным образом входят в содержание интегрированного предмета «физика и астрономия»[1,2]. При этом можно выделить два основных направления, отражающих эти вопросы.

➤ Физические основы техники космических полетов, использование физических законов в конструкции космических аппаратов и расчете условий запуска и полета.

➤ Роль космонавтики в расширении и углублении знаний по предмету, понимании физической картины мира, уточнении знаний о Ближнем Космосе и получении дополнительной информации о процессах и глубинах Дальнего Космоса, которая может приблизить к пониманию происхождения Вселенной.

Изучение физики и астрономии дает учащимся знания, необходимые для понимания окружающего мира и жизни в этом мире. Включение вопросов космонавтики в содержание образования повышает интерес к изучаемому предмету, мотивацию к его изучению. Функции учителя многообразны. Они включают в себя не только обучение, но и воспитание. Изучение основ физической науки предполагает непосредственную связь с проведением профориентационной работы среди учащихся. Перед учителем находятся учащиеся с различными способностями и склонностями. Но все они, естественно, задумываются о выборе профессии, о том, чтобы эта профессия удовлетворяла их интересам и была востребована обществом, государством. Обратим внимание, на космическую отрасль, которая успешно развивается в нашей Республике Казахстан в последние десятилетия. Страна, на земле которой находится первый в истории человечества Космодром «Байконур», с которого запущен первый искусственный спутник Земли, первый космический корабль с человеком на борту и многое другое, о чем можно сказать «первый» или «впервые», не может не развивать космическую отрасль.

Деятельность РК в области космоса осуществляется по различным направлениям. Космические исследования в Казахстане развиваются в области космического природно-ресурсного мониторинга, дистанционного зондирования территории Казахстана: мониторинга песчано-солевых бурь

Приаралъя, оценки степени изменения территории на которых разрабатываются природные месторождения. Космические данные используются для картографирования территории Казахстана, в том числе ее растительного покрова с целью экологического мониторинга, получения информации об экологическом состоянии промышленных и сельскохозяйственных областей. Дистанционное зондирование Земли с космических аппаратов осуществляется на основе поступающей информации, источником которой является электромагнитное излучение, отражаемое или испускаемое поверхности Земли и ее атмосферы. Поэтому вопрос формирования электромагнитного сигнала, который регистрирует космический аппарат, роль атмосферных процессов, анализ составляющих этого сигнала занимает важное место в программе космического мониторинга Земли. Проводятся исследования в области материаловедения: влияние космического пространства, вакуума, микрогравитации на физико-химические свойства различных веществ. Биотехнология и биомедицина также водят в область космических исследований. Информация о космических исследованиях РК имеются в различных источниках в том числе, в материалах НАН РК, Института космических исследований [3,4].

Посмотрим, на что может обратить внимание учитель физики, помогая учащимся в выборе жизненного пути, в выборе того, где они могут приложить свои силы и удовлетворить свои интеллектуальные потребности. Современная космонавтика как область науки и техники охватывает различные направления. Среди них – творческие разработки, которые касаются как реализации космических полетов, так и исследований, проводимых с помощью оборудования, размещаемого на космических аппаратах. Сюда относятся и теоретические, и технические аспекты. Современный школьник, на наш взгляд, должен иметь четкое представление о том, что такое современная космическая отрасль науки, техники и производства, которой можно посвятить свою жизнь. Если рассмотреть космический полет от начала его разработки до результата, то можно выделить несколько направлений деятельности, в пределах каждого из которых есть своя дифференциация.

Учащихся, проявляющих интерес к теории и технике космических полетов, можно ознакомить со следующими направлениями космической деятельности, в которой они в будущем могут принять участие.

➤ **Научно-техническая подготовка полета.** На этом этапе ученые, конструкторы, инженеры и рабочие осуществляют следующую исследовательскую и практическую деятельность.

- **Теоретический расчет** динамики полета, расчет скорости космического аппарата, необходимой для вывода на заданную траекторию. Может показаться, что этот этап учеными и конструкторами пройден, так как космические аппараты запускаются уже более 60 лет. Однако, изменяются космические аппараты, условия запуска, необходимые траектории и т.п. Например, из сообщений СМИ, известно, что один из последних модулей пристыковался к МКС через 6 часов после запуска, хотя до сих пор на это требовалось около 50 часов. Это произошло вследствие новых теоретических разработок траектории полета и совершенствования механизма стыковки.

- **Учет условий полета:** космический аппарат, его корпус, отдельные узлы находятся в условиях, существенно отличающихся от условий на Земле, в том числе в условиях космического вакуума, что требует теоретических и лабораторных исследований специалистами различного профиля.

- **Конструкторские разработки** космических аппаратов и оборудования различного назначения: полеты вокруг Земли, в пределах Солнечной системы, выход в галактику; приборы для мониторинга атмосферы Земли и земной поверхности, а также атмосфер и поверхности планет, различные проявления солнечной активности, исследования межпланетного и межзвездного пространства и другие.

- **Теоретические разработки** энергетического обеспечения запуска, связанного с законами физики и химии, энергетического обеспечения работы космического аппарата и жизнедеятельности экипажа во время полета.

- **Работа** инженеров и квалифицированных рабочих по созданию, изготовлению отдельных деталей, узлов космических аппаратов, модулей, в соответствии с конструкторскими разработками.

- **Сборка** космического аппарата, требующая высокой квалификации рабочих. Известно, что последняя авария ракеты «Протон-М», десятилетиями проверенной в полетах, связана с ошибками сборщиков. Следовательно, эта профессия требует, что еще раз подчеркивает важность этого этапа создания космического аппарата.

- **Создание** наземного стартового технического комплекса, включающего:

- ✓ техническое оснащение космодрома, обеспечивающее запуск космического аппарата;

- ✓ систему, обеспечивающую контроль полета, корректировку траектории;

- ✓ систему связи.

Учащихся, имеющих склонность к научной исследовательской деятельности в области физики и астрономии, биологии и др., можно ориентировать на решение соответствующих научных задач.

➤ К космической отрасли относятся **научные задачи**, решаемые с помощью космических аппаратов. И здесь также можно выделить различные направления:

- исследование фундаментальных проблем физики, астрономии, космологии: проблемы квантовой физики и гравитации, физики элементарных частиц, рождения и эволюция Вселенной;

- исследование свойств материалов и получение новых в условиях космического вакуума, то есть в области конденсированных сред.

- биологические, медицинские исследования и другие.

➤ **Практическая направленность космонавтики.** Важное место в космической отрасли занимают направления, которые вошли в жизнь почти каждого человека: связь, телевидение, спутниковый навигатор. О роли последнего, например наш земляк, участвующий в путешествии на речной ладье в океане в районе Австралии и Тасмании. На вопрос о возможной опасности его путешествия по океану он сказал: «... к тому же спутниковый навигатор мог в любой момент зарегистрировать координаты «попавшего за

борт путешественника»». [5] Система связи, телевидение, навигации интересует многих школьников. Они могут реализовать свои стремления в соответствующих сферах космонавтики.

В мотивации учащихся на профессиональную деятельность в области космонавтики важное, значение имеет не только информация о направлениях космической отрасли, но и информация о непосредственном участии Республики Казахстан в космической деятельности. В таблице приведены исследования по программам, подготовка и разработка которых проводилось при тесном сотрудничестве ученых Казахстана со специалистами РК КК «Энергия», ЦПК, ЦУП и др. организации космической отрасли Российской Федерации. [3] В таблице 1 приведены даты полета, тип орбитального комплекса (ОК) и космического корабля (КК). Указан, также экипаж и направление исследование с участием казахстанских космонавтов.

Таблица 1.

Первые десятилетия реализации Казахстанской программы.

Дата	ОК	КК	Экипаж	Исследования, исполнители
1991 г	ОК «Мир»	Союз ТМ-13	Основной экипаж (ОЭ)	Т. Аубакиров: съемки пыльных бурь бассейна Аральского моря и эксперименты по космической биотехнологии.
1994 г	ОК «Мир»	Союз ТМ-19	ЭО-16	Т. Мусабаев: программа научных исследований медицинских и технических экспериментов по Российско-американской программе «Мир-НАССА» и научно-казахстанской программе «Полет - М».
1998 г	МКС	Союз ТМ-27	ЭО-25	Астрофизические, географические, биологические и др. исследования различных стран; эксперименты в рамках Программы «Мир-НАССА», и казахстанской Программы «Полет-М2».
31.12 2000 г	МКС	Союз ТМ-31	КЭ «Диатомея»	Т. Мусабаев, Ю. Батулин: исследование акватории Мирового океана с целью выявления биопродуктивных районов. Отработка методов оперативного взаимодействия экипажа станции с судами научно-исследовательского и промыслового флотов при проведении совместных океанологических экспериментов.
31.12 2000 г	МКС	Союз ТМ-31	КЭ «Льнер»	Т.Мусабаев: биотехнический эксперимент для изучения действия факторов

				космического полета на молекулярно-биологические, генетические и клеточные механизмы эукариотических клеток.
31.12 2000 г	МКС	Союз ТМ-31	КЭ «Ариадна»	Т.Мусабаев: проведение молекулярно-биологического анализа крови космонавтов до и после полетов.
31.12 2000 г	МКС	Союз ТМ-31	КЭ «Зондирование»	Разработка методов и технологий контроля и управления территориальными процессами с помощью данных дистанционного зондирования объектов Казахстана.
31.12 2000 г	МКС	Союз ТМ-31	КЭ «Зондирование»	Т.Мусабаев: видеосъемки заданных специалистами Казахстана районов территории Казахстана.
31.12 2000 г	МКС	Союз ТМ-31	КЭ «Дастархан»	Опробование новых продуктов космического меню с направленными антиоксидантным, детоксицирующими, коррелирующим действием, повышающим адаптационные возможности организма в условиях космического полета.

Все научные космические программы Казахстана на ОК «Мир» и МКС, включали комплексные исследования по блокам, отражающим основные направления космических исследований в Казахстане. Программа космической деятельности включает материаловедение, природно-ресурсный мониторинг, геофизические исследования, биотехнология и др [4]. В программе подчеркивается, что развитие космической деятельности, имеет целью укрепление национальной и информационной безопасности, социально-экономическое и научно-техническое развитие Республики Казахстан путем эффективного использования космических технологий. Программа определяет задачи отечественной космонавтики, среди которых:

- разработка основ для создания и запуска отечественных космических аппаратов различного назначения;
- развитие наземной инфраструктуры для запуска и управления космическими аппаратами различного назначения;
- разработка программы научных исследований и экспериментов на борту Международной космической станции во время полета казахстанских космонавтов;
- развитие информационных космических технологий на основе спутниковых телекоммуникационных систем;

- развитие Национальной системы космического мониторинга территории Республики Казахстан;
- разработка системы экологической безопасности территории Республики Казахстан при эксплуатации космического ракетного комплекса;
- создание нормативной правовой базы и экономическое обеспечение развития космической деятельности.

Программа космической деятельности РК определяет основные направления деятельности АО «НК «Казкосмос»»:

- участие в разработке и реализации текущих, долгосрочных межотраслевых программ в сфере космической деятельности Республики Казахстан;
- создание высокоэффективных информационных и космических технологий, направленных на решение социально-экономических задач и обеспечение национальной безопасности Республики Казахстан;
- проведение научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ по созданию наукоемких космических технологий и техники;
- использование пилотируемых космических полетов для выполнения фундаментальных и прикладных исследований на международной космической станции;
- участие в выполнении государственного заказа по обеспечению национальной безопасности, обороны, охраны окружающей среды, прогнозирования и мониторинга чрезвычайных ситуаций;

К числу основных задач Программа относит и создание системы профессионального образования и подготовки необходимых кадров для развития космической деятельности. Следовательно, учащиеся, ознакомившись с Государственной Программой в области космонавтики, могут видеть перспективы выбора своей будущей профессиональной деятельности, выбора профессии, которая будет востребована в стране. Профориентационную работу учитель физики и астрономии может проводить при изучении соответствующих тем в форме дополнительной информации, подготовке учащимися рефератов. Космонавтике, космическим исследованиям, развитию космической отрасли Республики Казахстан, могут быть посвящены отдельные тематические конференции. Многогранность космической отрасли, международный характер космических исследований открывает широкие возможности для удовлетворения интеллектуальных запросов выпускников школ Республики Казахстан, проявляющих интерес к астрономии, физике и технике.

Литература

1. ГОСО РК №1080 от 23.08.2012 «Государственные общеобязательные стандарты начального, основного среднего образования Республики Казахстан» - Алматы.
2. Учебная программа для средней школы, 7-11 классов «Физика и астрономия», - Алматы, №115 от 03.04.2013
3. Космические исследования в Казахстане. Под ред. академика У.М.Султангазина, изд. группа РОНД, - Алматы, 2002.

4. Космическая программа "Развитие космической деятельности в Республике Казахстан". Указ Президента Республики Казахстан от 25 января 2005-2014 года N 1513 - Астана.

5. Сканев В., Знакомьтесь, Виктор Строков. Газета «Талап» № 31 (822), - Уральск, 2013.

Кузьмичева А.Е., Кабиева А.Н.

Ғарыш саласын зерттейтін сурактардың оқыту бағыты бойынша мектептердегі кәсіптік бейімделу жұмыстары

Бұл мақалада ғарыш саласындағы ЖББОМ түлектерінің болашақ кәсіби қызметінің мүмкін бағыттары қарастырылды. Қазақстан Республикасы ғарыш бағдарламасының жүзеге асуына байланысты қажетті мамандардың талап етілуіне көңіл аударылған.

Тірек сөздер: Физика, ғарыш саласы, Қазақстан Республикасының ғарыш бағдарламасы.

Kuzmicheva A.E., Kabieva A.N.

Occupational guidance in comprehensive school while studying space science

This article regards some aspects of occupational guidance in space sphere. And great attention is paid for realization of Space Programme in the Republic of Kazakhstan.

Key words: Physics, Space Science, Space Programme in the Republic of Kazakhstan.

УДК 372.853

Кузьмичева А.Е. -к.ф.н., профессор

Серикова Р.М - магистрант

ЗКГУ им.М.Утемисова

E-mail: rada_130188@mail.ru

РОЛЬ ЗАДАЧ В РЕАЛИЗАЦИИ ЦЕЛЕЙ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ

Аннотация. Предлагаются различные типы физических задач в содержании обучения физике, способствующие реализации целей и задач определенных ГОСО.

Ключевые слова: обучение, физика, ГОСО, задачи.

Содержание среднего общего образования, его цели и задачи определяются Законом об образовании Республики Казахстан [1], Государственными общеобязательными стандартами образования РК [2] и соответствующими программами изучаемых предметов. Одним из обязательных предметов изучения является физика, которая в ходе реформы образования интегрирована в единый предмет «Физика и астрономия» [3].

В историю прошлого столетия вошла дискуссия на тему «физики и лирики», о которой нередко можно услышать от людей старшего поколения. Интерес к физике в середине XX века был особенно высоким в связи с выходом человека в космическое пространство. На рубеже столетий мотивацию к изучению физики у молодежи снизилась вследствие известных причин. В настоящее время интерес к изучению физики у подрастающего поколения возрастает. Молодежь видит свои перспективы участия в реализации Государственной программы экономического развития страны, опирающейся на технический прогресс на основе инновационных технологий и энергетику. Однако роль физики не ограничивается влиянием на развитие

техники и производства. Физика и астрономия формируют научное мировоззрение, представление о научной физической картине мира, основой которой являются фундаментальные физические теории. А это уже является составной частью культуры человечества. Поэтому вопрос о качестве естественно- научного, физического образования, поиске путей его повышения всегда остается актуальным.

При обучении физике в школе и ВУЗе значительная роль принадлежит задачам. Поэтому педагогическая наука и учителя-практики большое внимание уделяли и уделяют отбору из имеющегося многообразия физических задач тех, которые соответствуют актуальной на данный момент цели обучения, и определению методики их решения, рассмотрению процесса решения задач, его этапов. Разработана методика структурно-логического анализа задач, общие методы, способы и приемы их решения, общие и частные алгоритмы. Обращено внимание на способы активизации познавательной деятельности обучаемых по решению физических задач с учетом психологических и дидактических особенностей процесса решения физических задач.[4,5]

В нашем исследовании рассматривается роль задач в реализации конкретных целей обучения физике, определяемых ГОСО. При планировании учебной работы, разработке календарного и тематического планов, учитель физики включает задачи, решение которых направлено на достижение целей данного урока и целей изучения физике в целом. При этом необходимо четко представлять все многообразие целей обучения, которые достигаются не только изучением фундаментальных теорий, но и решением задач. Понимание учащимися физической картины мира, роли физики в экономическом развитии страны возможно только при условии усвоения ими этих фундаментальных физических теорий и умения использовать их для объяснения различных явлений природы или принципа действия технических устройств. Рассмотрим некоторые задачи, содержание которых может наиболее эффективно способствовать реализации основных целей и задач обучения.

Закреплению, расширению и углублению знаний изучения теории могут способствовать задачи, которые не требуют громоздких математических преобразований и расчетов, но решение, которых предполагает достаточно глубокий анализ физической ситуации, понимания физического явления или процесса, принципа работы механизмов. Это могут быть задачи, которые в методической литературе называют качественными. Приведем несколько задач, которые могут быть использованы в учебном процессе.

1. Как движутся атомы в газах при нормальных условиях?

Актуализации знаний для решения этой задачи: виды движения (поступательное, колебательное, вращательное), двухатомные и многоатомные газы, движение атомов в молекулах. Ответ на поставленный вопрос требует определенной активизации мыслительной деятельности. Необходимо обратить внимание на то, что условие задачи не допускает однозначного решения. Движение атомов одноатомных и многоатомных газов должно быть проанализировано отдельно.

2. Почему в кабине искусственного спутника планеты обеспечивается нормальное атмосферное давление, хотя воздух в кабине невесом? За счет чего создается давление газа?

Ответ на этот вопрос предполагает понимание физического смысла давления газа, причины существования этого давления, отличия его от давления твердых тел на опору. В газах давление $p=nkT$ или

$p=$. Давление газа зависит от средней кинетической энергии молекул (температуры) и их концентрации. Состояние невесомости является следствием условия, от которого давление газа не зависит.

3. Почему при нагревании бутылки с газированным напитком пробка может сорваться?

Задача требует рассмотрения процесса растворения газов в жидкостях и зависимости этого процесса от температуры. Целесообразно обратить внимание на процесс растворения одних веществ в других. Одинаков ли характер температурной зависимости растворимости для различных пар веществ?

4. На начальном этапе обучения для формирования понятия пути как длины траектории может быть полезна задача:

Экспедиция Магеллана совершила кругосветное плавание за 3 года, а Ю.А.Гагарин облетел земной шар за 40 мин. Путь, пройденный Магелланом можно считать вдвое больше, чем путь Гагарина. Сравнить их средние скорости. [7]

При решении этой задачи, мышление учащегося ориентируется на то, знает или помнит ли он, что такое средняя скорость, как определить путь пройденный космонавтом. Он должен предположить, что траектория космического корабля является окружностью радиусом, близким к радиусу Земли. Тогда вычисление пути, пройденного космонавтом и Магелланом и последующее вычисление средней скорости не представляет проблемы. Но данная задача может вызвать и дополнительную мыслительную деятельность учащихся, в результате которой возникает вопрос: Почему путь Магеллана вдвое больше, хотя он называется кругосветным?

Для закрепления полученных знаний, более глубокого понимания физического процесса или явления способствую и следующие задачи [8]:

- Маятник представляет собой груз на невесомой нити. После толчка груз движется по окружности, лежащей в горизонтальной плоскости. Сохраняется ли импульс груза? Сохраняется ли величина импульса?

- Почему нагретая медицинская банка «присасывается» к телу ?

- Масса какого воздуха, сухого или влажного больше при одинаковом объеме и одинаковом?

- Почему перед полетом на самолете не рекомендуется пить газированную воду?

- В стеклянной трубке, запаянной с обоих концов, из которой выкачан воздух, находится столбик воды. При встряхивании трубки столбик воды

ударяется в концы трубки так, словно не испытывает никакого сопротивления. Однако известно, что слева и справа от столбика воды находится насыщенный водяной пар, который имеет определенное давление. Объясните это явление.

- При параллельном или последовательном подключении двух спиралей электроплитки быстрее закипит чайник?

- Почему электрическая искра сопровождается потрескиванием?

- Почему колебания магнитной стрелки быстрее затухают, если его поместить внутрь проводящего корпуса из немагнитного материала?

- На деревянном столе лежат две железные полоски, одна из которых намагничена, а другая - нет. Как определить, какая из них намагничена? Любое другое оборудование отсутствует.

- Почему многие материалы, например, дерево, песок, земля, бетон, бумага при намокании становятся гораздо темнее?

- Какой свет проходит через систему сложенных друг с другом красного и зеленого стекла?

Решение подобных задач требует анализа физической ситуации, актуализации знаний физического смысла понятий и величин, входящих в содержание задачи, знания логической и математической связи между ними (или поиска этой связи, если она забыта), что способствует развитию мышления учащихся и, что является одной из целей обучения. Решение качественных задач формирует навыки устной речи, умение четко сформулировать ответ и его логическое обоснование на основе имеющихся знаний. Развитие устной речи - одна из целей процесса обучения любому предмету, в том числе и физике. Поэтому целесообразно включать в содержание обучения письменные работы по качественным задачам. Такая работа требует более внимательного отношения к логике анализа явлений и грамотному выражению мыслей с точки зрения языка (правильное построение простых и распространенных предложений, логическая связь между ними, выделение структурных единиц).

Решение задач, даже качественных, требует знания причинно-следственных связей и правильного использования функциональных математических зависимостей между физическими величинами. Известно, что именно использование математического аппарата в физике позволило разработать фундаментальные физические теории, отражающие закономерности окружающего мира. Поэтому владение математическим аппаратом важно для изучения физики. Важно так же отметить, что само использование математического аппарата при решении физических задач способствует совершенствованию владения им, то есть более глубокому пониманию законов природы, скрытых в математических формулах, формированию математической компетентности. Более подробно роль и место математического аппарата в физике рассматривался нами ранее [9, 10]

При изучении физики эффективную роль могут сыграть задачи, которые стали объектом внимания ученых и педагогов в последние десятилетия. Такими задачами являются задачи, в которых условие сформулировано в общем виде, то есть для величин, которые заданы как известные, не указаны конкретные количественные значения. Интерес представляют такие задачи, результат решения которых принципиально

зависит от конкретных значений этих величин. Такие задачи требуют альтернативного анализа в зависимости от того, какими могут быть количественные значения величин, которые заданы как известные.

Задача: *Требуется определить ускорение, с которым под действие силы F начнет двигаться тело массой m при коэффициенте трения μ .* При решении такой задачи следует рассмотреть три случая: $F <$, $F >$, $F =$. Примером подобной ситуации может быть движение тела массой m с вершины наклонной плоскости к ее основанию, если тело имеет заряд q_1 , а в основании плоскости находится закрепленное тело с зарядом q_2 . Сможет ли тело спуститься к основанию наклонной плоскости и, если «да», то с какой скоростью, зависит от многих факторов: каковы величина и знак зарядов q_1 и q_2 , угол наклона плоскости к основанию, коэффициент трения и масса тела. Особая сложность задачной ситуации в том, что одна из сил, действующих на тело, находящееся на вершине, сила Кулона, при движении тела по наклонной плоскости не является постоянной, изменяется ее модуль и направление. Задача решается с помощью Закона сохранения энергии. Полученная формула для определения скорости у основания представляет собой сложную формулу, которая позволяет исследовать условия, при которых скорость окажется действительной (не мнимой), то есть тело будет двигаться [5].

К такому же типу задач можно отнести задачи, называемые задачами с неполными данными. При их решении необходима дополнительная информация, которой обучаемые могут владеть из жизненного опыта или получить из различных источников. Во многих таких задачах эта информация неоднозначна (в некоторых пределах). Поэтому неоднозначным является и получаемый результат (в некоторых пределах). Такой дополнительной информацией к задаче, могут быть скорости ветра автомобилей, самолетов, комнатные температуры, мощности электростанций и т.п. Иногда для таких задач используется термин «задачи-оценки» [11]

Рассмотрим несколько таких задач.

Задача: *Определить массу воздуха в комнате (в физическом кабинете)*

Решение:

Первый подход. $m = \rho V$

Объем комнаты можно получить, измерив длину, высоту и ширину (a, b, h) помещения. Оценить объем находящихся предметов и вычесть его из объема комнаты.

$$V = abh - V_1$$

V_1 - объем предметов

Плотность воздуха при различных значениях давления и температуры можно найти в справочниках. По таблице 22 [12] можно найти что, при $T=300K$ ($27^\circ C$, комнатная температура) и $P=10^5$ Па можно найти плотность воздуха $\rho = 1,177 \text{ кг/м}^3$. С целью оценки влияния температуры на массу воздуха в помещении можно использовать таблицу 21 [12], в которой приведены примеры значения плотностей при различных температурах, при нормальном атмосферном давлении. Например: при температуре $t = 20^\circ C$, $\rho = 1,2046 \text{ кг/м}^3$, $t = 10^\circ C$ соответствует $\rho = 1,2472 \text{ кг/м}^3$ [12].

Второй поход. Воздух- газ. Следовательно массу можно найти, используя уравнение состояния Менделеева –Клапейрона $PV = \frac{m}{M} RT \Rightarrow$
$$m = \frac{MPV}{RT}.$$

Универсальная газовая постоянная R и молярная масса M воздуха, известны, объем помещения определяем как при первом подходе. Давление и температуру в физическом кабинете можно измерить по имеющимся в нем приборам или использовать разумные значения.

Задача: *На какую глубину можно погрузить детский резиновый мяч, чтобы он начал тонуть?* [13]

Особенности: В этой задаче также нет количественных данных. При ее решении можно пренебречь массой воздуха в мяче, то есть считать, что масса мяча совпадает с массой резины. К воздуху в мяче можно применить Закон Бойля-Мариотта, считая, что на поверхности и в глубине водоема температуры одинаковы. Количественное решение задачи предполагает знание радиуса и массы мяча как массы резины. Эти величины неоднозначны, она не одинаковы, например, у детского и футбольного мячей. Если обучаемые не владеют информацией, ее можно поискать в справочниках или определить экспериментально.

Известно, что содержание конкретной задачи может одновременно способствовать реализации различных целей обучения. Учителю важно выделить из них приоритетные для данного занятия или задания, в соответствии с которым и подбирается содержание задач. В общем смысле оно содержит условие (дано) и требование (найти, определить). Содержание задачи определяет метод ее решения, возможные способы и приемы. Формирование у обучаемых представления о физической картине мира, о действии физических законов на всех уровнях материи происходит на всех этапах обучения. Подбор соответствующих задач играет при этом свою роль. На этапах закрепления или контроля основных понятий, законов и формул предлагаются соответствующие задачи-вопросы. Они могут быть абстрактными, а могут быть конкретными с параметрами соответствующих объектов. Например: работа электрического поля по перемещению заряда $A=qU=qEd$, сила, действующая на заряд в магнитном поле, $F=qvB \sin \alpha$. В условиях задач можно задать параметры E , d , B космических объектов, которые легко найти в справочных материалах или в Internet. В качестве заряженных частиц - электроны, протоны или ионы.

К такому типу задач относится и рассмотренные выше задачи для решения, которых требуется поиск информации о скоростях различных физических объектов, параметрах атмосферы и другие. В этом случае контроль или закрепление знаний сопровождается формированием информационной компетентности. Формированию информационной компетентности подобные задачи можно дать в качестве домашнего задания, предложив самим обучаемым найти необходимую информацию самостоятельно в различных источниках (учебник, справочник и т.п.) и провести ее анализ с точки зрения влияния на результат решения задачи. Поиск полезен не только тем, что обучаемый получает информацию. Он важен и потому, что обучаемый приобретает навык поиска и анализа

информации, то есть формируется навык работы с различными источниками. Здесь важно и то, что в процессе поиска необходимого материала обучаемый может обратить внимание и на другой материал, вызвавший его интерес. Например, можно дать учащимся следующее задание: *Известно, что космический аппарат (КА) Voyager вышел за пределы Солнечной системы. Определить среднюю скорость его движения в пределах Солнечной системы.* Для решения поставленной задачи необходимо найти даты запуска КА, дату его выхода из Солнечной системы, расстояние

$$= \frac{S}{\Delta t}$$

до ее границ. Математически задача легко решается $v_{\text{ср}}$. Но она вызывает у многих обучаемых вопросы о том, с какой целью запущен данный КА, какие научные задачи он должен решить, как ученые определили положение границы Солнечной системы и другие. При анализе подобной информации внимание обучаемых обращается на оценочный характер этих расчетов, неоднозначность результат и ее причины и многие другие вопросы. Подобные задачи развивают информационную компетентность, способствуют формированию не только физического мышления, но и мышления вообще. Они активизируют познавательную деятельность, позволяют видеть физику как науку развивающуюся и могут стать ориентацией на будущую профессиональную деятельность.

Задачи, в которых в качестве физических параметров приводятся характеристики машин и механизмов являются интересными и полезными для учащихся, как с точки зрения познания, так и профориентации на техническую деятельность. Используя различные источники информации, можно рассмотреть изменение этих характеристик в связи с научно-техническим прогрессом. Например: *Во сколько раз может различаться продолжительность полета из Алматы в Астану (Акмолинск) в 50-е годы XX века и в настоящее время.* Для ответа на вопрос необходимо поискать информацию о самолетах гражданской авиации в указанные периоды и о расстоянии между городами.

Одной из целей обучения, стоящих перед современным учителем, является формирование у обучаемых полиязычия, владения ими государственным, русским и английским языками. Включая задачи в содержание обучения, их текст может быть предложен не на языке обучения. Такие задачи должны быть не очень сложными. Их роль не только в изучении предмета, но и освоении его иноязычной терминологии. Полиязычие на занятиях по физике способствует также активизации познавательной деятельности обучаемых [14]. Приведем примеры таких заданий:

1. *What exactly does it mean when we say that oxygen boils at «-183°C»?*

Какую неточность содержит фраза «Кислород кипит при температуре «-183°C»?»

«Өттегі -183°C температурада қайнайды» сөйлемінің қандай қателігі бар? [15]

2. *Жаздын ыстық күндері болме температурасын тоназытқыштың есігін ашып салқындатуға бола ма?*

Можно ли понизить температуру комнаты в жаркий летний день, открыв дверцу холодильника.

Is it possible to cool down on hot summer day by leaving the refrigerator door open? [16]

Систематическое включение подобных задач должно сопровождаться накоплением словарного запаса путем ведения учащимися триязычного словаря физических терминов, единиц измерения и их обозначения, формированием навыка выражения физического содержания на различных языках. Подобные задачи и вопросы целесообразно включать в олимпиады, конкурсы и другие внеклассные мероприятия.

Таким образом, даже рассмотренные примеры позволяют видеть, насколько велика роль задач в реализации целей обучения физике. В процессе их решения не только закрепляется знания и приобретаются навыки их применения в различных ситуациях. Решение различного типа задач наиболее эффективно стимулирует мыслительную деятельность учащихся, формируют внутреннюю и внешнюю мотивацию к изучению предмета, способствуют определению профессиональной направленности и т.п.

Литература

1. Законодательство об образовании в Республике Казахстан- Алматы: ЮРИСТ,2008. - 232 с.
2. Государственные общеобязательные стандарты среднего общего образования Республики Казахстан –Алматы: РОНД, 2002г-368с.
3. Типовая учебная программа по дисциплине «Физика и астрономия» на базе основного общего образования. Алматы, 2009г
4. Каменецкий С.Е. и Орехов В.П. «Методика решения задач по физике в средней школе» Пособие для учителей М., «Просвещение»,1971.
5. Дамитов Б.К «Методика обучения решению физических задач» Уральск 2002г.,216 с
6. Коновалихин С.В., «Качественные задачи» , «Физика» приложение к газете «Первое сентября» №42/03,с.7 ЭСШ РАО №75, г.Черноголовка, Московская обл.
7. Турчина Н.В. и др. 3800 задач по физике для школьников и поступающих в вузы. М.: «Дрофа»,2000
8. Физика. Подготовка к ЕГЭ-2011, под редакцией Моностырского Л.М., Ростов-на-Дону, Легион-М,2010г
9. Материали за IX международна научна практична конференция. «Ключови въпроси в съвременната наука» -2013. Том 19. Педагогическая науки. София.»БялГРАД-БГ»ООД-112стр.
10. Современная математики: проблемы и приложения, сборник трудов международной научно-практической конференции, посвященной научно-педагогической деятельности академика А.Д.Тайманова,под редакцией К.А. Бисенова, Алматы 2013
11. Бубликов С.В., С.П. Малеваник «Решение задач-оценок как компонент развития методологической культуры учащихся» «Физика» приложение к газете «Первое сентября» №20/03 Юбилейный выпуск №1, РГПУ им. А.И.Герцена, г.С.-Петербург
12. Енохович АС Справочник по физике, М.,Просвещение,1990г

13. Грабцевич В. Задачи- оценки <http://www.afportal.ru/physics/task/estimation>

14. Кузьмичева А.Е. Серикова Р.М «Элементы полиязычия на уроках физики в общеобразовательной школе.» Мат. Республиканской НПК «Стратегия «Казахстан-2050»: Проблемы развития государственного языка и полиязычного образования» 26.04.2013г Орал- Уральск.

15. Грибов В.А., «Задачи из-за кардона», «Физика» приложение к газете «Первое сентября» №33 сентябрь 2002 г

16. Грибов В.А., Кошкарлов Ю.А., «Задачи из-за кардона» «Физика» №41 приложение к газете «Первое сентября», 1-7 ноября 2002

Кузьмичева А.Е., Серикова Р.М.

Физиканы оқыту мақсатын іске асырудағы есептердің рөлі

Қазақстан Республика мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының мақсаты мен міндетін іске асыру барысында физиканы оқыту мазмұндағы әр түрлі есептер ұсынылады

Тірек сөздер: тәлім-тәрбие, физика, мақсаттар

Kuzmicheva A.E., Serikova R.M.

Role purpose of problems in the implementation of teaching physics

Offers various types of physical problems in physics teaching soдрzhanii promoting the goals and objectives on physics

Keywords: training, physics, State educational standards, problem

УДК 372.853

Кушеккалиев А.Н. - к.ф.-м.н., доцент.

Ашикпаева С. И. - магистрант ИИТС ЗКИГУ

E-mail: lady_s111@mail.ru

АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ КУРСА ФИЗИКИ В ВУЗЕ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы разработки современного физического практикума в виде виртуальных лабораторных работ, их недостатки и преимущества.

Ключевые слова: эксперимент, виртуальный лабораторный практикум, учебный процесс, модель, программы.

Во многих высших учебных заведениях в настоящее время существует кредитная система обучения, которая направлена на повышение уровня самообразования. Важным этапом эффективного образовательного процесса является физический эксперимент, стимулирующий активную познавательную деятельность и творческий подход к получению знаний. При традиционных формах образовательного процесса такая возможность реализуется в ходе выполнения необходимого комплекса лабораторных работ.

Ключевой особенностью, отличающей физический эксперимент от других способов получения знаний, является процесс получения и обработки экспериментальных данных – количественных характеристик реальных физических величин, определяющих поведение исследуемого объекта, процесса или явления, подтверждающих или опровергающих

сформулированные целевые функции проведения эксперимента. Как разновидность физического эксперимента можно выделить обучающий физический эксперимент, ставящий целью отработку основных приемов и технологий планирования и проведения эксперимента, включая его основные этапы: формулировка цели и задач исследований, определение способов и методов достижения цели, используемое оборудование и технологии.

На лабораторный практикум возлагаются следующие важные задачи:

1. Практическое закрепление полученных теоретических знаний Одно дело понять физический процесс через его математическое описание и совсем другое – увидеть его проявление в реальном техническом устройстве. Только такое единство должно способствовать наиболее полному и целостному представлению об объекте изучения. Опыт всегда был критерием истины.

2. Приобретение навыков самостоятельной работы с реальным оборудованием При систематической работе с реальным оборудованием постепенно вырабатывается ощущение профессионального проникновения в выбранную предметную область, исчезает боязнь «железа».

3. Планирование и постановка инженерного эксперимента С чего начинать? Какого результата следует ожидать? Какие параметры варьировать и в каких пределах? Какие выходные показатели контролировать и с какой точностью и быстродействием? – вот те основные вопросы, которые придется самостоятельно решать в практической деятельности и подсказать будет некому, если не научился этому в процессе обучения.

4. Выбор оборудования для проведения эксперимента Далеко не всегда доступно то оборудование, которое необходимо. Чем заменить его и будет ли замена корректной? Когда выбор обширен, начинаются вопросы экономической целесообразности выбора и т.д. Выбирать нужно уметь и этому тоже следует учиться.

5. Обработка и объяснение результатов эксперимента Провести эксперимент – это только половина дела. Истина «прячется» за шумами и помехами, за нее можно принять случайную точку выброса. Чтобы этого не случилось, нужно научиться современным математическим методам статистической обработки результатов эксперимента.

6. Сопоставление результатов теоретического анализа с экспериментальными данными. Это, пожалуй, самое главное и сложное в инженерном эксперименте, для чего он, собственно, и предназначен. У экспериментатора всегда должно быть исходное представление об исследуемом физическом процессе – исходная математическая модель. Насколько она была верна? Если не очень, то можно ли по результатам эксперимента ее уточнить? Тогда цель и затраты на эксперимент будут оправданы.

Виртуальный лабораторный практикум (ВЛП) – вид проведения лабораторных занятий, суть которого заключается в замене реального лабораторного исследования на математическое моделирование изучаемых физических процессов с виртуальным взаимодействием учащегося с лабораторным оборудованием. Возможности современных имитационных компьютерных моделей создают полную иллюзию работы с реальным оборудованием, провести все необходимые измерения. Это отличает ВЛП от компьютерных моделей исследуемого явления.

Составной частью понятия «виртуальная лаборатория» является понятие виртуального инструмента – набора аппаратных и программных средств, добавленных к обычному компьютеру таким образом, что пользователь получает возможность взаимодействовать с компьютером как со специально разработанным для него обычным электронным прибором. Существенная часть виртуального инструмента и виртуальной лаборатории – эффективный графический интерфейс пользователя, обеспечивающий удобный интерактивный режим взаимодействия с компьютером в виде наглядных графических образов предметной области. Работая с виртуальным инструментом через графический интерфейс, пользователь на экране монитора видит привычную переднюю панель, имитирующую реальную панель управления нужного прибора. С помощью «мыши» можно имитировать воздействия на понятные «органы управления» – кнопки, переключатели, регуляторы и т.д., «нарисованные» на экране монитора в виде передней панели имитируемого прибора.

Использование виртуальных лабораторных практикумов дает ряд преимуществ по сравнению с реальными лабораторными практикумами:

- программные модели позволяют имитировать работу с объектами, процессами и оборудованием, применение которых в вузах проблематично или невозможно по соображениям безопасности, например, для исследования воздействия радиационных объектов на объект изучения и др.;
- возможность доступа обучающихся к уникальному оборудованию, техническим объектам, научным и технологическим экспериментам, массовый доступ к которому представляет определенную проблему (паровая турбина, технологическая линия и т.п.);
- программные модели позволяют произвольно менять временные масштабы изучаемых процессов, делая возможным проведение за разумное время лабораторных работ, моделирующих длительные процессы, например, роста кристаллов, когда процесс может длиться несколько дней или даже недель;
- позволяют решить проблему загрузки лабораторного оборудования – программную модель можно выполнить в любое время, в любом месте, на любом числе рабочих мест;
- позволяют проводить исследования с критическими и закритическими параметрами, что не возможно на реальном оборудовании;
- стоимость разработки (а, следовательно, приобретения) и эксплуатации ВЛП обычно существенно ниже по сравнению с реальными лабораторными практикумами.

Недостаток ВЛП состоит в том, что обучаемый теряет связь с реальным объектом обучения, подменяемым программной моделью.

Основным требованием к лабораторному практикуму является полнота: его содержание должны соответствовать образовательному стандарту и воспроизводить внешний вид и функциональность имеющегося реального лабораторного практикума. Использование реального и виртуального практикума накладывают требование их идентичности в рамках внешнего вида, используемого реального и виртуального оборудования, приемов работы.

Лабораторный практикум должен обеспечивать учебный процесс для следующих форм обучения:

- очное обучение;
- очное обучение с повышенным объемом самостоятельной работы, когда студенты занимаются в университете один – два дня в неделю;
- заочное обучение, когда студенты приезжают в университет только для сдачи зачетов и экзаменов.

Для очной формы обучения характерно проведение лабораторных занятий в лабораториях университета, с непосредственным общением с преподавателями при проведении опроса перед лабораторными занятиями, очной защитой лабораторных работ. Использование виртуального лабораторного практикума позволяет улучшить подготовку студентов и сократить время выполнения реального практикума.

При заочной форме обучения лабораторные занятия выполняются, как правило, либо дистанционно, либо локально (на компьютерах обучаемых) с использованием дистанционного доступа к лабораторному оборудованию университета и/или программным моделям изучаемых процессов и явлений. Допуск к лабораторной работе, выдача заданий на проведение лабораторных работ, выполнение лабораторных работ и их защиты должны выполняться без непосредственного контакта с преподавателем.

Очное обучение с увеличенным объемом самостоятельной работы студентов носит промежуточный характер между перечисленными выше формами обучения и позволяет часть лабораторных работ выполнять на оборудовании университета.

Если ВЛП используется как дополнение к реальному практикуму, то он должен быть ориентирован на проведение исследований повышенного уровня сложности или исследований, требующих дорогостоящего оборудования, которым не располагает университет.

По технологиям создания ВЛП можно выделить следующие основные варианты [1].

1. ВЛП на основе универсальных пакетов программ, обеспечивающих возможность применения в широком спектре предметных областей. Примером может служить система LabVIEW (англ. Laboratory Virtual Instrumentation Engineering Workbench) фирмы National Instruments. Универсальные пакеты содержат обширные библиотеки элементов, предназначенных для разработки виртуальных интерфейсов физических приборов и лабораторных установок.

2. ВЛП на основе специализированных предметно-ориентированных пакетов программ, предназначенных для сравнительно ограниченного набора предметных областей. В качестве примера отметим систему Multisim фирмы Electronics Workbench, созданную для моделирования электронных схем, систему ChemOffice фирмы CambridgeSoft, предназначенную для моделирования и анализа химических процессов и т.п. Так же как и в предыдущем случае, программное обеспечение данного класса представляет собой универсальную среду, предназначенную для решения прикладных задач пользователя.

3. ВЛП на основе Java-апплетов. В отличие от предыдущих случаев, где пользователь (преподаватель) обычно работает в режиме графического

программирования, процесс создания Java-апплетов является гораздо более трудоемким и требует программирования в кодах. Тем не менее, данная технология имеет и определенные достоинства, особенно когда речь заходит о ВЛП, предназначенном для сетевого применения. Так, например, приложения, создаваемые в системе LabVIEW, занимают примерно 2,5-3 Мбайт памяти, а типичный размер виртуальной лабораторной работы на основе Java-апплета - десятки-сотни килобайт.

На кафедре технических дисциплин Института инновационных и телекоммуникационных систем проведен анализ последних исследований и публикаций, который показал, что в настоящее время во всем мире ведется активная разработка и внедрение виртуальных лабораторий в учебный процесс [1-3].

Для всех разделов курса физики, изучаемых в техническом вузе, была разработана общая концепция организации физического компьютерного практикума, базирующаяся на следующих принципах:

- принцип соответствия модельного и натурального эксперимента;
- принцип преемственности в организации лабораторной работы;
- принцип дидактической полноты педагогического сценария;
- принцип индивидуализации учебной деятельности на занятии;
- принцип "дружественности" интерфейса программы с пользователем.

Физический практикум продолжает оставаться одной из важных форм учебной работы по углублению, обобщению и систематизации знаний, совершенствованию практических умений и навыков, способствуя развитию самостоятельности и творчества в работе учащихся.

Литература

1. Бутиков Е.И. Интерактивные компьютерные модели в преподавании физики// «Компьютерное моделирование 2003»: Труды 4-й Международной научно- технической конференции.СПб: Нестор, 2003.
2. Средства дистанционного обучения. Методика, технология, инструментарий. Под ред. Джаляшвили.-СПб.: БХВ - Петербург, 2003. - 336с.
3. Практикум дистанционного обучения. 2-е издание. Под ред. В.Н. Кухоренко. – К.: Миллениум, 2003. – 196с.
4. Глушков С.В., Ломотько Д.В., Мельников И.В. Работа в сети Internet. Учебный курс. – Харьков: Издательство АСТ, 2001. -346с.
5. МатериалыXVIII Международной конференции Применение новых технологий в образовании27 – 28 июня 2007 г.Троицк (с290-291)

Күшеккалиев А.Н., Ашикпаева С.И.

Ауани зертхананың игерушілігінің өзектілігі физиканың курсының байқауы үшін вузе

Мақалада қазіргі физикалық практикумның зерттемесінің мәселелері түрінде ауани лабораториялық жұмыстардың қарастырылады, оның міні және артықшылықтар.

Бұлақты сөздер: эксперимент, ауани лабораториялық практикум, оқу үдеріс, қалып, бағдарламалар.

Kushekkaliev A.N., Ashikpaeva S.I.

Actuality of the use of virtual laboratories for study of physics in institution of higher learning

In the article the problems of development of modern physical practical work are examined as virtual laboratory works, their defects and advantages.

Keywords: experiment, virtual laboratory practical work, educational process, model, programs.

УДК 355.237

Батыров М.Е. – п.ғ.к., полковник,
Қазақстан Республикасы ИМ ІӘ Әскери институты
E-mail: vno.pvvu@mail.ru
Жамитова А.С. – ф.ғ.к., кіші сержант,
Қазақстан Республикасы ИМ ІӘ Әскери институты
E-mail: vno.pvvu@mail.ru

КУРСАНТТАРДЫҢ ӨЗДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МӘН-МАҢЫЗЫ

Аннотация: Бүгінгі таңда білім беру мәселесіне заманға сай көптеген өзгерістер енгізілуде. Білім берудің озық үлгілерін қолдану басты назарда. Бәсекеге қабілетті тұлғаға білім беру мен тәрбиелеуде инновациялық әдістердің маңызы өте зор деп білеміз.

Түйін сөздер: өздiк жұмысы, кредиттік технология, инновация, әдістер, білім беру, озық технология, кредиттік жүйе, әдістеме, шығармашылық, жоба.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев 2014 жылдың 17 қаңтарындағы Жолдауында: «Бүгінде Отанымыздың жетістіктері – әрбір азаматтың ұлттық мақтанышы. Күшті, қуатты мемлекеттер ғана ұзақмерзімдік жоспарлаумен, тұрақты экономикалық өсумен айналысады. «Қазақстан-2050» Стратегиясы – барлық саланы қамтитын және үздіксіз өсуді қамтамасыз ететін жаңғыру жолы. Ол – елдігіміз бен бірлігіміз, ерлігіміз бен еңбегіміз сыналатын, сынала жүріп шыңдалатын үлкен емтихан. Стратегияны мүлтіксіз орындап, емтиханнан мүдірмей өту – ортақ парыз, абыройлы міндет!» - деп елге өз мақтанышын жеткізді [1].

Бұл Жолдауда қамтылған алғабасушылықтар халықтың әл-ауқатына әсер етумен қатар, зияткерлік әлеует пен білім беру сапасына деген талаптың күшеюіне де әкеледі.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру саласындағы мемлекеттік саясат концепциясында және басқа да нормативтік құжаттарда жеке тұлғаның жан-жақты дамуына қолайлы жағдай жасау арқылы оның шығармашылық мүмкіндігін дамытуға басты назар аударылады. Бұл заңда: «Білім беру жүйесінің басты міндеттері – ұлттық және адамзаттық құндылықтар ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп жазылған [2,211]. Сондықтан да білім беру жүйесінің одан әрі дамуын көздеуіміз қажет.

Қазіргі білім беру саласында озық педагогикалық технологияларға баса мән беріліп отырғаны заңды нәрсе. Әлемдік білім кеңістігіне ену үрдісі негізгі мәселе болғандықтан, тәжірибеде озық деп танылған оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін қолдану және оны іске асыру мәселесі өзекті болып отыр. Жоғары оқу орындарында оқыту үрдісін түбегейлі жетілдіру қажеттілігі туындады. Бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелеуде білім беру ісі маңызды орын алатыны анық. Осыған орай, қазіргі таңда еліміздегі барлық жоғары оқу орындары білім берудің кредиттік жүйесіне көшуде. Кредиттік жүйемен оқытудың басты ерекшелігі — әлемдегі білім берудің ең үздік технологиялық

тәжірибелерін қолдана отырып елімізге қажетті мамандарды сапалы дайындап шығару. Мұнда бұрыннан қолданылып жүрген оқытудың әдіс-тәсілдерімен қатар, студенттің ізденуіне, жанаша көзқарас тұрғысынан келіп, сапалы білім алуына жағдай туғызу.

Оқытушы міндеті студентке сапалы білім, саналы тәрбие беріп қана қоймай, білім алушының өздігінен жұмыс істеуін, теориялық білімін тәжірибеде танытуға баулу болып табылады. Бұл студенттің оқытушымен бірлескен өздік жұмысы болмақ. Ал, бүгінгі таңда кредиттік оқыту жүйесінде басты талап осы мәселе төңірегінде болып отыр. Бұл жүйе оқу матерпалын игеруде зерттеушілік қабілетін, логикалық ойлау жүйесі мен шығармашылық белсенділігін арттырады. Енді студенттің оқытушымен бірлескен жұмысын практипкалық сабақтан қалай ажыратамыз деген сұраққа мына екі пікір жауап бола алады. А.Әлімов практипкалық сабақ туралы былай дейді: «Практипкалық сабақ студенттерге теориялық мәлімет бойынша нақты әрекеттер арқылы машықтанып, сол амалдар негізінде мәліметті игеру, меңгеру, тереңдету, дамыту мүмкіншілігін береді. Студенттер практипкалық сабақта өз әрекеттерін жалқыдан (нақты мәліметтер) жалпыға (теориялық тұжырымдар) бағыттайды. Практипкалық сабақта студенттер талдау және іздену жұмыстарымен айналыспайды. Практипкалық сабақтың мақсаты – студенттерді лекцияда келтірілген теориялық мәліметтерді өздерінің белсенді әрекеттерімен «тануға», «дәлелдеуге», өз қолымен «жасауға» жұмылдыру» [2,243].

Филология ғылымдарының докторы, доцент Н.Ә.Ілиясова студенттердің оқытушымен өздік жұмысы (әрі қарай СОӨЖ) сабағын ұйымдастырудың нәтижесін былайша қорытындылайды: «СОӨЖ сабағы негізінен, студенттердің белгілі бір тәжірибе, дағдылар жинақтауына, адамдармен қарым-қатынас жасап үйренуіне, өзінің және басқалардың құндылықтарын бағалай алуға арналған сабақ формасы» - дейді [3,41].

Ал филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Н.Ермекова: «СОӨЖ оқу материалын оқытушымен бірлесе отырып өз бетінше игеруінің аудиториялық формасы. Оқытушының міндеті студентке сапалы білім беріп қана қою емес, оны студенттің өзі игеріп, тәжірибеде қолдануға машықтана алуына қол жеткізу. Сондықтан да студент өз білімін толықтырып, жетілдіріп отыруға ұмтылуы керек. СӨЖ бен СОӨЖ тапсырмалары дәріс сабағында қамтылмаған не аз қамтылған, материалды әрі қарай тереңдете оқытуға бағытталған тақырыптарды қамтиды. СӨЖ оның оқу материалын игеруде зерттеушілік қабілетін, логикалық ойлау жүйесі мен шығармашылық белсенділігін арттыруға бағытталуы тиіс. Оқытудың кредиттік жүйесі оқу әдістемелік жұмыстарды қайта құруға міндеттеп отыр» деген пікірді ұстанса, филология ғылымдарының докторы, доцент Н.Ә.Ілиясова: «СОӨЖ студент пен оқытушының өзара бірлесе отырып, жасаған жұмыстарының көрсеткіші. Оқытушы СОӨЖ сабақтарында орындалатын тапсырмалардың әдіснамалық негізін, идеясын, мақсатын анықтап, әр тапсырманы қалай орындау керектігіне жетекшілік жасайды» дейді [3,41].

Сонымен, жоғарыдағы пікірлерді саралай келе, мынадай қорытындыға келеміз: студенттердің өздік жұмысы дегеніміз – оқытушының қатысуынсыз немесе көмегіңсіз дайындалу ғана емес, студенттің алған ақпаратын білігі мен дағдысын жетілдіруге қолданатындығында, алған білімін өңдеу мен

ұғыну функцияларын үйлестіру, оқытушы қойған мақсат-міндетке өздігінен жете алу қабілетін жүзеге асыру. Негізінен алғанда, студенттердің өздік жұмыстарын ұйымдастыру және өткізу технологиясы студенттердің өздік жұмыстарын жоспарлау, әдістемелік қамтамасыз ету, бақылау және орындалу бағасы, талдау және жетілдіру, дұрыс бағыт-бағдар беру функцияларынан тұратыны анық. Оларды тарқатып айтар болсақ, өздік жұмыстың нәтижесіне жету үшін ұйымдастыру-әдістемелік шараларының жүйелі жоспары болуы тиіс. Өздік жұмысты орындауда алға қойған мақсатқа жету үшін студенттерді оқу-әдістемелік және анықтама-нормативтік материалдармен толық қамтамасыз ету мәселесі басты назарда болуы заңды.

Студенттердің өздік жұмыстарын ұйымдастыру мақсатын тиімді шешудің және бір түрі – үйренген оқыту әдісінен алшақ, қазіргі кезге сай ғылыми дәйектелген және жете зерттелген оқулықтар мен әдістемелік оқу құралдарын оқыту үрдісіне енгізу. Бұл кредиттік оқыту жүйесінің талаптарына толық жауап береді. Студент оқулықты жете түсініп, жеңіл қабылдауы үшін, сабаққа өздігінен дайындалу барысында қолданатын әр пәннің лекциялық курстары, оқулықтары және оқу құралдары баспа түрінде де, электронды түрде де жеткілікті және қол жетімді болуы міндетті. Кредиттік технология бойынша студенттердің өздік жұмысын жүргізу барысында мынадай білімділік дағдылар іске асырылады: 1.Студенттердің пән бойынша өткен материалдарын бекіту, нығайту; 2.Студенттердің сол пән бойынша алған білімін кеңейту және тереңдету; 3.Студенттердің логикалық ойлауын дамыту.

Бұл дағдыларды іске асыру үшін оқытушының орындайтын қызметтері төмендегідей болуы жөн: проблемалық ахуал тудызу, студенттердің қойылған проблема бойынша ойлануын ұйымдастыру, қойылған проблема шешімінің ақиқаттығын дәлелдеуді ұсыну, білімдерін нақтылау, жаңа білімді бекіту мақсатында сұрақтар қою, білімді практикада қолдану бойынша тапсырмалар ұсыну. Осының нәтижесінде студент тапқан проблема шешімін нақтылайды немесе жалпылайды., проблемалық ахуалды ажыратып көрсетеді және оны тұжырымдайды, проблеманы шешудің болжамын дәлелдейді немесе теріске шығарады.

Өздік жұмыста студенттің жетістігі мен іс-әрекетін анықтауда педагогикалық қатынас маңызды фактор болып табылады. Сабақта қарым-қатынас кезінде сезімталдық пен тілектестік, табиғилық пен еркіндік, адамгершілік жағдайын жасау студенттің іс-әрекетін, қызығушылығын, танымын және белсенділігін арттырады. Әдістемеде кей жағдайда мұғалім талап қояды, студент ол тапсырмаларды орындайды, бірақ өз көзқарасы, идеясы шет қалып жатады. Мұндай жағдайда ынтымақтастықта бірлесе жұмыс істеу жайында, адамгершілікке тәрбиелеу туралы, әр тұлғаны белсенді іс-әрекетке жұмылдыру жөнінде айту орынсыз. Тек адамгершілік, тілектестік өзара көмек пен ынталандырушылық жағдайында студенттер өздерін іштей еркін сезінеді, педагогикалық ықпалына қарай белсенділік танытады, өз ойларын ашық айта алады. Студенттер бәрінен бұрын талап қойғыш және әділетті педагогтарды ұнататынын және бағалайтынын тәжірибе танытып отыр. Осыған байланысты студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыру кезінде берілетін тапсырмалардың тәрбиелік мәні де күшті болуы қажет. Қазақ мәдениеті, салт-дәстүрі жайында тапсырмалар беріп, олардың қазақ

халқына сүйіспеншілігін ояту, қазақ халқын сыйлауға тәрбиелеу міндетін қою керек. Бұл мәселеде студенттердің сұранысын, қабілетін есепке алып отыруға тиіс.

СОӨЖ сабақтары әскери оқу орнында курсанттың оқытушы жетекшілігімен өздік жұмысы (әрі қарай КОӨЖ) деген ұғыммен алмастырылады. КОӨЖ-ді ұйымдастыруда курсанттың жазу, сөйлеу дағдылары қалыптасады. Оқытушы курсанттарға шығармашылық тапсырма беру арқылы тақырыптың мазмұнын ашуға, курсанттардың ойын дамытуға қол жеткізеді. Бұл тапсырмалар интербелсенді әдістерді қолдану негізінде жүзеге асады. Студенттердің қарқыны қай пәнді болсын оқу кезіндегі өздік жұмыстарының дәрежесімен сипатталады.

Практикалық және КОӨЖ сабақтарында инновациялық технологияны қолдану мәселесі маңызды болмақ. Яғни, интербелсенді технологияны терең зерделеп, оларды белсенді түрде оқыту үрдісіне енгізу заман талабы демекпіз.

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор А.А.Сатбекова білім беру сапасы жайлы ойын былайша өрбітеді: «Білім берудің сапасы түпкілікті нәтиже деп қарастырылмайды екен. Сонымен бірге, білім берудің сапасы сол нәтижеге тиімділікпен қол жеткізетін мүмкіндіктер мен әлеуеттер, сыртқы және ішкі үйлесімді күштерді дұрыс, ретпен жұмсаудың және сапалы қасиеттерді қалыптастырудың үдерісі ретінде де танылады» [4,7]. Ғалым айтқандай, алға қойған мақсатқа жету үшін оқытудың тиімді жақтарын басшылыққа алсақ, оқу үрдісін жүйемен, ретпен жұмсақ жұмысымыз нәтижелі болатыны айдан анық.

Инновациялық озық технологиялар білім алушылардың интеллектуалдық ойын дамытуға, алған білімін өздігінен қолдануға, білім алуға деген ұмтылыс пен ынтаны жоғарылатуға, курсанттың танымдық көзқарасын кеңейтуге, өмірде қажетті біліммен қарулануға, өзіндік ой-пікірінің қалыптасуына, белгілі бір жағдайды бағалауға, пәндік білік пен дағдының қалыптасуына, ақпараттық технологияны игеріп, оларды түрлі мақсат пен міндеттерді шеше білуде қолдануда, пікірлерді саралауға септігі мол.

Кредиттік технология негізінде оқытуда инновациялық әдістердің маңыздылығы ерекше. Зор біліммен қаруланған жан-жақты офицерді дайындаудағы басты мәселе инновациялық тәсілдерді терең сараптап, таңдап, сабақта белсенді қолдану. Білім алуды жеңілдететін әдістеме құру басты мәселе болып отыр.

Технологиялар уақыт өткен сайын жаңарып, толығып дамып отыратыны заңдылық. Әр технологияның өзіндік қыр-сыры, өзіндік ерекшелігі бар. Оны таңдау, тәжірибеде қолдану әр оқытушының еркінде. Сабақ барысында ұтымды технологияны қолдану оқытушының шеберлігі мен жауапкершілігіне тікелей байланысты. Бірнеше жыл бойы қолданылған технологияны жетілдіру басты орынға қойылуы шарт. Осыған орай, қазіргі кезде қолданылған технологиялардың белсенділері мен озық деп танылғандары саралануда. Бұл зерттеулерден айқын танылады. Ғылыми ізденістер де қарқынды түрде дамып жетілуде.

Әдіс-тәсілдердің әртүрлі болуы курсанттардың қызығушылығын арттырады. Зерттеулерді зерделей келе, оқыту сапасын арттыратын

тәсілдерді топтастырған едік. Олар: жобалау технологиясы, портфолио, тұсаукесер (презентация), іскерлік ойындар, «тендер» ойыны, майндмэппинг, концептуалды кесте, ғарвард талдау әдісі, «кімнің күні жарқын?», аңдатпа құру, «тақырыптық бәйтерек», синквейн әдісі, график толтыру, кластер құру әдісі, дорба тарату, баспалдақ әдісі.

Аталған әдістерді саралай келе, жобалау технологиясына тоқталуды жөн көрдік. Педагогика ғылымдарының докторы, профессор А.А.Сатбекова жобалай оқыту технологиясындағы басым әрекет түрлеріне қарай жобаның мынадай типтерін атап көрсетеді:

1. Зерттеу жобалары;
2. шығармашылық жобалар;
3. ойын жобалары;
4. қолданбалы-практикалық жобалар;
5. пәнаралық жобалар;
6. моножобалар;
7. ақпараттық жобалар;
8. рөлдік жобалар.

Аталған жобаларды ғалым А.А.Сатбекова екі үлкен топқа бөледі: *ғылыми-ізденімдік және қолданбалы-практикалық* деп бөледі [4,8]. Әр зерттеу жобасының өзіндік ерекшелігі болатыны анық. Жобаларды білім алушыларға бермес бұрын, мына мәселелер ескерілуі тиіс деп ойлаймыз: жобаның мақсат-міндеті, зерттеу жұмысының өзектілігі, тақырыптың құрылымы, мән-маңызы, қорғауға ұсынылатын тұжырымдар, қол жеткізген нәтижелер. Жоба тапсырмаларын орындауда көбінде студенттер жұппен, үштен немесе шағын топпен жұмыс істейді. Табысқа жету ұжымдағы әрбір мүшенің тілдік қатынасқа құралған жоба тапсырмаларын дұрыс орындауына және ұжымның жаппай ұйымшылықпен жұмыс істеуіне байланысты. Жобада оқытушы сарапшы, үйлестіруші немесе қосымша мәліметтерді беруші рөлінде болады. Тапсырманы орындауда курсанттар жұмыстарын жоспарлау, оның нәтижесін болжау, бірігіп жұмыс істеу сияқты өз бетінше жұмыс істеу тәсілдерін де меңгере алады. Көптеген ғалымдар жалпы жобаның бәріне де шығармашылық пен зерттеушілік тән екендігін айтады.

Оқытудың дәстүрлі жүйесінде шәкіртке берілетін білім іскерлік пен дағдыны меңгерту көзделсе, оқытудың жаңа технологиясында бұған қоса, әрбір оқушының өзін-өзі дамытып, тұлғалық «мендік» танымын қалыптастыру өріс алуы міндетті. Жалпы, кредит сөзінің мағынасы – сенім, яғни, студентке сенім білдіру арқылы оның білімін көтеруге, өзіндік ізденісін қолдауға, өткен тақырыпты шығармашылықпен меңгеруіне жол ашу басты міндетке айналса, зор жетістіктер күтіп тұрғаны анық.

«Мұғалімнің кіндік қазығы шәкіртінің жаратылысына біткен икемдері болуы керек. Мұғалім балаларын жаңа нәрсемен, жаңа талаптармен таныстыру қажет. Бұрынғы алған, енді жадында терілген білімдеріне сүйеніп жұмыс істейтін болады. Осы ретпен баланың көрген-білген дүниесі кеңейген сайын баланың жады неше түрлі жаңғыру, еліктегіштік қуатымен байып, бір перненің орнын екіншісі баса береді» - деген Ж.Аймауытовтың пікірі бүгінгі заманда өз мәнін жоғалтпаған [5,127]. Бұл үшін жеке тұлғаны тәрбиелеуде, толыққанды біліммен қаруланған офицерді жан-жақты дамытуда, сапалы білім беруде, ғылымның соңғы жетістіктерін қолданып, шығармашылық жұмыс істеуге қабілетті, дүниетанымдық көзқарасы кең рухани азамат дайындау мақсаты қойылғаны абзал.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар.
2. ҚР «Білім туралы» Заңы. Астана, 2004. 211-б.
3. Сатбекова А.А. Ермекова Т.Н. Студент пен оқытушының бірлескен өздік жұмысын ұйымдастыру әдістемесі. – Алматы, 2012. – 159 б.
4. Сатбекова А.А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі және жобалау технологиясы. Алматы, 2010. – 207 б.
5. Аймауытов Ж. Психология. Алматы, 1995. 127-б.

Батыров М.Е., Жамитова А.С.

Сущность организации самостоятельной работы курсантов

Рассмотрены вопросы организации самостоятельной работы курсантов. А также представлены инновационные методы, используемые при кредитной технологии.

Ключевые слова: самостоятельная работа, кредитная технология, инновация, методы, образование, передовая технология, кредитная система, методика, творчество, проект.

Batyrov M. E., Zhamitova A.S.

The essence of the organisation of independent work of cadets

Questions of the organization of independent work of students are considered. And also the innovative methods used at credit technology are presented.

Key words: independent work, credit technology, innovation, methods, education, advanced technology, credit system, technique, creativity, project.

УДК: 376.5

Айтмаева Ж.Ж. -

педагогика ғылымдарының кандидаты,
«Дарын» аймақтық орталық директоры,
Өскемен қ.

E-mail: Mukametkali 77@mail.ru

ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АТА-АНАЛАРЫМЕН ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аннотация. Бұл мақалада дарынды балалардың ата-аналарымен жұмыстың негізгі бағыттары көрсетілген: Отбасының психологиялық хал – ақуалы, ақпараттық ортаның қалыптасуы, біріккен практикалық шаралар, ата-аналардың қолдап, көтермелеуі қарастырылып, нақты ұсыныстар келтірілген.

Тірек сөздер: Ата-ана, бала, дарын, демалыс, ұйымдастыру, психолог.

Ата-аналармен жұмыс төрт бағытта жүргізілуі тиіс:

1. Отбасының дарынды балаға психологиялық қолдау көрсетуі
2. Ата-аналар үшін ақпараттық орталық құру
3. Дарынды бала мен оның ата-анасымен бірлескен жұмыс жүргізу
4. Ата-аналарды мектеп көлемінде қолдау және мадақтау.

Енді осылардың әрқайсысына жеке тоқталып өтейік.

Отбасының дарынды балаға психологиялық қолдау көрсетуі.

Талантты балалардың ата-аналармен жұмысының мақсаты – олардың өз балаларымен тығыз қарым-қатынаста болуларын дамыту. Аталған жұмыс мыналарға бағытталған:

- дарынды баланы түсіну мүмкіндігін кеңейту;
- дарынды бала мен өздерінің қарым-қатынастарында рефлексияны жақсарту,
- баламен әрекеттесудегі жаңа дағдыларды тудыру,
- ата-аналардың баламен ынтымақтастығы мен серіктестігін қалыптастыру және дамыту.

Тұтасымен алғанда ата-аналарға өз баласын қандай болса солай етіп қабылдауды үйрету, дарынды баладан дарынды ересек шығатынын, мұның еш қорқынышы жоқ екенін түсіндіру.

Психология-педагогикалық көмектің басты мақсаты дарынды балалардың ата-аналарына оны баласының қаншалықты дарын, талант болса да ең алымен оның БАЛА екендігін ұғындыру.

Ақпараттық ортаны құру.

Арнайы ата-аналар үшін «Менің балам - әлемнің сегізінші кереметі» деген ата-аналар жнналысының циклі құрастырылып, өткізілуге болады. Жнналыстың өту түрі әртүрлі болуы мүмкін, атап айтсақ, дөңгелек үстел, конференциялар, практикумдар, «шығармашылық жннытық» т.б.

Ата-аналардың ой-өрісінің дамуы үшін «Дневник.ги» электронды күнделігінің де маңызы зор. «Күнделік» аясында «Оқуға үйрен» және «Жас зерттеушілер» деген екі топ құрылады.

«Оқуға үйрен» тобының қатысушылары үшін оқу дағдыларын жетілдіру үшін арнайы тапсырмалар мен тренажерлер таңдалынып алынады. Бала мен оның ата-анасы белгілі бір дағдыны жүзеге асыру үшін керекті тапсырманы орындайды.

«Жас зерттеушілер» тобының қатысушылары көбінесе сынып отбасылары, оларға зерттеулер жүргізу қызықты деп саналады. Оларға қызықты тәжірибелерді ұсынады, ата-аналармен балалар басқа да жас зерттеушілердің жұмыстарымен танысады. Ата-аналар өз балаларымен атқарған жұмыстарының қорытындысы бойынша есеп береді, өз ойларымен бөліседі.

Дарынды балалардың ата-аналарына келесідей ұсыныстар беріледі:

1. Адал болыңдар. Барлық балалар өтірікке сезімтал келеді, ал дарынды балалар аса сезімтал келеді.

2. Баланың даму деңгейін бағалаңыз.

3. Ұзақ түсіндірулер мен әңгімелесуден аулақ болыңыз.

4. Балада болған өзгерісті уақытында анықтауға тырысыңыз. Олар белгілі бір сұрақтарда немесе кейбір мінез-құлықтан көрінуі мүмкін. Және дарындылықтың белгісі болуы да мүмкін. Баланың жеке тұлғасын сыйлаңыз. Оған өз қызығушылығыңызды аудармаңыз.

6. Өз балаларыңның бойында мынандай қасиеттерді дамытыңыз: сенімділік, өзінің кемшіліктері мен жетіспейтін жақтарын анықтай алу және мойындау, мейірімділікке құрмет, адалдық, шынайылық, шыдамдылық, өз күшіне сенім артуға және өз ісіне жауапкершілікпен қарауы, барлық жастағы адамдармен тез тіл табыса алуы және т.б.

Дарынды бала мен оның ата-анасымен бірлескен жұмыс жүргізу

Бірінші сынып оқушыларының ата-аналарымен жұмысты ұйымдастыру ерекше көңіл бөлуді талап етеді. Балалардың шығармашылық және танымдық әлеуетін дамыту жұмыстары жаз мезгілінде бірінші сыныптың алдында

жүзеге асуы тиіс. Жаз – тәрбиелеу мен білім берудің міндеттерін шешуге қолайлы кезең. Жазда баланы қалай дамыту, онымен бірге жаңадан нені көріп, нені білуге болатынын, қандай жаңалықтар ашу керектігін әрбір отбасы білуі керек.

Ата-аналарды баламен бірге отбасылық демалыс ұйымдастыруға шақыру керек. Ата-аналармен әңгімелесе отырып, жаз айларының баланың танымдық қызығушылықтарын дамытуға қолайлы кезең екенін түсіндіру шарт. Мамыр айында өткен демалыста мұғалім ата-аналарды балаларымен жазды қалай өткізуге болатыны туралы әңгіме қозғауы керек. Ата-аналарға қыркүйек айында «Біздің ерекше жаз!» атты байқаудың өтетіні туралы хабарлау қажет.

Балалармен демалыс кезіне мынандай тақырыптар ұсынылады:

- Менің айналадағы қызықтар (фотосуретке түсіру, бірнәрсені салу, бақылау жүргізу).

- Бақшадағы сыйқыршы (бау-бақшада тәжірибелер жүргізу).

- Алыс елдерде (фоторепортаж).

- Кішкентай достарға саяхат (жәндіктерге бақылау жүргізу).

- Су асты құпиялары (бақылау, суреттер салу, фоторепортаждар).

- Менің алғашқы тәжірибелерім.

Ата-аналарды табиғат бөлшектері ауа, су, құм, күн, тас және т.б. қолдану тәжірибелерімен таныстыру. Олар демалысты түрлендіреді, мектеп оқушысының танымдық, көркем шығармашылық, эстетикалық және дене бітімінің дамуына үлкен ықпал етеді. Олардың өзіндік іс-әрекеттерін белсендендіреді.

Балалармен жазғы демалысты дұрыс өткізудің ережелері мен нұсқаулары жазғы демалыс айларының пайдалы, қызықты өтуіне көмегін тигізеді.

Оқу жылының көлемінде балалар ата-аналарымен бірлескен түрде түрлі жобалар ұйымдастырады, тақырыптық апталықтарда өз жобалары бойынша презентациялар жасайды, оны қорғайды. Шығармашылық және танымдық деңгейлерін дамыту үшін ата-аналары балаларының түрлі байқауларға, сайыстарға қатысуларына көмек жасайды.

Ата-аналарды мектеп көлемінде қолдау және мадақтау

Ата-аналардың жұмысы мектеп тарапынан еленіп, қолдау тауып, мадақталып отыруы абзал. «Бізді танымал еткендерді мадақтаймыз» атты мейрам ұйымдастыруды ұсынуға болады. Мектеп сахнасына оның Мәртебесі мен Атағын шығарған балалармен қоса, олардың ата-аналары да шығады. Ата-аналар үшін мектептің ғылым-тәжірипбелік конференциясында арнайы «Ата-ана университеттері» атты секция жұмыс істеуіне болады. Онда ата-аналар дарынды балалармен жұмыс жүргізуді тәжіриесімен бөліседі, ақыл-кеңес беріледі.

Баланың тұлғалық, интеллектуалдық дамуына ықпал ететін оның отбасы екені даусыз.

Арнайы ұйымдастырылған жұмыстар жүйесі ата-аналардың құқықтық және педагогикалық мәдениетін арттыруға, сонымен қатар қабілетті, дарынды балалардың іскерлік пен дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жалпы принциптер, әңгімелесу.

Мектеп психологы мен ата-аналардың кеңесіп отыруы үлкен маңызға ие. Кеңесу барысында психолог ата-аналармен бірнеше рет қарым-қатынас жасайды: алдын-ала жазылу негізінде бірінші қысқа әңгімелесу болады, баланың даму тарихына қатысты әңгімелесу барысында, баланы тексеруде, ең соңында тексеру нәтижесі барысында кездеседі. Бұл кездесулердің әрқайсысы жалпы және арнайы міндеттеріне және өткізу белгілеріне ие. Психологтың ата-аналармен, баланың туыстарымен, мұғалімімен, тәрбиешісімен т.б. жақындарымен жұмысының өзіндік ерекшелігі бар. Психолог-кеңесшінің бала жайында хабарласқан тұлғалармен өзара қарым-қатынасының жалпы ұстанымдарына тоқталамыз.

Бірінші міндетті тиімді нәтижелі жолы – тексерілетін баланың ата-анасымен кеңесші - психолог өзінің іскерлігі арқылы сенімділік тудырып, ашық қарым-қатынас орната білу қажет. Сенімді қарым-қатынас негізінде сөз жоқ, сыйластық орнайды, ал қиындыққа түрткі болғанды жағдайларды мойындау сияқты жайттарға бала проблемасына қатысты келген адамдар кез болады. Аяқ астынан қарым-қатынасты орнату кеңесшінің іскерлігіне байланысты, ол баланың ана-анасына өзінің қарым-қатынасқа ынталығын, баладағы қиындықты жоюға деген ашық қызығушылығының жоғарылығын, терең білімін түсінуші ретінде көрсете алуы тиіс. Бұндай қарым-қатынас ата-ананың қандай да болмасын әрекетіне тура және жанама сынмен қарауына сай келмейді. Оның педагогикалық құзырлығына күдік тудырады. Қайта байланыс жасаудың барлық қажетті түрлері баланың тексерілгеннен кейінгі жиынтық мәліметтерінен кейін орынды болып табылады. Сонымен қатар оның тексерісінің нәтижесі емдеудің ерекше түрін талап етеді. Бірінші кездесуде немқұрайлық білдіру ата-аналарда кеңесшінің әрекетін мақұлдамай, қорғаныс реакциясын тудыруы мүмкін, проблеманы талқылауда ашық сөйлесу жолын жауып, қиындықтар тудырады. Сонымен қатар бірінші және екінші кездесуде ата-аналарға міндетті түрде арнайы ықылас білдіріліп және екі жақ та кеңестің мақсат пен міндеттерін ұғынулары тиіс. Біздің еліміздің мүмкіндігінде психологиялық қызмет жаңа ғана ұйымдастырылып жатқанын есепке алу қажет, тұрғындардың психологиялық көмек алу тәжірибелері жоқ, көп ата-аналарда ол туралы дұрыс емес тұжырымдар мен қорытындылар бар. Сол себепті ата-анамен екі бірінші кездесуде негізгі міндеттердің құрылымдары мен кеңестің мақсат - міндеттері, тексерудің нәтижесі негізінде түзету жұмыстарын тағайындау қажеттігін ұғындыру және бала проблемасының нәтижелерін бірігіп және жалғыз өзі ғана сараптаудың формаларын қалыптастыру қажет. Арнайы кеңестерде баланы басқа да мамандарға кеңес алу үшін жіберуге бағыттау да талап етіледі. Кез келген кеңес беру кезеңінде психолог өзінің қызығушылық ынтасымен және жан-жақты проблеманы қарастырып, міндетті түрде ата-анасын ауыр жүктен, сезімнен босатуы тиіс. Олардың назарын проблеманың позитивті жағына аударып, оны шешудің мүмкін белсенді жолын қарастыруға іздеуге аударғаны жөн.

Психолог міндетті түрде баланың ата-анасын түзету бағдарламасында кездейсоқ туатын кедергілер мен қиындықтар жайында ескертуі керек. Баланың ата-анасында проблеманы шешудің «жеңіл сиқырлы жолы» туралы ойдың тууына жол бермеу керек. Бұндай қатынас психолог көмегінің мүмкіндігінің алдын ала болжанып, орындалмай қалған жағдайда күйзеліске,

көңіл қалушылыққа әкелуі мүмкін. Баланың ата-анасына не мұғаліміне қажет болған жағдайда қайта кеңес беру психолог міндетіне кіреді. Тәжірибеде көп мөлшерде және ұзақ мерзімді психотерапевтикалық жұмыстар кездеседі.

Тексеру жұмыстары жағдайды жан-жақты анықтағаннан кейін психологпен жүргізілетін әңгімелесу бірнеше мақсаттарды алға қояды: 1) баланың жалпы психикалық дамуын жүйелі талқылау, сонымен қатар, мінезін, қиындықты тудыратын жағдайдың деңгейі мен себебі, міндетті-нұсқалық болжау;

2) Нақты көмек беруде шара қолданудың бірлескен жоспары не арнайы түзету бағдарламасы;

3) ата-ананың қиындықты өздерінің талқылауы, бала проблемасына олардың көзқарасы;

4) келесі кездесулерді жоспарлау (қажет болған жағдайда)

Американ авторларының бір қатары ата-ананың психологпен қорытынды әңгімелесуінің негізгі төрт кезеңді анықтайды және оны өткізудің ұйымдастырудың төмендегі жолдарын ұсынады. Ата - анасының екеуімен бірге бір уақытта әңгімелесуді өткізу, бұл бала өмірінен жан-жақты нақты объективті ақпарат алуға көмектеседі. Сонымен қатар бала тағдырына қатысты ата-анасының екеуіне де жауапкершілікті жүктейді.

Әңгімелесу басында бала проблемасын және оларды қызықтыратын сұрақтарды анықтауда ашық, еркін талқылаудың орнауына жағдай тудызу. Міндетті түрде бала қиындығының тууына себеп болған жағдай жайындағы ойларын және оларды шешу құралдары мен көмек беру жолдары, бала алдында қандай мақсат қою қажеттігі туралы, баланың назарын болашақта неге аудару қажет екендігі туралы көзқарастарын анықтау қажет. Әңгімелесудің екінші кезеңінде психологиялық тексерудің нәтижелерін хабарлау болжанады. Нақты деректер бала қиындығына қатысты қате тұжырымдарды жоюды. Баладағы қиындықтар туралы шынайы реалистік тұжырымдарды өңдеуге аса белсенділік қажет. Бұдан кейін (үшінші кезеңде) әрекеттің арнайы бағдарламасы талқыланады. Қорытынды әңгімелесуде бала проблемасына қатысты ата-анасының көзқарасы талқыланып, келесі кездесулердің жоспары құрылады. Әңгімелесу барысында сыйластық, түсіністік, жылылықты таныту қажет. Әңгімелесудің артықшылығы ата-аналар кеңесшіден алған ақпараттар мен нұсқаулықтар негізінде әрекет жасай алатындығымен бағаланады. Тәжірибе көрсеткендей оңтайлы бағалау кеңесшінің нақты тәрбиелік әрекеті мен ата-аналар өздерінің күштеріне деген сенімділіктеріне байланысты. Ата-аналардың әңгімелесуге дейінгі қате тұжырымдарынан, қызметкерлер тәртіп бойынша жағымсыз тұжырымдардан қорғану үшін бір әңгімелесудің жеткіліксіздігін ескеру керек. Ол үшін бірнеше кездесу қажет. Батыс елінің психологтары үйге баруды кең тәжірибелеуде, өйткені, ол шынайы орнатылған өзара қарым- қатынаста нақты жағдайды талқылауға мүмкіндік береді. Бірақ ата-аналардың тобымен әр түрлі формадағы сабақтар әрекеттегі әдістер болып саналады.

Ата-аналардың түсінігінде дарынды балалардың да бала екенін, қалыптастыру, бірақ олар да өз жасындағы балалардың талап ететін қажеттіліктерді талап етеді. Үлкен қатер дұрыс тәрбие бермеуден көрінеді. Осыған байланысты кеңес беруде барлық проблемаларға қатысты жасына сәйкес даму процесіне байланысты мазмұнды негізгі сұрақтарды міндетті

түрде қосу керек. Бар қиындықты жеңуге не орнын толтыруға арналған белсенділік баланың қажеттілігі мен жас ерекшелік қызығушылығының есебінде жүзеге аспауы керек. Бұл жағдайды түсіндіру ата - аналарға және балаға ауыр соққы, педагог кемшілігінің таралуына әкелуі мүмкін. Кеңес беру үрдісінде психолог жұмысы проблеманы талқылау шеңберінде тоқтап қалмауы керек. Кеңесшінің маңызды міндеті бала жақындарындағы қорқыныш сезімдерін, күдіктерін сейілтіп, ата-анасының белгілі бір уақытта балаға түсіністікпен қарап, шамадан тыс онымен айналысып, сезімталдыққа салынудың алдын алу. Психолог ата-аналардағы кінә, қорқыныш сезімдерінің мүмкіндіктерді анықтай білуі тиіс. Алдын ала психотерапевтикалық әңгімелесу кеңесшінің ата-аналарға баланың жалпы тұлғалық сипатын және оның проблемасын объективті қабылдау, түсінуге, нәтижеге жетудің кең және жан-жақты жақтарын қарастыру мақсатына ие. Осыған байланысты ата-аналармен жұмыс жасаудың төмендегі жолдары ұсынылады: баланы тексеруде алынған нақты нәтижені тыңғылықты талдау, бұл көп жағдайда кеңесші қорытындысына сендіруге үлкен назар аудартады; психологиялық сараптаманың ата-аналардың қолында болуы тиімді. Сараптама анық, түсінікті тілмен жазылған болу тиіс. Не ата-аналардың өздері қолмен қорытындылар мен нұсқауларды жазуы болашақта кеңестің нәтижелерін ойлануға, нақты көмек беру шараларын ұйымдастыруға, іздеуге, жазылған қорытындылар негізінде олардың дұрыстығын тексеруге, баланы бұдан кейінгі өмірінде қажетті болып табылады.

Психологтың дарынды балалардың ата-аналарымен жеке жұмысы.

Поллин Пепинский бірнеше пайдалы тәсілдерді нұсқау ретінде берген болатын, ата-аналар өз балаларына пайдалануға берулеріне болады:

1. Өз ойларыңды басқаларға түсінікті, олар білетін тілмен жеткіз, оны өзіңікіндей қызмет көрсететіндей етіп қабылдасын.
2. Сынды басқа адамдарға тек көмек көрсету мақсатында ғана қолдану.
3. Ұжымның басқа мүшелерінің принциптеріне, идеалдарына, құндылықтарына құрметпен қарайтыныңды көрсете біл.
4. Өзінді агрессор ретінде қабылдауға тырыс, басқаларға өз намыстарын сақтауға мүмкіндік бер, оларды мұқият тыңда.
5. Белгілі бір уақыт көлемінде өзіндік еркіндігің үшін несие жина, басында өктем талапты қабылдаудан қорықпа.
6. Тұлғаларға, мәртебе жетуге емес, тапсырмаларға зейін қой.
7. Жауабын өзгертуге, өзіңнің іс-әрекетіңнің тәсілін таңдап алу үшін уақыт факторын назарға ал.

Бұл тәсілдер дарынды бала тұлғасына болсын, ересек адамға болсын жеке тәуелсіздікті сақтау мен топқа тәуелденудің арасындағы кикілжің мен қарама-қайшылықты туғызбас үшін аса қажет.

Торранс өз жұмысында дарынды балаларды тәрбиелеуге байланысты мынандай мәліметтер келтіреді:

Интеллектуалдық және шығармашылық экспрессивті қабілеттерді көп уақыт бойы тұншықтырып келу эмоционалдық қайшылыққа әкеледі, тіпті невроз бен психоз да болуы мүмкін. Егер баланың айналасындағылар оның ынтасын дұрыс түсінбеген жағдайда, невроз ұзақ уақыт бойы болуы да мүмкін.

Оның шығармашылық энергиясына шектеу қойылғанда, ойлау мүгедектікке ұшырайды. Дарынды болу дегеніміз тек тауқымет тарту деген сөз емес. Осындайда отбасы балаға психологиялық қорғаныс бола алады.

Гауеннің кейінгі шыққан еңбектерінде ата-аналарға кеңесі былайша берілген:

1. Бала ізденістері арылы қорқыныш сезімі туындағанда қайтып оралатын ауызша түрде қауіпсіз психологиялық база құрыңыз.

2. Баланың шығармашылыққа қабілеттілігін қолдау көрсетіп отырыңыз, сәтсіздіктерге баламен бірге реніш көрсетіп отырыңыз, өкінетіндігіңізді білдіріңіз. Баланың шығармашылық еңбегін алдын ала бағалаудан қашыңыз («бұл жаман емес, алайда, бұдан да жақсырақ болар еді, егер сен...» балаға оның туындысын қалай етсе жақсаратыны туралы айтудың қажеті жоқ).

3. Баланың біртүрлі қызық ойларына шыдамды болыңыздар, олардың қызыққұмарлығын, білуге құмарлығын, сұрақтары мен ойларын құрметтеңіздер, қолпаштаңыздар және «шектен шыққан» сұрақтары болса да жауап беруге тырысып көріңіздер.

4. Баланы жалғыз қалдырып, өз ісімен айналысуға мұрша беріңіздер. Оған басшылық жасау шығармашылықты қиындатуы мүмкін. Балалардың тілегі мен мақсаты өздеріне ғана тиесілі, ата-аналар кеңесі баланың жеке өміріне ену болып есептеледі. Тіпті кішкентай дарынды балалардың өздері олардың шығармашылық ойлауларына дендеп еніп кеткен ата-аналарына қарсылық көрсетіп отырды.

5. Балаға өзінің құндылықтар жүйесін құруға көмектесіңіз.

6. Балаға адами қажеттіліктерін қанағаттандыруға көмектесіңіздер (қауіпсіздік сезімі, махаббат, өзіне және басқаларға деген құрмет және т.б.).

7. Күдіктер мен көңіл қалушылықты жеңе білуге қол ұшын беріңіз. Ол өз-өзінен мадақтау алсын, құрдастарының пікірін елемесін, назарға алмасын. Сонымен қатар атақты адамдардың өмірбаянымен танысуға мүмкіндік беріңіз, ол өз күрес алаңында жалғыз емес екендігін ұқтырыңыз.

8. Балаға оның кез келген сұрағына жауап бар екенін түсіндіріңіз. Бірақ ол үшін уақыт, оған шыдам керек. Бала интеллектуалдық қысыммен өмір сүріп үйренуі тиіс.

9. Балаға өзіндегі шығармашылық тұлғаны бағалауға үйретіңіз. Бірақ оның мінез-құлқы белгілі бір шектен шықпауы керек.

10. Баланың өз-өзін тереңірек тануына көмектесіңіз, бір сәттік ойдан айырылып қалмайтындай болсын.

11. Балаға ақылды авантюрист болуға көмектесіңіз. Шығармашылық ізденісте ол өзінің сезімталдығы мен қатерге бас тіге отырып, шынайы жаналық ашуы мүмкін.

12. Баланың жаңа шығармашылық ізденісіне қолдау көрсетіңіз, ол қаншалықты сәтсіз болса да сынап-мінеуден аулақ болыңыз, оған мейірімділікпен қараңыз, бала ізденісті өзі үшін ғана емес, өзі жақсы көретіндер үшін де жасайды.

13. Шығармашылыққа қажетті атмосфера қалыптастырыңыз, баланы қоғамның қабылдауы, әлеуметтік келеңсіздік, құрдастарының негативті реакциясы сияқты жайттардан аластатуға себеп болыңыз. Оң шығармашылық танымынан айырылған бала мүлде қажетсіз басқа жолға түсіп кетуі мүмкін.

14. Балаңызға жасы да қабілеті де сай келетін компаньон тауып беріңіз. Мектеп жасындағы бала үшін өзімен жасты және жынысы бір баламен дос болуы қажет. Дарынды қыз өзіне ұқсайтын баланы табу үшін жүздеген баламен танысуы мүмкін, алайда осы жүзінші ұл бала болса, мәселе онымен бітпейді. Ата-аналарға барлық аймақты шарлап шығуға тура келеді, бұл баланы жалғыздықтың қоршауына қалдырғаннан гөрі жақсырақ.

Әдебиеттер

1. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2004. – 320 с.
2. Марковская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми. – СПб., 2002.
3. Рычкова В.В. Проблемы воспитания одаренных детей в семье // Молодой ученый. — 2011. — №10.

Айтпаева Ж.Ж.

Организация работы с родителями одаренных детей

В статье выделены основные направления работы с родителями одаренных детей: психологическое сопровождение семьи, создание информационной среды, организация совместной практической деятельности, поддержка и поощрение родителей, даны конкретные рекомендации.

Ключевые слова: родители, ребенок, одаренный, отдых, организация, психолог.

Aitpaeva Zh.Zh.

Work with parents of gifted children

The article highlights the main areas of work with parents of gifted children: psychological support families, create an information environment, the organization of joint practical activities, support and encouragement of parents, specific recommendations

Key words: parents, child gifted, rest, organization, psychologist

УДК 371.13:53

Сырым Ж.С. – п.г.к., профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Кажмуханова Г.Ш. – магистр,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Мустакова Д.Ж. – магистрант,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Albert.konashov.83@mail.ru

ЗЕРТТЕУ ЭКСПЕРИМЕНТТЕРІ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ ФИЗИКА ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Мақалада болашақ физика пәні мұғалімдерінің зертханалық жұмыстарды орындау үдерісінде кәсіптік құзіреттіліктерін қалыптастыру мәселесі қарастырылады.

Тірек сөздер: Педагогика, физика, мұғалімнің кәсіптік құзіреттілігі, зертханалық жұмыстар.

Қоғамның жоғары педагогикалық білімді мамандарға қоятын талаптары, қазіргі таңда күрделене түсуде. Жаңа қоғам мұғалімі – ол рухани адамгершілігі жоғары, азаматтық жауапкершілігі мол, белсенді, жасампаз,

жан-жақты білімді, кәсіби құзыретті, теориялық білімін практикада жаңа педагогикалық технологиялармен жүзеге асыра алатын шебер болуы қажет.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Білім және кәсіби машық - заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет», - деп атап көрсетті [1].

Оқытудың дәстүрлі жүйесінде білікті мамандар даярлайтын жоғары оқу орындарының басты мақсаты – мамандықтарды игерту ғана болса, ал қазіргі мақсат - әлемдік білім кеңестігіне ене отырып бәсекеге қабілетті тұлға дайындауда адамның құзырлылық қабілетіне бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну.

«Құзыреттілік» ұғымы бүгінгі күні оқыту үдерісінде білімді қолданудың ақырғы нәтижесі ретінде қарастырылуда. Оқыту үдерісінде «құзыреттілік» ұғымы студенттердің білімі мен тәжірибесін, дағдылары мен біліктерін белгілі бір мәселені шешуде қолдануы.

Құзіреттілік тәсіл идеясы – «қоғамға қандай, жеке тұлғаға қандай білім қажет және ол қоғамның қандай қажетін өтей алады» деген сұраққа жауап береді. Мұғалімнің құзыреттілігін қалыптастыру – бүгінгі білім беру саласының өзекті мәселелерінің бірі. Құзырлылық тәсіл, білім сапасын арттыруды дәстүрлі тәсіл мен білім мазмұнын ұлғайту арқылы шешудің арасындағы қарама-қайшылықтан туындаған дағдарыстан шығудың жолы ретінде қарастыруға болады. Бұл тәсіл білім берудің нәтижесіне басты орын береді. Оның сапасы алған білімнің көптігінен емес, сол білімді қолдана білумен маңызды [2].

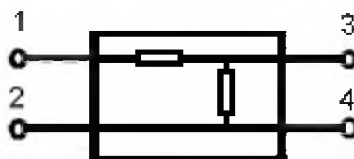
Кәсіптік құзіреттілікті жетілдіруде болашақ физика пәні мұғалімдерімен жүргізілетін зертханалық жұмыстардың рөлі зор.

Студенттер зертханалық жұмыстарды жеткілікті жасайды. Бірақ олардың бәрі дайын түрде беріледі. Студенттер қысқаша теориямен танысып, құрылғыны қосып, есептеулер жүргізеді. Бұл жағдайда құзіреттіліктің дамуы туралы айтуға болмайды. Сондықтан студенттердің зертханалық жұмыстарды орындау кезінде құзіреттілікті қалыптастыру есептерін шешетін әдістер мен формаларын табу қажет. Бұндай есептер эксперименттік және есептеуіш (эксперимент материалында тұрғызылған) тапсырмалар кешенін қолдануда шығарылады. Есептің негізгі талабы зерттеуді жүргізу қажеттілігі болып табылады.

Эксперименттік тапсырмаларды орындау үдерісінде әдістемемізде құзіреттілікті қалыптастыру қалай жүзеге асатындығын қарастырамыз.

Алдыңызда төрт түйіні бар «Қара жәшік», сонымен бірге қалта шамының батарейкасы және өлшеу шегі 6 В вольтметр бар. «Қара жәшікте» не орналасқан [3]?

Ескерту. Жәшікте 1-суретте көрсетілген тізбек, сұлба бар.

1-сурет. «Қара жәшік» сұлбасы.

Эксперименттік есепті шешу кезіндегі зерттеушілік қызметтің кезеңдері:

1. Есептің берілген мәндерін талдау.

2. ЭҚК көздерінің жасырын сұлбасындағы тексеру идеяларының пайда болуы. Ереже бойынша, тексеру вольтметрді қораптың шығысына сағат тілі бағыты (немесе қарама-қарсы) бойынша қосуға әкеледі. Бұл кезеңде студенттер қораптың ішінде ЭҚК-інің жоқ екеніне көз жеткізеді.

3. Қорапта қандай элементтер (резисторлар, диодтар, конденсаторлар) бар екенін анықтау. Мысалы, берілген элементтерді сұлбаның периметрі бойынша шығыс аралықтарын тексеру идеясы пайда болады.

Бұл үшін батареjkаны және вольтметрді 1 және 2 түйіндерге қосып, ток мәнін бақылаймыз, батареjkаның полярлығын ауыстырып, токтың мәні 1-2 бөліктерде жоқ екендігін бақылаймыз. Уақыт өте келе, ток күші өзгермейді, демек бұл бөлікте конденсатор да жоқ. Осыдан қара жәшіктің барлық шығыстарын жұп-жұбымен тексеріп, онда резисторлардың бар екеніне көз жеткіземіз.

4. Тізбектегі элементтер санын анықтау.

Жұмысты орындау барысында оқытушы жәшікте қарапайым сұлбаның бар екендігін туралы талқы жүргізеді. Студенттер өздігінен сұлбаның екі элементтен тұратындығы туралы қорытындыға келеміз.

5. Ұсынылған сұлбаға зерттеу жүргізу алгоритмі таңдалады.

Жәшікте екі резистордың орналасқаны анық болғаннан кейін зерттеу жүргізу алгоритмі мынадай әрекеттерден тұрады:

1) Батареjка 1-2 түйіндерге қосылады (1-сурет). Вольтметр жәшік түйіндеріне кезектесе қосылады, барлық мүмкін нұсқалар ұсынылады. Нәтижелерді талдай келе, орындаушылар кесте құрады (1-кесте).

2) Сосы батареjка 3-4 түйіндерге қосылады (1-сурет). Вольтметр жәшік түйіндеріне кезектесе қосылады, барлық мүмкін нұсқалар ұсынылады, зерттеу нәтижесінің екінші кестесі құрылады (2-кесте).

3) Батареjkаны 1-3 түйіндерге қосқан кезде вольтметрдің көрсетуі нөлге тең болады.

4) Батареjkаны 2-4 түйіндерге қосқанда да вольтметрдің көрсетуі нөлге тең.

1-кесте.

Байланыс нөмері	1	2	3	4
1		U_0	$U_0/2$	U_0
2	U_0		$U_0/2$	0
3	$U_0/2$	$U_0/2$		$U_0/2$
4	U_0	0	$U_0/2$	

6. Зерттеу нәтижелерін талдау.

Сұлбаның қарапайымдылығын ескере отырып, студенттер кара жәшіктегі резисторлардың бірдей екендігіне көз жеткізеді. Ары қарай кедергілер комбинациясын таңдап және кестедегі мәндерді салыстырып, тек дұрыс сұлба таңдалады.

7. Жалпы қорытынды: Шешімдерін қорғау үшін нәтижелерді безендіру маңызды болып табылады. Ол үшін оқытушы нәтижелерді безендіру қажеттіліктерінің шартын құруы қажет.

8. Есепті талқылау, жасаған жұмысты қорғау, мүмкін қателерді түзету.

Зерттеуді жүргізу кезіндегі әрекеттер кілттік құзіреттіліктің қалыптасуына алып келеді (2-кесте).

2-кесте.

Байланыс нөмері	1	2	3	4
1		$U_0/2$	0	$U_0/2$
2	$U_0/2$		U_0	0
3	0	U_0		U_0
4	$U_0/2$	0	U_0	

Кілттік құзіреттілікке ресурстар, технология, ақпарат, жүйелер, өзара қатынастар жатады.

Ресурстар:

- Зерттеу жұмысының тәсілдерін таңдайды.

- Экспериментті жүргізу үшін қандай материалдар қажеттігін жоспарлайды (есепті шешудің бір тәсілін таңдайды).

Технология:

- Әртүрлі технологиялармен жұмыс істейді, эксперимент кезінде оқушы технологияны өзі таңдайды; тапсырманы орындау үшін технологияны қолданады; құралдарды қолданып, ондағы кемшіліктерді түзетеді.

Ақпарат:

- Зерттеушілік қызмет кезінде ақпараттарды өндейді және қолданады (ақпаратты табады және бағалайды; ақпаратты ұйымдастырады және сақтайды).

Жүйелер:

- Кешенді өзара байланыстар (олардың әрекеттерін бақылайды және түзетеді, жүйелерді тудырады және жасайды). Алынған нәтижелерді талдайды.

Өзара қатынастар:

- Басқа адамдармен жұмыс жасайды (топқа қатысады; жаңа дағдыға оқытады; көшбасшылыққа алады; алынған нәтижелерді талқылайды, қателіктерді бақылайды) [4].

Жүргізілген талдаулардан оқушылар жаңа білімді бұрынғымен біріктіре отырып және ақпараттың жаңа мазмұнға қолданбалылығы мен қолайлылығын қарастыра отырып, белгісізден белгіліге қарай жүретін ақпарат пен идеяның маңыздылығы жөнінде шешім қабылдайды. Оқушылар

жаңа идеяны қабылдайды, ескі мен жаңаны ұштастырады, ойлау қабілетін кеңейтіп, не түсінгенін анықтайды.

Технологияны қолдану үдерісінде алынған нәтижелердің негізінде мынадай қорытынды жасауға болады: эксперименттік есептер кешенін жүйелі қолдану болашақ ұстаздың құзіреттілігін қалыптастыруға септігін тигізеді. Бұл өз кезегінде әдістемені кеңінен қолдану мүмкіндіктері болып табылады. Құзіреттіліктің ара қарай танылуы жас маманға мынадай міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

- кәсіптік оқыту;
- дарынды балалармен жұмыс жасау, мысалы олимпиадаға дайындау;
- оқытудың зерттеушілік әдісінде жұмыс жасайтын оқушылар үшін жағдай жасау;
- физикалық экспериментті модернизациялау;
- практикамен байланысты білім алумен бірге оқытудың продуктивті технологиясымен қамтамасыз ету.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 14 желтоқсан, 2012 ж.

2. Крысанова О. А. Ситуационный подход к формированию профессиональной компетентности будущего учителя физики в инновационной деятельности // Вестн. Томского гос. пед. ун-та (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). 2010. Вып. 1 (91). С. 28–34.

3. Слободещкий И.И., Орлов В.А. Всесоюзные олимпиады по физике: Пособие для учащихся 8-10 кл. сред. школы. М. 1982.

4. Скрипко З. А., Тютюрев В. Г., Бармашова А. С. Знание как основа формирования профессиональной компетентности // Вестн. Томского гос. пед. ун-та (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). 2011. Вып. 13 (115). С. 174–177.

Ж.С. Сырым, Г.Ш. Кажмуханова, Д.Ж. Мустакова

Формирование компетентностей будущих учителей физики на основе исследовательских экспериментов

Рассматривается необходимость формирования профессиональной компетентности будущих учителей физики в процессе выполнения лабораторных работ по физике.

Ключевые слова: Педагогика, физика, профессиональная компетентность учителя, лабораторные работы.

ZH. Syrym, G. Kazhmuhanova, D. Mustakova

Formation of competence of future teachers of physics based research experiments

In the article the need of formation of professional competence of future teachers of physics in the laboratory work in physics.

Key words: Pedagogics, physics, professional competence of the teacher, laboratory works.

УДК 371.64/.69(045)

Сергеева А.М. – г.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы

Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Тоқпенов Е.А. – г.ғ.к., І. Жансүгіров атындағы

Жетісу мемлекеттік университеті

Шумақова Г.Ж. – педагогика және психология магистрі Қ. Жұбанов
атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Калиева Ә. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: aiko-sm@mail.ru

«MACROMEDIA FLASH» ЖӘНЕ «3DS MAX» БАҒДАРЛАМАЛАРЫМЕН ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚЫТУ ҚҰРАЛДАРЫН ҚҰРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСТАРЫ

Аннотация. Мақалада қазіргі заманға сай сапалы білім берудегі озық технология, оқытудың «Macromedia flash» және «3ds max» бағдарламаларымен электронды оқыту құралдарын құрудың әдістемелік астары баса назарға алынған.

Тірек сөздер: интербелсенділік, ақпарат, инновациялық технология, география пәнін оқыту, мультимедиа, географиялық ақпараттар жүйе, интербелсенді карталар.

Интербелсенділікті ұсыну мультимедиа – құралдардың ең маңызды артықшылықтарының бірі. Интербелсенділікті оқушы белгілі бір шекте, өзгерістер енгізу, жұмыс істеу барысында алынған нәтижелерді тексеру, пайдаланушының нақты тапсырысына сәйкес бағдарламаның сұранысына жауап беру сияқты ұсынылған ақпараттарды басқару мүмкінділігінің болуы дәлелдейді. Жеке пайдаланушылардың оқу материалдарын беру мерзімін, қайталаудың санын басқада өлшемдерін белгілей алуы мультимедиа-технологиялардың икемділігін көрсетеді. Мультимедиа-технологиялар ақпараттардың көптеген түрлерін ой елегінен өткізіп, үйлесімді құрамдасуына мүмкіндік береді. Олардың қатарына компьютердің көмегімен түрлендіріп ұсынылатын фотосуреттер мен карталар, дауысты дыбыстық жазулар, бейнефильмдер және күрделі бейненәтижелер, анимациялар мен анимациялық имитациялар жатады.

Мультимедиа – бұл графиктік кескінді бейнелі қозғалысқа келтіріп дыбыстық нәтиже берілген қарапайым ақпараттарды интеллектуалдық режимге біріктіруге мүмкіндік беретін оқыту құралы. Кейде оны интербелсенді бағдарламамен басқару арқылы жүретін визуальды және аудионәтиженің өзара әрекеті деп те атайды. «Мультимедиа» терминін (*multimedia*) қазақ тіліне «көп орта» кейде «көп тасымалдаушы» деп аударуға болады [1, 81 б.].

Мультимедиа-нысандар мен үрдістерді фотосуреттің, бейненің, графиктің, анимацияның дыбыстың дәстүрлі мәтіндік сипаттамамен үйлестіріп интербелсенді бағдарламамен басқару арқылы қазіргі кезде белгілі электронды көрсету құралдарымен ұсыну. Мультимедияның басқа оқыту құралдарынан сандық және сапалық артықшылығы бар. Жаңа сапалық артықшылығы мен мүмкіндіктеріне тікелей аудиовизуальды көрсету барысында кескінді бейнені қозғалысқа келтіріп, сөзбен көркемдеуді жатқызуға болады. Сандық артықшылығын мультимедиялық ортаның

ақпараттық тығыздығы біршама жоғары болуы айқындайды. Көптеген адамдар естіген сөздерінің 15%-ын және көргендерінің 25%-ын есте сақтай алатындықтан ақпаратқа қаныққан мультимедиялық оқыту құралдарын көру оқушылардың назарын аудартуға және көрген құбылыстар мен үрдістерді белсенді түрде талдау арқылы өтілетін оқу материалдарын есте сақтауға, терең меңгерулеріне мүмкіндік береді [2, 51 б.]. Міне осы мәселе ыңғайлы мәтіндік түрдегі бейнеақпараттардың интербелсенді элементтерін құрып, мультимедиа оқыту құралдарына енгізу ырғақты ақпараттар ағынын терең түсініп меңгертуге қолжеткізуге жағдай тудырады.

Мультимедиа технология ортасын пайдалану өрте зор дидактикалық мүмкіндігі бар виртуалды шындықта құрылған белсенді әрекеттетін болатын динамикалық күйдегі көрнекі құралдарды мультимедиа-технология ортасына енгізу мұқият психологиялық-педагогикалық сараптаулар жүргізуді қажет етеді. Бұл технологияның ерекшелігі бізді қоршаған әлемнің шындығын экранда бейнелеу мультимедиа өнімді пайдаланушы оқушылардың көз алдында жүреді.

Мультимедианы пайдалану оқушыларға оқу материалдарымен жұмыс істеу арқылы ақпараттық технологиялық құралдардың мүмкіндігіне сүйеніп, әріптестерімен бірлесе отырып білім беру үрдісіне белсене араласа алуына мүмкіндік туады. Мультимедиа құралдарды пайдалануға байланысты оқушылардың пән аралық ойлаулары белсенді дамиды. Атап айтсақ, 6 сыныпта «План және карта» тақырыбын өту барысында 180⁰ артық бұрыштарды дұрыс өлшеу, масштабты анықтау, графиктерді дұрыс сызу ережелері туралы жан-жақты түсінік берілген математика пәнінің электронды оқулығын пайдалануға болады. Аталған материалдар «Жергілікті жерді бағдарлау», «Азимут», «Көкжиектің негізгі және аралық тұстары» түсініктерін жақсы меңгертіп, «Климаттық диаграммаларды» құру мақсатын көздейтін сарамандық жұмысты орындауға көмектесетіндіктен оқу-танымдық маңызы зор.

Мультимедиа құралдары оқушылардың назарын географиялық нысандар мен құбылыстарды танып білуге олардың арасындағы бір ізді себеп-салдарлы байланыстарға аударуға, оқытылатын материалдарды жақсы меңгеруге мүмкіндік береді.

Электронды оқулықтар мен мультимедиа оқыту құралдарын пайдалану 9 сыныпта өтетін Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы пәнінде «Қазақстанның шаруашылығының салалық құрамы», «Отын-энергетика кешені», «Қара металлургияның энергия өндірістік циклы», «Географиялық еңбек бөлнісі», «Сала аралық және сала ішілік өндірістік байланыстар», «Табиғаттың адамдардың шаруашылық әрекетінен өзгеруі» сияқты шаруашылық салаларының технологиялық тізбектері мен табиғат пен адам қоғамында жүретін экологиялық мәселелердің туу себептерін ашып көрсетіп, шаруашылық салаларының өзара байланысын терең меңгертіп, мотивациясын оятуда маңызы зор.

Компьютерлік технологиялардың көмегімен әртүрлі дайын электронды қабықтарда өз бетімен дайындалған тест сұрақтары арқылы сабақта оқушылардың білімі мен іскерлік дағдыларын тексеріп бағалауға да болады.

Жеке презентациялар мен Web – сайттар құрып оларды сабақта пайдалану арқылы оқушылардың география пәніне деген қызығушылықтарын арттырып, ой-өрістерін кеңейтуге болады.

Сапалы мультимедиа-құралдарды пайдалану оқу үрдісінің бір қатар астарына жағымды әсер ете алады деген қорытынды шығаруға мүмкіндік береді. Осыған орай мультимедиа былай әсер етеді:

1. Ақпараттарды қабылдап, оларды түсіну сияқты оқытудың когнитивтік астарына;
2. Оқушылардың уәжін арттыруға;
3. Оқушылардың ұжымдық танымын қалыптастыруға мүмкіндік беретін бірлесе оқу жұмыстарын атқару дағдыларын қалыптастыруға;
4. Оқушыларды оқуға тереңінен қарап, оқитын оқу материалдарын жақсы түсінуіне.

Сонымен қатар, жалпы білім беретін орта мектептерде мультимедиа-құралдарды пайдаланудың төменде көрсетілген артықшылықтарына мыналарды жатқызуға болады:

- оқу үрдісінің барысында бірнеше сезім мүшелеріне әсер ететін құрамдасқан ақпараттарды ұсыну есебінен бірден оқушылардың бірнеше қабылдау арналарын пайдалану мүмкіндігінің болуы;
- табиғатта жүретін күрделі үрдістермен құбылыстарды шынайы уақыт жағдайында үлгілеу мүмкіндігі;
- үрдістерді динамикалық күйде ұсынудың есебінен абстрактілі ақпараттарды визуальдау арқылы;
- макро және микро әлемдегі нысандар мен үрдістерді визуальдау арқылы көрсету;
- оқылатын материалдарды оқу, қоғамдық және тарихи тұрғыдан кең көлемді қарастыру арқылы білімнің когнитивті құрылымы мен оқушылардың оны түрлендіру дағдыларын дамыту мүмкіндіктерінің болуы.

Қазіргі мультимедиа-құралдар әр түрлі ақпараттарды өңдеуге мүмкіндік беретін ең соңғы үлгідегі прогрессивті техникалық инновацияларды пайдалану жана деңгейдегі білім беру технология оларды енгізуге мүмкіндік береді. Солардың ішіндегі жалпыға бірдей орта білім беретін мектептерде қолданылатын жұмыс істеу бағыты «виртуальды шындық» технологиясына негізделген әр түрлі үлгілеу құралы жатады.

География пәнін оқыту барысында қолданылатын виртуальды нысандар мен үрдістерге нақты бар немесе нысандар мен құбылыстардың абстрактілі бейнесінің электронды үлгілері жатады. «Виртуальды шындық» – дыбыстық, көру, ақпараттың басқа да түрлерін ойша ұсынылатын пайдаланушының көлемді виртуальды кеңістікке кіріп, осы кеңістік шегіндегі шынайы уақытта нысанға қатысты қозғалуын қамтамасыз ететін арнайы бағдарламалық ортада үлгіленген мультимедиа-құрал [3, 49 б.].

«Виртуальды шындық» жүйелері адамның ортамен «тікелей» тура байланысын қамтамасыз етеді. Олардың біршама жетілген түрлерінде пайдаланушы нысанды қолдарымен ұстап көру мүмкіндігі болады. Басқа жағдайда термометр, барометр, гигрометр, анемометр, тұсбағдар, флюгер сияқты приборлардың үш өлшемде құрылған үлгілерін төңкеріп, өлшеу жұмыстарын жүргізе алады. Мектептерде мұндай мультимедиа-құралдарды пайдалану алынатын ақпараттарды қабылдау, түсіну тетіктері мен оқу

үрдісіне сапалық өзгерістер енгізеді. Бұл жағдайда ақпараттарды қабылдау көру, есту ғана емес басқада сенсорлық жүйелердің көмегімен жүзеге асырылатындықтан, оқытудың көрнекілік қағидасын жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

«Виртуальды шындық» жүйесімен ақпараттар бейнелі, көрнекі іс-әрекетті түрде ұсынылатындықтан, оларды қабылдап ой елегінен өткізудің теориялық және тәжірибелік маңызы зор. Динамикалық күйдегі символды бейнелі ақпараттарды қабылдау жеңіл болғандықтан, тәжірибелік ойлау теориялыққа қарағанда көп күш жұмсауды қажет етпейді. Сондықтан виртуальды шындық технологиясын пайдалана отырып құрылған компьютерлік технологиялық құралдар оқу үрдісі барысында оқу материалдарын жеңіл меңгертуді қамтамасыз етеді. Бірақ виртуальды шындық жүйесінің деңгейі артқан сайын оны қолданып, мультимедиа оқыту құралдарына жұмсалатын еңбектің мөлшері де артумен қатар ақпаратты мұғалімдер мен оқушыларға қолжетімді жетілдірілген техникалық құралдармен көрсету қажет болатынын ескеру керек. «Виртуальды шындық» жүйесімен құрылған мультимедиа оқыту құралдарын құру бағдарламалық ортаның мүмкіндіктерін ескерумен қатар оқытудың дидактикалық қағидаларына негізделеді [4, 2-3 б.].

Олар өздерінің зерттеулерінде компьютерді пайдалану тиімділігі мен бағдарламалық ортаның мультимедиа оқыту құралдарын құрудағы маңызын жан-жақты ашып көрсетіп, оларға талдау жасаған.

Ақпараттық-қатынастық технологияларды енгізу, оқу үрдісін ақпараттандыру саласы бойынша Ресейдің танымал ғалымдары И. Роберт, А. Кузнецов, Т. Сергеева өз зерттеулерінде төменде көрсетілген аса маңызды әдістемелік мақсаттарды ашып көрсетеді:

- ✓ оқушылардың жас ерекшеліктері мен қабылдау мүмкіндіктерін ескеріп даралап немесе саралап оқыту;
- ✓ алған білім мен қалыптасқан іскерлік-дағдыларды бақылауды кері байланысы мен нәтижесін бағалауды болжау арқылы жүзеге асыру;
- ✓ өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі түзету;
- ✓ материалды ұсынудың техникалық және графиктік кескіндері;
- ✓ зерттелетін үрдістерді үлгілеу;
- ✓ ақпараттық деректер қорын құру мен пайдалану, ақпарат желісіне қатынасу;
- ✓ оқушының логикалық ойлау және шығармашылық қабілетін дамытуға негіз болатын оқытудың уәжін күшейту;
- ✓ оқушыларды оқу материалын игеру стратегиясымен қаруландыру.

Географиялық оқу материалдарын дәстүрлі ақпараттық-қатынастық технология құралдарын пайдаланып оқытудың төменде көрсетілген бірқатар артықшылығы бар:

- 1) ақпаратты кескінді-бейнелі түрде ұсынылуы;
- 2) бейнелердің динамикалық сипатта болуы;
- 3) әрекеттерді бірнеше рет қайталау және басқару;
- 4) оқыту барысында жеке жағдайлардың ескерілуі;
- 5) оқытудың репродуктивті ғана емес, өзекті әдістерін де пайдалану мүмкіндігі.

Өкінішке орай, компьютерлік оқытудың осы мүмкіндіктерінің көбі мұғалімдердің қолында бар көптеген бағдарламалық өнімдерде әлі де толық пайдаланылмай келеді. Көп жағдайда компьютер әлі де жаттықтырушы немесе жаңа материалды түсіндіргенде мұғалімнің «орынбасары» ретінде қолданылады. Бұл қорытындыны автордың 9 сыныпта оқытылатын Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы пәнінде «Қазақстанның табиғат жағдайлары мен табиғат байлықтары», «Қазақстанның металлургия кешені», «Отын-энергетика кешені», «Химия өнеркәсібі» тақырыптарын оқыту барысында ақпараттық-қатынастық технологияны енгізуге мүмкіндік беретін мультимедиа оқыту құралдарын құрып оларды орта мектепте де іс жүзінде пайдалануы дәлелдейді.

Барлық дидактикалық ақпараттық құралдар оқу-танымдық, сонымен қатар, көркем-эстетикалық міндеттерді шешуді көздейтін екіжақты қызмет атқарады. Оның соңғысы оқу ортасында интербелсенді оқыту құралдарының дидактикалық қызметіне бағынады. Атап айтсақ, дидактикалық ақпараттық құралдарды құру барысында теориялық тұрғыдан жалпы дидактикалық және дыбыстық, фото, кино, бейне, мультимедиа материалдарды жасауға қойылатын көркем-эстетикалық талаптар ескеріледі.

Дидактикалық ақпараттық құралдарды құру барысында көрсетілетін құбылыстар мен үрдістерді бейнелеу барысында интербелсенді оқыту құралдарының қасиеті мен қызметі, сонымен қатар пайдалану жағдайы, кешенді пайдалану мүмкіндіктері мен басқа оқыту құралдарымен қарым-қатынаста болу ерекшеліктері ескеріледі.

Географияны оқытуда заман талабына сәйкес көрнекілікті пайдаланудың дидактикалық қағидаларын жүзеге асыру интербелсенді карталар мен мультимедиа оқыту құралдарымен жүйелі түрде жұмыс істеуді талап етеді.

Интербелсенді карталар мен мультимедиа құралдардың оқушыларды операциялық әрекетке жұмылдыруды қамтамасыз ету қызметі. Бұл қызмет мультимедиа оқу материалдарымен іс жүзінде жұмыс істеу, локальды климаттық кестелерді құрып, табиғат пен қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық құбылыстар мен үрдістерді көздерімен көріп талдау арқылы тәжірибелік іскерлік-дағдыларды қалыптастыру барысында көрініс табады. Аталған қызметті жүзеге асыру үшін оқушылардың электронды оқулықтың гипермәтінімен, мультимедиа оқу материалдарымен, алған білімді тексеріп бағалауға мүмкіндік беретін тест тапсырмаларымен жұмыс істету дағдыларын қалыптастыру мәселелеріне зор мән беру қажет [5, 81 б.].

Интербелсенді карталар мен мультимедиа оқыту құралдарының тәрбиелік қызметі. Мұғалімнің интербелсенді карталар мен мультимедиа оқыту құралдарымен жұмысты дұрыс ұйымдастырып, оқушыларды ой әрекетіне жұмылдыру мәнерлі сөйлеуге үйретіп, олардың сезімі мен эмоциялық әрекеттерін арттырады. Оқушылардың оқу-тәрбие үрдісіне интербелсенді оқыту құралдарымен жұмыс істеуге негізделген тапсырмаларды енгізу арқылы мұғалім экологиялық, эстетикалық тәрбие беріп, ұлттық байлықты тиімді пайдаланып үнемдеуге үйрету мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

ГАЗ негізделіп құрылған интербелсенді карталар мен мультимедиа оқыту құралдарымен жүргізілетін кешенді оқу жұмыстарының маңызды

міндеттерінің бірі қазіргі кездегі кәсіби білім беру арқылы оларды оқып түсінуге графиктік кестелер мен диаграммалар құру дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Мектеп географиясының мазмұны білім берумен қатар оқушылардың шығармашылық ой-әрекетін ынталандыратын іскерлік дағдыларды қалыптастыру мәселелерін қамты тиіс. Оқушыларға эмоционалды ықпал ету арқылы оларды карталар мен көрнекі құралдарға негізделіп бағалау әрекеттеріне жұмылдыру қажет.

Интербелсенді карталар мен мультимедиа оқыту құралдарының дамыту қызметі. Электронды оқулықтар мен мультимедиа оқыту құралдарын жүйелі түрде пайдаланып өзекті жағдайлар тудырып оларға талдау жасау оқушылардың ақыл ойларын дамытуға мүмкіндік береді. Дамыту қызметін мультимедиа оқыту құралдарымен тұрақты түрде белсеиді жұмыс істеу, берілетін тапсырмаларды біртіндеп күрделендіру арқылы жүзеге асырылады. Интербелсеиді карталар мен мультимедиа оқыту құралдарымен жүйелі түрде жұмыс істеу арқылы ақыл-ой әрекеттерін дамытудың нысандар мен құбылыстарды оқып-үйренудің бастапқы кезеңінде оқушылардың қызығушылығын ояту, олардың түзілуіне әсер ететін орта жағдайларын анықтау, екінші кезеңінде белгілі бір құбылыстарға бақылау жүргізу, нәтижелерін талдау, синтездеп ой қорытындыларын шығару тәсілдерін меңгертуді қажет етеді. Оқушылардың бұл кезеңдегі жұмысы тапсырмаларды белгілі бір алдын-ала жоспарланған үлгісі бойынша орындауды талап етеді. Интербелсенді карталар мен мультимедиа оқыту құралдарымен жұмыс істеу дағдыларын меңгергеннен кейін ғана келесі үшінші кезеңде өз беттерімен шығармашылық ой әрекеттеріне жұмыла отырып алдыға қойған оқу міндетін өз беттерімен шешуге кіріседі.

Интербелсенді карталар мен мультимедиа оқыту құралдарының ақпараттық қызметі. белгілі бір дәрежеде ақпараттар сақталған «Macromedia Flash», «3ds max» компьютерлік бағдарламаларымен құрылған динамикалық күйдегі шағын бейне фильмдер мен географиялық ақпараттар жүйесі (ГАЗ) негізінде жасалған интербелсенді тақырыптық карталарды жүйелі түрде пайдалану арқылы жүзеге асырылады [6, 41 б.].

Ақпараттық қызмет географиялық ақпараттарды еркін меңгеріп, төмендегі білім мен іскерлік-дағдылар кешенін оқушыларға меңгерту арқылы жүзеге асырылады: сипаттауды қажет ететін оқу материалдарын айқын, бейнелі, әрі тартымды жеткізе білу; күрделі географиялық үрдістер мен құбылыстарды нақты, дәлелді, анық түсіндіре отырып сипаттама беру; оқу материалдарының қажеттілерін іріктеп алып, теорияның негізгі ережелерін көрнекі құралдардың көмегімен дәйекті дәлелдемелер келтіру арқылы бір-бірімен тығыз байланысқан қатаң логикалық сызбаға негізделіп жеткізуі; оқу материалдарының мазмұнын ашып, ой қорытындыларын шығаруды білімді меңгертудің индуктивтік және дедуктивтік жолына сүйене отырып құрып, ой-әрекетінің бір ізділігін айқындау; оқытылатын нысандар мен құбылыстардың арасындағы басты байланыстар мен заңдылықтарды табу; географиялық картаны жан-жақты меңгеріп, ондағы кескінделген нысандарды көрсетіп, шартты белгілерінің көмегімен оқи білу; негізгі оқыту құралдарын біліп, оқу ақпараттарын жеткізу үшін оларды қолдана білу.

Интербелсенді карталар мен мультимедиа оқыту құралдарының ұйымдастыру қызметі. Интербелсенді оқыту құралдарының ұйымдастыру

қызметін жүзеге асыру электронды оқулықтар мен интербелсенді мультимедиа оқыту құралдарында берілген ақпаратты талдап, география сабақтарында карталар мен мультимедиа оқыту құралдарын пайдалану жұмыстарын ұйымдастыру ерекшеліктеріне байланысты олар өздік немесе сарамандық жұмыстарды, жаттығулар мен үй тапсырмасын орындау ролін атқаруы атқарады. Бұл рөлдердің барлығы табиғи және әлеуметтік-экономикалық нысандар мен құбылыстардың орналасуы жөніндегі кеңістіктік ұғымдар мен түсініктерді қалыптастыруды көздейтін географияны оқытудың жалпы мақсатына бағынады (1-сурет).

1 сурет - Интербелсенді карталар мен мультимедиа оқыту құралдарының атқаратын қызметтеріне қарай жіктеу

Уваров А.Ю. интербелсенді карталар мен электронды мультимедиа оқыту құралдарының оқу қызметінің төмендегі түрлерін ашып көрсетті:

- оқып-үйренуді талан ететін белгілі бір оқу мәселелеріне шешуге бағытталған бағдарлы интербелсенді карталар мен электронды мультимедиа оқыту құралдары;

- мәтінді дайындау және ақпараттық-іздеу жүйелерін, деректер базаларын қамтитын нысандық ортамен жұмыс істеудің бірқатар әрекетін жүзеге асыруға бағытталған нысандық-бағдарлы интербелсенді карталар мен электронды мультимедиа оқыту құралдары;

- оқыту технологияларының барлық элементтерін қамтитын бірқатар пәндік ортамен жұмыс істеуге бағытталған пәндік-бағдарлы интербелсенді карталар мен электронды мультимедиа оқыту құралдары [7, 150 б.].

Жалпы білім беретін мектептерде оқу үрдісінде кеңінен қолданылатын «Macromedia Flash», «3ds max» компьютерлік бағдарламаларымен құрылған динамикалық күйдегі шағын бейне фильмдер мен географиялық ақпараттар жүйе (ГАЗ) негізінде жасалған интербелсенді тақырыптық карталарды жатқызуға болады. Жоғарыда аталған бағдарламалық құралдарды оқу мақсатында пайдаланудың көп жылдық тәжірибелерінің болуына қарамастан олардың мүмкіндіктері әліде толық игерілмей жатыр. Оның басты себептері географиялық құбылыстар мен үрдістердің түзілу заңдылықтарын жан-жақты ашу арқылы оқушылардың танымдық белсенділіктерін арттыратын ГАЗ-н, «Macromedia Flash» және «3ds max» компьютерлік бағдарламаларымен динамикалық күйдегі мультимедиа оқыту құралдары мен интербелсенді карталарды топтастыру, оларды құру жолдары мен оқу

мақсатында тиімді пайдалануға қойылатын талаптарды ашып көрсететін теориялық негіздерінің жасалмауымен түсіндіруге болады.

"Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы" пәнін оқыту барысында нысандардың, шаруашылық салаларының технологиялық үрдістерін динамикалық күйге келтірілген үш өлшемді үлгісін құруда 3D Studio MAX бағдарламасы негізінде құрылған электронды оқулықтардың кеңінен тарап келеді. Аталған бағдарламаның көмегімен жер қойнауында, атмосферада жүретін құбылыстарды табиғи қалпында көрсетуге, географиялық білімді меңгертуде ерекше орын алатын приборлар мен құралдардың жұмыс істеу қағидаларын, өлшеу әдістерін түсіндіруге оңтайлы үлгілер құруға мүмкіндік береді. Қазіргі кезеңде үш өлшемді үлгілеу мен анимацияның кеңінен қолданылатын ең жақсы бағдарламалардың бірі 3D Studio MAX болып табылады. «3ds max» географиялық нысандар мен құбылыстарды «шынайы уақыт» жүйесіндегі үлгілерін құрып болған соң олардың текстурасына көптеген «материалдарды» енгізуге мүмкіндік береді.

Біріккен 3dmax және Flash MX бағдарламасы ақпараттандыру саласында дүннежүзілік стандартқа сәйкес келетін жаңа технологияларды енгізуге қолайлы оқыту бағдарламаларын құруға болады. «3ds max» пен құрылған үш өлшемді үлгілер мен Flash-тің қолайлы интерфейсы жаңа компьютерлік бағдарламалар көрікті әрі оқушылар үшін қызықты бола бастады. Қазір көрнекі көркем бейнелі және оқушылар үшін қызықты электронды оқулықтардың қабығы жасауға болатын кең тараған алуан бағдарламалар бар. Осыған орай 3ds max және Flash MX бағдарламалары ұсынылатын кең көлемді ақпараттардың жоғары деңгейдегі көрнекілігі мен интербелсенділігін қамтамасызететін гипермедия, виртуальды шындық элементтері енгізілген электронды оқулықтарда дәстүрлі оқулықтардың барлық мүмкіндіктері сақталып олар жаңа сапалық дәрежеде көрініс табуы тиіс.

Қазіргі кезеңдегі оқыту әдістемесінде танымның шынайы жағдайда немесе динамикалық күйдегі мультимедиа және статикалық көрнекі құралдарды көзбен көріп түйсінуге негізделген индуктивті және көзбен көру мүмкіндігі болмайтын нысандар мен құбылыстарды абстракциялық ойлау арқылы жүретін дедуктивті формалары белгілі. Танымның жоғарыда аталған екі формасы да бір-бірімен өзара тығыз байланыста болады. Көрнекілік оқушылардың географиялық түсініктерінің ауқымын кеңейтумен қатар, оқытуды біршама қолжетімді етіп, байқампаздығын, ойлау қабілетін дамытып, оқу материалдарын терең меңгеруіне мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Андресен, Бент. Б. Мультимедиа в образовании: специализированный учеб. курс: [пер. с англ] / Бент. Б. Андерсен, Катя Ван Ден Бринк. – 2 – е изд. испр. и доп. – М.: Дрофа, 2007. – 221 с.
2. Дронов В. Macromedia Flash MX. Экспресс курс. – СПб: БХВ-Петербург: 2006. – с. 157.
3. Крейдер О.А. Информационная среда использования ГИС-технологий // Геоинформатика, 2005, - №4. - 49-52 с.
4. Мазбаев О.Б., Асубаев Б.К., Аблеева А.Г. Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы // Электрондық оқулық. – Алматы: 2008.

5. Алдешов С.Е. Орта оқу орнында оқытудың ақпараттық-компьютерлік технологияларын қолданудың қазіргі жағдайы мен мүмкіндіктері // Салыстырмалы педагогика: Қазақстан және дүниежүзіндегі білім беру жүйелерінің даму тенденциялары II республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: 2009. - 80-83 б.

6. Нурбекова Ж., Даутова А.З. Технология проектирования мультимедийных обучающих систем. – Павлодар: 2003. – 59 с.

7. Уваров А.Ю. Кластерная модель преобразований школы в условиях информатизации образования. – М.: МИОО, 2008. – 380 с.

Сергеева А.М., Токпанов Е.А., Шумакова Г.Ж., Калиева А.

Методические основы создания электронного обучения по программе «Macromedia flash» и «3ds max»

В статье рассматриваются современные технологии обучения и составление электронного обучения по программам "Macromediya flush" и "3 ds max".

Ключевые слова: интерактивность, инновационные технологии, обучение географии, мультимедия, географическая информационная система, интерактивные карты.

Sergeyeva A.M., Tokpanov E.A., Shumakova G., Kalieva A.

Methodical bases of creation of e-learning program «Macromedia flash» and «3ds max»

The article deals with modern technology training and electronic structure tion training program "Macromediya flush" and "3 ds max".

Key words: Bearing the words: Interactivity, innovative technologies, learning geography, multimedia, geographic information system, interactive maps.

УДК 159.923

Муханбетчина А.Г. - п.ғ.к.,

М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті,

Гайиназарова Б.Д. - М.Өтемісов атындағы

БҚМУ магистранты

E-mail: baggi_19.90@mail.ru

АКМЕОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТ ТҰЛҒА ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Аннотация. Мақалада «акмеологиялық мәдениет» түсінігінің мәні, құрылымы, мазмұны айқындалып, тұлғаның бойында акмеологиялық мәдениетті қалыптастырудың теориялық негіздері қарастырылады.

Тірек сөздер: тұлға, акмеология, мәдениет, акме, акмеологиялық мәдениет, ересектік кезең, өзін-өзі жетілдіру

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына арналған Жолдауында: «Жалпықазақстандық мәдениетті дамытуға жаңаша серпін берген жөн», - дей келе, қазақстандықтардың бәсекеге қабілетті мәдени ментальдігін қалыптастыру мәселесіне үлкен көңіл бөледі [1, 1-3-б.б.].

Тұлғаның мәдени тұрғыда дамуы қазіргі таңда туындап отырған көптеген мәселелердің шешімі болмақ. Адами құндылықтар мен қарқынды

экономика еліміздің одан әрі көркеюіне септігін тигізеді. Бұл әрекет еңбек құралдары мен әдістерінің қарқынды өзгеруімен, инновациялық технологиялардың қолданылуымен жүзеге асады. Осыған орай, бүгінгі таңда жаңашылдыққа бейім, қарқынды дамып отыратын, өмір ағымына ілесе алатын, мәдени тұрғыда дамыған мамандарды даярлау қажеттігі артуда.

Қазіргі педагогика ғылымында қарастырылатын маңызды мәселелердің бірі - білікті мамандарды даярлау және олардың кәсіби құзыреттіліктерін арттыру мәселесі. Жоғары оқу орнын аяқтаған болашақ мамандар кәсіби тұрғыда білім, білік, дағдыларды меңгеріп шығады, бірақ еңбек жолында оларды жүзеге асырудың жолдарын іздестіріп, қиындықтарға тап болады. Бұл мәселелер болашақ мамандардың қоршаған ортасын, кәсібін, өзін-өзі тануына және кәсіби тұрғыда өзін-өзі жетілдіруге жағдай жасайтын акмеология ғылымының арқасында өз шешімін табады.

Акмеология - (көне грек сөзі: акме - биік, шың, табыс, logos - ілім) адамның шығармашылық ғұмырына, кәсібилік шыңына жетуіне ықпал ететін факторлар мен заңдылықтарды зерттейтін ғылым. Ол жаратылыстану, қоғамдық және гуманитарлық пәндер тоғысында пайда болған, белгілі бір іс-әрекет аясында адамның жоғары дәрежеде акме дамуы жөніндегі ғылым саласы [2, 5-б.].

Акмеология ғылымы даму жолының басынан бастап жоғары білікті мамандарды даярлаудың технологиялары мен жоспарларын құрастыруда. Акмеологияда даму үдерісі тұлғаның сапалық тұрғыда дамуы және мәдени жетілуі ретінде қарастырылады.

«Мәдениет» түсінігі қазақ тіліне арабтың «мадавият», яғни, «қала, қалалық» деген сөзінен енген. Латын тілінде бұл термин «құру, өңдеу», «тәрбие, дамыту» деген мағыналарды білдіреді. Бұл түсінік ғылымның көптеген салаларында XIX – XX ғ.ғ. қолданыла бастады. Бірақ, Ежелгі Рим кезінде-ақ Цицерон мәдениет түсінігін: «Жан мен тәннің өзгерісі, құрметтеуге лайық адамның ақыл-ой қабілеттерінің дамуы», - деп көрсеткен. Ал, Платон мәдениет түсінігіне: «Бұл адамның түбегейлі өзгерісін өзіндік басқаруы», - деп анықтама береді.

«Мәдениет» ұғымы кең тараған, оның анықтамалары сан түрлі. Солардың арасынан ерекше атап кететін болсақ: біріншіден, мәдениет - қоғамның белгілі бір дәрежеде дамығандығын көрсететін материалдық және рухани құндылықтардың жиынтығы. Екіншіден, қоғамның адамдық және саналық жағдайы. Үшіншіден, мәдениет белгілі бір ғылым немесе кәсіп саласында жеткен дәрежесі, деңгейі (еңбек мәдениеті, тіл мәдениеті, т.б.). Төртіншіден, белгілі бір адамның әлеуметтік және саналық өзгерісіндегі жоғары дәрежесі [3, 374-б.].

Мәдениет – адамдардың әлеуметтік өміріндегі, олардың бірге өмір сүруінің белгілі бір құбылыстарының жиынтығы. Сонымен қатар, мәдениет құндылықтары адамның биологиялық белгілері және қажеттіліктері сияқты генетикалық тұрғыда ұрпақтан-ұрпаққа берілмейді, ол үйрету арқылы ұғындырылады.

Акмеологияға сүйенсек, тұлғаның мәдени қасиетінің айқындалуы, өзіндік бейнелеушілігі, өзін-өзі жетілдіруі белгілі бір уақыт аралығында іске асады. Бұл үрдіс ересектік кезеңде, немесе кейбір ғалымдардың көрсетуінше, тұлғаның кемелге жету кезеңінде жүреді. Ғалымдардың зерттеуінше, бұл

кезең адам ғұмырының 30 және 50 жас аралығын қамтиды. Ересектік кезеңге «акме» ұғымы сәйкес келеді. Акмеологиядағы «акме» (грек сөзі - биік, шың) - тұлғаның физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік жағдайы, оның даму жолында кемелдік шыңына шығуы, шығармашылық және қызмет жолында жоғары көрсеткіштерге жетуі. Ежелгі гректердің түсінігінше, «акме» ұғымы даму психологиясында ересектік шақты зерттейтін сала болып табылған.

Б.Г.Ананьев, А.А.Бодалев, А.А.Деркач, В.Г.Зазыкин, Е.А.Климов, Н.В.Кузьмина, А.К.Макарова және т.б. ғалымдардың анықтауы бойынша, кемелдік кезеңдегі «акме» – белгілі бір мамандықтың қас шебері ретінде қалыптасуы болып табылады. Кәсіби дамудағы акме – бұл белгілі бір уақыт аралығына сәйкес келетін, белгілі бір адамның кәсіби дамуындағы өзі үшін жоғары болып саналатын кәсіби шеберліктің шыңы. Кәсіби дамудағы акме адамның тұлға, индивид ретінде дамуындағы акмеге сәйкес келмеуі мүмкін. Себебі, адамның жеке тұлға, индивид және кәсіби қызметтің субъектісі ретінде дамуының шарықтау шегі әртүрлі уақытта жүруі мүмкін.

Қазіргі таңда ересектік кезең және бұл кезеңде «акменің» көрініс табуы туралы әртүрлі көзқарастар туындап отыр. Швейцарлық психолог Э.Клапаредтің пайымдауынша, ересектік кезеңдегі өзінің гүлдену-өсуіне, өзінің кәсіби шыңына жеткенде, адам өзінің дамуын баяулатады, жеткен нәтижесінде тоқтап, өзінің шығармашылық деңгейіне қанағаттанады.

Ал, Г. Кайктің анықтауы бойынша, ересектік кезең адамның отбасылық өмірдегі гүлденуі, өсуі ретінде қарастырылады. Бұл кезеңде көптеген адамдарды өзінің шығармашылығын жүзеге асыру мәселелері, өзінен кейінгі ұрпаққа белгілі бір шеберлікті қалдыру қажеттілігі, сонымен қатар жүзеге аспай қалған жоспарлары мен назардан тыс қалған мүмкіндіктері де уайымдатады, өзінің туыстарымен жақын қатынастарды қалай сақтау мәселесі ойландырады.

Т.П.Фокинаның ойынша, акме-ашылу энергетикасы жеке тұлғаға жоғары дәрежеде шыңдалып, өз мақсатына жетуіне мүмкіндік береді, бірақ барлық салынған күштерге қарамастан, акме – ашылуға екінші рет қол жеткізу мүмкін емес [4, 22-б.].

В.П.Бранский, С.Д.Пожарскийлердің акме үлгісі құрылымдық негізде қарастырылады. Бұл бойынша локальды және глобальді (абсолюттік) акменің айырмашылығын түсіну ұсынылады, утилитарлық және рухани акмені атап өтеді. Авторлық көзқарас бойынша утилитарлық «акме» экономикалық немесе саяси аумақтың даму шыңы ретінде анықталады, ал рухани «акме» моральдық, дүниетанымдық және өнер аясының даму шыңы ретінде танылатындығын ерекше атап көрсеткен [5, 476-б.].

Ересектік кезең - бірқатар мамандықты меңгеруге қолайлы кезең, жас ерекшелік шыңы, өздерінің мінез-құлқына негізделген өнімді еңбекпен айналысу шағы. Барлық кәсіп иелерінде шеберлік, білім мен тәжірибе, физикалық және функционалды дайындықтың жоғары деңгейі ересектік кезеңде көрініс табатыны анықталған. Ғалымдардың анықтауынша, ұшқыштар, кәсіби спортшылар, әртістер өзінің «акмесіне» ересектік шақтың алғашқы кезеңінде жетеді, одан кейін біршама басылады. Басқа кәсіптерде, мәселен, хирург-дәрігерлер, авиадиспетчер және т. б. «акме» ересектік шақтың ортасында немесе соңына қарай жетуі мүмкін. Мұндай

жағдайлардың барлығында да кәсіптік өнімділік шыңы шеберлік, білім, тәжірибе деңгейлерінің жоғары дәрежеде үйлесімді болуына байланысты болады. Бір жағынан, адамның функциональдық дайындығына негізделсе, екінші жағынан, физикалық дайындығына байланысты болады.

Акмеге бағытталған өзін-өзі дамыту үрдісі, акмеге жету, өзін-өзі жүзеге асыру және тұтас тұлғалық қасиеттерді дамыту «акмеологиялық мәдениет» сынды тұлғалық мәдениеттің арқасында жүзеге асады.

«Акмеологиялық мәдениет» термині акмеологиялық зерттеулер саласында ертеден қолданылып келеді (В.Ф. Варуков, Н.Э. Вегерчук, А.А. Деркач, О.Г. Коломнец, Е.П. Кондратьева, П.Н. Кудельникова, Е.А. Суслова және т.б.). *Акмеологиялық мәдениет* – тұлғаның өзін-өзі қалыптастыру және өзін-өзі жетілдіруде акмеге жетудің өзіндік жолы [2, 43-б.].

Е.П.Кондратьева акмеологиялық мәдениетті адамның тұлғалық және әрекеттік сипаттамасы, адамның қоғамдық мәні бар жетістігіне жетудегі тәсілдер (рефлексивтік, ұйымдастыру, технологиялық), оларды өз мақсатына жетуде қолдану әрекеті ретінде түсіндіреді [6, 86-б.]. Ал, Е.В.Селезнева акмеологиялық мәдениетті өмірлік тәжірибеде интегралдық білімді жинақтаудың жоғары деңгейі мен білімі ретінде анықтаған. Ол акмеологиялық мәдениеттің қалыптасуын үш кезеңге бөліп көрсетеді: бірінші кезең - акмеологиялық сауаттылықтың қалыптасуы, екінші кезең - акмеологиялық құзырлылықтың қалыптасуы, үшінші кезең - акмеологиялық мәдениетте өзін-өзі жүзеге асыру және акме жетістікке жету механизмінің қалыптасуымен түсіндіреді [7, 389-б.].

Акмеологиялық мәдениетінің қалыптасуын интеллектуалды ұлттың қалыптасуының себепші факторы ретінде қарастыруға болады. Ал интеллектуалды ұлттың қалыптасуы – моральдық, мәдени, интеллектуалдық тұрғыда бәсекеге қабілетті, барлық ақпараттардан хабары бар, ғылыми, мәдени, білімдік ақпараттарын еркін тарататын әлеуеті бар қоғамның қалыптасуына негіз болады. Ол - біздің еліміз үшін дамыған елдердің қатарына қосылуда жол ашатын көрсеткіштердің бірі.

Акмеологиялық мәдениетті жүйе ретінде меңгерген тұлғаның бойында өзін-өзі жүзеге асыру, сол үшін жеке жауапкершілікті сезіну, жекелік жүзеге асыру үрдісінде қажеттіліктерді қанағаттандарудың жаңа әдіс-тәсілдерін іздестіру арқылы өзін дамытуға және жаңартуға дайын болуы сынды қабілеттері қалыптасады.

Өзін-өзі жүзеге асыруға деген жауапкершілік – бұл тұлғаның шогырланған қасиеті. Ол тұлғаның жекелік даму үрдісінде нақты шешім қабылдауында және оны жүзеге асыруда жүрек қалауымен іске кірісіп, табандылықпен нәтижеге бағытталуында, жеткен нәтижесі, жетістігі үшін жауапкершілік танытуында көрінеді.

Жауапкершілік ұғымы субъектінің белгілі бір іс-әрекет жасауында белгілі бір ережелер мен заңдылықтарға байланысты әртүрлі формада жүзеге асырылатын бақылау. Бұндай бақылаудың екі түрі ажыратылады: сырттай және ішкі. Сырттай бақылау субъектінің басқа субъектіге міндетті жүктеу және сол іс-әрекеттің нәтижесі үшін жауапкершілікті талап етуі арқылы жүзеге асады. Ал, ішкі бақылау белгілі бір субъектінің қызметті атқаруда өзін реттеуі және сол қызметтің нәтижесі үшін іштей жауапкершілік сезінуі арқылы жүзеге асады.

Тұлғаның өзін-өзі дамытуға дайын болуы – бұл тұлғаның ішкі қарама-қайшылықтарды жеңіп, өзін дамыту үшін барлық мәселелерді оңтайлы шешуге құлшынысының болуы. Өзін-өзі дамытуға дайын болу деңгейі тұлғаның жалпы және акмеологиялық білім, білік, дағдылармен қарулануы, оның психикалық күйіне байланысты болады.

Бойында акмеологиялық мәдениеті дамыған адам тек қана дамудың тиімді тәсілдерін таңдау арқылы өзін-өзі жүзеге асырып қана қоймай, ол жеке тұлғалық тұрғыда өзгереді, психологиялық кедергілерді жояды, маңызды акмеологиялық қасиеттерді дамытудың оңтайлы жолдарын іздестіреді, акмеге жетудің және өзін-өзі жүзеге асырудың жеке жоспарын құрады.

Акмеологиялық мәдениеттің қалыптасуы рухани тұрғыда білім берудің нәтижесі ретінде танылады. М.С.Каганның көрсетуінше, рухани белсенділік кәсіби іс-әрекеттің нәтижелі жүзеге асуын қамтамасыз етеді [8, 122-б.]. Рухани белсенділіктің негізі адамның екіжақты ойлау үдерісі – сыртқы, яғни қоршаған ортаға бағытталған және ішкі, өзіне бағытталған ойы, яғни өзін-өзі тануға ұмтылуы. Руханилық адамның өзін-өзі дамыту қажеттілігінің туындауына негіз болады. Сол арқылы, өзін-өзі дамытуды қамтамасыз ететін құрылым ретінде акмеологиялық мәдениетті қалыптастыру мен дамыту қажеттілігі туындайды.

Өз қызметін жүзеге асыру тұрғысынан қарастыратын болсақ, акмеологиялық мәдениетті психологиялық білім беруге жатқызуға және оны психологиялық мәдениеттің бір түрі ретінде айқындауға болады. Ғалымдар психологиялық мәдениетті жеке тұлға, индивид және субъект ретінде адамның белгілі бір психикалық жан дүниесінің қасиеті, оның барлық мәдениетінің негізі ретінде қарастырады. Олар психологиялық мәдениетті адамның жеке қажеттіліктерінің және қабілеттерінің кешені ретінде сипаттайды.

Акмеологиялық мәдениетті адамгершілік тұрғысынан білім беруге де жатқызуға болады. Себебі, адамгершілік еркін таңдауды қажет ететін жеке тұлғаның іс-әрекеті екендігі белгілі. Адамгершіліктің жоғары дәрежеде дамуы кез-келген мәселелердің шешімін өз қалауы бойынша таңдауға және өз шешімі үшін жауапкершілігінің артуына тәрбиелейді.

Акмеологиялық мәдениетті тұлғаның бойында қалыптастыру үшін жоғарыда аталған үш түрлі мәдениеттің, яғни, рухани, психологиялық және адамгершілік мәдениетінің өзара байланысын қамтамасыз ету қажет екендігі айқындалады. Бұл біртұтас жүйе, яғни акмеологиялық мәдениетті қалыптастыру жүйелі түрде ұйымдастырылған үрдіс және оның өз механизмі болады.

Тұлғаның бойында акмеологиялық мәдениеттің жоғары деңгейде дамуы: біріншіден, адамның тұтас дамуын, өзін-өзі дамытуының нәтижелі болуы үшін акмеге жетудің жекелік жоспарын құруға; екіншіден, акмеге бағытталған өзін-өзі дамыту үрдісін өмірлік құндылық ретінде танып, өзін-өзі жетілдірудің жолдарын іздестіруге; үшіншіден, акмеге жетудің жаңа баспалдақтарының пайда болуы, жаңа мәселелер мен жаңа өмірлік таңдаулардың туындауына негіз болады.

Қорыта келе, тұлғаның бойында акмеологиялық мәдениеттің қалыптасуының өзін тұлғаның жеткен жетістігі ретінде есептеуге болады. Себебі, өз бойында акмеологиялық мәдениетті қалыптастыру үшін тұлға

белсенді түрде еңбектенеді. Ең бастысы адам өз-өзін жан-жақты зерттеп, қоршаған ортасымен қоса өзін де тани бастайды. Қоғам талаптарына сай болуы үшін, оң жақтарын дамыта түсіп, теріс жақтарын жоюға тырысады.

Әдебиеттер

- Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ».
- Астана: Егемен Қазақстан, 18 қаңтар 2014 ж., №11 (28235) 1-3-б.б.
- Деркач А.А. Акмеологический словарь – М.: РАГС, 2004. – 164 с.
- Деркач А.А. Акмеология – М.: РАГС, 2006. – 424 с.
- Фокина Т.П. Экзистенциальные аспекты акмеологии // Вопросы акмеологии. – 1998. Вып. 2, С. 22-26.
- Бранский В.П., С.Д.Пожарский Социальная синергетика и акмеология – СПб.: Политехника, 2002. – 476 с.
- Кондратьева, В.П. Акмеологическая культура как научно-культурный феномен: Психологические проблемы профессиональной деятельности кадров государственной службы // Психолого-акмеологические чтения. - М., 1997.
- А. А. Деркач, Е. В. Селезнева. Акмеологическая культура личности. Содержание, закономерности, механизмы развития – М.: МПСИ / Воронеж: МОДЭК, 2006. – 496 с.
- Каган М.С. О духовном // Системный подход и гуманитарное знание: Избранные статьи. Л., 1991. С.122-136

А.Г.Муханбетчина, Б.Д. Гайпназарова

Акмеологическая культура как основа развития личности

В статье рассматривается значение, структура, содержание понятия «акмеологическая культура» и теоретические основы формирования акмеологической культуры личности.

Ключевые слова: личность, акмеология, культура, акме, акмеологическая культура, зрелость, самореализация.

A.G.Muhanbetchina, B.D. Gaypnazarova

The akmeological cultures as a basis development of personality

The article considers the meaning, essence, contents of the notion "acmeological culture" and the theoretical base of forming acmeological cultures to personalities.

Key words: personality, akmeology, culture, akme, acmeological culture, maturity, self-actualization

УДК №328.85:378

Жұмағалиева А.Е. – ф.-м.ғ.к., доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Жұмажанова И.А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ
магистранты
E-mail: Z_indira84@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ДӘРІСТІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ФОРМАЛАРЫ

Мақалада оқу сапасының арттырылуы мақсатында педагогикалық шеберліктің сан салалы бағытта дамуы және әдістемелік талаптың өзгеруіне орай белсенді оқыту әдістемесінің маңыздылығы мен тиімділігі, оның жаппай зерттеу нысанына алынуды жазылады. Сонымен қатар, математика сабағында ұйымдастырылатын дәрістердің белсенді формалары сараланып, дәріс барысындағы оқытушының ақпаратты жеткізудің педагогикалық байланыстары талданып, мысал арқылы көрсетіледі.

Тірек сөздер: дәстүрлі дәріс, дәстүрлі емес дәріс, белсенді дәрістер, педагогикалық үрдіс, педагогикалық байланыс, дәріс – шоу.

Қазіргі заманда ұлттық бәсекелестікке қабілеттілігі білім дәрежесімен анықталатыны, сонымен қатар, білім халықтың өзіндік деңгейімен емес, дүниежүзілік деңгеймен салыстырылатыны айқын. Еліміздің әлеуметтік және экономикалық саясатының дамуы барысында тікелей әсер ететін факторлардың бірі білім беру саласындағы оқытудың жаңа педагогикалық технологияларының жетілдірілуі. Жаңа педагогикалық технологиялардың жетілдіріліп, толығымен игерілуі және оқу үрдісінде қолданылуы еуропалық стандартқа еркін ерудің алғы шарттары болып табылады. Соңғы жылдары білім беру саласында енгізіліп отырған өзгерістер мен жаңалықтар ғылым негіздері бойынша білімді меңгертумен қатар оқытуды дараландыруға жағдай жасау арқылы оқушылардың жеке және жас ерекшеліктерін ескере отырып, қажеттіліктер мен қызығушылығына сай білім беруге бағыттала отыр. Білім мен ғылым тек әлеуметтік жағдайды жақсартатын құрал ғана емес, болашақта бүкіл процесске апаратын жол. Осы жолды бағыттағанын да, жасайтын да мектептер мен жоғары оқу орындары.

Жыл қорытындысы бойынша Қазақстан жетекші 65 қатысушы елдің арасында 49 орынды математика сауаттылығынан иеленді. Аталмыш зерттеу мектептегі білім беру сапасының тәуелсіз бағасын алу және білім беру сапасының ұлттық жүйесін жетілдіру үшін қажет. PISA зерттеуі білім алушылардың академиялық білімдерін бағалауға емес, білімді өмірде (өмірлік дағды) тәжірибе жүзінде пайдалана алуға бағытталған. Қазақстан PISA-ға ҚР Білім және ғылым министрлігі мен ЭЫДҰ арасындағы ынтымақтастық туралы келісім негізінде (2009 жылғы желтоқсан) қатысады. PISA 2000 жылдан бастап әр 3 жыл ішінде өткізіледі. Әр кезеңде үш бағыттың біреуіне ерекше назар аударылады: 2009 жыл (оқу сауаттылығы), 2012 жыл (математика), 2015 жыл (жаратылыстану). PISA жобасына Қазақстанның қатысу мақсаты қандай? Ең алдымен біз мектептегі білімнің бәсекеге қабілеттілігінің объективті тәуелсіз бағасын аламыз. Екінші – білім бағдарламалары мазмұнының үздік халықаралық тәжірибеге сәйкестігін қамтамасыз етеді. Үшінші – білім сапасын ұлттық бағалау жүйесін жетілдіру.

2013 жылдың 3 желтоқсанында ЭЫДҰ PISA-2012 халықаралық зерттеуінің нәтижелерін жариялады. Қазақстандық қатысушылар 65 елдің арасында 49 позицияны математикадан, 52 - жаратылыстану пәндерінен және 63 - оқу сауаттылығынан иеленді. PISA-2009 кезеңімен салыстырғанда білім алушылардың математика және жаратылыстану бағыттарындағы функционалдық сауаттылықтары айтарлықтай жақсарған, яғни 405 - 432 балға және 400 - 425 балға сәйкесінше. Зерттеу қатысушыларын таңдауды Халықаралық Консорциум жүзеге асырады. Халықаралық емтиханға Қазақстанның 218 білім беру ұйымынан (200 мектеп пен 18 колледж) 15 жастағы 5808 білім алушы қатысты [1].

Бұл көрсеткіш елімізде математика білім саясатының жақсы деңгейде екенін көрсетеді. Жыл өте мектептерде білім сапасын көтеру мақсатында жаңа инновациялық технологиялар енгізіліп, мектеп мұғалімдері шет елдерде біліктіліктерін арттыруда. Сонымен қатар, елімізде математика және жаратылыстану бағыты бойынша «Қазақ Түрік лицейі», «Назарбаев зияткерлік мектебі» секілді арнайы мектептер, гимназиялар да бар.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында оқыту нормасын, әдістерін, технологияларын таңдауда көп нұсқалық қағидасы бекітілген, бұл білім мекемелерінің оқытушыларына, педагогтарына өзіне оңтайлы, лайық нұсқаны қолдануға, педагогикалық үрдісті кез-келген үлгімен, тіпті, авторлық үлгісімен құруға мүмкіндік береді. Жаңа технологиялардың саны сан алуан. Тек оны дұрыс және тиімді қолдана білу керек. Себебі, жаңа технологиялар озық, тиімді идеяларға, мазмұндамалардың көпшілігі оқушының оқу үрдісінде дамуына негізделген. Қазіргі көптеген көзқарастар бойынша, оқытушы оқушыны оқытпау керек, оқушы өзі оқуы тиіс, ал оқытушы тек нұсқаушы [2].

Жоғары оқу орындарындағы оқылатын дәрістің дәстүрлі формасы заман талабына сай еместігін және ондай дәрістерде берілген мәліметтер көбіне теория түрінде қалатындығын күнделікті практикада байқаймыз. Дәрістің дәстүрлі формасында оқытушы мен студент арасындағы кері байланыстың деңгейі жоғары болмайды, яғни, студенттің тақырып мазмұнын, зертханалық, қолданбалы, ғылыми маңыздылығын меңгергендігін анықтау қиынға соғады, және де студенттің тақырып бойынша өз ойымен бөлісуге, тақырып мазмұнын кеңірек талқылауға мүмкіндігі болмайды, студент белсенділігі, шығармашылық қабілеті төмендейді, оқытушыға деген сенімі жоғалады.

Ендеше, қалайша аудиторияны жандандырып, өтіліп отырған материалды талқылауға мүмкіндік беруге болады, қарым-қатынас жасау және кәсіби тапсырмалар мен әр түрлі деңгейдегі ситуацияларды шешу қабілеттеріне тікелей байланысты шығармашылық элементтеріне және ұтымды ойлауға дағдыландыру т.с.с. мәселелері қалай шешімін табады?

Біз осы мақсаттарды жүзеге асыруда дәстүрлі емес дәрістерді ұйымдастыруды ойластырдық.

Дәріс сабақтары:

Дәріс	
Дәстүрлі - белгілі бір тақырып бойынша көлемді ақпаратты едәуір үлкен аудиторияға (топқа) оқытушының монологы түрінде жүйелі баяндау. ЖОО жаңа білімді хабарлаудың жетекші әдісі. • оқу-бағдарламалық лекция. Оның барысында оқу бағдарламасына сәйкес курс жүйелі баяндалады. • бағыт сілтейтін және шолу лекциялар болады. Олар көбінесе сырттан оқитын студенттерге оқылады.	Дәстүрлі емес- орнатылмаған құрылымы бар, студенттердің белсенді қатысуымен өткізілетін, жаңа материалды өз бетімен меңгеруге, ғылыми ізденіске ынталандыратын дәріс түрі. Мұндай дәрістің келелі мәселесі формасына және мағынасына байланысты ұйымдастырылады. • жұптық дәріс • жағдайлық дәріс • өршіту дәрісі • пресс – конференция дәрісі • дәріс - шоу (көркемдеу) • интервью дәрісі

Дәстүрлі емес дәрістерді ұйымдастыруда көп нәрсені қарастыруға болады. Алайда мақсатқа жету жолында, біздің ойымызша, тиімді және негізгі мәселеге тоқталуды жөн көрдік. Олар студенттерге қатысты қолданылатын психологиялық механизмдер. Соның бірі педагогикалық байланыс [3].

Байланыс үрдісі қарым-қатынастың белгілі бір бөлігі болып табылады (1-сурет), және де бірнеше негізгі элементтерден тұрады (2-сурет).

1-сурет.

Кері байланыс (КБ)

2-сурет.

Дәстүрлі емес дәрістерді қарқынды қолдану үшін педагогикалық байланыс типтерінің төмендегі классификациясын көрсетуге болады:

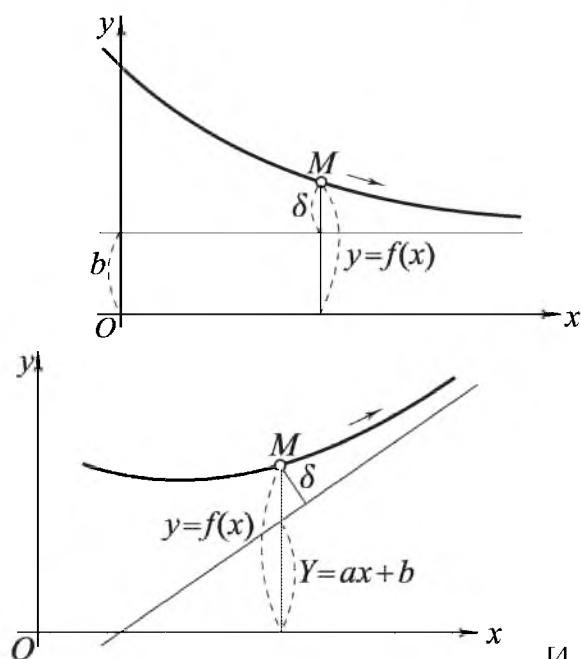

Схемадағы байланыс тармақшалары екі түрлі фигурамен бейнеленген, оның себебі, математика сабағындағы дәстүрлі емес дәрістерде оларды жеке дара қолданумен қатар көбіне әр түрінің комбинацияларын біріктіргенде жақсы нәтиже алуға болады.

Таңбалық жүйе типінің түрлері: ауызша, жазбаша, көзбен шолу (визуалды). Математикалық дәрістерді тек жазбаша, не тек ауызша, не тек визуалды түрде өткізе алмаймыз. Жазбаша берілген дәрістерді студент өз бетімен көпшілігін оқып түсіне бермейді. Олардың мағынасын, құрамындағы формулаларды, графиктердің нені білдіретінін ауызша түсіндіруге тура келеді. Сонымен қатар, бұл дәрістерді тек ауызша айтып беруге де болмайды. Өйткені, математикалық символдарды, формулаларды, графиктерді, суреттерді, схемаларды жазбаша көрсетпесе, студенттерге оларды түсіну қиынға соғады. Сіз математикалық белгілермен берілген формуланы ауызша оқып көріңізші, аудитория сізді қалай қабылдайды екен немесе дәптерлерінде жазулар қандай болады? Ал оқытушының дәріске қосымша дайындаған, презентациялар түрінде немесе басқаша, кестелері (дайын үлгілер), графиктері (қисықтар, беттер, т.б.) студенттердің мәліметтерді көзбен шолу түрде есте сақтау, жазықтықта, кеңістікте елестете білу қабілетін арттыру мақсатында қолданылады. Бұл жағдайда тыңдаушы естіген мәліметін көзбен көріп, қолмен ұстағандай болады.

Айталық, қисықтың асимитотасын анықтайық: Қисықтың M нүктесі қисық бойымен шексіздікке ұмтылғанда осы нүктеден түзуге дейінгі δ қашықтығы 0 – ге ұмтылса, онда бұл түзу қисықтың асимитотасы деп аталады [4, 3456].

Анықтамаға қосымша келесі сурет көрсетілгені дұрыс, себебі тыңдаушы « M нүктесі қисық бойымен шексіздікке ұмтылғанда» ұғымын сурет арқылы дәл және тез қабылдайды, есінде сақтайды.

[4, 346 б.].

Педагогикалық байланыстың ауқымдылық типіне көпшілік, өзгешеліксіз, жеке тұлға аралық жатады. Біздер қарастырып отырған педагогикалық байланыс математика пәніне қатысты. Ал математикадағы дәрістер көбіне көпшілік түрде жүргізіледі, бірақ білім, біліктілік және дағды тексеру жеке тұлғалар арасындағы қатынастар немесе сұхбат түрінде, немесе топқа арналған тапсырмалар арқылы өтеді.

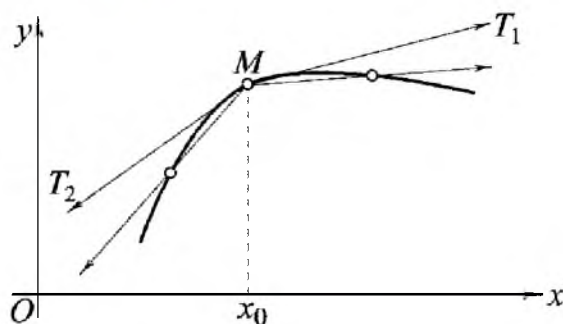
Педагогикалық қарым – қатынастың тағы бір тармағы ол делдал арқылы жүзеге асатын байланыс. Делдалдың бар болуы типінің түрлері: тікелей, тікелей емес (жанама). Оқудың күндізгі және сырттай бөлімдерінде (үзілісті) дәрістер көбінесе тікелей оқылады. Ал тікелей емес түрі аралық бақылау кезінде студенттің поштасына салынған жеке жұмысын тексеріп бағалау кезінде қолдануға болады. Қазірдің өзінде, практикадан көргеніміздей, кейбір жоғары оқу орындарында жүзеге асырылып жатыр. Сонымен қатар, тікелей емес дәрістің түрі қашықтан оқыту бөлімінде, бағдарламада жоспарланған тақырыптарға қатысты видеолекцияларды, кинофильмдерді карағанда, студент өз бетімен әдебиетпен жұмыстану кезінде пайдаланылады.

Оқытушы сабақтың қай түрін болса да алдын ала жоспарлап, бағдарлап алады. Әрине сабақ дәл сол жоспармен отпеуі де мүмкін. Оған себептер көп: аудиторияның ақпараттық техникалармен тиісті деңгейде жабдықталмауы; топтың жаңа материалды қабылдау деңгейі; психологиялық ахуал; оқытушының педагогикалық шеберлігі; оқытушының дәл сол лездегі көңіл күйі; т.б. Жоспарланған педагогикалық байланыспен қатар тосын немесе кенеттен пайда болған ойларды қолдану дәріс сабағын «от шашу» кезіндегі әсер береді. Мысалы, нүктеде туындысы болатын функция сол нүктеде үзіліссіз, бірақ кері тұжырым дұрыс бола бермейді. Осы айтылған тұжырымды кері есеп арқылы дәлелдейміз. Ол үшін біржақты туынды ұғымын енгіземіз.

Егер қарастырылып отырған x мәні $y=f(x)$ функциясы анықталатын X аралығының шеттерінің бірі болса, онда $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ қатынасының шегін есептеген кезде Δx – ң тек оң жағынан (аралықтың оң жақ шеті үшін) немесе тек сол жағынан (аралықтың сол жақ шеті үшін) 0 - ге жуықтауымен шектелуге тура келеді. Осы жағдайда біржақты туынды туралы, оң немесе сол жағынан, айтады. Функция графигінің сәйкес нүктелерде біржақты жанамасы болады.

Ішкі x нүктесі үшін де $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ қатынасының $(\Delta x \rightarrow +0$ немесе $\Delta x \rightarrow -0)$ бір – біріне өзара тең емес біржақты шектері болуы мүмкін. Оларды да біржақты туындылар деп атайды. Функция графигі және сәйкес нүкте үшін бұрыш жасайтын біржақты жанамалары бар; нүкте бұрыштық болады [4, 234б].

Осы есеп нәтижесі бізге функцияның нүктеде бір жақты туындыларын анықтауға көмектеседі.

Мысал ретінде, $y = f(x) = |x|$ функциясын қарастырайық.

$x = 0$ мәнінде $\Delta y = f(0 + \Delta x) - f(0) = f(\Delta x) = |\Delta x|$ аламыз.

Егер $\Delta x > 0$ болса, онда $\Delta y = \Delta x$, $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = 1$.

Ал егер $\Delta x < 0$ болса, онда $\Delta y = -\Delta x$, $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = -1$.

Координаталар бас нүктесі бұл функция графигі үшін бұрыштық нүкте болады. Ол I - ші және II - ші координаталық бұрыш биссектрисаларынан тұрады. Функция $x = 0$ нүктесінде үзіліссіз, бірақ ол нүктеде функцияның бір біріне тең емес оң және сол жақ туындылары бар екенін көрдік.

Тасымалдаушыға нақты жазылған дәстүрлі емес дәрістер формальді не формальді емес болуы мүмкін. Кредиттік оқу жүйесі болсын, бұрынғы дәстүрлі оқу жүйесі болсын әр пәннің оқу-әдістемелік кешені болады. Оқу үрдісінде дәрістер мемлекеттік стандарттағы тиітін оқу жоспары нұсқауымен құрылған дәріс кешені бойынша жүргізіледі. Бұны формальды дәріс деп ажыратамыз. Ал формальды емес дәрістер жоспардан тыс оқылатын, тарау соңындағы шолу, қорытындылау, емтихан алдындағы кеңес дәрістері.

Жоғарыда айтқанымыздай бір дәрісте педагогикалық байланыс түрлері аралас қолданылады.

Дәрістің белсенді формаларына дәстүрлі емес дәрістерді жатқызамыз. Олар: «жұптық дәріс», «жағдайлық дәріс», «өршіту дәрісі», «пресс – конференция дәрісі», «дәріс - шоу» (көркемдеу), «интервью дәрісі». Дәріс формасы төмендегі белгілерге байланысты таңдалады:

1. студенттердің білім деңгейіне;

2. аудиторияның белсенділігіне;
3. оқу материалына;
4. оқытушы шеберлігіне;
5. математиканың әр түрлі бөлімдеріне;
6. аудиторияның жас ерекшеліктеріне;
7. тарау бөлігіне (тарау басы, ортасы, аяғы).

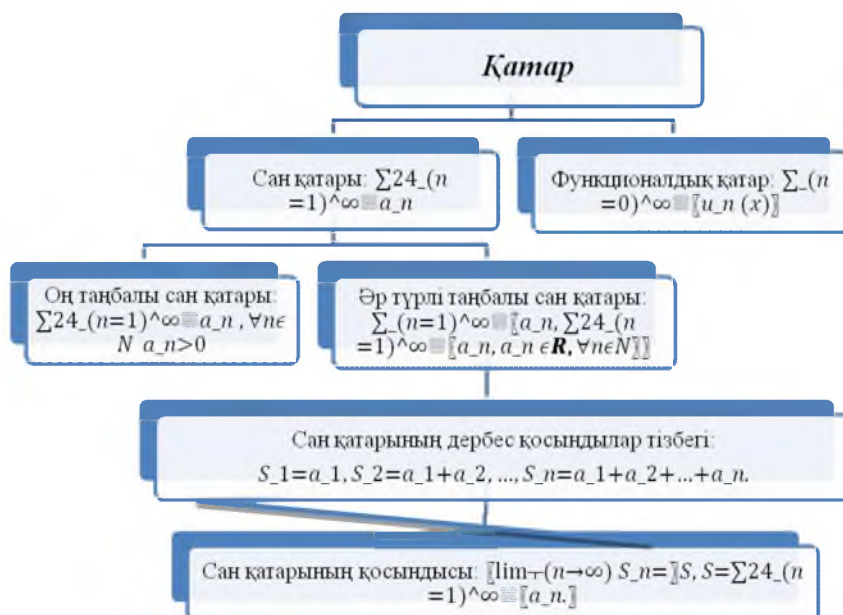
«Дәріс – шоудың» (көркемдеу) математика сабағындағы қолданысына тоқталайық.

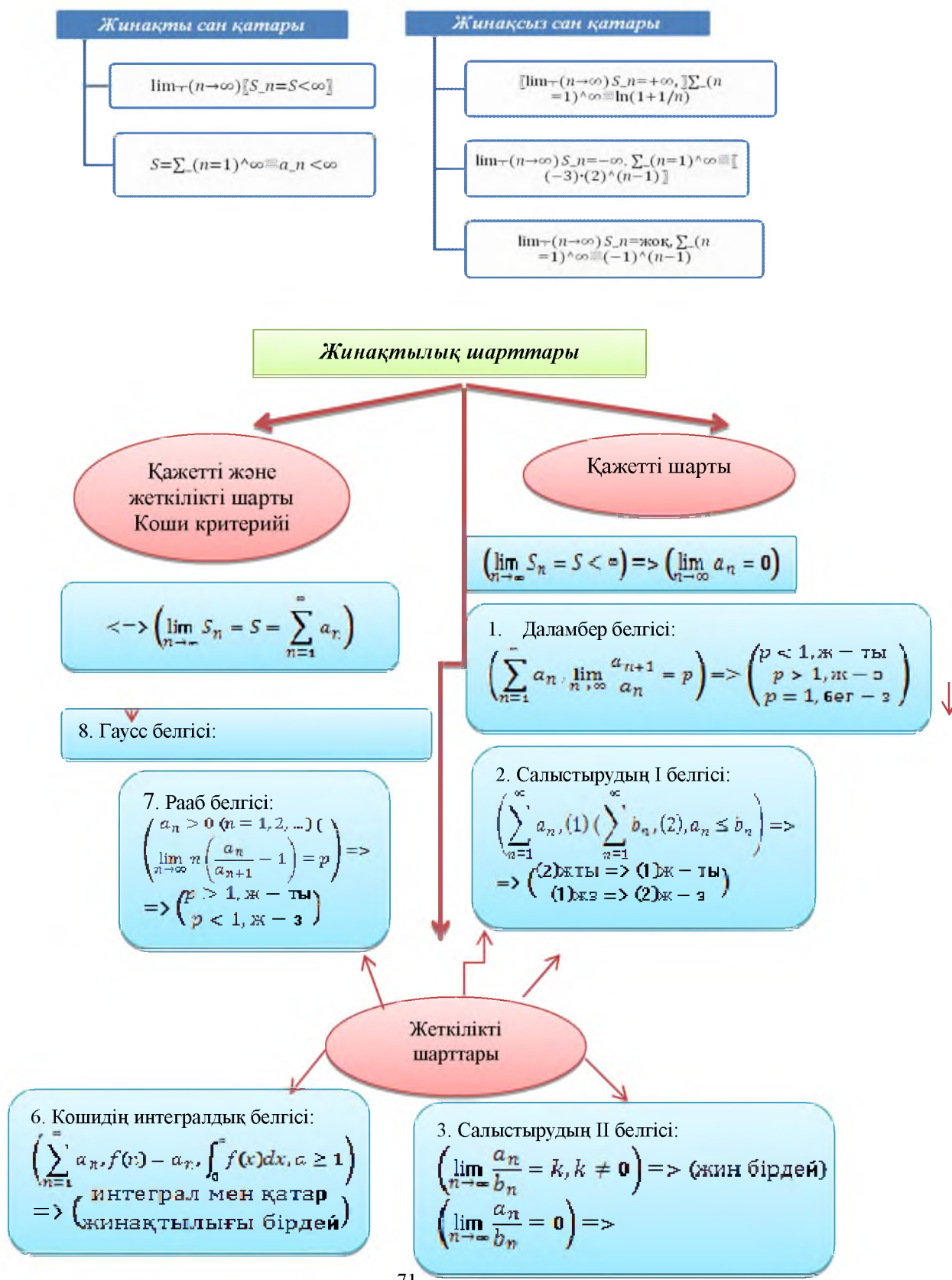
Бұл дәрістің негізіне педагогикалық байланыста ақпаратты жеткізудің екінші каналы қолданылады: ауызша ақпаратты жеткізу кезінде визуалды бейнелермен, схемалармен, белгілермен және т.б. көрнекіліктермен сүйемелденеді. Дәріс – шоу кезінде визуалды схемалар, бейнелер, графиктер, бейнематериалдар негізгі элементтер болады.

Кез келген жағдайда ауызша мағлұмат пен визуалды бейнелер, оқытушы сөздеріне қандай да бір ашықтық, бейнелілік, кейде дерексіздік (абстрактность), ал кейде нақтылық беріп, бір-бірін толықтырып отырады. Бұл оқу материалының ақпараттылығын, оны қабылдау және есте сақтау деңгейін арттырады.

Белсенді дәріс сабағының бір түрі ол дәріс – шоу. Ол дәрістің негізгі заңы – оқытушының материалдың көрнекілік жағына көп көңіл бөлуінде. Тақырыптың мазмұнын ашуда оқытушы графиктер, суреттер, схемалар, белгілер, бейнелер және т.б. арқылы оқытудың техникалық құралдары, компьютерлер немесе басқа жаңа оқыту техникаларының көмегімен тыңдаушыны осы материалды терең меңгеріп, жадында сақтауға мәжбүрлейді.

Мысал ретінде, «Сан қатары» тақырыбына арналған шолу дәрісінің «дәріс - шоу» формасында жүргізілуіне тоқталайық. Аталған тақырып бойынша қайталау материалдары схема түрінде дайындалып, студенттерге қайталау мақсатында ұсынылды [5], [6].

5. Кошидің радикалдық белгісі:

$$\left(a_n \geq 0 \ (n = 1, 2, \dots) \right) \left(\lim_{n \rightarrow \infty} \sqrt[n]{a_n} = p \right) = \\ \Rightarrow \begin{cases} p < 1, \text{ж} - \text{ты} \\ p > 1, \text{ж} - \text{с} \\ p = 1, \text{бег} - \text{з} \end{cases}$$

4. Салыстырудың III белгісі (Коши):

$$\left(\sum a_n, a_n \geq 0, n \rightarrow \infty, a_n \rightarrow -\infty \right) \Rightarrow$$

Мына қатарлар қандай теорема көмегімен жинақтылыққа зерттеледі:

1. $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{2n-1}{3n+2}$

2. $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{2n-1}$

3. $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{\sqrt{n}}$

4. $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{n}{(n+1)3^n}$

5. $\sum_{n=2}^{\infty} \frac{1}{n \ln n}$

6. $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{n!}{5^n}$

7. $\sum_{n=2}^{\infty} \frac{1}{n \ln^3 n}$

8. $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n^n}$

9. $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{3^{n(n)!}}{11 \cdot 84 \cdot \dots \cdot (3n^4 + 4n^3 + 4)}$

10. $\sum_{n=1}^{\infty} \left[\frac{(2n-1)!}{(2n)!} \right]^p, p \in \mathbb{R}$

Бұл дәрістің ақпарат жеткізу негізі таблицалар мен схемалар. Мұндағы мақсат студенттердің «Сан қатары» тақырыбы материалын қорытындылау болды. Дәріс барысында көрнекілік көмегімен студенттер ойындағы шашыраңқы материалдарды жүйелеп, әр жинақтылық теоремаларын ажыратып, осы тақырыптың теориялық мәліметтерін толығымен меңгергенін байқадық. Қорытындысында шолу дәрісін «дәріс – шоу» формасында жүргізу тиімді, нәтижелі болатынына көзіміз жетті.

Әдебиеттер

1. <http://www.ablaikhan.kz/ru/index>.
2. Торекеев Б. А. Педагогикалық оқыту технологиясындағы «оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды» дамыту мен дұрыс қолданудағы тиімді шарттар // Тараз мемлекеттік педагогикалық институтының Хабаршысы. - Тараз: ТарМПИ, 2011. - №6. - 94-99бб.
3. Мухина С. А., Соловьева А. А. Современные инновационные технологии обучения. - Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2008. - 360 с.
4. Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления. В 3 т. Т. 1. / Пред. и прем. А. А. Флоринского. - 8-е изд. - М.: ФИЗМАТЛИТ, 2003. - 680 с.
5. Запорожец Г. И. Руководство к решению задач по математическому анализу. - 4-ое изд. М.: Высшая школа, 1966. - 464 с.
6. Демидович Б. П. Сборник задач и упражнений по математическому анализу. - 3-е изд. М.: Техничко-теоретическая литература, 1956. - 511 с.

Жумагалиева А.Е., Жумажанова И.А.

Организация активных форм лекций на занятиях математики в высшей школе

В связи с тем, что с целью повышения качества обучения развивается в нескольких направлениях педагогическое мастерство и меняются методические условия, в статье рассматривается значительность и эффективность методов активного обучения, а также дифференцированы активные формы лекций, которые организуются на уроках математики, анализированы педагогические коммуникации, которые являются частью общения преподавателя со студентами, приводятся примеры.

Ключевые слова: традиционная лекция, нетрадиционная лекция, активные лекции, педагогический процесс, педагогическая коммуникация, лекция – шоу.

Zhumagalieva A.E., Zhumazhanova I.A.

The organization active lectures on mathematics classes in higher schools

In this article tells about the tendency of math teaching methodology which based on student's active learning and the purposes of using new teaching techniques during the lesson. Additionally, active forms of lectures which will be organized at mathematics lessons are differentiated, are analyzed pedagogical communications which are part of communication of the teacher with students, examples are carried out.

Key words: the traditional lecture, not traditional lecture, active lectures, pedagogical process, pedagogical communication, lecture – show.

УДК: 517.91:378.2

Кульжумиева А.А. - к. ф.-м. н.,
доцент кафедры физики и математики
ЗКГУ им. М. Утемисова
Лукьянов С.А. - магистрант
E-mail: aiman-80@mail.ru

**ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ПРОЕКТОВ
В ОБУЧЕНИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ РЕШЕНИЮ
ЗАДАЧ, ПРИВОДЯЩИХ К ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫМ УРАВНЕНИЯМ**

Аннотация. В статье рассматривается возможность использования метода проектов при решении задач, требующих составления дифференциальных уравнений. Внедрение данной технологии направлено на повышение уровня профессиональной компетентности будущего учителя.

Ключевые слова: обыкновенные дифференциальные уравнения, метод проектов, результаты обучения, математическое исследование задачи.

Современная система образования ориентирована на формирование ключевых компетенций, предусмотренных ГОСО РК 6.08.065-2010 [1, с. 11], при этом ставится задача развития функциональной грамотности школьников, способствующей развитию соответствующих компетентностей, которые позволяют обучаемым эффективно применять усвоенные знания в практических ситуациях. В математике это – решение прикладных задач.

В терминах М. Ламперт [2, с. 306], при подготовке будущего учителя должны приобретаться не только *принципиальные знания*, т.е. теоретические, формирующие общие представления о предмете, но и *процедурные*, необходимые для решения конкретных прикладных задач, входящих в содержание школьной математики.

Прикладные задачи входят в содержание различных математических дисциплин, в том числе математического анализа, разделами которого является дифференциальное и интегральное исчисления, решение дифференциальных уравнений. С самого начала создания аппарата дифференциального и интегрального исчисления дифференциальные уравнения (ДУ) выступали одним из самых мощных средств для математического решения прикладных задач. Особенно широкое использование они нашли в механике и физике. Сам термин «дифференциальное уравнение» для обозначения отношений между дифференциалами dx и dy двух переменных x и y был предложен в 1676 г. Г. В. Лейбницем, что было связано с изучением геометрических задач, таких как обратная задача касательной: найти кривую, тангенс угла наклона касательной прямой к которой удовлетворяет определенным условиям. Например, если расстояние между любой точки $P(x, y)$ на кривой $y(x)$ и точкой, где касательная к точке P пересекает ось x (длина касательной) является константой, то $y(x)$ должна удовлетворять нелинейному обыкновенному ДУ (ОДУ) первого порядка:

$$y' = -\frac{y}{\sqrt{a^2 - y^2}}$$

Математическое исследование задачи практического содержания идет в три основных этапа [3, с. 38]:

- построение математической модели явления;
- изучение этой математической модели и получение решения соответствующей математической задачи;
- приложение полученных результатов к практическому вопросу, из решения которого возникла данная математическая модель, и отыскание других вопросов, к которым она приложима.

Наглядное представление о таком исследовании в рамках моделирования процессов в биологических системах, дает Ален Паве в своей работе [4, с. 7-11].

Этапы моделирования физических процессов при освоении курса ОДУ представлены в учебном пособии Дж. Бранна и В. Бойца [5, с. 52-65]. Ю.П. Дубенский полагает, что моделирование может выступать как синоним проектирования – в смысле выработки идеальной модели изучаемого явления. Он отмечает, что при рассмотрении «проектирования», как организованной человеческой деятельности, моделирование является только частью проектирования [6, с. 16]. Таким образом, математическое исследование задачи выступает как составная часть проектной деятельности.

Проектная деятельность, метод проектов, является одной из технологий, внедряемых в образовательную систему РК в последние десятилетия. В педагогической литературе даются различные определения понятий «метод», «проект», «технология проектного обучения». В конечном счете они сводятся к тому, что технология проектного обучения предполагает *завершенную форму самостоятельной работы обучаемых*. Обратим внимание, что речь идет об учебных проектах. Примем определение учебного проекта, данное Н.Ю. Пахомовой как деятельность, направленную на решение поставленной перед обучаемым задачи, в случае, если проблема носит практический характер и имеет прикладное значение. Сопоставляя

структуру учебного проекта по Н.Ю. Пахомовой [6, с. 17 - 19] с этапами математического моделирования задачи [5, с. 52 - 53], мы видим, что большинство этапов, за исключением иницилирующего, совпадает. Результаты проведенного нами сравнения этапов проектной деятельности и математического моделирования приведены в таб. 1.

Проект			Моделирование	
Этап	Задачи		Этап	Задачи
1. Иницилирующий	Определение конкретной, социально значимой проблемы.		1	Определение независимых и зависимых переменных, констант, присвоение им буквенных обозначений.
2. Основополагающий	Планирование. Пооперационная разработка проекта. Определение вида продукта и сроков презентации.		2	Выбор единиц измерения для каждой переменной. В некотором смысле выбор единиц произволен, но некоторые могут быть гораздо удобнее, чем другие.
3. Прагматический	Исследование. Поиск обрабатываемой, осмысливаемой участниками проектной группы информации.		3	Формирование основных принципов, что лежат в основе исследуемой задачи. Это может быть широкое применение физический закон, или более спекулятивные предположения на основе своего собственного опыта или наблюдений.
4. Заключительный	Создание продукта в ходе решения проблемы		4	Запись используемых принцип или закон в терминах выбранных переменных. Это может потребовать введение физических констант или параметров и определения соответствующих значений для них, а также включать в себя использование вспомогательных или промежуточных переменных, которые должны затем быть связаны с первичными переменными. Убедиться в правильности использования физических величин.
5. Итоговый	Представление продукта		5	Представить уравнение, описывающее данную физическую ситуацию.

Таб. 1. Сравнение этапов проектной деятельности [6] и математического моделирования [5]

Проектная деятельности имеет большое значение в формировании различного вида компетентностей, так как в результате ее выполнения обучаемые приобретают способности к формулированию проблемы, обработки и анализа информации, что составляет суть соответствующих компетенций. Формируются функциональные качества личности, необходимые будущему педагогу. Проектная деятельность, имеющая сходную с математическим моделированием структуру, может быть использована для обучения математическому исследованию прикладных задач, связанных с решением дифференциальных уравнений.

Нами исследована такая деятельность при решении некоторых дифференциальных уравнений. Умение работать с числом, числовой информацией, т.е. владение математическими умениями рассматривается как математическая компетентность, относящаяся к ключевым суперкомпетентностям [7, с. 11]. Технология проектной деятельности может способствовать эффективному формированию этого вида компетентностей при математическом исследовании задач практического содержания. Работа проводилась со студентами III курса бакалавриата специальности «Математика», которым предлагались темы учебного проекта прикладного содержания. Студенты были разделены на две группы, каждая из которых работала над выбранной темой. Группа А выбрала тему проекта «Исследование системы двух сосудов под давлением», группа Б – «Исследование колебаний пружинной системы с одним грузом». С целью недопущения сильной разнородности подгрупп по показателям успеваемости, их состав корректировался таким образом, чтобы в каждой группе были студенты, равноценные по успеваемости, активности, инициативности. Приведем пример содержания предлагавшихся заданий для проектной работы.

Тема проекта: «Система обогрева парника с каменной камерой»

Рассмотрим принципиальную схему системы «парник – камера». Камера, состоящая из камней размером от 2 до 15 см, свободно уложены таким образом, чтобы воздух мог легко проходить через пустое пространство между камнями. Камера и подземная часть воздухопроводов, используемых для циркуляции воздуха через систему — теплоизолированные от окружающей почвы. Камни являются хорошим материалом для хранения тепла, так как они имеют высокую теплоемкость, стоят недорого и имеют длительный срок службы.

В течение дня воздух в теплице нагревают в основном за счет солнечной радиации. Всякий раз, когда температура воздуха в теплице превышает верхнее пороговое значение термостат, включается вентиляция, и воздух циркулирует через систему, передавая тепло каменной камере. Ночью, когда температура воздуха в теплице опускается ниже порогового значения, вентилятор снова включается, и тепло, сохраненное в камне, вентилируется обратно на поверхность.

Будем рассматривать систему из двух компонентов – теплица и каменная камера. Задание: изучить изменение температуры в системе в ночной фазе цикла. Дополнительное условие: воздух в системе хорошо перемешивается, т.е. температура воздуха в теплице и камере – функции от времени.

Вместе с обучаемыми анализируется задание и вырабатывается план его выполнения.

- Ввести необходимые переменные. Согласовать единицы измерения.
- Использовать закон сохранения энергии, последовательно рассматривая поглощение и выделение тепла.
- Составить итоговую систему уравнений, описывающую изменение температуры в системе.
- Введя начальные условия, решить систему.

Студенты обращали внимание на то, что особое решение системы дифференциальных уравнений может быть получено только при наличии начального условия. В данной задаче это – начальная температура. После обсуждения со студентами было принято, что за реальную температуру в начальный момент времени можно принять 16°C . Для решения задачи необходимо так же знание теплоёмкости камней, их масса, а так же масса воздуха, площади и другие параметры:

m_1, m_2 — общая масса воздуха и камня соответственно,

C_1, C_2 — теплоёмкость воздуха и камня соответственно.

S_1, S_2 — площадь надземного парникового корпуса и площадь поверхности раздела двух сред (воздуха и камня) соответственно.

a_1, a_2 — коэффициенты теплообмена через площади S_1 и S_2 соответственно

$T_{\text{в}}$ — температура воздуха снаружи

Температура воздуха в теплице обозначалась $x=x(t)$, температура в каменной основе $y=y(t)$. Тогда

$$m_1 C_1 \frac{dx}{dt} = -a_1 S_1 (x - T_{\text{в}}) - a_2 S_2 (x - y), \quad m_2 C_2 \frac{dy}{dt} = -a_2 S_2 (y - x)$$

Эти функции находятся как решение системы ОДУ. Чтобы получить однозначное решение, необходимы дополнительные условия. Они берутся из параметров установки, таблиц, некоторых измерений и расчета. Одним из таких параметров от которых зависит однозначность решения, является $T_{\text{в}}$. Она оценивается совместно со студентами на основе знаний суточных температурных изменениях. В итоге для решения задачи получается система.

$$\begin{aligned} \frac{dx}{dt} &= -\left(\frac{13}{8}\right)x + \left(\frac{3}{4}\right)y + 14 \\ \frac{dy}{dt} &= \left(\frac{1}{4}\right)x - \left(\frac{1}{4}\right)y \end{aligned}$$

Рассмотрим проекты, выбранные обучаемыми.

Тема проекта: «Исследование системы двух сосудов под давлением»

В двух сосудах, соединенных трубкой с краном находится газ под разными давлениями p_1 и p_2 . Объемы сосудов V_1 и V_2 соответственно. Если открыть кран, то газ пойдет из сосуда с большим давлением p_1 в сосуд с меньшим давлением p_2 . Скорость течения газа в каждый момент t

пропорциональна разности квадратов давления газа в обоих сосудах в момент t . Исследовать изменение давлений в системе.

План выполнения

- Обозначим через $p_1=p_1(t)$ и $p_2=p_2(t)$ давление газа в баллонах в момент времени t . Приняв a за коэффициент пропорциональности, и следуя условиям прийти к уравнению

$$\frac{dm}{dt} = a(p_1^2 - p_2^2)$$

Где dm — масса газа, перешедшего из первого баллона во второй, а $\frac{dm}{dt}$ — скорость течения.

- Масса dm равна убыли массы m_1 в баллоне с давлением p_1 , и прибыли массы m_2 в баллоне с давлением p_2 за время dt . А $m_1=\rho_1 V_1$, $m_2=\rho_2 V_2$ (здесь ρ_1, ρ_2 — плотность газа в соответствующем баллоне, изменяемая пропорционально давлению p при постоянной температуре с некоторым коэффициентом пропорциональности b)

- Прийти к равенствам

$$\begin{cases} m_1 = b p_1 V_1 \\ m_2 = b p_2 V_2 \end{cases}$$

- Продифференцировать систему по давлению. Взять одно из уравнений с отрицательным значением для обозначения убыли массы.

$$\begin{cases} dm = -b V_1 dp_1 \\ dm = b V_2 dp_2 \end{cases}$$

- Сравнить с первым уравнением, получить систему из двух уравнений процесса

$$\begin{cases} -b V_1 dp_1 = a(p_1^2 - p_2^2) dt \\ b V_2 dp_2 = a(p_1^2 - p_2^2) dt \end{cases}$$

- Преобразовать систему

$$\begin{cases} \frac{dp_1}{dt} = -\frac{a}{b V_1} (p_1^2 - p_2^2) \\ \frac{dp_2}{dt} = -\frac{a}{b V_2} (p_1^2 - p_2^2) \end{cases}$$

Найти ее общий интеграл.

Тема проекта: «Исследование колебаний пружинной системы с одним грузом»

Груз массой m подвешен на пружине. Отклонение груза от положения равновесия y , направленное вниз, считается положительным, вверх — отрицательным. Исследовать колебания системы.

План выполнения

- В положении равновесия сила тяжести равна упругости пружины. Силу, стремящуюся вернуть груз в положение равновесия, будем считать пропорциональной отклонению, т. е. равной ky , где k — постоянная для данной пружины величина (см. рис.).

- Положим, движению груза препятствует сила сопротивления, пропорциональная скорости $\frac{dy}{dt}$ движения груза, т. е. сила $\lambda \frac{dy}{dt}$, λ — коэффициент пропорциональности. Из вышесказанного, на груз действует сила

$$ky + \lambda \frac{dy}{dt}$$

- Применить второй закон Ньютона. Получить

$$ky + \lambda \frac{dy}{dt} = -m \frac{d^2y}{dt^2}$$

- Преобразовать уравнение. Обозначив $p = \frac{\lambda}{m}$, $q = \frac{k}{m}$, получить уравнение

$$y'' + py' + qy = 0$$

Найти его корни.

- Рассмотреть следующие случаи:

А. Значение p настолько велико, что корни являются действительными отрицательными числами. Найти общее решение, исследовать его.

Б. Сопротивление таково, что $\left(\frac{p}{2}\right)^2 = q$. Найти общее решение, исследовать его.

В. Сопротивление отсутствует, т.е. $p = 0$. Найти общее решение, исследовать его.

Г. Значение p настолько мало, что корни являются комплексными числами. Найти общее решение, исследовать его.

Уравнение вида $y = A \sin(\beta t + \varphi_0)$ описывает гармонические колебания. Промежуток времени T , за который аргумент изменяется на 2π называется периодом колебаний. В приведенном случае $T = \frac{2\pi}{\beta}$. Частота колебаний — число колебаний за время $t = 2\pi$, здесь — β . Величина A

наибольшего отклонения от равновесия называется амплитудой, φ_0 — начальной фазой.

По результатам выполнения проекта выставлялись баллы по критериям, соответствующим этапам проектной деятельности:

- определение основных физических закономерностей, лежащих в основе функционирования изучаемой системы;
- введение необходимых переменных и констант;
- создание математической модели (составление уравнения) исследуемой системы;
- применение известных алгоритмов для решения вытекающих из модели задач;
- интерпретация результатов;
- презентация проекта.

Оценивание каждого этапа работы проводилось по 100-бальной шкале, принятой в университете.

Выполнение группой каждого этапа оценивалось максимально в 100 баллов. Оценка каждого этапа давалась по выполнению всего проекта. На нее влияла степень самостоятельности группы при выполнении этапа работы, значимость результатов каждого из этапов, их общая связность. Общей оценкой проекта выступал среднее арифметическое баллов всех этапов работы (таб. 2)

Группа А		Группа Б	
Этап	Балл	Этап	Балл
1.Формализация данных	78	1. Формализация данных	76
2.Выявление закономерностей	76	2. Выявление закономерностей	77
3.Выведение уравнения	92	3. Выведение уравнения	90
4.Решение уравнения	93	4. Решение уравнения	92
5.Интерпретация результатов	88	5. Интерпретация результатов	87
Общая оценка	85,4	Общая оценка	84,2

Таб. 2. Результаты работы по учебным проектам

Полученные результаты по двум проектам мало отличаются друг от друга и с учетом малого количества студентов в группе и, следовательно, достаточно большой статистической погрешности их можно считать одинаковыми. Этот результат практически соответствует результатам успеваемости студентов, но его особая значимость в том, что выполнение заданий по технологии проектной деятельности в большей степени соответствует компетентностному подходу в обучении и формировании функциональной грамотности. Однако, выполнение подобных заданий требует значительного времени. При современной кредитной технологии обучения формирование навыков проектной деятельности может проводиться и на часах СРСП, и в форме дополнительных заданий студентам. Подобные учебные проекты, по содержанию соответствующие школьной программе, могут быть использованы в работе с учащимися при изучении

элективных курсов, в форме индивидуальных проектов в классах физико-математического направления. Поэтому приобретение навыков проектной деятельности необходимо современному учителю.

Для закрепления навыков выполнения заданий по технологии учебных проектов студентам давались задания для самостоятельного решения с пояснением соответствующих физических закономерностей, учитывая, что студенты специальности «Математика» изучают физику по сокращенной программе.

1. Резервуар изначально содержит 120 литров чистой воды. Смесь, с концентрацией y г/л соли поступает в резервуар со скоростью 2 л/мин (смесь хорошо перемешивается, и покидает резервуар с той же скоростью). Найти закон изменения количества соли в резервуаре в любое время t . Найти предельное количество соли в баке при $t \rightarrow \infty$.

2. Среднее геометрическое координат точки касания равно отношению отрезка, отсекаемого касательной на оси ординат, к удвоенной ординате точки касания. Найти уравнение кривой, если она проходит через точку (1, 1).

3. Машинист поезда, выключая постепенно реостат, увеличивает мощность вагонного двигателя таким образом, что сила тяги возрастает от нуля пропорционально времени, увеличиваясь на 120 кГ (килограмм-сила) в течение каждой секунды. Найти закон движения вагона, если сила тяжести вагона $P = 10\text{ т}$; сопротивление трения постоянно и равно 200 кГ; начальная скорость равна нулю.

При выполнении работы требовалось следовать тому же плану исследования задачи, что и при работе с учебными проектами. Каждое задание также оценивалось по 100-балльной шкале. Общей оценкой работы служило среднее арифметическое баллов по всем заданиям (таб. 3). Таким образом, успешность решение задач самостоятельной работы могла свидетельствовать о сформированности умений и навыков элементарного математического исследования задачи.

Задания контроля	1		2		3	
	этап	балл	этап	балл	этап	балл
1	1	78	1	74	1	80
	2	81	2	85	2	81
	3	78	3	90	3	86
	4	92	4	87	4	90
	5	73	5	74	5	74
	общая оценка	80,4	общая оценка	82	общая оценка	82,2
2	этап	балл	этап	балл	этап	балл
	1	80	1	73	1	78
	2	87	2	85	2	90
	3	77	3	81	3	78

	4	91	4	90	4	88
	5	73	5	75	5	75
	общая оценка	81,6	общая оценка	80,8	общая оценка	81,8
3	этап	балл	этап	балл	этап	балл
	1	76	1	78	1	80
	2	83	2	81	2	82
	3	85	3	83	3	85
	4	90	4	88	4	91
	5	75	5	77	5	74
	общая оценка	81,8	общая оценка	81,4	общая оценка	82,4
Общая оценка работы	81,3		81,4		82,1	
Задания контроля	4	5			6	
1	этап	балл	этап	балл	этап	балл
	1	74	1	72	1	77
	2	83	2	81	2	80
	3	87	3	90	3	88
	4	91	4	91	4	90
	5	73	5	72	5	75
	общая оценка	81,6	общая оценка	81,2	общая оценка	82
2	этап	балл	этап	балл	этап	балл
	1	73	1	72	1	74
	2	82	2	80	2	85
	3	85	3	83	3	91
	4	94	4	93	4	90
	5	72	5	79	5	71
	общая оценка	81,2	общая оценка	81,4	общая оценка	82,2
3	этап	балл	этап	балл	этап	балл
	1	75	1	77	1	72
	2	83	2	82	2	85
	3	85	3	85	3	83
	4	90	4	92	4	85
	5	73	5	78	5	73
	общая	81,2	общая	82,8	общая	79,6

	оценка		оценка		оценка	
Общая оценка работы	81,4	81,8			81,3	

Таб. 3. Результаты выполнения заданий для самостоятельного решения

Результаты самостоятельной работы над заданиями несколько ниже, чем при выполнении работы по проектам в аудитории. Это, по-видимому, связано с тем, что, во-первых, в аудитории проект выполнялся коллективно под руководством преподавателя, с соответствующими консультациями, во-вторых, навыки проектной деятельности у студентов еще недостаточно сформированы и непрочны.

Заключение

По итогам проделанной работы можно сделать следующий вывод: студенты с большим интересом относятся к использованию современных технологий обучения, понимают их значимость для их будущей профессиональной деятельности, для организации проектной деятельности со школьниками, что особенно востребовано в настоящее время. Она стимулирует познавательную деятельность. Студенты активно участвуют со всех этапах выполнения заданий.

Более широкое использование технологии проектной деятельности при изучении различных дисциплин естественно повышает уровень профессиональной компетентности будущего учителя.

Литература:

1. Государственный общеобязательный стандарт образования. ГОСО РК 6.08.065-2010, А.: Министерство образования и науки Республики Казахстан, 2011
2. Lampert, M. Knowing, doing and teaching mathematics. Cognition and Instruction Jour., Vol. 3, No. 4, 1986
3. Виленкин Н.Я. и др. Дифференциальные уравнения. М.: Просвещение, 1984
4. Pove, Alain. Modeling living systems from cell to ecosystem. John Willey and Sons Inc., NJ, 2012
5. Brannan, R. James, Boyce, E. William. Differential equations. An Introduction to Modern Methods and Applications. John Willey and Sons Inc., NJ, 2010
6. Дубенский Ю.П. Метод учебных проектов как средство активизации учебной деятельности учащихся. Омск: Изд-во ОмГУ, 2005
7. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий. Т.2, М.: НИИ школьных технологий, 2006

А. А. Кульжумиева, С. А. Лукьянов

Болашақ математика мұғалімдерін дифференциалдық теңдеулерге әкелетін есептерді шығаруда жобалар әдістерін қолдану

Мақалада дифференциалдық теңдеуге жоба әдістерінің мүмкіндіктері қарастырылған. Бұл технологияны енгізу, болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін көтеруге бағытталған.

Тірек сөздер: қарапайым дифференциалдық теңдеу, жоба әдісі, оқу нәтижесі, есептің математикалық зерттелуі.

A. A. Kulzhumieva, S.A. Lukyanov,

Project method's applications for solve leading to differential equations problems in mathematical teacher education

This article is devoted to possibility of using the project method for solving problems, leading to differential equations. Introduction of this technology is aimed at improving the professional competence of future teachers.

Keywords: ordinary differential equations, project method, learning outcomes, mathematical research of the problem.

УДК 91: 37.016 (378.02)

Амельченко В.И. – к.г.н.,
доцент ЗКГУ им. М. Утемисова,
Марков П.В. – магистрант
ЗКГУ им. М. Утемисова
E-mail: Ivan_avin@mail.ru

РОЛЬ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В ФОРМИРОВАНИИ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ-ГЕОГРАФОВ

Аннотация. В статье рассматриваются психологические вопросы сложного процесса формирования и развития географического мышления, как одного из специальных видов пространственного мышления. Анализируется опыт использования компетентностного подхода в обучении для повышения эффективности развития географического мышления у студентов-географов.

Ключевые слова: географическое мышление, пространственное мышление, психология, компетентностный подход.

Одной из самых важных задач обучения студентов географическим дисциплинам является формирование и развитие мышления. Поэтому при подготовке преподавателя к занятиям необходимо построить конструкцию лекции и практических работ таким образом, чтобы активизировать и развить механизм мышления у студентов. Проблема мышления принадлежит к кругу тех психологических проблем, в которой на первый план выступает вопрос об отношении различных психических функций, различных видов деятельности сознания. Географическое мышление является одной из форм мышления, поэтому формируется и развивается, следуя общим закономерностям формирования и развития мышления, но проявляется в своей особой форме.

Мы выдвинули гипотезу, которая заключается в том, что формирование географического мышления у студентов-географов более эффективно происходит при одновременном формировании и развитии у студентов ключевых профессиональных и, главным образом, специальных

компетентностей. В результате проведённых нами направленных педагогических наблюдений за студентами-географами в процессе обучения, у нас сложилось следующее понимание этого вопроса.

Данная проблема столь же древняя, как и сама наука психология, - именно в этом пункте, в вопросе об отношении мысли к слову, наименее разработана [3, с.10]. Поэтому, очень важной задачей для высшей школы является развить данный процесс до наивысших ступеней развития. Ведь, мышление и речь являются главным «орудием» в работе наших выпускников. В настоящее время основная проблема в подготовке будущих специалистов – учителей географии заключается в формировании и развитии коммуникативной компетентности, в умении работать перед аудиторией и обществом. Отсюда следует сделать вывод, что практические работы и лекции должны содержать элементы устного выступления перед аудиторией. Грамотное сочетание тестовых заданий (которые способствуют запоминанию основных, ключевых моментов пройденных тем) и ораторского искусства (свободное владение словом, и умение развернуть ответ, обладая ключевыми понятиями) - это основное методическое звено в подготовке будущих географов.

При проведении лекций, к примеру, по экономической географии, очень важно задерживать внимание студентов на больших городах. Города надо давать художественно, то есть одновременно и типично и индивидуально, давать живо и образно. Ярко данный в географическом описании пункт освещает территорию на большом расстоянии, как хороший маяк, сильно помогает и ориентации, и представлению всей связанной с ним территории. Работа преподавателя на лекции должны быть ярким примером развитой устной коммуникативной компетентности. Лекция – это комментированное чтение, которое завершается обсуждением и обобщением вместе со студентами изученных вопросов. Поэтому в течение столетий в высшей школе сформировалась система так называемых «пар», которая предполагала первоначально чтение лекции на первом часе, обсуждение и обобщение её вопросов на втором часе. В настоящее время в Европейских университетах такое чёткое подразделение видов работы со студентами на первом и втором часе обычно не наблюдается, хотя «пары» сохранились. Современные аудиторные занятия больше похожи на школьный комбинированный урок и должны включать значительное число разнообразных форм работы со студентами. Это, естественно, повышает их познавательную активность и эффективность процесса обучения. Лекция читается в виде блоков, каждый блок завершается практической работой в малых группах с последующим обсуждением результатов работы и обобщением вопросов изученных в этом блоке. В конце лекции проводится завершающее обсуждение и обобщение изученной темы. На лекции широко используется эвристическая беседа, фронтальная и групповая формы работы со студентами.

В психологии под мышлением понимают процесс познавательной деятельности человека, который характеризуется обобщенным и опосредованным отражением действительности. Философия предлагает свое определение данному процессу: Мышление (гр. ноэзис) — это познавательная деятельность человека. Продуктом или результатом

мышления является мысль (понятие, смысл, идея). Сравнивая эти два определения, можно прийти к выводу, что они имеют одинаковый смысл: мышление – это познавательный процесс, только в психологии акцент делается на его природу, а в философии на «продукт» - мысль. Овладение и непрерывное совершенствование географами способов научного познания в конечном итоге и определили сущность специфического (профессионального) географического мышления. В это понятие Н. Н. Баранский вкладывал два основных признака: "Географическое мышление - мышление, привязанное к территории, кладущее свое суждение на карту, связанное, комплексное, не замыкающееся в рамках одного "элемента" или одной "отрасли" [1, с. 163]. Развивая эти мысли Н.Н. Баранского, мы выделяем следующие условия, необходимые для формирования и развития географического мышления: 1) пространственный, территориальный подход, результатом которого является сформировавшееся пространственное мышление - вид умственной деятельности, обеспечивающей создание пространственных образов и оперирование ими в процессе решения практических и теоретических задач. Его содержанием является оперирование образами, их преобразование. В пространственном мышлении происходит постоянное перекодирование образов, т.е. переход от пространственных образов реальных объектов к их условно-графическим изображениям, от трехмерных изображений к двумерным и обратно. В этом процессе большую помощь оказывает сформировавшаяся информационная компетентность, которая предполагает готовность студентов к переводу информации одного вида в другой вид. В то же время, формируя и развивая географическое мышление мы развиваем у студентов ключевые профессиональные и специальные компетентности.

2) «географичность» изучаемых объектов, которая ярче выражена в тех случаях, когда их развитие и функционирование в большой мере определяются их положением в пространстве, свойствами той территории, на которой они расположены; 3) комплексность, системность, максимальная степень синтеза в подходе к географической реальности, в ее отражении. Одним из важнейших принципов географического мышления является синтез, игра аккордами, выявление взаимосвязей между различными характеристиками территории. Дальнейшее совершенствование географического мышления особо необходимо в современную эпоху, когда актуальным стало развитие целостной и комплексной географии. Современная география должна быть абстрактной и конкретной, которая в пределах определенных территориально-иерархических уровней и на конкретных территориях, в макросистеме "территория - естественные условия и ресурсы - население - хозяйство - расселение - состояние окружающей среды» диалектически соединяет общие и специфические, пространственно обусловленные и выраженные взаимодействия.

В качестве главных направлений формирования и развития географического мышления мы выделяем следующие:

- а) широкое использование системного подхода в осмыслении географических явлений и процессов;
- б) усиление динамической и исторической направленности географического мышления;

в) осознание единства мира посредством экологизации географического мышления,

г) унификация понятийного аппарата географии с системой общенаучных понятий – это повышает точность и логическую стройность географического мышления.

Очень важным в развитии географического мышления является пространственно-временной подход, который подразумевает неразделимость времени и пространства. Непременным условием совершенствования системы географического мышления, прогресса географии в наше время является не разрыв и противопоставление пространственного и временного подходов, а их органическое сочетание, соединение в географических исследованиях.

В современной психологии выделено множество видов мышления:

1) словесно-логическое мышление. Этот вид представляет собой самый поздний этап исторического и онтогенетического развития мышления - это один из видов мышления, для которого характерно использование понятий, логических конструкций. Основой функционирования такого мышления является применение языковых средств, в его структуре формируются и функционируют различные виды обобщений.

2) наглядно-действенное (отличается тем, что решение задачи при таком виде мышления происходит с помощью реального, физического преобразования ситуации, опробования свойств объектов).

3) наглядно-образное мышление отличается совокупностью способов и процессов образного решения задач, основанных на зрительном представлении ситуации и на оперировании образами составляющих её предметов, без выполнения реальных практических действий с ними.

4) проявлением теоретического мышления является познание законов и правил.

5) мышление по готовым образцам, отождествление по памяти, накопление, систематизация и организация опыта, проверка опытом – это эмпирическое мышление. Главным признаком и критерием такого мышления является опыт, закрепляемый в памяти.

6) логическое мышление это вид мыслительного процесса, при котором человек использует логические конструкции и готовые понятия.

7) способность знать что-то без помощи рассудка, то есть, без помощи рационального мышления, и т. д. лежит в основе эмпирического мышления.

Мышление, сформированное в детском и школьном возрасте, продолжает активно развиваться и в годы обучения в университете, тогда же происходит выбор ведущего стиля мышления. Современные методики преподавания в высшей школе опираются и развивают у студентов чаще всего словесно-логическое мышление, изредка обращаясь к наглядно-действенному и наглядно-образному видам мышления. Поэтому, методы развития словесно-логического мышления в современной педагогике и психологии разработаны значительно лучше, по сравнению с методами наглядно-действенного или наглядно-образного мышления. Данные современной педагогической психологии позволяют утверждать, что довольно успешно обучаться в университете способен каждый психически здоровый человек, получивший среднее образование. Для этого необходима

только учебная технология, которая бы обеспечивала развитие целостного мышления.

Под целостным мышлением мы понимаем совокупность методов логического, наглядно-образного и наглядно-действенного мышления, т. е. совокупную работу двух полушарий мозга. В концепции целостного мышления нет ничего принципиально нового. Большинство учёных, как прошлого, так и современности, отлично осознавали важность использования возможностей обоих полушарий для создания действительно научных теорий. В частности, во все времена подчеркивалась важная роль интуиции в создании научных теорий. Широко известен тот факт, например, что периодическая таблица химических элементов приснилась Д. И. Менделееву во сне. Как правило, логика используется либо после образного представления, либо одновременно, но никак не в отрыве.

Попытка создать методику преподавания, которая формировала, стимулировала бы развитие целостного мышления, была предпринята в начале 90 х годов. В Российской Академии Естественных Наук была разработана концепция ноосферного образования. Занятия, построенные по этой методике, основаны, во-первых, на принципах процесса восприятия и переработки информации, формируют и развивают информационные компетентности, а во-вторых, ставят своей основной целью гармонизацию личности студента, развивают у него компетентность саморазвития.

За 10 лет апробации некоторых элементов этой методики на кафедре географии естественно-географического факультета были получены хорошие результаты: студенты с удовольствием учатся, неуспевающих фактически нет, к тому же значительно повышается самооценка студентов, их устойчивость к стрессам.

Большое значение в формировании географического мышления придаётся использованию компетентностного подхода в профессиональной и специальной подготовке студентов-географов. Разработка теоретических основ этого подхода во многом обязана результатам исследований таких крупных учёных психологов, как Жан Пиаже и Л.С.Выготский.

В 40 х годах XX века французский ученый Жан Пиаже обосновал закономерность восприятия и усвоения информации, которая неизбежно проходит следующие этапы [4, с. 132-170]:

1. Сенсорно-моторный этап (этап получения информации от органов чувств: зрения, слуха, обоняния, осязания, вкуса). Чем больше информации от органов чувств получает человек на этом этапе, тем более полное представление об объекте сложится у студента.

2. Символьный этап. На этом этапе происходит формирование образа на основании информации, полученной от органов чувств на первом этапе.

3. Логический этап, в процессе которого происходит логическое осмысление, понимание информации, полученной в виде голографического образа на втором этапе.

4. Лингвистический этап. Человек способен выразить образно воспринятую, логически осмысленную информацию в словах.

Таким образом, формирование и развитие ключевых профессиональных и специальных компетентностей происходит комплексно, преодолевая определённые стадии в определённой последовательности.

В начале формируются все уровни (от низшего к высшему) информационной компетентности, которая служит базой для формирования и развития устной, письменной, а в географии ещё и картографической коммуникативной компетентности. Развитие последней является важным признаком сформированности географического мышления. Это обусловлено тем, что в географии образно воспринятую, логически осмысленную информацию выражают не только и не столько в словах, но в составленных географических картах.

Мышление является важнейшим среди психических процессов, влияющих на обучаемость студентов. Если студентам с повышенной обучаемостью достаточно относительно небольшой помощи со стороны преподавателя, которая направлена на раскрытие основных, принципиально новых методов решения проблем, то в работе со студентами с пониженной обучаемостью необходимо учитывать замедленный темп формирования обобщенных знаний, невысокую интеллектуальную активность, повышенную утомляемость при интеллектуальной деятельности.

Часто студенты с пониженной обучаемостью дают хорошие результаты при запоминании слов, чисел, относительно простого по содержанию текста, географической номенклатуры. При выполнении специальных заданий на внимание такие студенты дают результаты не хуже тех, которые получают их одноклассники. Однако, при запоминании более сложных текстов, где нужно использовать логическую, опосредованную память, тесно связанную с процессом мышления, они, по сравнению с другими сокурсниками, показывают результаты хуже. Специфика мыслительной деятельности является первоисточником трудностей в обучении у большинства студентов с пониженной обучаемостью. Такие студенты отличаются несформированностью или слабым развитием компетентности самоменеджмента или самоорганизации, для них характерно неумение преодолевать возникающие трудности в учении, что приводит иногда к отказу от активной мыслительной деятельности. Это еще больше усугубляет положение: студенты начинают использовать различные неадекватные приемы и способы выполнения учебных заданий. Например, механическое заучивание материала без его понимания. Неумение и нежелание активно мыслить – отличительная особенность таких студентов.

Недостаточно высокая интеллектуальная активность рассматривается психологами как следствие неправильного воспитания и обучения, когда человек не прошел в течение жизни до и во время обучения в школе определенный путь умственного развития, не научился необходимым интеллектуальным навыкам и умениям, у него не были сформированы ключевые компетентности, отсутствует готовность к интеллектуальной активности.

Студенты с пониженной обучаемостью недостаточно хорошо владеют рациональными приемами запоминания, но эти недостатки памяти неразрывно связаны с недостатками в развитии мышления. Именно недостатки в развитии мышления, а не памяти и внимания являются распространенной психологической причиной невысокой интеллектуальной активности студента.

В задачу университета входит развитие мышления у студентов, т.е. воспитание способности решать задачи наиболее совершенными способами. Развитие мышления становится доминирующей функцией в развитии личности студентов, определяющей работу всех других функций сознания.

Различия в мышлении студентов требуют индивидуализации подбора заданий, упражнений, выполняемых в процессе познавательной деятельности, учета их специфики и направленности на развитие той или иной функции мышления, той или иной профессиональной и специальной компетентности обучающегося.

Студентам, которым в процессе обучения в университете приходится регулярно выполнять задания, необходимо научиться управлять своим мышлением, думать тогда, когда это нужно, а не тогда, когда появится желание. Для этого преподавателю необходимо на занятии у студентов поддерживать достаточно высокий уровень работоспособности. Условием достижения этого является привычная последовательность и системность работы. Сохранение работоспособности во многом обусловлено благоприятным отношением к предмету своей деятельности. Надо хотеть делать. Надо быть заинтересованным в самом процессе выполнения, испытывать удовольствие и от напряженности ума своего и от полученного результата. Все особенности внимания и памяти, мыслительной деятельности, - представляют собой непосредственное выражение личности, характера, деятельности студента. Эту связь и взаимообусловленность каждый должен знать и понимать. Человек способен развивать свои умственные возможности, управлять своей памятью и своим мышлением. Студентам в этом деле поможет опытный преподаватель, а также самосознание и самовоспитание.

География как учебный предмет имеет богатые возможности для развития мышления и мотивации познавательной деятельности студентов, т.к. раскрывает в своем содержании необычайно красочную и разнообразную географическую картину мира, включающую природу планеты Земля, ее население и хозяйственную деятельность человека в разных уголках планеты. Само содержание университетских географических курсов, их тесная связь с жизнью, с современными событиями уже служат мотивацией учебной деятельности студентов. Некоторые темы в географических дисциплинах вырабатывают или опираются на знания и умения из других дисциплин (некоторую информацию студенты получают из своего опыта), что обеспечивает хороший фундамент для межпредметных связей. К примеру, известный географ и методист А. С. Барков называл историю и географию родными сестрами. А Н. Н. Баранский подчеркивал, что «для понимания географии настоящего сплошь и рядом оказывается необходимым знание географии прошлого» "[1, стр 108].

География обладает большими возможностями для привлечения внимания студентов к необычным фактам, процессам, феноменам природы. Она использует аналогии и ассоциации, все то, что возбуждает активное мышление (процесс активного мышления включает в себя умение внимательно слушать и способность ясно и четко излагать свои мысли), радость удовлетворения любознательности, возбуждает любовь к знаниям.

Известный экономико-географ Н.Н.Баранский, выделял основные методические приемы для усовершенствования учебного процесса, которые являются актуальными и в настоящее время:

1) Цветной мел. Способствует развитию моторной памяти, так как у многих студентов развита слуховая и зрительная память. Пример: нарисованная цветным мелом река, воспринимается лучше, нежели на карте. Этот методический приём в настоящее время иногда используется на лекциях в университете Ньюкасла, который находится на восточном побережье Великобритании, и преподавателями нашего университета. Стержнем этого процесса является учебный рисунок в динамике, сопровождающийся объяснением преподавателя.

2) Рабочая тетрадь. В настоящее время, в школах используются рабочие тетради по предмету география. Поэтому, будущий учитель должен овладеть навыками ее заполнения. Для этого необходимо, чтобы образцы школьных тетрадей были на факультете и студенты могли бы ознакомиться и получить навыки работы с ними.

3) Работа с картами двух видов - с надписями и без надписей. Сдача зачетов на знание расположения географических объектов интенсивно применяется в программе университетов по подготовке географов.

4) Работа с литературой. Студенты при подготовке к занятиям ограничиваются предложенным списком литературы. И поэтому у них нет навыка поиска информации. Поэтому преподаватели должны давать суженный, наводящий список литературы, что подтолкнет студентов к самостоятельному поиску информации. (Здесь четко поставлен вопрос о необходимости формирования и развития компетентности самоменеджмента и информационной компетентности).

5) «Библиотечка для учителей географии». Уже со скамьи университета, студенты должны собирать основную литературу по географии, так как при поступлении на работу они сталкиваются с нехваткой литературы, что приводит к неполной подготовке к уроку и как следствие: пробелы знаний у учащихся.

6) Краеведение. В школьной программе, присутствуют факультативы по краеведению, традиционно в отечественной школьной педагогике практикуется краеведческая направленность в изучении географии и других предметов. В университете студенты изучают курс географического краеведения, но он не может в полной мере способствовать формированию знаний о данной дисциплине. Поэтому в преподавании всех географических курсов должна присутствовать краеведчески ориентированная подача материала. В «Методике» Н.Н. Баранского имеется специальный раздел, посвященный краеведению. Поясняя на местных примерах явления из курсов физической и экономической географии, преподаватель показывает студентам в самой простой, доходчивой форме истину, что « география - это не учебник географии, а сама жизнь» ". [2, с. 280-281].

7) Организация «географических станций, образцового кабинета географии». (Университет должен поддерживать связь со школой и оказывать методическую помощь учителям географии в организации и работе географических площадок и кабинетов географии. В нашей области в настоящее время нет областной географической станции и образцового

кабинета географии. Поэтому функции этих важных методических объектов выполняет кафедра географии нашего университета. Это обусловлено тем, что наши студенты должны знать о том, что в процессе работы учителями они смогут всегда обратиться сюда с интересующими их вопросами и проблемами, связанными с преподаванием географии.

8) Организация загородных баз. (Будущие учителя должны иметь опыт работы на данных базах, поэтому у нас в университете функционирует агробиостанция, на которой созданы отличные условия для прохождения студентами полевой учебной практики по географическим дисциплинам).

Одним немаловажным фактором развития мышления на занятиях географии является материальное оснащение в университете географических кабинетов. В нашем университете постоянно пополняется материальная база этих кабинетов, оформление их стендами, на очереди – оборудование этих кабинетов интерактивными досками.

Подводя итоги и обобщив результаты исследования, можно сделать выводы о том, что наша гипотеза получила необходимую доказательную основу и является корректной, то есть, формирование географического мышления у студентов-географов более эффективно происходит при одновременном формировании и развитии у них ключевых профессиональных и, главным образом, - специальных компетентностей. Учебный процесс, практикуемый в Западно-Казахстанском государственном университете им. М. Утемисова, в целом способствует выполнению этой задачи. В то же время, молодым преподавателям необходимо больше внимания уделять психологическим основам в процессе планирования и проведения аудиторных и внеаудиторных занятий со студентами-географами.

Литература

- 1) Баранский Н.Н. Становление советской экономической географии: Избранные труды. – М.: Мысль, 1980, с. 163, 108
- 2) Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии. – М.: Просвещение, 1990, с. 280-281
- 3) Выготский Л.С. Собрание сочинений. 2 том. Проблемы общей психологии. – М: Педагогика, 1982, с. 10
- 4) Пиаже Ж. Психология интеллекта – СПб: Питер, 2004, с. 60-97, 132-170.

В.И. Амельченко, П.В. Марков

Географ студенттердің географиялық ойлауын қалыптастырудағы құзіреттіліктің ролі.

Бұл мақалада күрделі процестің қалыптасуындағы психологиялық сұрақтармен географиялық ойлаудың дамуы арнайы кеістік ойлаудың түрі ретінде қалыптастырылады. Студент географтардың географиялық ойдың эффекті түрде дамуы үшін оқудағы компитенттік көзқарастың қолдануымен тәжірибесі қолданады.

Тірек сөздер: географиялық ойлау, кеістік ойлау, психология, компитенттік көзқарас.

V.I. Amelchenko, P.V. Markov

The value of the approach based on competence in process of formation in students geographical views

In article are studied psychological questions of complex process of formation and development of geographical thinking as one of special types of spatial thinking. Experience of use of competence-based approach in training is analyzed for increase of efficiency of development of geographical thinking at students geographers.

Key words: geographical thinking, spatial thinking, psychology, competence approach

УДК 91: 37.016 (39.01.45)

Амельченко В.И. – к.г.н.,
доцент ЗКГУ им. М. Утемисова,
Орынбасарова Б.Б. – магистр географии,
Степаненко С.Ю. – магистр педагогических наук.
E-mail: Ivan_avin@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ КАРТОГРАФИИ СТУДЕНТАМИ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «5В090700 - КАДАСТР»

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с формированием у студентов специальности «5В090700 - Кадастр» дисциплины «Картография» коммуникативной картографической компетентности, которая проявляется в умении составлять общегеографические и тематические карты классическими и современными методами.

Ключевые слова: компетентность, самоменеджмента, информационная компетентность, ключевая компетентность, картография, масштаб, студент, преподавание.

Изучение дисциплины «Картография» студентами специальности «5В090700 – Кадастр» предусматривает использование различных форм самостоятельной работы. Предлагаем примеры заданий для самостоятельных работ, составленных авторами с использованием компетентностного подхода в обучении, что, по-нашему мнению, должно повысить эффективность процесса обучения.

Картография, как наука помогает будущим специалистам кадастра осуществить ориентирование по картам, в качестве инженерного проектирования в строительстве путей сообщения, трубопроводов, для разработки планов развития экономики и культуры, освоения территории, их целенаправленного преобразования, при разработке и эксплуатации природных богатств и др. Это необходимо, так как независимо от места трудовой деятельности, в обязанности будущего специалиста специальности «5В090700 - Кадастр» входят такие виды работ как:

- осуществление мониторинга (сбор информации) земель;
- составление почвенных карт (состава почв);
- ведение учета и оценки земель;
- регистрирование землевладений и землепользований;
- осуществление государственного контроля за использованием

земельных ресурсов.

Картография неразрывно связана с геодезией, топографией, науками о земле (географией, геологией, почвоведением, ботаникой, зоологией и др.), общественными (историей, социологией, политологией и др.) и точными (математикой, физикой, фотограмметрией и др.) науками [3, С.31].

Предмет картографии - географическая карта и другие картографические произведения, их составление, изучение и использование в научной и практической работе.

При изучения курса картографии студент должен изучить основные свойства и особенности картографических произведений, их классификацию, особенности изображения сферической поверхности Земли на плоскости.

При этом у них должны быть сформированы профессиональные и специальные информационные компетентности по применению различных картографических проекций в зависимости от масштаба, назначения, тематики карт, охвата территории и др.. Также необходимо получить компетентности по использованию особенности картографической генерализации, проводимой при составлении карт различных по масштабу, назначению, тематике, особенностям картографируемой территории и др. Очень важно сформировать у студентов коммуникативную картографическую компетентность, которая проявляется в умении составлять общегеографические и тематические карты классическими и современными методами и эффективно использовать картографические произведения с целью получения картометрических, морфометрических и других характеристик географических объектов [1, С.48].

Мы считаем, что лекционный курс по дисциплине должен быть построен с целью формирования у студентов теоретической основы для последующего усвоения материала и формирования ключевых специальных компетентностей в процессе самостоятельной работы.

В ходе лабораторных занятий студенты под руководством преподавателя выполняют комплекс лабораторных заданий, позволяющих закрепить лекционный материал по изучаемой теме, получить основные навыки выполнения картографических расчетно-графических работ, работ с общегеографическими и тематическими картами. В ходе выполнения заданий студенты развивают компетентность самоменеджмента, планируя последовательность действий для достижения поставленной перед лабораторным заданием цели, все уровни информационной и коммуникативной компетентности, проявлением чего является способность студентов к анализу и сопоставлению полученных данных, готовность работать с табличным и графическим материалом, трансформировать информацию из одного вида в другие виды [2, С.37].

В качестве примера приведём несколько заданий для выполнения лабораторных работ по Картографии.

Лабораторные занятия курса проводятся по узловым и наиболее важным темам, разделам учебной программы. Они построены как на материалах одной лекции, так и на содержании нескольких лекций.

При подготовке лабораторных работ предусмотрено при необходимости проведение консультаций для студентов. На подготовку к занятию студентам дается несколько часов, рекомендации о последовательном изучении литературы (учебники, учебные пособия, конспекты лекций, справочники, информационные сборники, статистические данные и др.). При подготовке к занятию возможно использование набора наглядных пособий и специального оборудования [6, С.115].

Тема: Математическая основа географических карт (масштаб, измерение по картам длин).

Цель работы:

1. Образовательная: овладение практическими навыками работы по определению масштабов карты, по выработке умений использовать методы перевода масштаба из одного вида в другой и по проведению необходимых измерений длин по картам и планам.

Длины	Масштабы	Длина	Длины	Масштабы	Длина линии на
-------	----------	-------	-------	----------	----------------

2. Развивающая: продолжить формирование и развитие основных специальных информационных, коммуникативных компетентностей и компетентностей самоменеджмента.

В начале работы проводится актуализация изучаемой темы и пререквизитов, необходимых для её усвоения.

Краткие сведения из теории:

Масштабом карты называется отношение длины линии на карте к горизонтальной проекции соответствующей линии на местности. Масштаб - это величина, показывающая во сколько раз длина на местности (земной поверхности) уменьшена при переносе ее на карту.

Масштаб указывают под южной рамкой карты и выражают отношениями чисел (численный масштаб), словесно (именованный масштаб) и графически (линейный масштаб).

а) Численный масштаб записывается в виде дроби, в числителе которой единица, а в знаменателе - число, выражающее степень уменьшения горизонтальных проекций линий местности при изображении их на карте. Всегда дается в сантиметрах (см).

Например: 1 : 1 000 000 - 1 см на карте соответствует 1000000 см на местности (степень уменьшения в 1000000 раз).

б) Именованный масштаб указывается в виде подписи, какое расстояние на местности соответствует 1 см на карте.

в) Линейный масштаб дается в виде линейки, разделенной на равные отрезки (соответствующие 1 см) с подписями, означающими расстояние на местности. Применяется для измерений расстояний непосредственно на карте (рис. 1.)

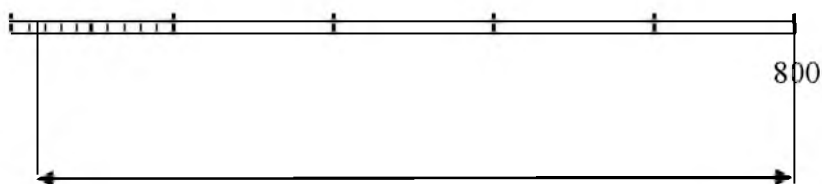

Рис. 1. Линейный масштаб.

Порядок выполнения работы:

Сначала необходимо написать, сколько в единице длины на карте содержится таких же единиц длины на местности. Например, если дан масштаб 1:10 000, это означает, что 1 см на карте соответствует 10 000 см на местности. Теперь число во второй части такой записи надо перевести в более крупные единицы длины, используемые для измерений на местности, т. е. в метры или километры. Тогда получится, что в 1 см на карте содержится 100 м на местности. Это и есть именованный масштаб. Но в нем обычно не пишут, а только подразумевают слова «на карте» и «на местности».

линий на плане в см	плана	линии на местности в см.	линий на плане в см	плана	местности в см.
0,8	1:200		3,45	в 1 см – 1 м	
	1:5000	62500		в 1 см – 50 м	39000
	1:2000	7400	9,15	в 1 см – 20 м	
3,5	1:1000			в 1 см – 10 м	11200
3,75	1:100			в 1 см – 2 м	2500
14,2	1:1000		10,3	в 1 см – 1 м	
3,6	1:500		16,2	в 1 см – 5 м	
	1:1000	1800		в 1 см – 10 м	10100
2,8	1:100			в 1 см – 50 м	12000
	1:2000	7600		в 1 см – 20 м	9200

Вторым этапом практического задания является информация о задачах работы. Перед их выполнением студенты, работая индивидуально или в малых группах, составляют план, очерёдность действий по выполнению поставленных задач. Преподаватель знакомится с этими планами в результате собеседований. Таким образом он может получить представление о степени сформированности у студентов компетентности самоменеджмента.

Задание 1. Дать словесное выражение численным масштабам. 1:25; 1:50; 1:500; 1:1 000; 1:50 000; 1:200 000; 1:5 000 000 *Например:* 1 : 25 - в 1 см 25 см

Задание 2. Именованный масштаб заменить численным: в 1 см 5 см; в 1 см 50 м; в 1 см 250 м; в 1 см 3 км; в 1 см 500 км; в 3 см 600 м; в 2 см 10 км; в 4 см 1 км, *Например:* в 1 см 5 см - 1: 5; в 3 см 600 м - 3см : 600 00 см - 1: 200 00

Задание 3. Определить предельную точность масштабов. 1:100; 1:500; 1:5 000; 1: 40 000; 1:340 000; 1:25 000 000 *Например:* 1:100 - а = 100 см; в = 10 см; в1= 1 см.

Задание 4. Масштаб 1: 10, сколько в 4 мм этого масштаба? Масштаб 1: 200, сколько в 3 мм этого масштаба? Масштаб 1: 3 000, сколько в 2 мм этого масштаба? Масштаб 1: 60 000, сколько в 2 мм этого масштаба? Масштаб 1: 2 000 000, сколько в 5 мм этого масштаба? *Например:* 1: 10, в 1 см 10 см (а); в 1 мм 1 см (в); в 4 мм 4 см.

Задание 5. Определить длину линии на местности или на плане по данным, приведенным в таблице 1.

Таблица 1 - Материалы к заданию 5.

Задание 6. Вычислите расстояние на местности $L = ?$, если известны масштаб карты и длина отрезка на карте (l). 1: 5 000, $l = 4$ см, $L = ?$

1: 25 000, $l = 6$ см, $L = ?$

1: 300 000, $l = 3$ см, $L = ?$ 1: 5 000 000, $l = 2,5$ см, $L = ?$.

Например: 1 : 5 000, $l = 4$ см, $L = ?$ - в 1 см 50 м, в 4 см 200 м, $L = 200$ м (4 см на карте соответствует 200 м на местности).

Задание 7. Решить задачи.

- а) Определите масштабы, которые будут крупнее, чем масштаб 1: 500 в 2, 5, 10 раз;
- б) Определите масштабы, которые будут мельче, чем масштаб 1: 500 в 3, 5, 10 раз.

Например: 1: 500, 1: 250 будет в 2 раза крупнее (необходимо делить на это число) 1: 1500 будет в 3 раза мельче (необходимо умножить на это число).

Выполняя эти задания, студенты осуществляют третий этап работы – у них развиваются информационные компетентности. То есть, они буквально и в переносном смысле «играют масштабами» - переводят информацию из одного вида в другой, получают вторичную информацию из первичных источников.

Завершающим этапом практической работы является рефлексия, в ходе которой студенты пишут отчёт о выполненных заданиях, обсуждают и обобщают полученные ими результаты. В процессе такого обсуждения у студентов развивается устная коммуникативная компетентность, сформированность которой преподаватель обязательно оценивает. Письменные отчёты служат основанием для определения и оценки письменной коммуникативной компетентности. В конце лабораторной работы преподаватель анализирует её ход и результаты, объявляет и комментирует оценки за работу, которую получил каждый из студентов. Особое внимание обращается на следующие аспекты: 1) качество подготовки; 2) результаты выполненной работы; 3) степень усвоения знаний; 4) активность; 5) положительные стороны в работе студента; 6) недостатки в работе студентов и пути их устранения. При этом используются следующие критерии оценки ответов: 1) полнота и конкретность ответа; 2) последовательность и логика изложения; 3) связь теоретических положений с практикой; 4) обоснованность и доказательность излагаемых положений; 5) наличие качественных и количественных показателей; наличие иллюстраций к ответам, с выполненными на лабораторных занятиях рисунками, таблицами и схемами; 6) уровень культуры речи.

Дома студенты проводят самоконтроль по изученной теме, используя подготовленные преподавателем вопросы.[5, С.21]

Контрольные вопросы:

1. Что является математической основой карты? Какие свойства карты определяются математической основой?
2. Что такое масштаб карты?
3. Как обозначается масштаб?
4. Что представляет собой числовой масштаб?
5. Какие виды масштаба существуют? Назовите их практическую значимость и недостатки.
6. Как определить масштабы длин по меридиану и по параллели в точке их пересечения на карте?
7. Что такое картографическое проецирование?
8. Различие между картами и планами.

Опыт проведения самостоятельных работ со студентами специальности «5В090700 - Кадастр» показывает, что использование компетентного подхода в значительной мере усиливает и стимулирует познавательный интерес студентов к предмету, поднимает их активность на практических занятиях, что способствует повышению эффективности процесса обучения.

Литература:

1. Берлянт А.М. Картография: Учебник для вузов. - М.: Аспект Пресс, 2002. - 336 с.
2. Курошев Г.Д. Геодезия и география: Учебник. - СПб.: Изд-во СПГУ, 1999. - 372 с.
3. Протопопова И. В. Основы картографии: Учебное пособие. -Улан-Удэ: ВСГАКИ, 2002. - 57 с.
4. Южанинов В.С. Картография с основами топографии: Учебное пособие. - М.: Высш. шк., 2001. - 302 с.
5. Пасько О.А., Дикин Э.К. Практикум по картографии, 2012г.- 65с.
6. Фокина Л.А. Картография с основами топографии: практикум – М. Илекса, 2009.-223 с.

В.И. Амельченко, Б.Б. Орынбасарова, С.Ю. Степаненко

«5В090700-Кадастар» мамандығы студенттерімен картографияның оқып білуі

Аталған мақалада дәстүрлі және замануи әдістер арқылы жалпы географиялық және тақырыптық карталарды құрастыру пәнінде «5В090700 – Кадастр» студенттері үшін, картография пәнін оқыту барысында картографиялық құзыреттілікті дамыту барысы қарастырылған.

Тірек сөздер: құзыреттілік, өзіндік менеджмент, ақпараттық құзыреттілік, кілті құзыреттілік, картография, масштаб, студент, оқыту

V.I. Ameichenko, B.B. Orinbasarova, S.U. Stepanenko

Studying of cartography by the students of specialty «5В090700-Kadastr»

In article is studying the questions connected with formation at students of the specialty "5В090700-the Inventory" of communicative cartographical competence, which is shown as ability to make all-geographical and thematic cards classical and modern methods.

Key words: competence, self-management, information competence, key competence, cartography, scale, student

УДК № 371.39

Муханбетчина А.Г. - п.ғ.к., М.Өтемісов ат. БҚМУ, доцент
Шамуратова К.Ш. - магистрант, М.Өтемісов атандағы БҚМУ
E-mail: shamur_k@mail.ru

ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аннотация. Педагогикада қолданысқа енген педагогикалық құзыреттілік ұғымының теориялық аспектілері, кәсіби құзыреттіліктің өлшемдері, классификациясы, модельдері және даму сатылары назарға алынған.

Тірек сөздер: Құзыреттілік, педагогикалық құзыреттілік, педагогикалық категория, кәсіптік білім, үдеріс, субъектілер, мотивация.

Педагогтың кәсіби құзыреттілігі ұғымы сапалы педагогикалық іс-әрекетке қажетті кәсіби және тұлғалық қасиеттер жиынтығын білдіреді. Кәсіби құзыретті педагог бұл педагогикалық іс-әрекет пен педагогикалық қарым-қатынасты жоғары деңгейде жүзеге асырып, оқушыларды оқыту мен тәрбиелеуде тұрақты жоғары нәтижеге көрсетіп жүрген педагогтар.

Кәсіби құзыреттілікті дамыту- жеке шығармашылықты дамыту, педагогикалық инновацияларды қабылдауды, өзгеріп жатқан педагогикалық ортаға бейімделу қабілетін қалыптастыру. Педагогтардың кәсіби деңгейіне қоғамның әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуы тікелей байланысты.

Педагогикада қолданысқа енген құзыреттілік –латын тілінен аударғанда «compete»- лайықты сәйкес, «competens»-қабілетті, білікті, өз ісін жетік білу дегенді білдіреді. Орыс тілінің «Түсіндірме сөздігінде»: «Құзыреттілік- 1) адам жақсы хабардар мәселе, 2) бәр нәрсеге өкілетті, құқылу болу», -деп анықталған. [1, 228-б]. Құзыреттілікті С.Е.Шишов: «Тұлғаның белгілі бір пәндер шеңберіне қатысты білім, білік, дағдысы мен іс-әрекетінің өзара байланысқан жиынтығы», -деп түсіндірсе, Н.В.Кузнецова «Құзыреттілік дегеніміз-педагогтің басқа бір адамның дамуына негіз бола алатын білімділігі мен беделі»-десе, ал А. В. Хуторской құзыреттілік тұрғыдан білім берудің мазмұнында синонимді түрде жиі қолданылып жүрген «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын жалпы және жекеше ажыратып қарау керектігін ұсына отырып, былайша айқындайды:

Құзырет-тұлғаның өзара байланысты (білімділік, біліктілік, дағды, әрекет қабілеттілігі) қасиеттерінің белгілі бір заттар мен процестерге қатысты сапалы өнімділік әрекеті. Құзыреттілік –тісті құзыреттілікке сәйкес келетін адамға ие болу, басшылық жасау деп көрсетеді [2, 58-64 бб].

С.М.Вишнякованың «Кәсіптік білім» сөздігінде «құзыреттілік» ұғымына төмендегідей анықтама береді. Әлеуметтік-кәсіпн мәртебесіне оның нақты орындалатын және шешетін мәселелерінің күрделілік деңгейіне сай білімінің, біліктілігінің және тәжірнбесінің өлшемі. Автор, бірінші мағынасында, «құзыреттілік» ұғымының «мамандық» ұғымынан айырмасы мамандықты сипаттайтын кәсіпн білім және біліктіліктен басқа ынтымақтастық, бастамашылық, оқу біліктілігі, топтағы жұмысқа қыбілеттілігі, қарым-қатынас жасау қабілеттілігі, бағалау, қисынды ойлау, ақпаратты таңдау және қолдану секілді сапаларды біріктіруі; екінші мағынасында, билік орнындағы адамның, басқару органдарының бнлігі, қандай да бір сұрақтар төңірегінде шешім қабылдау құқы деп көрсетеді [3, 364 бб].

Сөздіктерде берілген «құзырет» ұғымының мәні уәкілетті, бнлігі атаулары арқылы ашылады. Әйтсе де, білім беру ұйымдары түлектерінің және олардың білім алу жолындағы күш жігерінің «заң бойынша бағыныштылығын негізге ала отырып, С.И.Ожегов сөздігіндегі «кімнің болмаса да, жақсы хабардар болған сұрақтар төңірегі» және С.М.Вишнякова сөздігіндегі «адамның бір сұрақтар төңірегіндегі танымы, тәжірнбесі» мағынасындағы түсіндірмелері арқылы құзыреттіліктің мәнін ашуға болады.

Қазақ тілі термнндерінің сапалық ғылымп түсіндірме сөздігінде құзыр, білік (компетенция)- 1) жалпы алғанда қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау; 2) тіл мен психолнгвнстнкада тілдің базалық, абстрактілі ережелерін меңгеру; 3) сот психиатриясында сот отырысына қатысуга пспхпкалық тұрғыдан қабілетті деп есептелетін адамды белгілеуге қолданылады [4, 115-118 бб].

Құзыреттілік ғылыми әдебиеттерде әр түрлі анықтамамен: көп жағдайда психологиялық сапалары мен психологиялық жағдайын, өз бетімен әрекет жасау, жауапкершілікті өзіне алу, адамның қандай да бір іс-әрекетті орындаудағы біліктілігі мен қабілеті ретінде беріледі, қойылған мақсатқа жетудегі үдерістер мен құбылыстар арасындағы байланысты, тәсілдер мен құралдарды жетік біледі деген мағынада қолданады.

Құзыреттіліктер – адамның белгілі бір салада беделге, танымға, тәжірибеге ие сұрақтар мен құбылыстар шеңбері.

Әлеуметтік құзыреттілік – қоғамдағы өмір сүрудің нормалары мен ережелерін дұрыс орындауға мүмкіндік беретін әлеуметтік дағдылар (міндеттер). Әлеуметтік педагогиканың термині.

Құзыреттілік – мамандық талаптарына сәйкес келетін дәреженің жеке сипаттамасы.

Құзыреттілік – белгілі бір ұғымдық жүйенің болуын талап ететін практикалық іс-әрекетті жүзеге асыру қабілеті, пайда болған проблемалар мен міндеттерді шапшаң шешуге мүмкіндік беретін ойлаудың типі, түсіну қабілеті.

Құзыреттілік – тұлғаның оқу-танымдық үрдісіне өз бетімен қатысуына және оны еңбек іс-әрекетіне дұрыс ендіруге даярлауға бағытталған оқыту барысында меңгерілетін білім мен тәжірибеге негізделген тұлғаның іс-әрекет жасау қабілеті және даярлығы.

Құзыреттілік – белгілі бір іс-әрекетті сапалы және өнімді түрде орындауда қажет болатын белгілі бір заттар мен процестерге қатысты белгіленетін тұлғаның өзара байланысқан сапаларының (білімі, іскерлігі, дағдылары, іс-әрекет тәсілдері) жиынтығы [5, 35-41 бб].

Кәсіби құзыреттілікті тереңінен зерттеген ғалымдардың бірі К.М.Левитан, кәсіби құзыреттілікті классик педагогтар: Я.А.Коменский, Ж.Ж.Руссо, А.Дистерверг, А.И.Герцен, Н.А.Добролюбов, К.Д.Ушинский еңбектерінде назар аудара отырып, педагогикалық деонтология тұрғысынан аша білген.

Құзыреттілік ұғымының мәні мен мазмұнын зерттеумен айналысып жүрген ғылым салалары: әлеуметтану (А.И.Пригожин, И.И.Лапин және т.б.), педагогикалық психология (Ю.Н.Кулюткин, Г.С.Сухобская және т.б.), педагогика (Э.Д.Днепров, Т.Г.Браже, Ю.Г.Татур, Дж.Равен, И.А.Зимняя, А.А.Маркова, О.А.Булаченко, Н.Г.Милованова, М.А.Чошанов және т.б.).

Дж.Равен, Р.Джонсонның құзыреттіліктің үш өлшемді үлгісіндегі мінез-құлықты берілген үш айнымалының (мотивация, қабілет, жағдаят) нәтижесі деген көзқарасын ерекше бағалағанымен, үлгі кемшіліктері ретінде төмендегідей ескерусіз қалған сәттеріне ерекше тоқталады:

- Құзыреттілік компоненттері адамның өзін қызықтыратын қызметті орындау барысында көрінеді, дамиды. Қабілет пен ортаны мотивациядан бөліп, жеке қарастыруға болмайды;

- Кез-келген жеке қабілет немесе мотивацияны жинақтаушы көрсеткіштердің мәні жоқ;

- Тұрақты қабілет пен мотивация жағдайында ортаның өзінен-өзі дамыту немесе өсіру мүмкіндігі жоқ;

• Құзыреттілік сырттан берілген тапсырмаларды еріксіз орындау барысында, бұл тапсырмаға қатысты құзырлылықтарының маңызды көрсеткіші бола алмайды.

И.А.Зимняя, М.Б.Челышкова жіктеулерінде авторлар құзыреттілікті бес түрлі құрамдас бөліктеріне ажыратады:

-адам мінез-құлқының қызмет арқылы тұлғалық қасиеттерін көрсетуге дайындығы;

-білім, білік, дағдысын жүзеге асыру тәжірибесі;

-құзырет мазмұнының құндылық-мәндік қатынасы, оның тұлғалық маңыздылығы;

-құзырет мазмұнын әлеуметтік, кәсіби әрекеттерді білім құралы, тәсілдері, бағдарламалары арқылы орындау, мінез-құлық нормасы мен ережелерін жүзеге асыру;

-әлеуметтік және кәсіби өзара әрекеттерге бара бар жағдаяттарда байқалатын құзыреттілікті эмоционалдық ерік арқылы реттеу қабілеті [6, 34-37 бб].

«Құзыреттілік» ұғымының тағы бір ерекшелігін О.А.Булаченко: «қолданыстағы түсінік деңгейінде бұл ұғым, қабылдауға жеңіл де тнмді немесе маманның жоғары деңгейін белгілеу, бағалау мағынасында қолданылады» деп атап көрсетеді. Автор құзыреттілік түсінігіне талдау жасай тырып, мамандықты куәләндірудің жаңа әдістері, құзыреттілік деңгейлерін шектеулі түрде қарайды деген сенімсіздік аңғарта отырып, құзырлылықты бір нәрсенің сипаты түрінде емес, жағдай ретінде қарай жөн деп ұсынады [7, 40-44 бб.]

Ә.М.Мұханбетжанова құзыреттіліктің төмендегі сипаттарын жіктеп көрсетеді: интегративтік сипатының болуы, яғни өзіне біртекті немесе жақын келетін білім мен іскерліктерді, мәдениет пен іс-әрекеттің ауқымын өзіне қамтып алады, көпқызметтік, яғни оны меңгеру күнделікті өмірде әртүрлі проблемаларды шешуге мүмкіндік береді; пәнүстілік және пәнаралық сипаттың болуы, яғни әр түрлі жағдаяттарда қолданылады; белгілі бір дәрежеде интеллектуалдық дамуды талап етеді, көп өлшемдік, яғни әртүрлі ойлау үдерістері мен интеллектуалдық нкемдіктерді қамтиды [8, 9-15 бб.]

Кәсіби құзыреттілік ұғымы Б.С. Гершунский еңбектерінде сауаттылықтан басталып, менталитетпен аяқталатын даму сатысының қандай-да бір деңгейін белгілейді. «Кәсіби құзыреттілік» адамның өзіндік кәсіби деңгейімен, тәжірибесімен және өзіндік қабілеттерімен ерекшеленіп, оның түрткі болған талпынысы, үздіксіз өз бетімен білім алу, білімін жетілдіру, іске деген шығармашылық және жауапкершілік қатынасымен анықталады делінген. Автор құзыреттілікті кәсіби білімімен, базалық мамандықпен ғана шектелмей, ауқымды сұрақтар төңірегінде бағытталуын, кәсіби жинақылығын, өзгерістерге ашықтығын, өз білімін дамытуға дайындығын қамтамасыз етеді дейді [9, 64б].

С.Я.Батышев анықтамаларында: «Кәсіби мамандығы, құзыреттілігі, әртүрлі тнмді кәсіби біліктіліктер мен дағдылардың, соның ішінде шығармашылық шешімдерге негізделген кәсіби тапсырмаларды жоғары тұрақты өніммен шешу тәсілдерін және алгоритмдерін меңгерген еңбек субъектісінің сапалық сипаттамасы іс-әрекеттің кәсіптілігі болып табылады», -делінген.

Осылайша, берілген анықтамаларды қорытындылай келе, «құзыреттілік» ұғымын субъектінің іс-әрекеттің мақсаты мен оны жүзеге асырудың құралын саналы түрде ұғынумен байланыстырылады. Құзыреттілік – бұл ситуацияға сәйкес құзыреттерді (іскерлік пен дағды) пайдалану үшін таңдау. Түйінді құзыреттіліктер жөнінде айтылғанда жаңа ситуацияларды меңгеруге «есікті» ашатын құралдар, «кілттер» деп түсіндіруге болады. Түйінді құзыреттілік – бұл анықтаушы құзыреттілік, себебі жүзеге асыру жағдайларына сәйкес келеді, олар шектелмеген, спецификалық емес, бірақ белгілі бір дәрежеде әмбебап болып келеді.

Құзыреттіліктер пәндік (пәнаралық және т.б.) және түйінді болып көрсетіледі. Еуропа Кеңесі түйінді құзыреттіліктердің бес тобын айқындаған, соларға ерекше мән беріледі.

1) Саяси және әлеуметтік құзыреттіліктер: өзіне жауапкершілікті ала білу қабілеті, бірлесіп шешім қабылдауға қатысу, дау-жанжалды зорлық-зомбылықсыз жолмен реттеу, демократиялық институттардың қызмет етуіне қатысу және оны жақсарту.

2) Көпмәдениетті қоғамда өмір сүру қабілетіне қатысты құзыреттіліктер: расизм мен ксенофобиялар тууына, таралуына жол бермеу, білім беру жастарды өзгешелікті түсіну, бірін-бірі сыйлау, басқа мәдениет тілдері және діндегі адамдармен бірге өмір сүру қабілеті сияқты мәдениетаралық құзыреттермен қаруландыруы керек.

3) Қарым-қатынастың ауызша және жазбаша формаларын меңгеруге қатысты құзыреттіліктер, соңғысының жұмыста және қоғамдық өмірдегі маңыздылығы соншалық, оны меңгермеген адамға қоғамнан аластау қаупі төнеді. Осы топқа бүгінгі күні маңызы артып отырған бірнеше тілді білу де жатады.

4) Қоғамдық ақпаратты пайдалану және мойындаумен байланысты құзыреттіліктер жаңа технологияны меңгеру, оны қолдануды түсіну, оның күшті және әлсіз жақтарын айқындау, БАҚ тарататын ақпараттар мен жарнамаларға сыни көзқарас.

5) Өмір бойы оқуға қабілеттілік - үздіксіз даярлықтың және кәсіби даярлықтың, сонымен қатар жеке және қоғамдық өмірдің негізі ретінде.

Құзыреттілік табиғаты бағдарлы мақсат контекстіндегі өзіндік дамуының, қызметтік, тұлғалық тәжірибені жинақтауға бағытталған құзыр ұғымы негізінде ашылады [10, 35-36 бб]. Құзыреттіліктің негізгі белгілері:

- тұлғаралық және еңбектегі байланыс мәдениеті;
- қызметтің экономикалық, әлеуметтік, құқықтық, адамгершілік, психологиялық аспектілерін меңгеруі;
- қызметті жаңа жағдайға бейімдеудегі, басқару шешімін қабылдаудағы дайындығы;
- практикалық кәсіби тапсырмаларды орындаудағы дайындық әлеуеті;
- нақты жағдайларға байланысты қандай да әдістерді пайдалану біліктілігі;
- тиімді шешім қабылдау қабілеті.

Кәсіби құзыреттіліктің дамуы- кәсіби тәжірибесін меңгеру және жетілдіру, ол жеке кәсіби қасиеттерін дамытуға, үздіксіз даму мен өзін-өзі жетілдіруге әкелетін қарқынды үдеріс.

Кәсіби құзыреттіліктің қалыптасуын келесі сатыларға бөлуге болады:

- Өзіндік талдау және қажеттілікті ұғыну;
- Өзіндік дамуды жоспарлау;
- Өзін-өзі көрсету, талдау, өзін-өзі түзету.

Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру – кезеңдік үдеріс, яғни педагогикалық іс-әрекетте үнемі кәсіби шеберлікті арттыру қажет және аталған сатылар әрдайым қайталанады, бірақ жаңа сапада қайталанады. Өзін-өзі дамыту үдерісі биологиялық, әлеуметтік жеке тұлғалық ерекшеліктерге байланысты, ол жеке өмірін саналы ұйымдастырса, өзіндік дамуында қамтиды. Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру үдерісі әлеуметтік ортаға тәуелді болып келеді, сондықтан орта кәсіби өзіндік дамуды ынталандыруы қажет.

Бүгінде педагогтың кәсіби құзыреттілігін бағалаудың көптеген классификациясы бар. З.М.Цветкова төмендегі моделді ұсынады:

- Мұғалім өзін түсінбейтінін көре бастайды.
- Мұғалім нені түсінбейтінін көреді.
- Мұғалім оны неге түсінбейтінін түсінеді.
- Мұғалім не істеу керектігін біледі, оны түсінетіндей әрекет жасайды.
- Қысқа уақыт ішінде түсінуге қол жеткізеді.
- Аз уақытта түсінуге қол жеткізе отырып, оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамытады.

Т.Н.Лобанов, Ю.А.Тнхомровтың құзыреттілік теориясының негізінде басты құзыреттіліктердің төмендегідей құрылымын ұсынады:

1) Ойлау жүйесі мен процестерінің дамуы: мәселені шешудегі жүйелілік және құрылымдық тұрғы; тұрғыларды және тапсырмаларды стандарттау және жүйелеу тәсілі, құзыреттілікті түсіну, альтернативаны талдау және шешімнің тиімді нұсқасын таба білу; қабылданған шешімге жауапкершілікпен қарау; бизнестің даму бағытын көре білу және нарықтың даму бағытын дәл болжамдау.

2) Талдау қабілеттері: мәселені шешудегі қисындылық, шешім қабылдау әдістемесін білуі, ұқыптылық, ұтымдылық, реттілік, бөлшектерді есепке алудағы алдын ала болжау; ойды дұрыс байланыстыру іскерлігі, бірізділікпен және жүйелі түрде ойлау және әрекет ету; өз болашағына әсер ететін факторларды дәл және жүйелі талдау.

3) Жаңашылдық (инновациялық): жаңаны қабылдай алу және ұсына білу іскерлігі, шығармашылықты басқару; ішкі қарсылықсыз алуан түрлі идеяларды, позицияларды, ұсыныстарды қабылдай алу іскерлігі.

4) Икемділік: өзгерістерге дайындық; түрлі оқыс ситуацияларда тез және сәйкесті жауап қайтара алу қабілеті, мәселені көру және анықтай алу, оны шешудің жолдарын таба білу, нәтижесіне баға беру.

5) Жүйелі дамуга бағдарлану: жаңа технология және әдістерді қабылдауда ашықтық, үйренушілік, практикада жаңаны қолдана білу, өз жетістіктерін және кемшіліктерін талдай алу мүмкіндігі, өзгелердің тәжірибесін саналы түрде пайдалана білу.

6) Ұйымдастырушылық қабілеттер: адамдарды басқара білу, тапсырманы орындауда ұжымды және өзін ұйымдастыра алу іскерлігі, құзыреттіліктерді орын орнына қою, маңыздысына мән беру, жоспарлау, бақылау; жоспарды орындауға қажетті ресурстарды тиімді жинап, бағыттау

алу; әңгімені мақсатты түрде жүргізе білу, телефонмен әңгімелесу, корреспонденцияны, құжатнаманы жүргізу.

7) Уақытты игере білу іскерлігі: ситуациялық талдау жасай алу іскерлігі, мақсатты анықтау және құрылымдау, апталық, айлық жылдық жоспарларды жүзеге асыру, күнді жоспарлау; уақытша менеджмент ұстанымдарін білу; құзыреттіліктерді дұрыс қоя білу іскерлігі; ұжымның тәртібін, күнделікті жұмыс жоспарын орындау; қойылған мақсаттарға жету мақсатында бақылау жүргізу, күннің қорытындысын жүргізу.

8) Топта жұмыс жасау: топты құра білу және онда жұмыс жасау; тністі топтың ерекшеліктерін білу; ынтымақтастық ахуалын ұстай білу, топ мүшелерінің қарым-қатынас және мінез-құлық ережелерін орындауы, топ мүшелерінің жағымсыз мінез-құлықтарын түзету; мәселені шешу мақсатында тнімді талдау және келіссөз жүргізу; «мнға шабуыл» ережесін білу.

9) Коммуникативтік-іскерлік қабілет: өз пікірін, құқығын қарым-қатынасты бұзбай қорғай білу; жаңа идея және жоспар арқылы іс-әрекетке ынталандыра білу; дұрыс сұрақтар қоя білу және әңгімелесушінің эмоционалды және ақпараттық деңгейін анықтау; екіжақты коммуникация бағытын құра білу, әңгімелесушінің сөздеріне зейінді шоғырландыра алу; өзге адамдарды дұрыс сынай және қолдай білу.

10) Келіссөз жүргізе білу іскерлігі: презентацияның міндеттерін және мақсаттарын, аудиторияның қызығушылығын анықтай білу; сөз сөйлеуді ұйымдастыру, презентацияның байланыстырушы сөйлемдерін, негізгі бөлімін, қорытындысын ұйымдастыру; сендіре білу және шешендік дағдыларға ие болу. Қиын сұрақтарды және келіспеушілікті жеңе білу; презентацияның техникалық аспектілерін игеру (аудио- бейне және компьютерлік аппараттар, презентациялық бағдарламалар); қатысушылардың қызығушылықтарын анықтай алу және тиімді альтернативаны таңдай алу; пікірталасты мәдени түрде жүргізе білу; иозициялық саудаласуды талдай алу, ұсыну, жүргізе білу іскерлігі.

11) Оқушыға бағдарлану: оқушымен жұмыс жасау саласында стандарт пен саясатты білу; оқытушы мен оқушының перспективті ағымдағы қажеттіліктеріне бағдарлану; «қиын» оқушымен қарым-қатынас кезінде әңгімелесуді тиімді жүргізе білу, іс-әрекетті басым және пайдалы жағынан презентациялау; оқушымен жағымды қарым-қатынас орнату және кеңес бере білу.

Қорыта айтқанда, құзыреттілік біріншіден, нақты, ол тұлғаға тән және ол адамның өзінің ынта жігеріне байланысты, екіншіден, ол қандай да бір қасиеттерге иелік ретінде қарастырылады және белгілі алғышарттары арқылы адамның іс-әрекетін қамтамасыз етеді.

Екіншіден, құзырет: әрекет ретінде, білімділік дайындыққа алдын-ала салынған талап, құзырлылықтың «анатомиясын» құрастырушы болып табылады. Сондықтан да құзыреттілік, адамның кім екендігін, оның категория ретіндегі мазмұнын толық аша алады, сол себепті де, құзырлылық мазмұны кенеттен болған жағдайдағы іс-әрекеттер жүйесі, қызметке араласудағы беделділігі (танымал, таңдаулы), нақты жағдаятқа мінез-құлқын сәйкестендіру, субъект еңбегінің сапалық сипаттамасы деп айта аламыз.

Әдебиеттер

1. Ожегов С.И. Шведова Н.Ю. «Толковый словарь русского языка». Москва 2004 г., 456 с.
2. Шишов С.Е. Понятия компетенции в контексте проблемы качества образования. «Государства и образования, 2002 г». 76-83с.
3. Вишнякова С.М. Профессиональное образование: словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика.-М:НМЦ СПО, 1999.-538с.
4. Құдайбергенова К.С. Құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуының теориялық-әдіснамалық негіздері.-2012.-337 б.
5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции-новая парадигма результата образования//Высшее образование сегодня.-2003.-№ 5.-35-41.
6. Зимняя И.А. Компетентностный подход в образовании (методолого-теоретический аспект). Проблемы качества образования. – М., Уфа:Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.-С.34-38.
7. Булавенко о.А. Сущностные характеристики профессиональной компетентности //Школьные технологии.-2005. - № 4. –С. 40-44
8. Мұханбетжанова Ә.М. Болашақ педагогты құзыреттілік тұрғыдан кәсіби даярлау мәселесі. //12 жылдық орта білім берудің жүзеге асуын ғылыми тұрғыдан қамтамасыз ету:халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2007. –Б.18-22
9. Гершунский Б.С. Философия образования. – М.:Московский психолого-социальный институт, «Флинта», 1998. – 432 с.
10. Мектептегі психология, 2012 жыл, №2 35-36 бб.

Муханбетчина А.Г., Шамуратова К.Ш.

Теоритические аспекты профессиональной компетентности педагога

В статье рассматриваются теоретические основы понятия "педагогическая компетентность", измерители профессиональной компетентности, классификация, модели и стадии развития.

Ключевые слова: Компетентность, педагогическая компетентность, педагогическая категория, профессиональное образование, процесс, субъекты, мотивация.

Muhanbetshina A.G., Shamuratova K.Sh.

Theoretical foundations of professional competence of the teacher

Importance of concept of pedagogical competence that came to the pedagogical stay it was open all-round and be overcame in the article as sizes of professional competence, classification, models and stages of development.

Keywords: Competence, pedagogics competence, pedagogical category, trade education, process, subjects, motivation.

УДК 394/395 (075)

Молдагалиев Б.А. - п.ғ.к., доцент
Рамазанова А.П. - 2 курс магистранты
М. Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Lovme_83@mail.ru

СТУДЕНТ ЖАСТАРДА ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Мақалада студент жастарда этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың мәселелері қарастырылады. Оқыту процесінде «Этносаралық қарым-қатынас мәдениеті» элективті курсын қолданудың әдістемесі талданған.

Тірек сөздер. Ұлт, этнос, қарым-қатынас, этносаралық қарым-қатынас мәдениеті, оқыту процесі, студент жастар.

Қазақстан Республикасы Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауында шетелдерде жаңа танымал болып келе жатқан Тәуелсіз Қазақстан үшін этносаралық қатынастар елдің тұрақты және демократиялық дамуының негізгі факторы болып, бәсекеге қабілеттілікке ұмтылудағы маңызды шарттардың бірі екені баса көрсетілген [1].

Қазіргі дүние жүзінде этникалық және этносаралық процестер ғаламдастыру сипатына ие болып отыр. Саясатқа, экономикаға, мәдениетке және дінге байланысты ірілі де кіші де жағдайлар этникалық сарынға ие. Көп этносты қазақстандық қоғамдағы этносаралық қатынастардың бүкіл кешенін жақсартпай және жетілдірмей оның әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдетуге, ел қорғанысын, толық тәуелсіздігін қамтамасыз етуге болмайды.

Әрине, оқу орындары саяси, экономикалық, этникалық және талданған басқа да тартыстар мен мәселелерді шеше алмайды, бірақ ол оқушы жастарда этносаралық қарым-қатынастың қарапайым нормалары мен әдеттерін, әртүрлі этностың өкілдерімен, өздерінің құрдастарымен достықта өмір сүру іскерлігін тәрбиелеуде қомақты үлес қоса алады. Оқу орындары ғаламдық сананы қалыптастыруда еңбек етіп, сөйтіп оқушы жастар өзін адамзаттың бөлігі ретінде сезінеді; ол көптүрліліктің құндылығын түсінеді және әртүрлі «Дүниенің суреттеріне» және «дүниені түсінудің» әртүрлі формаларына сыйлаушылықпен және қызығушылықпен қатынас жасайды.

Әлеуметтік-экономикалық дамуды өрістетуге қажеттерін, ғылым мен техника алға қойған талаптарды ескере отырып, халыққа білім беру жүйесін құру, студент жастарды оқу мен еңбектің сапасы үшін жоғары жауапкершілік рухында тәрбиелеу, оқытудың белсенді формалары мен әдістерін кеңінен қолдану – біздің еліміздің алдына қойып отырған негізгі міндеттері [1].

Өзіндік даму жағынан студенттік жас ерекше кезең болып табылады, ол 18 ден 23-25 жас аралығын қамтиды, яғни жас адамдардың ерекше оқу ортасында дамып, шағын уақыт аралық бойында оларда байыпты әлеуметтік, психологиялық және денелік өзгерістердің болатын кезі.

Осыған орай, студент тұлға ретінде былайша сипатталады:

- 1) әлеуметтік жағынан, яғни белгілі таптар, ұлттар, топтардың қатыстылығында пайда болатын қасиеттерді жүзеге асырады;
- 2) психологиялық жағынан, ол психикалық үрдістер, күйлер, тұлға қасиеттерінің бірлігін көрсетеді;
- 3) биологиялық жағынан, жоғары жүйке іс-әрекетінің түрі, талдағыштардың құрылымы, дене бітімі, бет әлпеті, тері түсі ескеріледі.

Б. Ананьевтің пікірінше, ЖОО-да оқу кезеңінде келесі реттегі жаңа құрылымдар болады:

- кәсіби бағыттылықты нығайту, қажетті қабілеттіліктерді дамыту;
- өмірлік басымды жағдайларды ұғыну, өмірлік ұстанымдардың қалыптастырылуы;
- психикалық үрдістерді, күйлерді толық жетілдіру;
- жауапкершілікті, тұлғалық кемелденуді, тұрақтылықты дамытуы[2].

Жоғары оқу орындарында тәрбиелеу жұмысындағы негізгі мәселе – студенттердің «субъект-субъект» аралық қатынасын дамыту, әрбір адамның құндылығын, даралығын, ерекшеліктерін, сезімін және өзіндік баға беруін қалыптастыру. Мұнда студент жастардың назарын өз өміріндегі елеулі өзгерістерге бұрып, оны саналы түсінуіне, теориялық алған білімдерін өз өмірлерінде, тәжірибеде қолдана білуіне – қасиет сапаларына баулу көзделеді. Осы орайда, әртүрлі ұлттан тұратын ұжымда жұмыс істеу үшін, осындай ұжымды басқару үшін студент жастарда этносаралық қарам-қатынас мәдениетін қалыптастыру қазіргі таңда кезек күттірмес мәселе.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты студенттердің этносаралық қарым-қатынасының субъект ретінде қалыптасуына тоқталып өту. Ең басты ерекшелігі – студент жастар бұл процестің әрі субъектісі, әрі объектісі болып табылады. Бұл жердегі шешуші ұғым – әлеуметтену. Әлеуметтену процесінде адамды жай ғана объект, тетік, қоғамдық ықпалды қарапайым қабылдаушы деп түсіну дұрыс емес. Этносаралық қарым-қатынас әлеуметтену процестеріне педагогика-психология ғалымдары үлкен көңіл бөледі. Бұл ғылым саласының тұжырымдары бойынша этносаралық қарым-қатынас мәдениеті қалыптасу не стихиялық жолмен (саяси мода, елігу, тылсымдық ұмтылу, құрдастарына және атақты тұлғаларға ұқсау, т.т.), не саяси партиялар мен мемлекеттік ұжымдардың, қозғалыстардың, ата-аналарының арнаулы тәрбиелеу мен насихаттау, не адамның ішкі дүниесінен туындайтын бейсаналық ұмтылыстар жолдарымен жүруі мүмкін.

Студенттердің этносаралық қарым-қатынасының субъект ретінде қалыптасу процесінің төмендегідей ерекшеліктерін атап өтуге болады:

1. Бұл процесс басқа әлеуметтік топтағыдай ұзақ мерзімді әрі біртұтас сипатта болмайды. Өйткені ол қысқа мерзімді (4-5 жыл), әрі маргиналдық түпнұсқада жүзеге асады. «Маргиналдық» ұғымын біз студенттердің шыққан тектерінің әр түрлілігін және есею процесіне қатысты қолданып отырмыз. Саяси қалыптасу студент мамандық алғаннан кейін бітпейді. Қайта басқа қоршаған ортада енді басталады.

2. Студент өзінің әлеуметтік уақытында екі түрлі адаптациядан (икемделуден) өтуі қажет: ата-аналық және мектеп бақылауынан салыстырмалы дербестілік жағдайындағы өзін-өзі бақылау жүйесіне және болашақ мамандығына сәйкес өмір салтына алдын-ала икемделу.

3. Болашақтағы мамандығы қаншама беделді, абыройлы болғанымен, студенттік уақытында ол аз қорғалған, материалдық жағынан ата-анасынан, оқу процесінде ұстаздардан көп тәуелді. Сондықтан болар сайлау кезінде оқу орындарында 90 пайыздан асатын біреуге керек нәтижелер алынып жүр.

4. Студент әлеуметтік қалыптасу процесінде теріс қоғамдық бағыттарға түсіп кетуі мүмкін. Жастарға тән максимализм және балалық шақтан қалған инфантильдік жас адамда психикалық үйлесімсіздік туғызуы мүмкін. Қойылған мақсаттарға тез жете алмау, ересек өмірдің романтикалық қырларынан катал «прозасының» басым болуы кейбір студенттерге өмірден түңілу, тынымсыздық, сенімсіздік, ызалану, қорлану сияқты көңіл-күйді тудырып, оларды жеңу үшін басбұзарлық, эгоистік, маскүнемдік, нашақорлық, тұрпайылық сияқты девианттық әрекеттермен тежелуі мүмкін.

Зерттеу барысында студенттердің этносаралық қарым-қатынас аясында мынадай кемшіліктер анықталды:

- этносаралық қарым-қатынас мәдениеті туралы теориялық білімдерінің деңгейінің төмендігі;
- этносаралық қарым-қатынас мәдениетіне студенттердің қызығушылығының төмен деңгейі;
- басқа ұлттардың өкілдеріне қатысты саналы әрекетке және қылықтарға қабілетті студенттердің аздығы.

Педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінде этносаралық қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасу деңгейін анықтаудың интеллектуалдық өлшемін сипаттауда олардың білімдері және негізгі ұғымдарды меңгеруі ескерілді.

Интеллектуалдық өлшем бойынша этносаралық қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасу көрсеткіштері мыналар болып табылады:

- этносаралық қарым-қатынас мәдениетінің негізгі ұғымдарын меңгеру сипаты;
- этносаралық қарым-қатынас мәдениеті бойынша білімдердің толықтығы және оны саналы ұғыну.

Студент жастарда этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру мақсатын орындау үшін Орал қаласындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің педагогика факультетінде кеңейтілген интеграцияланған «Этносаралық қарым-қатынас мәдениеті» элективті курсының сабақтарын жүргіздік.

Курс алдына мынадай міндеттер қойылды: студенттерді этносаралық қарым – қатынас мәдениеті туралы теориялық білімдермен қаруландыру, байыту, әртүрлі ұлттардың өкілдерімен қарым-қатынастың практикалық іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыру, ұлтаралық қарым – қатынас аясында студенттердің практикалық әрекет тәжірибесін кеңейту. Кәсіптік білім беру жүйесінде бұл элективтік курстың алатын орны, оның міндетін анықтады, яғни студенттерде бар ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетін сәйкесті білімдерді, іскерліктерді және дағдыларды интеграциялау.

Бұл арнаулы курс университеттің мұғалімдер даярлайтын күндізгі және сырттай бөлімінің студенттеріне арналған. Элективті курс 30 сағат (15 сағат -дәріс, 15 сағат – семинар,өздік жұмыс) бойы дәрістер мен семинарларды, өздік жұмыс жүргізуге есептелген. Мұнда студенттер этносаралық қарым – қатынас мәдениеті бойынша, өздерінің теориялық

білімдерін тереңдетіп қана қоймай, сонымен бірге практикалық сабақ процесінде, зерттеушілік жұмыстарда алған білімдерді практикада бекітуге жағдай тугызылады. Барлық арнаулы курстың 2/3 уақытын студенттердің практикалық жұмысына бөлінуі қажет, яғни мәселелік әңгімелер, семинарлар, жағдайлық және ролдік ойындар, практикумдар, студенттік конференциялар және т.б.

Студенттердің этносаралық білімдерді, іскерліктерді және дағдыларды меңгеру процесін ұйымдастыру үшін, біз жоғары оқу орнында «Этносаралық қарым-қатынас мәдениеті» элективті курсын жүргізудің әдістемесін жасадық, оған дәстүрлі және дәстүрлі емес оқыту әдістерін, басқа ұлттың өкілдерімен өзіндік қарым-қатынасына, бақылаудың нәтижесіне, зерттеушілік жұмыс сияқты эмпирикалық жадыгаттарға негізделген бірқатар оқу міндеттерін енгіздік.

Студенттерге дәрістің жадыгаттары мәселелік дәріс түрінде берілді. Арнаулы курстың дәрістік бөлімі студенттерді ұлтаралық қарым – қатынас мәдениеті аясындағы теориялық білімдермен қаруландырды.

«Елдегі этносаралық қатынастар: тарихи тәжірибе және қазіргі мәселелер» дәрісінің жадыгаттары студенттерге белгілі бір дәрежеде таныс болғандықтан біз оны мәселелік дәріс түрінде өткізуге жоспарладық. Дәріс алдында студенттерге бірқатар сұрақтарға жауап беруді өтіндік. Атап айтқанда, «әртүрлі халықтардың қандай салт-дәстүрлерін білесіздер?», «Қазақстандағы ұлтаралық қатынастардың ерекшелігі неде?», «Елімізде қандай жолдармен толеранттылық қалыптастырылуда?» т.б.

Дәріс-әңгімелер пікірлердің ауқымын кеңейтуге, тыңдаушыларды кеңінен қатыстыруға, қарастырып отырған мәселе бойынша студенттердің білімін және тәжірибесін қолдануға септігін тигізді.

Курстың дәрістік бөлімі ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің теориялық негіздерімен қаруландырды, дегенмен жұмыстың көптеген бөлімі семинар сабақтарында жүзеге асырылды, себебі біз жасаған арнаулы курстың бағдарламасы практикалық бағыттталып, сабақтарының едәуір санына есептелінді.

«Этносаралық қарым – қатынас мәдениеті» элективті курсының аясында мәселелік пікірталастар, диспуттар, конференциялар өткізілді. Сабақтарда өмірден алынған жағдаяттар талданылды, шығармашылық тапсырмалар шығарылды.

Зерттеушілік жұмыспен айналысуына жағдай жасалды. Бұл сабақтардың процесінде студенттермен бірлесе отырып мына сұрақтарды қарастырдық: басқа ұлттың өкілдерімен қарым-қатынасқа түсу іскерлігі, басқа ұлттың адамымен өзін қалай ұстай білу керек, ұлтаралық тартыстарды шеше білу іскерлігі және т.б.

Студенттерге өздігінен практикалық сабақтарды өткізуге мүмкіндік берілді. Бұл студенттерде ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетінің қалыптасқандығының деңгейін де байқатты. Арнаулы курсты жүргізу барысында әдебиеттерді пайдаланып, басқа ұлттың адамдарымен қарым-қатынасының тәжірибесіне сүйене отырып студенттер бақылау жұмысын орындады.

Сабақтарды жүргізу барысында көрнекілік кеңінен қолданылды, яғни кестелер, сызбалар, диаграммалар, географиялық карталар.

Біздің пікірімізше, оқыту жұмысының әдеттегі формалары (дәріс, семинарлар, бақылау және практикалық тапсырмалар) студенттерде ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетін қалыптастыруда мүмкіншіліктері шектеулі. Сондықтан біз білім беру процесінде дәстүрлі емес оқыту формаларын қолдану арқылы ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетін қалыптастыру процесінің сапасын арттырдық. Біздің пікірімізше, жұмыстың мұндай формалары мыналарға септігін тигізді:

- студенттердің танымдық белсенділігін арттыруға;
- ұлтаралық қарым – қатынас мәдениеті мәселесіне қызығушылығын арттыруға;
- басқа ұлттың өкілдерімен қарым-қатынаста практикалық дағдыларын дамытуға;

Бұл арнаулы курстың сабақтары көпұлтты студенттік ұжымдардағы коммуникативтік мәселелерді шешуге, студенттердің қарым-қатынас дағдыларын дамытуға бағытталды. Студенттерде ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетін қалыптастыруда «дөңгелек үстелде» өткізілген әңгімелердің маңызы зор болды. Олардың тақырыптары мынадай болды: «Бірге өмір сүрудің өнері», «Қарым-қатынас мәдениеті», «Ұлттық сана-сезім және мәдениет», «Студенттер ұжымындағы ұлтаралық тартыстарды шешудің жолдары», «Көпұлтты ұжымның адамдарының өмірлік әрекетінде коммуникативтік іскерліктердің ролі», «Ұлтаралық келісім болу үшін елде не істеу керек?»

Бақылау, әңгімелеу, анкеталау әдістері элективті курстың студенттерде этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың тиімді құралы екенін көрсетті.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан халқына Жолдауы. // Егемен Қазақстан. 15 желтоқсан 2012.

2. Концепция высшего педагогического образования Республики Казахстан. Астана, 2005.

3. Ананьев Б. К психофизиологии студенческого возраста. // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. Под редакцией Н.В. Кузьминой. СПб., 1974.

Б.А. Молдағалиев, А.П. Рамазанова

Формирование культуры межэтнического общения студенческой молодежи в процессе обучения

В статье рассматривается опыт применения элективного курса «Культура межэтнического общения» в учебном процессе высшего учебного заведения для формирования культуры межэтнического общения студентов.

Ключевые слова. Нация, этнос, общение, культура межэтнического общения, учебный процесс, студенческая молодежь.

B.A. Moldagaliev, A.P. Ramazanova.

Building a culture of interethnic communication students in the learning process

In article is considered an experience apply of elective course "Culture of interethnic communication" in educational process of higher academy for forming culture of interethnic students communication.

Key words: Nation, ethnos, communication, culture of interethnic communication, the learning process, student's youth

УДК 78:371,48

Назымова М.М. - п.ғ.к., доцент
Кисметов К.Л. - 2-курс магистранты
М. Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Kuaku090677@mail.ru

«ЭЛЕКТРОНДЫ МУЗЫКА АРҚЫЛЫ ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫН СТУДЕНТТЕРІН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ПЕРСПЕКТИВАЛЫҚ ЖОЛДАРЫ»

Аннотация. Ақпараттық–коммуникативтік технологияны жетік меңгерген жастар үшін электрондық музыка арқылы шығармашылыққа тәрбиелеудің маңызы зор. Электронды-компьютерлік музыканың сан түрлі бағдарламаларымен жұмыс жасаудың әдіс- тәсілдерін меңгерген, күзінетті музыка мамандарын қалыптастыруда, сапалы кадрларды дайындауда, арнайы әдістемелік құралдар мен арнайы пәндердің жоқтығы біздің осы проблеманы тандауымызға себеп болды.

Болашақта музыкалық білім беретін ЖОО-да элективті тандау курстары немесе музыка пәндерінің қатарына «Электронды- компьютерлік музыка арқылы шығармашылыққа тәрбиелеу» пән ретінде енгізуді қажет етеді. Бүгінгі қоғамда электрондық музыка шығармашылығының алатын орны ерекше екені байқалады.

«Электронды- компьютерлік музыка шығармашылығы» пәнін енгізу үшін отандық музыкалық білімге сүйене отырып, арнайы құрастырылған жұмыс оқу бағдарламасымен жұмыс жасатуы керек. Қазіргі білім сұранысы педагог- музыкант дайындап қана қоймай, бәсекеге қабілетті компьютерлік музыканы жетік меңгерген құзыретті маман дайындауды талап етеді. «Электронды- компьютерлік музыка шығармашылығы» жаңа музыка мәдениетіндегі сауатты музыканттар, композиторлар, дыбыс өңдеушілер, орындаушылар, дыбыс режиссерлар және педагогтар үшін де керекті оқу түрі.

Тірек сөздер: Электронды- компьютерлік музыка, «Компьютерлік өңдеу», «Finale Song Writer» музыкалық редактор, «Cubase» музыкалық мәтінді теру және кәсіби өңдеуші музыкалық редактор.

Жедел дамып отырған ғылым, қоғам өмірінің барлық салаларын ақпараттандырудың ғаламдық процесінің негізіне айналды. Білім берудегі ақпараттық- коммуникативтік технологиялық даму барысына адамдардың тұрмыс деңгейі, бүкіл дүниежүзілік қауымдастықтағы мемлекеттің рөлі тәуелді болады.

Біріккен ұлттар ұйымының шешімімен «XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры» деп аталды. Қазақстан Республикасы да ғылымның негізгі белгісі – білім беруді ақпараттандыруға болатын жаңа кезеңіне еніп келеді. Жоғарғы оқу орын студенттеріне сапалы білім берудің тиімді жолы білім беруді ақпараттандыру. Музыкалық білімді ақпараттандыру - мәдениеттің дамуына негіз болады.

Оқытудың ақпараттық-коммуникативтік технологиясы – педагогикалық іс-әрекетті өзгерту арқылы жаңа білімді қабылдау, білім сапасын арттыру, бағалау, студенттің жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыруда, оқу-тәрбие үрдісін қызықтыра түсетін қосымша білім деп түсіну керек. Ақпараттық- коммуникативтік технологиялар – бұл музыкалық білім берудегі жаңаша жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері, тиімді педагогикалық технологиялары, түрлі электрондық-музыкалық бағдарламалар мен техникалық құралдар. (дыбыс жазу студиясының техникалық құралдары, түрлі музыкалық бағдарламаларға арналған компьютерлер, телекоммуникациялық желілер).

Музыкалық арнайы пәндерді ақпараттандыру:

- керекті білім алудың тиімді жолын таңдауға мүмкіндік береді;

- білім берудің ашық жүйесін орнатады;
- оқыту үрдісінде студенттердің танымдық іс-әрекетін тиімді ұйымдастырады;
- Электрондық- музыкалық білімді пайдаланудағы ақпараттық - коммуникациялық технологиялардың басымдылығын түсіндіреді;
- Мультимедиялық мүмкіндіктерді қолдана білуге тәрбиелейді.

Қазіргі кезде студенттерге білім беруде белгілі бір білім көлемімен қамтамасыз ету жеткіліксіз. Жоғарғы оқу орын студенттерін толық музыкалық білім алуға, музыкалық аспапты меңгеруіне, теориялық және практикалық жетілуіне көп мән берілуі тиіс. Студенттердің кәсіби білім алуымен қатар, электронды- компьютерлік музыка шығармашылығын меңгерген саналы ұрпақ тәрбиелеу басты міндетіміз болып отыр.

Жаңа заман электрондық музыка шығармашылығының белсенді даму кезеңі. Электронды- музыка шығармашылығы Қазақстанда 2000 жылдардан бастау алады. Осы бағытта қол жеткен жетістіктерге «Компьютерлік музыка студиясы», электрондық музыка аспаптарының кең таралуын атап өтуге болады.

Өкінішке орай, электрондық музыка шығармашылығының даму перспективасында, оқытудың арнайы пәндері мен таңдау курстары қолданысқа аз енгізілген болатынды. Бірақ, жоғары оқу орындарының оқыту үрдісінде бұл пән «Компьютерлік өңдеу» ретінде енгізіліп, «Finale Song Writer» музыкалық редактор, «Cubase» музыкалық мәтінді теру және кәсіби өңдеуші музыкалық редакторы, сияқты бағдарламалармен оқытудың алғашқы әдіс - тәсілдері ретінде қолданылуда. Бұл Қазақстандағы электрондық музыка шығармашылығының төменгі көрсеткішін көрсетеді. Осындай өзекті мәселелерден кейін біздің көкейімізде **«Электрондық музыка шығармашылығы» не үшін керек?** - деген сұрақтар туындай бастайды. «Electronic music» ағылшын тілінен аударғанда, «Электрондық музыка шығармашылығы» ұғымы компьютерлік технологиялардың көмегімен «Электрондық музыкалық аспап» ойластырып, музыканы қалыптастыру дегенді білдіреді.

«Электрондық музыка» шығармашылығының тарихы ХХ ғасырдың 2-ші жартысымен –ХХІ ғасырдың басынан бастау алады. Бұл саланың негізін салушылардың бірі, француз кітап баспашысы Эдвард Леон Скотт де Мартинвилль 1857 жылы дыбыс жазу «Фоноавтограф» құрылғысын алғаш ойлап тапты. 1878 жылы «Фонограф Эдисона» дыбыс жазу және дыбыс жүргізу құрылғысын ойластырушы Томас А. Эдисон болса, 1887 жылы американдық Эмиль Берлинер «Дискілік Фонографты» ойлап тапты. Сондай-ақ, 1906 жылы американдық Ли де Форест электрондық музыканы жандандыру бағытында «Триод лампылық дыбыс күшейткішін (аудион)» ойластырды. 1898-1912 жылдар аралығында американдық Тадеуш Кахилль «Telharmonium- теллармониум» электромеханикалық аспап құратырса, 1920 жылдары орыстың ғалымы Лев Термин алғашқы «Электрондық музыкалық аспап» жасады. Музыканың қалыптасуына үлес қосқан ұлы адамдардың ізін жалғастырушы Ресей композиторы, пианист, педагогика ғылымдарының докторы (2007), профессор Игорь Михайлович Красильниковтың осы тақырыпта қорғаған ғылыми еңбектерінде қаншалықты бұл пәннің қазіргі білім сұранысында қажет екені көрсетілген болатын. Оның ғылыми

еңбектерінде «Электрондық музыкалық аспап», «Басқышты синтезаторлар ансамблі» бір сөзбен өрнектегенде «Компьютерлік музыка студиясы» сияқты сабақтары, болашақ жастарды музыкаға тәрбиелеу жолында көптеген жетістіктерге қол жеткізетінін дәлелдеді.

Қазіргі заман музыкасында түбегейлі өзгерістер орын алып, ескі заманның салмақты музыка шығармашылығын, жеңіл музыка түрлері орын алмастырып келуде. Ақпараттық – коммуникативтік технологияны жетік меңгерген жастар үшін электрондық музыка шығармашылығына оқыту көп қиындық туғызбайтыны сөзсіз. Керісінше музыкалық білім беруде, музыкаға деген қызығушылығын арттыруда ең қажетті озық технологиялардың бірі болар еді. Бірақ, жоғарыда көрсеткендей осы мәселені зерттеген ғалымдардың еңбектеріне жасаған талдау жастарға заманауи білім нәрін меңгертуде, электронды- компьютерлік музыка шығармашылығын жетік меңгерген, пәнге кепіл бола алатын оқытушылар аздық етеді. Мәселен, электронды- компьютерлік музыканың сан түрлі бағдарламаларымен жұмыс жасаудың әдіс- тәсілдерін меңгерген, құзіретті музыка мамандарын қалыптастыруда, сапалы кадрларды дайындауда, арнайы әдістемелік құралдар мен арнайы пәндердің жоқтығы байқалады. Сондықтан музыкалық білім беретін ЖОО-да элективті таңдау курстары немесе музыка пәндерінің қатарына «Электронды- компьютерлік музыка шығармашылығы» пән ретінде енгізуді қажет етеді деген пікірге келдім. Себебі, күнделікті ақпараттық құралдарда «Электрондық музыка шығармашылығы» үстем алып келеді. Яғни, қазіргі біз өмір сүріп жатқан қоғамда электрондық музыка шығармашылығының алатын орны ерекше екені байқалады.

Біздің пайымдауымызша «Электронды- компьютерлік музыка шығармашылығы» пәнін енгізу үшін отандық музыкалық білімге сүйене отырып, арнайы құрастырылған жұмыс оқу бағдарламасымен жұмыс жасалуы керек. Қазіргі білім сұранысы педагог- музыкант дайындап қана қоймай, бәсекеге қабілетті компьютерлік музыканы жетік меңгерген құзыретті маман дайындау болып отыр. «Электронды- компьютерлік музыка шығармашылығы» жаңа музыка мәдениетіндегі сауатты музыканттар, композиторлар, дыбыс өңдеушілер, орындаушылар, дыбыс режиссерлар және педагогтар үшін де керекті оқу түрі.

Қорытында айтқанда электронды- музыка шығармашылығы - жаңаша музыкалық білім беру мүмкіндіктерін жасау, білімді қабылдау, білім сапасын арттыру, оқу тәрбиесі үрдісінде, студент жеке тұлғасын жан-жақты қамтамасыз ететін кәсіби білім түрі.

Сол себептен музыкалық білім беруде жаңа технологияны үнемі қолдану арқылы болашақ мұғалімнің интелектуалдық, рухани азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптастыра отырып, шығармашылыққа тәрбиелеу білім сапасын арттыруда алға қойылған басты мақсат болып отыр.

Әдебиеттер

1. Дмитрюкова Ю. Г. Компьютерная музыка: методы и средства. Дипл. работа. МГК, 1997.
2. Красильников И.М. Примерные программы по учебным дисциплинам «клавишный синтезатор», «ансамбль клавишных

синтезаторов», «студия компьютерной музыки» для детских музыкальных школ, музыкальных отделений школ искусств. – М.: Министерство культуры Российской Федерации. Научно-методический центр по художественному образованию, 2002.

3. Название: Musical Instruments. Описание: электронная энциклопедия музыкальных инструментов для учащихся 1-6 классов. Разработчик: Microsoft. Год создания: 2005.

4. Название: Cubase. Описание: музыкальный редактор, с мощными средствами создания и редактирования музыкального текста. Разработчик: Steinberg. Год создания: 2008.

5. Программа развития компьютеризации музыкального образования. Екатеринбург, 1992.

6. Рабин Д. М. Музыка и компьютер: настольная студия / Пер. с англ. Минск, 1998.

M.M. Nagimova, K.L. Kismetov

The perspective work of the creative educating the students through using the electronic music.

This article is given to the teachers who wants to educate students to stimulate electronic musical interests in students. Educating with electronic music is very important for our youth who mastered the informatic and communicative technology.

Creative electronic music takes a special place in today's life.

Introducing the subject "Electronic musical creativeness" depends the native musical educating and special study curriculum.

Today's education demands not only preparing teachers of music also demands capable, competent specialists of music.

"Electronic musical creative work" is one of the studying for the musicians, composers, singers, producers, executive-producers and the teachers.

Key words: Electronic music, "computer correction", "Final song writer," music producer, typing the music text and professional music producer.

М.М. Нагимова, К.Л. Кисметов

Перспективы творческого воспитания студентов ВУЗа с помощью Электронной музыки.

Воспитание творческой личности через электронную музыку играет важную роль в освоении молодежью информационно коммуникативных технологий. Основной проблематикой исследования данной темы является отсутствие квалифицированных кадров, специальной методической литературы, специального предмета.

В будущем, в вузах, дающих музыкальное образование, в ряды элективных дисциплин требуется ввести предмет «Воспитание творчества через электронно-компьютерную музыку». В современном обществе электронная музыка занимает важную роль.

Ключевые слова: Электронно-компьютерная музыка, «компьютерная обработка», музыкальный редактор «Finale Song Writer », набор музыкального текста и профессионально обрабатывающий музыкальный редактор «Cubase».

УДК 796. 015. 52

Испулова Р.Н. – п.ғ.к.,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті
Турдалиев Р.М. - дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесін
оқыту кафедрасының магистранты
М.Өтемісов атындағы БҚМУ,
E-mail: Rauan_Turdaly@mail.ru

БОДИБИЛДИНГПЕН АЙНАЛЫСУШЫ ЖАСӨСПІРІМДЕР БАҒДАРЛАМАЛАРЫНЫҢ МАҚСАТТЫҚ ТИІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. Өзектілігі. Осы кезге дейінгі ұсынылған бағдарла-малардың күш төзімділігін арттырудың тиімділігі төмендегідей болып отыр.

Мақсаты. Зерттеудің негізінде күш төзімділігін арттыру әдістемесінің рациональды жүйелілігін ғылыми негіздеу.

Тірек сөздер: Бодибилдинг, бұлшықеттің күш төзімділігі, максимал салмақ, жақындау.

Бодибилдинг. Бодибилдинг термині ағылшын тілінен енген сөз, қазақша мағынасы дене бұлшықетін құру, нығайту деген ұғымды береді. Бодибилдингпен айналысу кезінде штанга, гантель және тренажерларды пайдаланылады. Нәтижесінде, дене бұлшықетінің шыңдалуы, бұлшықет салмағының өсуі және күш-төзімділік қабілеттілігі артады. Бодибилдингпен айналысудың ерекшелігі бұл спорт түрімен барлық жастағы, жыныстағы және денсаулығы әртүрлі деңгейдегі адамдар айналыса алады. Бүгінгі таңда бұл спорт түрін атлетизм, культуризм және күштік гимнастика деп басқа да атаулармен атайды.

Жасөспірімдердің әртүрлі аспектідегі бодибилдинг дайындығы жайлы ақпараттарды алу және талдау нәтижесінде алдын-ала зерттеулер жүргізу қарастырылды.

Бұл жұмыстың мақсаты жүргізілген зерттеулердің негізінде күш-төзімділігін арттыру әдістемесінің рациональді жүйелілігін ғылыми негіздеу.

Зерттеуді жүргізу бағыттарын таңдауда теориялық алғышарттары ретінде бодибилдинг түсінігіндегі маңызды негізі болып – қойылған мақсатқа арнайы бейімделу алынды.

Бұл бұлшықет күш-төзімділігінің дамуы үшін жаттығу әдістемесін таңдау қойылған мақсатқа байланысты екенін білдіреді.

Г.Н.Хрипачтың еңбегінде [1] арнайы дене қасиеттерін дамытуда төмендегі жайларды ескеру қажет. Мәселен, арнайы мақсат – төзімділік күш деңгейін дамыту болса, онда жаттығу әдістемесі орташа салмақпен (50% - макс. салм.), әр жаттығуда бірнеше жақындаулар және әр жаттығуды 15-20 рет қайталап орындау керек екенін қарастырады. Егер арнайы мақсат – бұлшықет салмағын арттыру болса, онда жаттығу әдістемесі ортадан жоғары салмақпен (70-80 % - макс. салм.) 8-10 рет қайталай қарқынды түрде орындап және әр жаттығу 3 немесе 4 жақындаулармен шектеледі.

Адам агзасының қуаттылығы жоғарыда аталған мақсаттарды қатар орындауға шамасы жетпейді. Сол себептен, арнайы әдістерді біріктіре шешу ешқандай пайда әкелмейді.

Осы мәселені шешу барысында 3 айлық зерттеу тәжірибесі жүргізілді. Зерттеудің нәтижелері екі кезең бойынша:

Бірінші кезеңде, осы мәселе бойынша, ғылыми әдістемелік әдебиеттер оқылып талқыланды.

Екінші кезеңде, таңдаудың кездейсоқ әдісі бойынша [2], эксперименттік екі топ зерттеуге алынды. Бұл топтарға келесі рет бойынша жұмыс жүргізілді:

Экспериментке ізденуде, зерттелінушілерге анкеттеу [3] жүргізілді және жаттығу бағдарламалары талданып, соның нәтижесінде, айналысушылардың әртүрлі мақсаттарына байланысты бірінші топ (n=11) – күш қасиеті деңгейін арттыру, ал екінші топ (n=11) – күш-төзімділігін арттыру болып бөлінді.

Жоғарыда айтылған әр топтың 3 ай ішіндегі зерттелінушілердің көрсеткіштерін талдау нәтижесі бойынша топтардағы динамикалық өсу оң дәлдіктерді беріп отыр. Ең көп өсу деңгейі бірінші топ бойынша - күш бағытындағы жаттығу бағдарламасында, ал екінші топ бойынша – күш-төзімділігін арттыру бағытында көрсеткіштердің төмен екендігі байқалды.

Зерттелінуші топтардың бастапқы даму деңгейінің тексеру көрсеткіштері шамамен бірдей болуы ескерілді және күш қасиеті деңгейін арттыру бағытындағы айналысушылар үшін - күш қасиеті деңгейін арттыру әдістемесі, ал күш-төзімділігін арттыру бағытындағы айналысушылар үшін - күш-төзімділігін арттыру әдістемесі қолданылды. Сонымен, бодибилдинг дайындығының бастапқы этаптарындағы жасөспірім айналысушылар үшін күш қасиеті деңгейін арттыру бағытындағы бағдарламасына қарағанда күш-төзімділігін арттыру бағытындағы бағдарламаның тиімділігі төмен болғандықтан қолайсыз деп анықталды. Осы анықталған қорытынды бодибилдинг теориясындағы ережелермен сәйкес келе отырып, жас айналысушылардың күш-төзімділігін арттыру үшін жаттығуы [4], [5] дене пропорциясын құру және оның формасын жетілдіру үшін күш-төзімділігі белгілі бір «критикалық» шегіне жеткеннен соң мүмкіндігі де шектелетіні анықталады.

Келесі фактор, күш-төзімділігін арттыру жолында дененің тиімді жетілуіне кері әсерін тигізуші – бұл экспериментке қатысушылардың бастапқы дене дайындығының төмендігінен (ең алдымен тірек-қимыл аппарат бұлшықеті) көптеген атлетикалық жаттығуларды техникалық орындауда қиындықтардың тууы.

Мақсаттарына байланысты жүктеме көлемінің параметрі белгілі бір тенденциялық өзгерістерге сүйенетінін көрсетіп, бастапқы этаптардағы бодибилдинг дайындығының жаттығу процестеріндегі бағыттарды өзгертуге және қажет жақындауларды жоспарлауға мүмкіндік береді.

Осылайша, жоғарыда көрсетілген жүктеме көлемінің параметрін мына схема түрінде ұсынамыз:

Күш (F) ----- Күш-төзімділігі (V) ----- Рельеф (R)

Бұл схеманы ашып көрсетсек, бастапқы этаптарда күшті дамыту бағытынан күш-төзімділігін арттыру, содан кейін дене пропорциясын жетілдіру бағытындағы бағдарлама бойынша жылжу қажет. Біз жасөспірім атлетизмін жоспарлауды алға қойғандықтан, тек күш және күш-төзімділігі бағытындағы бағдарламаны құруды қарастырып отырмыз.

1 кестеден топтардағы зерттелінушілердің жаттығу процесі кезіндегі ЖСЖ (жүрек соғу жиілігі) орташа пульстік көрсеткіштері берілген.

Топтардың ЖСЖ пульстік бақылау көрсеткіштерінің нәтижесі

1 кесте

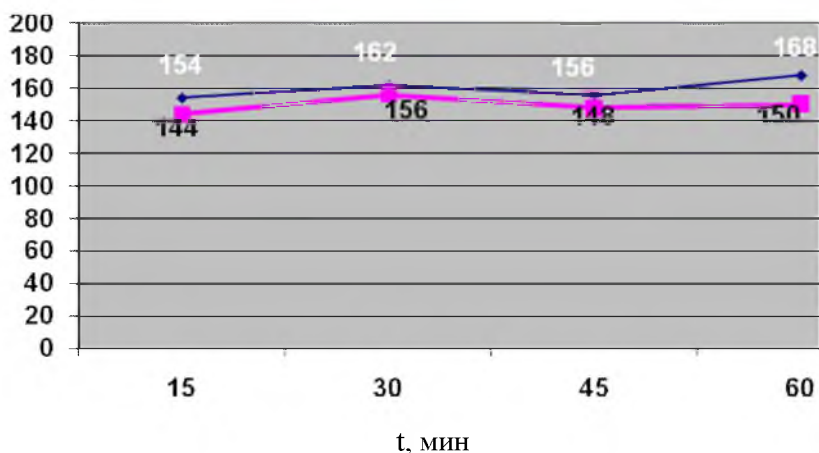
Жаттығудың негізгі бөліміндегі уақыттар	1 топ		2 топ	
	Көрсеткіштер			
	X, соғу/мин.	S, соғу/мин.	X, соғу/мин.	S, соғу/мин.
1	2	3	4	5
15`	154	+/- 5	144	+/- 6
30`	162	+/- 6	156	+/- 4
45`	156	+/- 6	148	+/- 3
60`	168	+/- 7	150	+/- 4
Пульс коридоры	150-170	140-160	-	

1 кестеден алынған мәліметтер бойынша бодибилдингпен жаңа айналыса бастаған күш бағытындағы атлеттер үшін жаттығудың негізгі бөлігінде ең оптимальді ЖСЖ пульсінің ырғағы 150-170 соғу/мин. аралығында болса, күш-төзімділігін арттыру бағытындағы атлеттер үшін ЖСЖ пульсінің ырғағы 140-160 соғу/мин. аралығында болатынын анықтадық.

1 суретте топтардағы орташа ЖСЖ пульстік көрсеткіштерінің өзгеруі графикте бейнеленген.

Қисық сызықтардың байланыстылығын $P = f(t)$ таңдау нәтижесінде, ЖСЖ өзгергіштік күйі толқынтарізді болып, екі топтың жаттығу процесінде жоғары тиімділікті көрсетті.

Біздің пайымдауымызша ЖСЖ толқынтарізді өзгеру күйі жас айналысушылардың ағза мүшелері мен жүйелерінің бірқалыпты ырғақты жұмыс істеуіне және іскерліктің жоғарғы деңгейіндегі гомеостазасы қозғалысы күшену жұмысының бейімділік механизмдерінің дәрежесінің төмендеуі қанша болса, айналысушылардың ағзасындағы қуаттылық потенциалының *алактаттық, гликогендік* рационалды жұмсау да соншалық болады.

1 сурет. Байланыстылық графигі $P = f(t)$.

Жаттығу процесіндегі ЖСЖ толқынтәрізді өзгергіштік күйін қолдану, біздің жүргізген эксперимент барысында базалық және бөлшектеу жаттығуларының орындалуының ұзақтығы мен пульс коридорының оптимальді мөлшері дәлдігінің айырмашылығы ($P < 0.05$) белгілі тәртіппен қамтамасыз етіледі.

Экспериментке дейінгі және кейінгі екі топтың көрсеткіштері талданылып, мынадай **қорытындылар** жасалды:

1. Зерттеу нәтижесінде, күш қасиеті деңгейін арттыру бағытындағы топ дене деңгейінің дамуы жағынан да, күш-төзімділігінің өсуі жағынан да жоғары көрсеткішпен ерекшеленді. Бірінші топта дене салмағы эксперимент барысында 4,1 кг ($P < 0,01$) айырмашылықпен өсті, ал екінші топта дене салмағы 3,1 кг ($P < 0,001$) айырмашылықпен төмендігін көрсетеді. Осыдан, бірінші топ - күш қасиеті деңгейін арттыру бағытындағы әдістеменің қолданылуы бодибилдерлердің күш мүмкіндіктері және күш-төзімділігін арттыру үшін де қолайлы әсер етеді.

2. Бодибилдинг дайындығының бастапқы кезеңдерінің бағдарламасын құруды реттеуде, бірінші кезекте, күшті дамыту бағытындағы бағдарлама, кейінгі кезекте, күш-төзімділігін арттыру бағытында жаттығу бағдарламасын құру тиімді нәтиже әкеледі.

3. Базалық және бөлшектеу жаттығуларын кезектестіру жас атлеттердің жаттығу процестеріндегі ЖСЖ (жүрек соғу жиілігі) рациональді толқынтәрізді өзгеруін қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер:

1. Хрипач Г. Н. Эффективный бодибилдинг. Питер, 2007. - 89 б.
2. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании – М.: Физкультура и спорт, 1978. – 87 б.
3. Ботагариев Т.Ә. Спорттық метрология оқу құралы. – Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы АМУ, 2002. –92 б.
4. Вейдер Д. Принципы Вейдера. М.: Физкультура и спорт: 1991.- 46 б.
5. Бельский И.В. Особенности методики атлетической гимнастики режиме свободного времени студентов: Автореф. Дис. канд.пед.наук. – Минск, 1990. – 24 б.

Испулова Р.Н., Турдалиев Р.М.

Эффективные пути исследования целевой программы по бодибилдингу для юношей.

В статье представлены последовательная направленность этапов подготовки начинающих юных бодибилдеров. Низкая эффективность представленной программы для развития силовой выносливости юношей бодибилдеров.

В результате исследования научно обоснована рациональная методика для развития силовой выносливости.

Ключевые слова: бодибилдинг, силовая выносливость мышцы, максимальный вес, подход, сет.

Ispulova R.N., Turdaliev R.M.

Effective ways of aim program research studying young bodybuilders.

Low effectiveness of introduced program for developing of stence.

In a result of research we should scientifically substantiate rational methodics for developing of strength endurance.

Key words: Bodybuilding, Muscle strength endurance, Maximum weight, Approach, set.

УДК 004.43:371.4

Медешова А.Б. - п.ғ.к., доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: medeshovaa@mail.ru

«МЕКТЕП-ЖОО» САБАҚТАСТЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ ТҰЛҒА ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Жеке тұлғаның дамуы білім беру жүйесіндегі маңызды мәселе болып табылады. «Мектеп-жоғары оқу орны» жүйесіндегі сабақтастыққа білім мазмұнын құрылымдаудан бастап оқыту әдістемесін қолдануға дейін мән берілуі тиіс. Бұл білім сапасын арттыруға мол мүмкіндіктер туғызады және құзыретті маманның қалыптасуына, тұлғаның дамып жетілуіне ықпал етеді.

Тірек сөздер: сабақтастық, білім сапасы, тұлға, құзыреттілік, педагогикалық үрдіс.

*Бізге экономикалық және қоғамдық
жаңару қажеттіліктеріне сай келетін
осы заманғы білім беру жүйесі қажет.*

Н.Ә. Назарбаев

Қазіргі кезде білім мен ғылым қоғам дамуының қайнар көзі, негізгі факторы ретінде қарастырылады. Өйткені, білім беру сапасын арттыра отырып қана, біз тауарлар мен білім беру саласында еліміздің әлем нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ете аламыз. Мұндай кезек күттірмейтін маңызды мәселені шешу білім беру жүйесінен инновациялық көзқарасты қажет етеді.

Сапа - нарықтық категория, оны қоғам және тұлға сияқты екі басты тұтынушылар тұрғысынан қарастырамыз. Қоғам тұрғысынан, сапалы білім беру - қоғам талаптарын қанағаттандыратын, экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени прогресс мүмкіндіктеріне сәйкес келетін білім беру болса, тұлға (студент, ата-ана) тұрғысынан - өздігінен білім алу, өзіндік даму икемділіктерін иелену мен әлеуметтік бәсекеге қабілеттілік жетістігі. М.Н.Скаткин білім сапасына толықтық пен тереңдік, нақтылық пен жалпылық, ашықтық пен жабықтық, жүйелілік пен тұтастық, саналылық пен қатаңдықты жатқызады.

Еліміздегі білім беру сапасын арттыру проблемаларын шешуді «Мектеп-жоғары оқу орны» жүйесіндегі сабақтастық негізінде оңтайлы жүзеге асыруға болады..

Сабақтастық дегеніміз мектеп және жоғары оқу орнындағы (алдағы жерде «ЖОО» деп беріледі) оқытуда пайда болып, дамитын үрдіс құраушыларының бірлігі мен жеке тұлғаның өзіндік оқу іс әрекеті кезеңдеп жүретін педагогикалық үрдіс.

«Мектеп-ЖОО» сабақтастығының процессуалдық және мазмұндық аспектілері В.С.Безрукова, В.А.Гущенко, Р.А.Ильясова сияқты ғалымдардың еңбектерінде зерттелген.

Е.А.Ракитина пікірніше «Мектеп-ЖОО» сабақтастығында білім мазмұны ғана орта мектеп курсынан жоғары мектеп курсына өзгермейді, болашақ қызмет сферасындағы ғылым негіздерінің мәні мен рөлін түсіну мен құзыреттілік аясының мән-мағынасы өзгереді. ЖОО-да құзыреттілікті

қалыптастыруға көңіл аударылып, зерттеу жұмыстары жүргізілуде, өйткені бұл әлемдік білім беру жүйесіне кіретін елдердің өзекті мәселесі.

Құзыреттілік – оқушылар мен студенттердің іс-әрекетінің әмбебап тәсілдерін меңгеруінен көрінетін білім нәтижесі, басқаша айтқанда, білім мен икемділіктердің аумақты көлемі ғана емес, оларды қажетіне қарай көкейтестендіре алу және өзіндік қызмет саласында оңтайлы пайдалана білу икемділігі.

Өзіндік білім алу жөнінде көрнекті қоғам қайраткерінің бірі Н.К.Крупская: «Балаларды өздігінен жұмыс істеуге үйретудің төтенше қажет нәрсе екендігін, техниканың, ғылымның алға басып өркендеуі, жаңадан пайда болған проблемаларды ойланып шеше білудің қажеттігі адамның өздігінен үйреніп, білімін толықтырып отыруын талап ететіндігін, жасөспірім ұрпағымызды өздігінен жұмыс істеуге үйрете білуіміз керектігін» - көрсеткен болатын. О.Нұсқабаевтың пікірінше өздігінен білім жинақтаудың қажеттігін түсінуге және алған білімдерін іс жүзіне қолдана білуге тәрбиелеу; ұлттық рухани мөдениеттің қайтадан жаңаруына байланысты өскелең ұрпақтың дүниетанымын, адамгершілігін байыту және оларды қамтамасыз ету, оқу-тәрбие үрдісін ізгілендіру, әрбір пәнді оқытуды ізгілендіру қызметтерімен байланысты оқытушы студентке кәсіби білім беріп, білік, дағдыларын қалыптастырумен қатар жеке тұлғаны дамыту механизмдерін қолдана білуі керек. Өйткені, мақсатқа талпынушылық, тіл табысқыш, кез келген кәсіби жағдаяттарды шешуде тапқырлық қасиеттері мол ЖОО түлегіне қоғамдық сұраныс та арта бермек. Бұдан өзіндік білім алу ғана құзыреттіліктің мәнін аша алмайтыны байқалады.

Құзыреттілік – тұлғаның білім мен икемділіктердің аумақты көлемі ғана емес, оларды қажетіне қарай көкейтестендіре алу және өзіндік қызмет саласында оңтайлы пайдалана білу икемділігі

«Мектеп-ЖОО» жүйесінде тұлғаның ақпараттық, коммуникативтік, проблеманы шешу, жобалық-зерттеу, әлеуметтік, тұлғалық даму, т.с.с. тұлғалық және арнайы пәндік (кәсіби қызмет аясына қарай) құзыреттіліктері қалыптасып, дамиды.

ЖОО-на қабылданған студенттің алғашқы күндері білім нәрімен сусындау емес, өзіндік білім алуға негізделген кредиттік оқыту жүйесіне бейімделуге арналады, себебі мектепте өзіндік білім алу, кредиттік оқыту жүйесінің бастапқы қадамдары қарастырылмайды. Алдағы уақытта мектептің бейіндік оқыту сатысында осы жайттар шешімін табуы тиіс. Мектептегі білім берудің сапасы жоғары болған сайын келесі сатыларда оқу аса қиындық туғыбайды. Материалды-техникалық базаның нығаюы мен оқу-әдістемелік құралдардың көбеюі мұғалімнен педагогикалық шеберлікті, кәсіби құзыреттілікті талап етеді, яғни білім сапасын арттыруға жетелейді.

Т.Т.Галнев еңбегінде жоғары оқу орындарында оқу материалын модульді блоктық жүйелі құрылымдау негізінде оқыту білім беру сапасын арттыруды көздейтіні баяндалады.

Адам бұрынғыдай «білім-өміріме» деген қағидадан «өмір бойы білім алу» қағидасына көшіп отырғандығын білдіреді. Жоғары оқу орнында студент проблеманы шешу, ақпараттық, коммуникативтік және кәсіби құзыреттіліктерді игеруі тиіс. Бұл құзыреттіліктер нәтижеге бағдарланған жоғары білім беруде базалық және кәсіптік пәндерді оқыту барысында

қалыптасады. Теориялық білім дәріс сабақтарында беріліп, зертханалық немесе практикалық сабақтардағы практикалық жұмыстар арқылы бекітіледі. Сонымен қатар, оқытушы жетекшілігімен өтетін студенттік өзіндік жұмысы, студенттік өзіндік жұмысы сабақтарында кеңес алу, қосымша ақпараттармен толықтыру, түрлі деңгейлік жобалар дайындау, талдау, сұрыптау, анықтамалықпен жұмыс, т.с.с. жұмыс түрлерін орындайды.

Біздің М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде соңғы жылдары жалпы орта білім беретін немесе арнайы мектептердің оқу үрдісіне оқытудың ақпараттық технологиясын ендіру бойынша «Информатикадан сыныптан тыс шараларды ұйымдастыруға арналған компьютерлік программа», «Бастауыш мектеп информатикасы», «Музыкалық этнография», «Физика», т.б. ақпараттық жобалар дайындалып, тәжірибеден өтті және оқу үрдісіне енгізілді.

Облыстағы мектеп мұғалімдерінің кәсіби шеберлігі әр түрлі деңгейде. Соған байланысты оқушылардың білуге құштарлығы қосымша нұсқауды, кеңесті қажетсінеді. Осы мәселе бойынша облыстағы мектеп оқушыларының өтініштерін ескеріп, қашықтан сабақ өткізуді химия кафедрасының ғалымдары қолға алды.

Сабақтастық біржақты болмауға тиіс. Университет ғалымдары ғылыми теориялық, мектеп мұғалімдері практикалық тұрғыдан озық тәжірибелер ұштастырғанда ғана білім беру жүйесіндегі жұмыстар нәтижелі болмақ. Бұл орайда оқу-әдістемелік құралдар дайындаудағы бірлескен жұмыстарға тоқталуға болады. Қазіргі кезде облыстағы бастауыш мектептерде қолданылатын, ақпараттық қоғамның талабын қанағаттандыратын, оқулық материалдарын толықтыратын, мұғалімнің әдістемелік көмекшісі болатын «Дүниетану және оны оқыту әдістемесі» атты электрондық оқу-әдістемелік кешенін 2005 жылы БҚМУ ғалымдары Мұханбетжанова Ә.М, Медешова А.Б. бастауыш сынып мұғалімі Даулеткалиева С.С., биология мұғалімі (қазіргі кезде экологиялық департамент қызметкері) Бақтығалиев Т.С. дайындады.

Мектеп оқушыларының ғылыми зерттеу жұмысын жүргізуі, ЖОО-да реферат, курстық және дипломдық жұмыстар жазумен ғана шектелмей, «Жас ғалым», студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары конкурстарына қатысуы оның білімін тереңдетуіне ықпал етеді, жүйелі жұмыс жасау тәсілдерін меңгереді. Университет түлектерінің жұмыспен қамтылу көрсеткішінің жоғары болуы мұны дәлелдейді.

Университетте жүргізіліп отырған шаралар болашақ маманның «Мектеп-ЖОО» жүйесіндегі сабақтастығын тұлға құзыреттілігіне бағдарлап жүзеге асыруға болатындығын дәлелдейді және бәсекеге қабілетті жас маман тәрбиелеу ісін жалғастырады. Бірлесе көтерген жүк жеңіл демекші, сабақтастық өз нәтижесін біріге жұмыстанғанда ғана көрсетеді. Біз биылғы жылы Қаратөбе мектеп гимназиясымен мұғалімдермен әдістемелік кеңестер өткізу, ғылыми жұмыспен айналысу жолдары, бірлескен ақпараттық жобалар дайындау, дайын бағдарламаларды тәжірибеде сынау, т.с.с. шараларды атқара бастадық.

«Оқушылар теориялық біліммен қатар, көктем-жаз мезгілдерінде мектеп жанындағы оқу-тәжірибе үлескісінде тіршілік үшін күрес түрлерінен бақылау – тәжірибелерін жүргізеді.

Оқушы ізденіп жұмыстанудың нәтижесінде биологиялық білімі терең, ақпарат көздерімен еркін жұмыс жасай алатын, ғылыми сөйлеу сауаттылығы дамыған ақпараттық құзіреттілігі дамыған, ізденімпаз тұлға қалыптасады.»

«Елімнің ертеңі – бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры – ұстаздардың қолында» - деп, елбасымыз айтқандай білімді жеке тұлға қалыптастыру жаңашыл ұстаздарымыздың ізденісіне, ғалымдардың мектептен қол үзбей теорияны практикамен ұштастырып, бірлесе жұмыстануына байланысты. Сабақтастықта жұмыстана отырып, елдің болашағын ойлайтын жас буынның тұлға ретінде қалыптасуын мектеп пен ЖОО жүзеге асырғанда ғана білім сапалы болмақ.

Әдебиеттер:

1. Галиев Т.Т. Системный подход к интенсификации учебного процесса. - Алматы: Ғылым, 1998, -303 с.
2. Фишман И.С., Голуб Г.Б. Формирующая оңенка образовательных результатов учащихся: Методическое пособие. – Самара, 2007. -195 с.
3. Колесников Ю. Профессионализм и компетентность. //Служба кадров. 2006. №6 24-26 с.

Медешова А.Б.

Формирование личностные компетентности на основе преемственности «ШКОЛА-ВУЗ»

В статье рассматриваются педагогические основы развития человека как личности. А также отмечается важная роль формирования компетентности у будущего выпускника вуза на основе преемственности «Школа-ВУЗ.»

Ключевые слова: преемственность, качество знания, личность, компетенция, педагогический процесс.

Medeshova A.B.

Formation of personal competence on the basis of continuity "SCHOOL - HIGH SCHOOL"

The article considers the pedagogical foundations of human development as a person. And also plays an important role in shaping of the competence of the future university graduates on the basis of continuity "SCHOOL - HIGH SCHOOL."

Key words: continuity, the quality of knowledge, personality, competence, pedagogical process.

УДК: 17.021.2

Туякова Б.К. – преподаватель-магистр кафедры общей педагогики,
психологии и самопознания, ЗКГУ им. М. Утемисова
Капленко В.П. - ст. преподаватель кафедры общей педагогики,
психологии и самопознания, ЗКГУ им. М. Утемисова
E-mail: bibigul_1984@mail.ru

ПРОБЛЕМА «ИНТЕРНЕТ – ЗАВИСИМОСТИ» ПОДРОСТКОВ

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме «Интернет-зависимости» у подростков, истории развития, поведенческим характеристикам Интернет-аддиктов. Показана актуальность исследования данной проблемы. И представлены рекомендации для предупреждения данного феномена.

Ключевые слова: Интернет, информационные технологии, зависимость, виртуальная реальность, общение, психология, игра, аддикция, интернет-аддикция.

Компьютерные сети, как вид телекоммуникации – принципиально новый пласт социальной реальности. Широкую популярность в наше время получила компьютерная сеть Интернет, так же известная под названием «Всемирная паутина». Очередной виток технического прогресса создал аддиктивную патологию - Интернет-зависимость.

Актуальность исследования психологических последствий «Интернет – зависимости» в подростковом возрасте определяется, во-первых, постоянным увеличением числа подростков и юношей – пользователей Интернета; во-вторых, тем, что чрезмерное пристрастие к интернету разрушающе действует на ребенка, вызывает отрицательное воздействие на психику; в-третьих, отсутствием глубоких исследований в этой области в силу относительной новизны феномена «Интернет-зависимости», который до настоящего времени в русскоязычной литературе практически не рассматривается. Чрезвычайно мало работ посвящено проблеме «Интернет-зависимости» в подростковой среде.

Термин «Интернет-зависимость» еще в 1996 году начал применять доктор Айвен Голдберг для описания неоправданно долгого, возможно патологического пребывания в Интернете. Родоначальниками психологического изучения феноменов зависимости от Интернета могут считаться два американца: клинический психолог К. Янг и психиатр А. Голдберг. А. Голдберг в 1995 году предложил набор диагностических критериев для определения зависимости от Интернета. В 1997-1999 гг. были созданы исследовательские и консультативно психотерапевтические веб-службы по данной проблематике. В 1998-1999 гг. К. Янг, Д. Гринфилд и К. Сурратт опубликовали первые монографии. К концу 1998 года Интернет-аддикция оказалась фактически легализована – никак клиническое направление в узком смысле, а как отрасль исследований и сфера оказания людям практической психологической помощи [1, с. 56].

В самом общем виде «Интернет-зависимость» определяется как «нехимическая зависимость от пользования Интернетом». В некоторых психологических словарях Интернет-зависимость определяют как психическое расстройство, навязчивое желание подключиться к Интернету и болезненную неспособность вовремя отключиться от него. Терминология проблемы еще не вполне устоялась. Применяются наименования «зависимость от Интернета» или «Интернет-аддикция», а также «избыточно/патологическое применение Интернета». При обилии наименований специалисты достаточно едины в определении поведенческих характеристик, которые могли бы быть отнесены к этому феномену. Так отмечают неспособность и активное нежелание отвлечься даже на короткое время от работы в Интернете; досада и раздражение, возникающие при вынужденных отвлечениях; стремление проводить за работой в Интернете все увеличивающиеся отрезки времени; способность и склонность забывать при работе в Интернете о домашних делах, учебе, важных личных и деловых встречах; пренебрежение собственным здоровьем; резкое сокращение длительности сна; избегание физической активности; пренебрежение личной гигиеной; постоянное «забывание» о еде; злоупотребление кофе и другими тонизирующими средствами.

Исследователи приводят различные критерии «Интернет-зависимости».

Кимберли Янг выделяет следующие четыре симптома:

1. Навязчивое желание проверить e-mail;
2. Постоянное ожидание следующего выхода в Интернет;
3. Жалобы окружающих на то, что человек проводит слишком много времени в Интернете;
4. Жалобы окружающих на то, что человек тратит слишком много денег на Интернет [2, с.68].

В представлении К. Янг зависимость от Интернета – многомерное явление, включающее:

- проявления эскейпизма (бегства в виртуальную реальность людей с низкой самооценкой, тревожных, склонных к депрессии, ощущающих свою незащищенность, одиноких или непонятых близкими, тяготящихся своей работой, учебой или социальным окружением);

- поиск новизны;

- стремление к постоянной стимуляции чувств;

- эмоциональная привязанность (возможность выговориться, быть эмпатийно понятым и принятым, освободиться тем самым от острого переживания неприятностей в реальной жизни, получить поддержку и одобрение);

- удовольствие ощутить себя "виртуозом" в применении компьютера и специальных поисковых либо коммуникативных программ WWW в результате преодоления свойственной, как оказалось в результате проведенных исследований, многим аддиктам в недавнем прошлом технофобии, а особенно ее разновидности – компьютерофобии, т.е. боязни компьютеров и других видов информационных технологий.

К. Янг также описала негативные феномены, проявляющиеся в условиях применения информационных технологий:

- зависимость от компьютера, т.е. обсессивное пристрастие к работе с компьютером (играм, программированию или другим видам деятельности);

- "информационная перегрузка", т.е. компульсивная навигация по WWW, поиск в удаленных базах данных;

- компульсивное применение Интернета, т.е. патологическая привязанность к опосредствованным Интернетом азартным играм, онлайн-аукционам или электронным покупкам;

- зависимость от "киберотношений", т.е. от социальных применений Интернета: от общения в чатах, групповых играх и телеконференциях, от установления в ходе такого общения дружеских отношений или "флирта", что может в итоге привести к замене имеющихся в реальной жизни семьи и друзей виртуальными.

Кроме того, К. Янг выделила стадии зависимости от Интернета:

- на первой стадии происходит знакомство и заинтересованность Интернетом и новыми возможностями;

- на второй стадии Интернет начинает замещать значимые сферы жизни;

- на третьей стадии можно говорить о собственно бегстве.

Более развернутую систему критериев приводит И. Голдберг. По его мнению, можно констатировать Интернет-зависимость при наличии 3 или более пунктов из предложенных им [2, с. 94].

Общими чертами компьютерной зависимости является характерный ряд психологических и физических симптомов, тесно связанных между собой:

Психологические симптомы:

1. Хорошее самочувствие или эйфория за компьютером;
2. Невозможность остановиться;
3. Увеличение количества времени проводимого за компьютером;
4. Пренебрежение семьей и друзьями;
5. Ощущение пустоты, депрессия, раздражительность вне работы за компьютером;
6. Ложь работодателям или членам семьи о своей деятельности;
7. Проблемы с работой или с учебой.

Физические симптомы:

1. Синдром карпального канала (туннельное поражение нервных стволов руки, связанное с длительным перенапряжением мышц);
2. Сухость в глазах;
3. Головные боли;
4. Боли в спине;
5. Нерегулярное питание;
6. Пренебрежение личной гигиеной;
7. Расстройства сна, изменение режима сна.

Сравнивая «Интернет-зависимость» с другими видами зависимостей можно обнаружить достаточное число общих черт. Большинство терапевтов сошлись во мнении, что не Интернет делает человека зависимым, а человек, склонный к зависимости, находит деятельность, которая и становится объектом зависимости. Ряд авторов считает, что существует так называемый зависимый тип личности, и люди, имеющие такие черты, попадают в группу риска. Этими чертами являются крайняя несостоятельность, неумение отказать, сказать «нет» из-за страха быть отвергнутыми людьми, ранимость критикой или неодобрением, нежелание брать на себя ответственность и принимать решения, и как следствие - сильное подчинение значимым людям. Все это характеризует пассивную жизненную позицию, когда человек отказывается первым вступать в контакт с окружающими и самостоятельно принимать решения.

А.Е. Войскунский с соавторами указывает, что влияние на личностное развитие информационных технологий не может быть однозначно квалифицировано как положительное или отрицательное: наряду с негативными трансформациями личности при так называемой, «Интернет-аддикции», существует возможность позитивного развития отдельных способностей [3, с. 25].

Аддиктивная личность в своих попытках ищет свой универсальный, но односторонний способ выживания - уход от проблем. Естественные адаптационные возможности аддикта нарушены на психофизиологическом уровне. Первым признаком этих нарушений является ощущение психологического дискомфорта. Психологический комфорт может быть нарушен по разным причинам, как внутренним, так и внешним.

В настоящее время ученые пришли к выводу о том, что говорить о зависимости от Интернета как болезни неправомерно, правильно называть

это феноменом, заниматься его изучением и оказывать психологическую помощь подверженным ему людям.

В 1996 году Кимберли Янг на основе критериев DSM-IV для патологической зависимости от азартных игр создала опросник, состоящий из восьми пунктов:

1. Ощущаете ли Вы, что постоянно поглощены мыслями об Интернете (думаете о прошлом выходе в Интернет или ожидаете будущего)?

2. Чувствуете ли Вы потребность в увеличении количества времени, проводимого в Интернете, для достижения полного удовлетворения?

3. Предпринимали ли Вы неоднократные попытки контроля, уменьшения времени или прекращения сетевой активности, но проигрывали в этом?

4. Чувствуете ли Вы беспокойство, угнетенность, раздражительность, когда пытаетесь сократить время или прекратить сетевую активность?

5. Пребываете ли Вы в Интернете он-лайн дольше, чем первоначально планировали?

6. Был ли у Вас риск потерять работу, значимые для Вас отношения, хорошие возможности в образовании и карьере из-за Интернета?

7. Врали ли Вы семье, врачу или другим для того, чтобы скрыть Ваши проблемы, возникшие из-за использования Интернета?

8. Используете ли Вы Интернет для того, чтобы уйти от проблем или избавиться от плохого настроения (например, чувства беспомощности, вины, беспокойства, угнетенности)?

Лица, ответившие положительно на 5 и более вопросов, определялись как зависимые от Интернета. Очень часто они пытаются опровергнуть свою зависимость, аргументируя это тем, что использование Интернета – "всего лишь часть работы", "это просто изобретение" и "все им пользуются".

По К. Янг степень аддикции определяется не количеством проведенного в Интернете времени, а суммой потерь в реальной жизни. В основном, зависимость сказывается на таких сторонах жизни, как участие в жизни собственной семьи, выполнение повседневных обязанностей, полноценный сон, чтение книг и периодики, просмотр телепередач, общение с друзьями, занятия спортом, хобби, социальные контакты. Эти 10 видов деятельности наиболее часто определяли сами аддикты [2, с. 102].

Подросток – это развивающаяся личность, ищущая ответы на жизненно-необходимые для него вопросы: «Кто я?», «Зачем Я?», «Для кого я?» и «Каков я?». В подростковом возрасте индивид выходит на качественно новую социальную позицию, в это время формируется его сознательное отношение к себе как к члену общества. Следовательно, от того, как протекает социальная ориентация в этот период, зависит очень многое в формировании социальных установок человека.

Для каждого возрастного периода характерен ведущий тип деятельности, и именно он оказывает существенное влияние на формирование определенной иерархии мотивов, на развитие процесса целеполагания. Для подросткового возраста характерна деятельность, направленная на усвоение норм взаимоотношений, в большей степени со сверстниками. Эта сторона жизни индивида получает выражение в общественно полезной деятельности, отвечающей мотивационно-

потребностной сфере личности подростка, реализуется его потребность в самоопределении, в самовыражении, в признании взрослыми его активности [4, с. 98]. Подростковый возраст относится к критическому периоду психического развития. Остро протекающий психический перелом обуславливает его исключительную сложность и противоречивость. Известно, что важнейшим психологическим новообразованием данного возраста является становление самосознания. Важным признаком, характеризующим самосознание подростка, считается чувство взрослости. Психологические особенности возраста определяются комплексом обстоятельств, прежде всего общественными условиями и образом жизни подростка, воспитанием и характером его практической деятельности. В этот период происходит поиск новой деятельности. И от того, какая деятельность станет ведущей в жизни подростка, зависит становление его личности.

Исследование «Фонда развития Интернет», проведенное Г.В. Солдатовой, О.С. Гостимской, Е.Ю. Кропалевой позволило определить круг потребностей, которые подростки удовлетворяют с помощью Интернета [5, с.5]. Среди них: потребность в автономии и самостоятельности; потребность в самореализации и признании; удовлетворение социальной потребности в общении, в принадлежности к группе по интересам, в любви; познавательная потребность, также владение новыми знаниями способствует достижению признания со стороны сверстников и самореализации.

Интернет-зависимость способствует формированию целого ряда психологических проблем: конфликтное поведение, хронические депрессии, предпочтение виртуального пространства реальной жизни, трудности адаптации в социуме, потеря способности контролировать время пребывания за компьютером, возникновение чувства дискомфорта при отсутствии возможности пользования интернетом. Используя Интернет, подросток вместо стремления «думать» и «учить» предпочитает «искать».

«Интернет-аддикция» почти единогласно признается негативным направлением трансформации личности, преобразования деятельности, опосредованной взаимодействием с Интернетом.

Рассмотрим конкретные разновидности опосредованной Интернетом деятельности, которые потенциально способны вести к глобальным личностным преобразованиям. Можно выделить три основных вида:

1. Познавательная – увлеченность познанием в сфере программирования и телекоммуникаций или, как крайний вариант, хакерство;
2. Игровая – увлеченность компьютерными играми и, в частности, играми посредством Интернета;
3. Коммуникативная – увлечение сетевой коммуникацией или, как крайний вариант Интернет-аддикция.

Перечисленные последствия применения информационных технологий в виде глобальных преобразований личности лишь в незначительном объеме стали предметом фундаментальных исследований. Увлечение поиском информации и применением таких знаний характеризует личностную трансформацию, известную как хакерство. Чаще всего хакерами становятся в подростковом возрасте, возможно, компенсируя этим недостаточную развитость социальных навыков. По мнению, Дж. Маркова и К. Хефнер,

хакеры – это, как правило, люди с какими-либо недостатками: упоминаются излишняя полнота, детство в неполной семье, знакомство с наркотиками, отсутствие полноценного общения со сверстниками и со взрослыми и т.д. [6, с. 23].

Игровая деятельность повсеместно признается крайне важным моментом развития как отдельного человека, так и человеческих сообществ. Тем не менее, в увлечении компьютерными играми чаще всего склонны усматривать угрозу для развития личности, особенно если речь идет о подростках, у которых наблюдается зависимость от игр, когда заядлые игроки уходят от проблем реального мира с его сложностью и трудноразрешимыми проблемами.

С точки зрения психологии, наиболее опасными для подростков могут быть ролевые игры. Ребенок, играющий в такую игру, становится частью процесса на экране. Игрок выступает в роли конкретного или воображаемого компьютерного персонажа. Именно ролевые игры способны больше всех остальных компьютерных игровых программ сформировать устойчивую психологическую зависимость у подростков. В случаях с такими играми можно пронаблюдать эго-распад на "Я - виртуальное" и "Я - реальное", нарастание между которыми влечет усиление дезадаптации и нарушение в сфере психических состояний.

Виртуальная реальность, которая формирует виртуальный "мир" компьютерной игры, воспринимается играющим как реальный, настоящий мир, появляется эффект "присутствия".

Особый интерес представляет собой такое явление, как «Игры с идентичностью» или экспериментирование с самопрезентацией, опирающееся на фундаментальное свойство Интернета, задающее ситуацию безопасности – анонимность. Живя жизнью своего героя, игроки могут настолько включаться в виртуальную жизнь, что забывают о реальной. Это может вызвать зависимость или сказаться на здоровье и психическом состоянии: появляются бессонница, раздражительность, невнимательность, повышенная утомляемость. Общаясь от лица своего персонажа с другими, игроки начинают хуже распознавать реальные человеческие эмоции [6, с. 65].

Еще более усиливают подростковую компьютерную зависимость глобальные сети, где подросток играет уже не с компьютером, а с миллионами живых людей, которых он не идентифицирует за печатными текстами. Здесь "играющий" придумывает своего персонажа, т.е. самого себя, выдавая себя придуманного тысячам собеседников за себя реального. Здесь нет жестких правил и законов, есть лишь неписанные нормы поведения, несоблюдение которых не влечет к ответственности.

Р.Ф. Теперик выделяет следующие нарушения общения при Интернет-зависимости. Они проявляются в виде нарушения эмоционального компонента общения, снижения способности улавливать эмоциональное состояние партнера и снижения способности распознавать невербальные аспекты коммуникации [7, с.69]. Несмотря на то, что данное расстройство не включено в официальную классификацию заболеваний DSM – IV (Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders – Справочник по диагностике и статистике психических расстройств), Всемирная организация здравоохранения причислила Интернет-зависимость к категории

патологических пристрастий. По мнению многих специалистов, «интернетомания» приводит почти к разрушению личности. Сегодня специалистам образовательной среды, а так же родителям необходимо вовремя предупредить развитие психологической зависимости и предложить способы по ее усмотрению. Существуют множество тестов и опросников, с помощью которых можно диагностировать Интернет-зависимость.

Наибольшая ответственность в вопросе обеспечения безопасности детей в Интернете лежит на их родителях. Они должны быть информированы о том, какие опасности ожидают их детей в Сети.

Специалистами даются практические рекомендации для родителей, которые помогут предупредить угрозы и сделать работу детей в Интернете полезной:

1. Внимательно относитесь к действиям ваших детей в "мировой паутине";
2. Информируйте ребенка о возможностях и опасностях, которые несет в себе сеть;
3. Выберите удобную форму контроля пребывания вашего ребенка в Сети;
4. Регулярно повышайте уровень компьютерной грамотности, чтобы знать, как обеспечить безопасность детей.

Таким образом, «Интернет-зависимость» подростков является серьезной проблемой XXI века, препятствующая социализации, адаптации подростков в современном окружающем мире, требует пристального изучения и необходимой коррекции со стороны педагогов и психологов.

Литература:

1. Войскунский А.Е. Интернет - новая область исследований в психологической науке. М., 2002.
2. Янг К. Диагноз – Интернет-зависимость. // Мир Интернет. 2000. № 2. С. 24-29.
3. Войскунский А.Е. Феномен зависимости от Интернета. /Гуманитарные исследования в Интернете: Под ред. А.Е. Войскунского. М., 2000. С.100-131.
4. Фельдштейн Д.И. Возрастная и педагогическая психология. М., 2002.
5. Вересаева О. «Психология и Интернет на пороге XXI века». // Психологическая газета. 1996. № 12, стр.4-6.
6. Войскунский А.Е. Феномен зависимости от Интернета. М., 2000.
7. Егоров А.Ю. Нехимические (поведенческие) аддикции. // Аддиктология. 2005. № 1. С.65-77.

Б.Қ Туяқова., В.П. Капленко

Жасөспірімдердің ғаламтор мәселелеріне тәуелділігі

Мақалада «Интернет-тәуелсіздігі» психологиялық феномены кеңінен баяндалған, жасөспірімдер бойында орын алатын аталған феноменді терең зерделеудің маңыздылығы көрсетілген. «Интернет-тәуелсіздікті» алдын алу бойынша ата - аналарға арналған бір қатар ұсыныстар келтірілген.

Тірек сөздер: Интернет, ақпараттық технологиялар, тәуелділік, виртуалдық пәнайылық, қарым – қатынас, психология, ойын, аддикция, интернет- аддикция.

Tuyakova B.K., Kaplenko V.P.

The problem "the internet – dependences" teenagers

This paper describes a psychological phenomenon of «Internet-addiction», reflects the importance of thorough study of «Internet-addiction» in adolescents. Developed a number of recommendations for parents to prevent this phenomenon.

Key words: Internet, information technology, dependence, virtual reality, communication, psychology, game addiction, Internet addiction.

УДК 330 (072)

Садыкова Г.А. - ст.преподаватель,
ЗКГУ им. М.Утемисова,

каф. «менеджмента и предпринимательства»

Чудрова В.У. - ст.преподаватель,
ЗКГУ им. М.Утемисова,

каф. «менеджмента и предпринимательства»

E-mail: venera.chudrova@mail.ru

**ЛАБОРАТОРНЫЕ РАБОТЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
ЭКОНОМИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ**

Аннотация. Одним из основных методов обучения являются лабораторные работы. При выполнении лабораторных работ студенты знакомятся с методами сбора данных, приобретают навыки исследования и нахождения закономерностей случайных явлений, а также анализа полученных результатов. Эти качества необходимы для успешного обучения современного экономиста.

Ключевые слова: Межотраслевой баланс, коэффициенты прямых и полных затрат, продуктивная матрица, первой, второй критерии продуктивности матрицы.

Обучение студентов практически по любой специальности связано с проведением лабораторных работ. Суть лабораторной работы скрыта в ее названии. Она подразумевает проведение определенного исследования, результаты которого получены опытным путем в специально оборудованном помещении – лаборатории и анализа этих данных, либо лабораторная работа – это обработка и систематизация статистических данных, в частности по экономическим дисциплинам. Исходя из сущности проведения таких работ, лабораторный практикум определяет целью лабораторной работы глубокое изучение студентами различных явлений и вычисление закономерностей.

Алгоритм лабораторной работы включает: выполнение теоретических расчетов, получение фактических данных на практике с использованием соответствующего оборудования, закрепление и анализ полученных результатов в документально-отчетной форме[1].

Смысл лабораторных работ:

изучение учащимися определенного явления, программы, методики на практике;

ознакомление с приемами проведения измерений и правилами обработки информации;

выявление отклонений фактического и опытного образцов;

выявление причин данных отклонений;

написание выводов, содержащих рекомендации по принятию соответствующих решений, анализ полученных результатов.

Специалист, не только владеющий теоретическими знаниями, но и умеющий решать различные задачи анализа с помощью специализированного программного обеспечения, более востребован, поэтому лабораторные работы, разработанные по дисциплинам «Эконометрика», «Экономико-математическое моделирование», прежде всего ориентированы на практическое применение современных методов обработки данных на реальных массивах, причем с помощью свободно распространяемых программных инструментов.

Квалифицированный аналитик должен уметь самостоятельно провести необходимую работу с данными, определить тип задачи (классификация, кластеризация, прогнозирование, поиск зависимостей и т.п.), решить ее адекватно выбранным методом с оптимально определенными параметрами, оценить результаты, сделать содержательные выводы и интерпретировать. Кроме обучения таких специалистов практикум должен способствовать формированию культуры оформления аналитических отчетов и освоению поискового и проблемно-ориентированного подхода к решению задач анализа данных [2].

Студент изучает необходимый теоретический минимум, изложенный в описании работы, отвечает на вопросы для проверки готовности к выполнению лабораторной работы, получает данные, использует программное обеспечение, выбирает подходящую модель и метод, пытается решить задачу. Результаты работы метода могут быть как удовлетворительными, например метод успешно решает задачу прогнозирования для 92% тестовой выборки, или нет, например, когда количество правильных предсказаний низко – 28%. Возникает вопрос, почему задача не решена. Причиной низкого качества предсказаний могут быть: неправильная спецификация модели, ошибки в данных, неадекватный выбор метода анализа данных и/или его параметров, некорректный способ оценки качества предсказаний и т.п. Как и в случае с научными гипотезами, необходимо подвергать сомнению правильность действий аналитика на каждом из этапов работы и предлагать шаги по улучшению схемы анализа данных. Принципы, лежащие в основе научных гипотез, как нельзя лучше согласуются с понятием схемы анализа данных: проверяемость, максимальная общность, предсказательная сила и простота.

Немаловажным аспектом обучения анализу данных является формирование умения интерпретировать полученные результаты, например объяснять причинно-следственные связи на основе найденных закономерностей. Следует также отметить дифференцированный характер такого подхода к обучению, так как студент в рамках лабораторной работы решает задачу индивидуально, отвечая на вопросы преподавателя по конкретной теме работы [2].

При таком построении курса устраняется разрыв между знанием теории метода и его использованием на реальных данных. От преподавателя требуется контролировать выполнение студентами лабораторных работ практикума, проверять знания студентов после изучения материала теоретического минимума, проверять итоговые отчеты, консультировать студента. Для полноценного проведения практикума преподаватель должен быть знаком с применяемыми программными системами и владеть

математическими моделями и алгоритмами, лежащими в основе методов анализа данных этого курса.

Предполагаемое количество часов курса рассчитывается исходя из выбранного для проведения числа лабораторных работ. Примерно 2-4 академических часа отводится на выполнение одной лабораторной работы и столько же на защиту всех работ.

Перед выполнением лабораторной работы студент отвечает на вопросы и выполняет задания для допуска к практикуму (повторение лекций). Здесь оценивается уровень понимания студентом выбранной модели или метода, правильность сделанных вручную расчетов для учебного примера. После выполнения работы оценивается соблюдение формальных требований к отчету, правильность выполнения работы (обработка данных, спецификация модели, оценка качества результатов и т.п.), верность и значимость выводов, приемлемость предлагаемой интерпретации результатов. Далее преподаватель проверяет знания студентов по материалам предоставленных ими отчетов с учетом замечаний и ошибок, выявленных ранее.

Студенты получают в качестве задания одну из списка лабораторных работ, текст этой работы в электронном виде или на бумажном носителе. Далее, следуя инструкции по выполнению лабораторной работы, студент отвечает на вопросы теоретического минимума и для предложенного набора данных проводит исследование по шагам, фиксируя результаты в электронной форме отчета [2].

К примеру предлагается одно из лабораторных занятий по ЭММ[3].

Лабораторное занятие №9 по ЭММ

Тема: Балансовые модели.

Цель: Познакомить студентов с понятием балансовой модели. Рассмотреть преимущества данного метода моделирования экономики и основные понятия данной темы. Научить студентов строить межотраслевую балансовую модель при помощи математических функций Excel.

Задание №1 Ответить на вопросы:

1. В чем заключается суть балансового метода исследования социально-экономических систем?
2. Опишите экономико-математическую модель межотраслевого баланса.
3. Дайте определение коэффициентов прямых и полных материальных затрат и укажите способы их вычисления.
4. Как определяется продуктивность матрицы коэффициентов прямых материальных затрат?
5. Дайте характеристику динамической межотраслевой балансовой модели.

Задание № 2 Решить следующие задачи:

№1 Отрасль состоит из четырех предприятий, вектор выпуска и матрица внутреннего потребления имеют вид:

$$\bar{X} = \begin{pmatrix} 400 \\ 300 \\ 250 \\ 300 \end{pmatrix} \quad A = \begin{pmatrix} 0,25 & 0,10 & 0,24 & 0,25 \\ 0,20 & 0,15 & 0,36 & 0,17 \\ 0,15 & 0,20 & 0,20 & 0,15 \\ 0,30 & 0,15 & 0,20 & 0,15 \end{pmatrix}$$

Найти вектор объемов конечного продукта, предназначенного для реализации вне отрасли.

№2 Известны коэффициенты прямых затрат a_{ij} и конечный продукт Y_i .

Требуется определить:

- 1) коэффициенты полных затрат;
- 2) вектор валового выпуска;
- 3) межотраслевые поставки продукции;
- 4) проверить продуктивность матрицы A ;
- 5) заполнить схему межотраслевого баланса.

$$A = \begin{pmatrix} 0,4 & 0,3 & 0,2 \\ 0,2 & 0,4 & 0,2 \\ 0,2 & 0,1 & 0,3 \end{pmatrix} \quad Y = \begin{pmatrix} 100 \\ 200 \\ 200 \end{pmatrix}$$

Задание №3

Защитить решенную задачу, ответив на следующие вопросы:

1. В чем заключается суть балансового метода исследования социально-экономических систем?
2. В чем заключается балансовый принцип связи отраслей промышленности?
3. Какое соотношение называется уравнением линейного межотраслевого баланса?
4. Какие числа называются коэффициентами прямых затрат в балансовой модели Леонтьева?
5. Как рассчитываются коэффициенты полных материальных затрат?
6. Какая матрица называется продуктивной в балансовых моделях?
7. Какая матрица является матрицей полной затрат в продуктивных моделях Леонтьева?
8. Как формулируется первый критерий продуктивности матрицы A в балансовой модели?
9. Как формулируется второй критерий продуктивности матрицы A в балансовой модели?
10. Какие функции Excel используются при построении балансовой модели?
11. Как рассчитываются межотраслевые поставки?
12. Какие должны выполняться соотношения в построенной балансовой модели?

Методические рекомендации: Повторить лекции по данной теме, ответить на все вопросы задания 1. Вспомнить методы линейной алгебры из математики для экономистов 1к., при затруднении обратиться к решенным задачам в лекции.

Лабораторное задание выполняется в отдельных тетрадях (тетрадь №2 для выполнения индивидуальных заданий). Выполненное задание должно содержать исходные данные, расчетные таблицы в Excel, таблицу межотраслевого баланса, экономический анализ решения задачи.

Рекомендуемая литература:

1. Красс М.С., Чупрынов Б.П.» Основы математики и её приложения в экономическом образовании» М: «Дело», 2002, Раздел 2

2. Рахметова Р.У. «Математические модели и методы экономики» Учебное пособие. А.: Экономика, 2008г

После выполнения лабораторных работ необходимо составить отчет по лабораторной работе.

Требования к оформлению лабораторных работ позволяют писать отчет как машинописным, так и рукописным способом. Основные правила применительно ко всем работам сводятся к следующим пунктам:

1. На титульном листе указывается название работы, и все остальные стандартные данные.

2. Начало отчета предваряет формулировка цели работы и описание явления, которое исследуется в работе. Далее указывается оборудование, используемое для проведения исследования и все применяемые материалы (если таковые требуются).

3. После этого делается введение в работу, которое должно раскрывать суть работы и необходимые теоретические сведения.

4. Из лабораторного журнала, в котором велись записи о результатах измерений, данные переносятся в соответствующие таблицы отчета. Все таблицы должны иметь заголовки.

5. В зависимости от дисциплины и назначения лабораторной работы расчетная часть отчета содержит формулы и (или) применяемые методики расчета и изучения влияния тех или иных факторов на исследование. Формулы должны содержать полную расшифровку и последовательное вычисление с подстановкой числовых данных. После вычисления приводятся выводы к расчетам и, при необходимости, делается расчет погрешностей.

6. К отчету прилагаются графики, диаграммы, схемы, имеющие прямое отношение к объекту работы, в виде приложений, если они не были даны в тексте работы. На графиках должно быть показано, к какому из упражнений они относятся, и что на них изображено.

7. В конце отчета формулируются выводы, в которых должны быть проанализированы все полученные промежуточные и итоговые результаты и даны заключения об их сопоставлении с теоретическими зависимостями.

8. Работа оформляется в соответствии с методическими требованиями учебного заведения.

9. Отчет по лабораторной работе, вместе с теоретическим материалом сдается преподавателю.

Качество проведения занятия существенно зависит от уровня подготовки студентов к лабораторной работе. Все студенты должны выполнить домашнее задание (подготовка теоретического материала). При выполнении лабораторных занятий у них формируются как умения и навыки самостоятельного выполнения учебных заданий, так и умения и навыки коллективной работы, появляется опыт эффективной интеграции усилий участников проекта при выполнении общего задания.

В процессе занятия преподаватель оказывает помощь студентам в работе над учебными заданиями, в особенности в части уточнения способов реализации в ресурсе современных обучающих технологий, приемов реализации вычислений. В процессе занятия используются коллективные, групповые и парные формы учебной работы со студентами.

Инновационность методов и форм обучения обусловлена использованием средств программного обеспечения, работой в сети Интернет при подготовке и проведении учебных занятий со студентами, организацией самостоятельной работы студентов на занятии и при подготовке к нему, обеспечением уровневого подхода к формулировке заданий для самостоятельной работы, возможностью выбора студентом заданий для самостоятельной работы, организацией работы студентов в рабочих группах и парах, использование метода взаимной экспертизы выполненной работы, творческий характер учебной работы студентов на занятии. [3]

Литература

1. Бережная Е.В., Бережной В.И. «Математические методы моделирования экономических систем», М: Финансы и статистика, 2003
2. Пидкасистый П.И. Организация учебно-познавательной деятельности студентов. – М.: Педагогическое общество России, 2005.
3. Шикин Е.В., Чхартишвили А.Г. «Математические методы и модели в управлении» М: «Дело» 2000.

Садыкова Г.А., Чудрова В.У.

Экономикалық пәндерді оқыту жүйесіндегі лабораториялық жұмыстар

Лабораториялық жұмыс – оқу үрдісіндегі негізгі әдістемелердің бірі болып табылады. Лабораториялық жұмыс орындау барысында - студенттердің белсенділігі мен зерттеу қабілеттілігі артады. Ұсынылып отырған мақалада лабораториялық жұмыстардың мақсаты, алдына қойылатын талаптары және есеп шығару жолдары көрсетілген. Экономика-математикалық модельдеу пәні бойынша мысалдар қарастырылған.

Тірек сөздер: салааралық баланс, тікелей, толық шығын коэффициенттері, продуктивті матрицасы, матрицаның продуктивті болу бірінші, екінші шарты. (12 сөз)

Sadukova G.A., Chudrova V.U.

Laboratory works in the process of economic disciplines teaching.

Laboratory works in the teaching process are one of the basic methods of teaching. During the execution of the laboratory works are developed investigative and creative abilities of students.

In this paper work are showed the aims, requirements to the laboratory works and the ways of sums. Here are distinguished the implementation examples on the mathematic economic model.

Key words: input-output balance; coefficients of direct inputs; coefficients of overall outlays; productive matrix; the first, the second criterion of matrix productivity.

УДК: 37.01:613

Балыков Б.А. - магистр,
ст. преподаватель ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: beket-b@yandex.ru

РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ НА ПРОБЛЕМУ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

Аннотация. В статье рассмотрены взгляды отдельных известных философов, мыслителей, педагогов, медиков на важность ценностей здорового образа жизни для человека как личности и как члена общества. Особое внимание уделено состоянию проблемы в современном обществе, связанной с социальными особенностями реализации человеческих способностей.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, личность, история педагогики.

Проблема формирования, сохранения и укрепления здоровья всегда была насущна для человечества и являлась предметом изучения медико-биологических, психолого-педагогических, социальных и философских исследований. Представления о здоровье, профилактике болезней были различными и зависели от уровня развития общества. С каждым этапом происходило накопление знаний и опыта в сфере охраны здоровья, в различных отраслях науки, в том числе и в педагогике.

Проблема здорового образа жизни имеет древние философские корни, связанные с рассмотрением таких вопросов, как отношение человека к бытию, смыслу жизни, соотношению духовного и телесного, наслаждение и аскетизм, потребление и обладание, разумное и неразумное, рациональное и иррациональное, связь с миром и окружающей средой, стремление к самосохранению счастьем и впервые они начинают формироваться на Востоке.

В восточной философии всегда ставился акцент на единстве психического и телесного в человеке. Так, китайские мыслители считали, что дисгармония организма возникает в результате психической дисгармонии. Они выделяли пять болезненных настроений: гнев и вспыльчивость, “омраченность” переживаниями, озабоченность и уныние, печаль и грусть, страх и тревожность. Склонность к таким настроениям, - считали они, - нарушает и парализует энергию как отдельных органов, так и всего организма в целом, сокращая человеку жизнь. Радость же придает гармоничную эластичность энергопотокам организма и продлевает жизнь.

В тибетской медицине в известном трактате “чжуд-ши” невежество считалось общей причиной всех болезней. Невежество порождает больной образ жизни, вечную неудовлетворенность, приводит к тягостным, пессимистическим переживаниям, пагубным страстям, несправедливому гневу, неодобрительности к людям. Умеренность во всем, природная естественность и преодоление невежества - основные составляющие здорового образа жизни, определяющие физическое и психическое благополучие человека.

Мыслители античного периода пытаются выделить в данном явлении специфические элементы. Так, например, Гиппократ в трактате “О здоровом образе жизни” рассматривает данный феномен как некую гармонию, к которой следует стремиться путем соблюдения целого ряда профилактических мероприятий. Он акцентирует внимание в основном на физическом здоровье человека. Демокрит в большей мере описывает духовное здоровье, представляющее собой “благое состояние духа”, при котором душа пребывает в спокойствии и равновесии, не волнуемая никакими страстями, страхами и другими переживаниями [1].

Аристотель утверждал, что человеческая душа самая сложная. Она состоит из трех частей, обладает всеми функциями растительной и животной души и, кроме того, специфически человеческой функцией – умом, мышлением, рассуждением. «В большинстве случаев, очевидно, душа ничего не испытывает без тела и не действует без него, например, при гнев, отваге, желании, вообще при ощущениях..., состояние души имеет свою основу в материи».

Забота о собственном здоровье - серьезная потребность каждого человека, все более возрастающая с возрастом. Но что такое здоровье? Еще в древности выдающиеся умы указывали на роль социальных условий – образа жизни, гигиенического режима, здорового питания. Гиппократ говорил: какова деятельность человека, его привычки, условия жизни, таково и его здоровье. Античный ученый так сформулировал основные правила здорового образа жизни: умеренность в еде и половой жизни, ежедневные физические упражнения, ежедневные умственные нагрузки, воздержание от употребления алкоголя и наркотицизирующих веществ, веселые ежедневные танцы. В своей жизни он строго следовал этим принципам [2].

Авиценна в своих работах также акцентировал внимание на необходимости научного изучения «режима (образа жизни) здоровых людей»; обратил внимание на то, что качество здоровья, жизнеспособность человека, напрямую зависит от его образа жизни. Авиценна жил и творил при халифате, был придворным лекарем и визиром. Он создал первую в истории медицинскую энциклопедию. Врачи времен халифов отвечали не только за здоровье нации, но и решали множество социально значимых задач. Нравственная чистота и жизнь по совести считались неперенными атрибутами здорового образа жизни [3].

Великий метафизик и философ Пифагор, философы Сократ и Платон в своих произведениях касались в определенной степени проблемы здорового образа жизни, гармонии духовного и телесного в человеке. Говорят, что древним грекам принадлежит высказывание о том, что в здоровом теле, здоровый дух. Однако это крылатое изречение нельзя понимать в прямом смысле. Это не аксиома, а всего лишь предположение о возможности влияния и взаимоотношения тела и духа, их гармонии. Подтверждением этому являются слова Демокрита о том, что телесная красота животна, если за ней нет ума. По этому поводу английский философ Ф. Бэкон писал, что тело и душа – это две различные сущности, однако взаимодействующие и «раскрывающие друг друга», что можно кое-что узнать о теле, исходя из состояния духа, и кое-что о духе, исходя из состояния тела. Высказывание Ф. Бэкона о том, что телесное здоровье во многом определяет состояние духа, звучит современно и является лаконичным выражением философских воззрений Демокрита [4].

Один из основоположников научной педагогики, известный чешский ученый, философ и гуманист Я.А. Коменский еще в 1632 году подчеркивал, что жизнь может быть полноценной при условии полноценного здоровья. В «Великой дидактике» он писал о необходимости соблюдения здорового образа жизни для правильного роста и развития организма, так как: «Мы обязаны защитить тело от болезней и несчастных случаев,... потому, что есть жилище души, и притом единственное...» . и для этого «... мы обязаны заботливо ухаживать за этой телесной оболочкой» .

Сохраняет свою актуальность и педагогическое наследие английского философа и просветителя Д. Локка. В педагогических сочинениях Д. Локка было установлено единство психофизической природы человека и условий его развития, на этой основе определены цели, задачи, содержание воспитания. Ученым была представлена развернутая программа реального образования с учетом единства психофизической природы человека и

условий его развития, имеющая практическую направленность обучения для подготовки к жизни и коммерческой деятельности. «Здоровье необходимо нам для профессиональной деятельности и счастья, - пишет он в «Мыслях о воспитании», «каждому, кто желает играть какую-либо роль в мире, нужна крепкая конституция, способная переносить лишения и усталость». К условиям укрепления и поддержания здоровья ребенка Д. Локк относил: закаливание, питание, режим, сон, одежду и т. п. Автор обосновал принцип чередования физических и умственных упражнений, который заключается: «в облегчении утомленного органа переменой занятия». К факторам, формирующим здоровье, Д. Локк так же причислял физический труд, ремесленные и сельскохозяйственные работы, которые, по его мнению, снимают усталость от учебных занятий, дают жизненную закалку, увеличивают энергию. Обучение и воспитание должно соответствовать возрастным и индивидуальным природным особенностям, ориентироваться на естественные интересы и эмоции детей, это делает преподавание более привлекательным. «Нужно заботиться, чтобы они (дети) всегда делали с удовольствием то, что для них полезно».

Принцип природосообразности воспитания и обучения Я.А. Коменского нашел свое отражение и в творчестве великого философа, писателя и педагога эпохи Просвещения Жан - Жака Руссо. Он разработал программу формирования личности, в которой немаловажное место занимало физическое воспитание, как средство гармоничных отношений человека с окружающей средой, формирования нравственности и совершенствования всего организма. Автор высказывает мысль об особых требованиях к физическому развитию мужчин и женщин в связи с их различным жизненным предназначением, однако, при этом он считает, что: «...женщины должны быть сильны ..., чтобы рождающиеся от них мужчины были тоже сильными». По мнению Ж.-Ж. Руссо, при воспитании образа жизни нужно учитывать опыт народов, отличающихся лучшим здоровьем, а методики и рекомендации по физическому совершенствованию человека необходимо рассчитывать на условия, связанные с тесным общением с природой и ручным трудом.

Выдающийся швейцарский педагог И.Г. Песталоцци разработал теорию элементарного образования, сущностью которой является природосообразное, гармоничное развитие умственных, физических и нравственных сил ребенка. И.Г. Песталоцци была поставлена задача психологизировать процесс обучения, с целью естественного его построения от простого к сложному, от мелкого к трудному, от близкого к далекому. Процесс обучения должен строиться с учетом возрастных и индивидуальных особенностей детей, для чего необходимо изучать детскую психологию. Большое внимание автор уделял единству различных сторон воспитания и образования. Целью нравственного элементарного образования, по мнению И.Г. Песталоцци, является: «...всестороннее и гармоничное развитие нравственных задатков человека, необходимое ему для обеспечения самостоятельности нравственных суждений и привитие ему определенных нравственных навыков». И.Г. Песталоцци был убежден, что овладение физическими навыками содействует нравственному и умственному развитию, поэтому огромную роль в своих трудах он отводил элементарному

физическому образованию, которое должно строиться на природосообразных началах и играть положительную роль в оздоровлении народа. Заслугой Песталоцци в области физического воспитания можно считать введение гимнастики в школу в качестве особенного учебного предмета [5].

Великий ученый, просветитель М.В.Ломоносов в своем аналитическом труде “О сохранении и размножении российского народа” [6], рассматривает факторы развития и формирования личности подрастающего поколения с позиции психологии, физиологии, педагогики в их совокупности. Он пишет: “Начало сего полагаю самым главным делом: сохранением и размножением народа, в чем состоит величество, могущество и богатство всего государства”. Ученый считал, что физическое воспитание подрастающего поколения является тем стержнем в укреплении здоровья подрастающего поколения, который необходимо закладывать с малых лет.

Основоположник научной педагогики в России К.Д. Ушинский писал, что педагогика - это искусство, опирающееся на знание человеком антропологических наук, к которым относится анатомия, физиология, психология, патология человека. В своих трудах К.Д. Ушинский показал влияние физических упражнений, закаливания и других факторов образа жизни на здоровье человека. Высокие требования К.Д. Ушинский предъявлял к личности будущего педагога. Так, для поступающих на педагогические курсы требовалось не только высокая образованность и знание языков, но и «безукоризненная нравственность и одобрителный образ жизни» [7].

Гармоническое всестороннее развитие человеческого организма в качестве важнейшей цели воспитания и образования рассматривал П.Ф. Лесгафт. Он указывал на тесную взаимосвязь между умственным и физическим развитием: «Умственный рост и развитие требуют соответствующего развития физического». В разработанной им системе физического образования, физическое развитие неразрывно связывается с духовным, нравственным, эстетическим. Само физическое упражнение как целенаправленное действие, по мнению П.Ф. Лесгафта, является элементом психофизического процесса. В физическом и духовном развитии ребенка автор решающее значение придавал воспитанию, отвергая какую бы то ни было наследственную обреченность. По Лесгафту, только темперамент человека, т.е. сила и быстрота его проявлений является наследственным. Условия же воспитания порождают индивидуальные различия. Тип ребенка, его характер не наследуется, а формируется влияниями среды, воспитания и самостоятельности ребенка. В первые семь лет жизни ребенка семейное воспитание играет особо важную роль. Лесгафт считал, что семья дает ребенку именно то, что не могут дать общественные дошкольные учреждения. Однако, влияние школы на детей еще могущественнее, чем влияние семьи и отрицательные черты семейного воспитания, по мнению автора, должны исправляться школой. П.Ф. Лесгафт разработал оригинальную систему физического образования, связал ее с умственным, нравственным, эстетическим и трудовым воспитанием. Для ее осуществления он предложил новую систему подготовки педагогических кадров по физическому образованию, которую он внедрил на курсах в Петербурге [5, с.35-40].

Великий педагог В.А. Сухомлиинский в своих трудах говорил о необходимости всестороннего и гармоничного развития личности и постоянно подчеркивал, что: «... забота о здоровье - это важнейший труд воспитателя». По мнению В.А. Сухомлинского, плохое состояние здоровья, наличие каких-либо заболеваний, недомоганий является причиной неуспеваемости, замедленного мышления, плохой работы на уроке и дома, и ликвидировать эти причины возможно только «совместными усилиями матери, отца, врача и учителя». В.А. Сухомлинский писал: «Забота о человеческом здоровье... - это не просто комплекс санитарно-гигиенических норм и правил... Это, прежде всего, забота о гармонической полноте всех физических и духовных сил». Главное условие многогранного физического, интеллектуального, эстетического воспитания ребенка автор видел в предупреждении болезней и склонностей к заболеваниям, во всестороннем укреплении здоровья[8].

Необходимость укрепления здоровья и формирования здорового образа жизни подчеркивали выдающиеся врачи М.Я. Мудров, С.Ф. Хотовицкий, Н.И. Пирогов, Г.А. Захарьин, которые многократно указывали на первостепенное значение профилактических мероприятий в медицине. Основы гигиены детей и подростков заложены в трудах А.П. Доброславина, Ф.Ф. Эрисмана, где так же подчеркивается роль профилактики. С.Г. Зыбелин - профессор Московского университета указывал на важную роль изучения проблем профилактики и гигиены в России. В «Слове о вреде, проистекающем от содержания себя в теплоте излишней» и в «Слове о правильном воспитании с младенчества» и др. он заложил основы отечественной системы государственных, общественных и гигиенических мероприятий, направленных на формирование здорового образа жизни [9].

Период с конца 19 на начало 21 веков характеризуется бурным научно-техническим прогрессом, мировыми войнами, серьезными природными катаклизмами. Экологические факторы, стресс, климато-географические особенности, социально-экономические и политические преобразования существенно изменили психо-эмоциональное состояние человека, его здоровье и физическую, умственную работоспособность и образ жизни. Научно-технический прогресс изменил и сознание людей, электричество, телевидение, автотранспорт разделили человечество на производителей и потребителей. Все это серьезно отразилось и на отношении человека к своему здоровью.

По мнению И.И.Брехмана: «Сами по себе достижения научно-технической революции не сократят отставания адаптационных возможностей человека от изменений природной и социально - производственной среды его обитания. Чем большими будут автоматизация производства и кондиционирование среды обитания, тем менее тренированными окажутся защитные силы организма. Породив своей производственной деятельностью экологическую проблему, обеспокоенный сохранением природы в планетарном масштабе, человек забыл, что он часть природы, и свои усилия направляет главным образом на сохранение и улучшение окружающей среды. И. И. Брехман выделяет две возможные причины отсутствия положительной мотивации к совершенствованию

здоровья у здоровых людей: человек не осознает своего здоровья, не знает величины его резервов и заботу о нем откладывает на потом, к выходу на пенсию или на случай болезни” [6,с.48].

Все эти факторы побудили ученых заняться изучением и поиска решения проблемы негативного влияния всех возможных патогенных воздействий, формирования здорового образа жизни и обеспечения его здоровье, в реально существующих условиях. Все эти исследования позволили определить два альтернативных подхода при определении индивидуальных критериев и целей здорового образа жизни.

Б.Н.Чумаков охарактеризовал здоровый образ жизни, как «активная деятельность людей, направленная, в первую очередь, на сохранение и улучшение здоровья. При этом должно учитываться то, что образ жизни человека и семьи не складывается сам по себе в зависимости от обстоятельств, а формируется в течение жизни целенаправленно и постоянно. Формирование здорового образа жизни является главным рычагом первичной профилактики в укреплении здоровья населения через изменения стиля и уклада жизни, его оздоровление с использованием гигиенических знаний в борьбе с вредными привычками, преодолением неблагоприятных сторон, связанных с жизненными ситуациями».

Коростелев Н.Б., дает определение «здоровый образ жизни – это способ жизнедеятельности, направленный на сохранение и укрепление здоровья людей, позволяющий человеку долгие годы трудится в полную меру своих способностей, избавляющий его от болезней и недугов, дарящий бодрость, силу и энергию, без которых нет полнокровной радости бытия»[10].

Основатель науки о здоровье – валеологии, Брехману И.И. дает определение - здоровый образ жизни представляет собой режим ограничений в соответствии с оптимальным режимом физических нагрузок, то есть для успешного решения проблемы сохранения здоровья необходимо наряду с правильно организованной двигательной активностью систематически выполнять и другие заповеди его укрепления: правильно дышать, правильно пить, правильно есть, правильно расслабляться, правильно беречься, правильно думать[6,с.50-51].

Г.В.Дивина отмечала, что понятие «здоровый образ жизни» пока еще не определено, пользующиеся им вынуждены оговаривать, что конкретно они имеют в виду, для того, чтобы быть правильно понятыми. Возможно, в скором будущем необходимость в этом отпадет, так как понятие обретет методологическую и концептуальную «униформу». Пока же хотелось бы употребить вместо «здоровый образ жизни» понятие «культурный образ жизни» (цивилизованный, гуманистический), подразумевая, что здоровье неотъемлемо от культурного образа жизни и является не самоцелью, а органичным компонентом развития и совершенствования как общества, так и отдельного индивида. Древние говорили: «Здоровый дух в здоровом теле», подчеркивая таким порядком слов приоритетность здоровья духовного, которому сопутствует и здоровье физическое; другими словами — если человек культурен в широком смысле этого понятия, духовен, то и за своим физическим здоровьем он не сможет не следить. Но в практику нашего физкультурного движения эта древняя мудрость пришла в искаженном, перевернутом виде, что и сказалось на некоторых концептуальных просчетах.

У нас она звучит, как «в здоровом теле — здоровый дух», а значит, телесное как бы ставится, выпячивается на первый план, являясь гарантом того, что телесное здоровье может служить залогом духовного здоровья, что, как мы тому имеем множество свидетельств совсем не так. Образ жизни — здоровый, культурный, цивилизованный — реализуется в конкретной предметной деятельности, которая имеет два необходимых условия протекания: пространство и время. Для того чтобы какая-либо деятельность вошла в повседневный быт индивида, необходимо, чтобы этот индивид мог достаточно стандартизированно выделять на эту деятельность время из своего бюджета времени, а сама деятельность осуществлялась бы в пространстве, а не только в мыслях и мечтах. Состояние человека, лежащее между здоровьем и болезнью, совмещает в себе и то, и другое. Еще классик античной медицины Гален назвал его третьим состоянием. Так же как и болезнь, третье состояние может быть вызвано самыми различными причинами. Современные условия жизни порождают воздействия на организм человека физической, химической, биологической, психической природы, они приводят к так называемым болезням цивилизации. Но, по мнению некоторых ученых, те же воздействия вызывают общие симптомы, свойственные третьему состоянию. Это неврастения, потеря аппетита, раздражительность, головные боли, усталость, сухость кожи и т.д. [11].

В основу здорового образа жизни, по мнению Д.А.Изуткина, следовало бы положить ряд основных принципов:

- 1) здоровый образ жизни — его носителем является человек как существо деятельное и в биологическом, и в социальном отношении;
- 2) человек выступает как единое целое, в единстве биологических и социальных характеристик;
- 3) здоровый образ жизни способствует полноценному выполнению социальных функций;
- 4) здоровый образ жизни включает в себя возможность предупреждения заболеваний.

Здоровый образ жизни — это «типичные и существенные для данной общественно-экономической формации формы жизнедеятельности людей, укрепляющие адаптивные возможности организма человека способствующие полноценному выполнению им социальных функций и достижению активного долголетия» [12].

С медицинской точки зрения исследователя Е.В. Ишухиной [13], под здоровым образом жизни понимаются типичные формы и способы повседневной жизнедеятельности человека, которые укрепляют и совершенствуют резервные возможности организма, обеспечивая, тем самым, успешное выполнение своих социальных и профессиональных функций, независимо от политических, экономических и социально-психологических ситуаций. Для формирования навыков здорового образа жизни у младших школьников ученый предлагает считать опыт овладения основами здорового образа жизни в совокупности показателей на мотивационном, поведенческом и познавательном уровнях.

По мнению М. Я. Виленского здоровый образ жизни человека это «типичная совокупность форм и способов культурной и повседневной жизнедеятельности, объединяющей нормы, ценности, способствующие полноценному выполнению учебно-трудовых, социальных, биологических функций» [14].

Ю. П. Лисицын выделяет в образе жизни три категории: уровень жизни, качество жизни и стиль жизни. Уровень жизни – это степень удовлетворения материальных, культурных, духовных потребностей (в основном экономическая категория). Качество жизни характеризует комфорт в удовлетворении человеческих потребностей (преимущественно социологическая категория). И наконец, стиль жизни – поведенческая особенность жизни человека, то есть определенный стандарт, под который подстраивается психология и психофизиология личности (социально-психологическая категория). Согласно Ю. П. Лисицыну, здоровье человека во многом зависит от стиля жизни. Оценивая роль каждой из этих категорий в формировании здоровья, следует отметить, что при равных возможностях первых двух (уровень и качество), носящих общественный характер, здоровье человека в значительной мере зависит от стиля жизни, который в большой степени имеет персонифицированный характер и определяется историческими и национальными традициями и личностными наклонностями. Ю. П. Лисицын отмечает, что здоровый образ жизни - это не просто все то, что благотворно влияет на здоровье людей. В данном случае речь идет обо всех компонентах разных видов деятельности, направленных на охрану и улучшение здоровья. По его мнению “Здоровый образ жизни - это прежде всего деятельность, активность личности, группы людей, общества, использующих материальные и духовные условия и возможности в интересах здоровья, гармонического физического и духовного развития человека”. В своей совместной работе Ю. П. Лисицын и И. В. Полунина выделяются также ряд критериев критерии здорового образа жизни, к числу которых относятся, например, гармоничное сочетание биологического и социального в человеке, гигиеническое обоснование форм поведения, неспецифические и активные способы адаптации организма и психики человека к неблагоприятным условиям природы и социальной среды. Ю.П.Лисицын и Г.И.Царегородцев дают следующее определение: «Здоровый образ жизни — это способ жизнедеятельности, направленный на сохранение и улучшение здоровья людей как условия и предпосылки существования и развития других сторон образа жизни ». Здоровый образ жизни воплощает грань образа жизни, органически присущую обществу и направленную на заботу о людях. Здоровый образ жизни выражает и определенную ориентированность деятельности личности в направлении укрепления и развития личного и общественного здоровья. Тем самым здоровый образ жизни связан с личностно-мотивационным воплощением индивидами своих социальных, психологических, физических возможностей и способностей. Отсюда понятно огромное значение формирования здорового образа жизни в создании оптимальных условий функционирования индивида и общества. Формирование ЗОЖ не сводится только к пропаганде или отдельным видам медико-социальной деятельности [15].

Ученым В.К.Бальсевичем [16] отмечалось, что здоровый образ жизни выражает ориентированность личности на укрепление и развитие личного и общественного здоровья, реализует наиболее ценный вид профилактики заболеваний — первичную профилактику, предотвращающую их возникновение, способствует удовлетворению жизненно важной потребности в активных телесно-двигательных действиях, физических упражнениях.

По его мнению здоровый образ жизни зависит от:

- объективных общественных условий, социально-экономических факторов;
- конкретных форм жизнедеятельности, социально-экономических факторов, позволяющих вести, осуществлять здоровый образ жизни в основных сферах жизнедеятельности: учебной, трудовой, семейно-бытовой, досуга;
- системы ценностных отношении, направляющих сознательную активность людей в русло здоровый образ жизни.

До недавнего времени под «здоровьем» в преобладающем количестве случаев понималось здоровье в узко биологическом смысле. С данной точки зрения здоровье можно рассматривать как универсальную способность к разносторонней адаптации в ответ на воздействие внешней среды и изменения состояния внутренней среды. В этом случае речь идет о физиологических адаптационных возможностях человека. Но это лишь часть понятия здоровый образ жизни.

Здоровый образ жизни в единстве его компонентов биологического и социального представляет собой социальную ценность, укрепление которой — важнейшая задача любого цивилизованного общества.

Здоровый образ жизни, по мнению ведущих медицинских специалистов в сфере физической культуры, — это реализация комплекса единой научно обоснованной медико-биологической и социально-психологической системы профилактических мероприятий, в которой важное значение имеет правильное физическое воспитание, должное сочетание труда и отдыха, развитие устойчивости к психоэмоциональным перегрузкам, преодоление трудностей, связанных со сложными экологическими условиями обитания, и устранение гипокинезии [17].

Группа авторов монографии «Формирование здорового образа жизни молодежи» указала, что под здоровым образом жизни понимается деятельность, направленная на укрепление не только физического и психического, но и нравственного здоровья, и что такой образ жизни должен реализовываться в совокупности всех основных форм жизнедеятельности: трудовой, общественной, семейно-бытовой, досуговой.

Авторы монографии выделили три основных компонента здорового образа жизни:

- объективные общественные условия;
- конкретные формы жизнедеятельности, позволяющие реализовывать здоровый образ жизни;
- система ценностных ориентации, направляющих сознательную активность [18].

Все эти исследования позволили определить два альтернативных подхода при определении индивидуальных критериев и целей здорового образа жизни. Первый традиционный метод является достижение всеми одинакового поведения, которое считается правильным: отказ от курения и употребления алкоголя, повышение двигательной активности, ограничение потребления с пищей насыщенных жиров и поваренной соли, сохранение массы тела в рекомендуемых границах.

Другой метод в качестве здорового рассматривается такой стиль поведения, который приводит человека к желаемой продолжительности и требуемому качеству жизни. По мнению И. А. Гундарова и В. А. Палесского: “Здоровый образ жизни в принципе не может и не должен быть идентичным. Любое поведение следует оценивать как здоровое, если оно ведет к достижению желаемого оздоровительного результата” [10, с. 9-11]. Согласно утверждению сторонников этого метода, здоровый образ жизни определяется, исходя из индивидуальных критериев, личного выбора наиболее предпочтительных мер оздоровления и контроля за их эффективностью.

Резюмируя вышесказанное можно сказать что, проблема сохранения здоровья была актуальной на протяжении всей истории развития мировой цивилизации. Конечно, не могли оставаться равнодушными к такому положению вещей выдающиеся ученые и педагоги, на что обращали пристальное внимание в своих фундаментальных работах, указывая на возможность сохранять и укреплять здоровье населения педагогическими средствами.

Литература

1. Гарбузов В.И. Человек. Жизнь. Здоровье: Древние и новые каноны медицины.- 2-е изд., перераб. и доп.- СПб: АО “Комплект”, 1995.- 429 с.
2. Васильева О.С., Журавлева Е.В. Исследование представлений о здоровом образе жизни // Психологический вестник РГУ. Ростов-на-Дону, 1997. Вып.3.
3. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки . Ташкент: Издательство АН УзССР, 1956. – 827 с.
4. Соловьев Г.М., Прокопенко Т.И. Центры здоровья как организационно-педагогических фактор и условие формирования здорового образа жизни студентов. // Теория и практика физической культуры, 1999, № 4.
5. Виноградов П.А., Душанин Л.П., Жолдан В.И. Основы физической культуры и здорового образа жизни. – М.: Советский спорт, 1996. – с.592.
6. Брехман И.И. Валеология – наука о здоровье. - М.: Физкультура и спорт, 1990. – 208 с.
7. Ушинский К. Д. Избранные труды: В 4 кн.: Кн. 1: Проблемы педагогики. М.: Дрофа, 2005. – 640 с.
8. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Киев: Радянська школа, 1974 г. - 288 с.
9. Горбенко П.П. Валеология – наука о качестве жизни и здоровье: Материалы I Национального конгресса по валеологии «Качество жизни и здоровье» 7-12 декабря 2005 года.- Вестник Национального института здоровья, 2006.
10. Васильева О.С., Журавлева Е.В. Исследование представлений о здоровом образе жизни // Психологический вестник РГУ. Ростов-на-Дону, 1997. Вып.3.
11. Черносивтов Е.В. Лекции по социальной медицине. – М.: Владос, 2001. – 145 с.
12. Изуткин А.М., Царегородцев Г.И. Социалистический образ жизни и здоровье населения. - М.: Медицина, 1977. - 232 с.

- 13.Ишухина Е.В. Формирование здорового образа жизни у младших школьников. Автореф. канд. дисс. Шуя, 2001. - 23 с.
- 14.Виленский М.Я. Социально-психологические детерминанты формирования здорового образа жизни. // Теория и практика физической культуры, 1994. - №9.
- 15.Лисицын Ю. П., Полунина Н. В. Здоровый образ жизни ребёнка. М.: Знание, 1984.- 280 с.
- 16.Бальсевич В.К. Физическая культура человека: состояние, проблемы и стратегия развития на перспективу // М.: ГЦОЛИФК, 1992 . - 41 с.
- 17.Артамонов В., Мотылянская Р.Е. Медико-биологические условия здорового образа жизни. М.: Гос. Ун-т физической культуры, 1992. -50 с.
- 18.Валентик Ю.В., Мартыненко А.В., Полесский В.А. Формирование здорового образа жизни молодежи. -М., 1988.

Бальков Б.А.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесіне педагогикалық көзқарастардың дамуы

Мақалада салауатты өмір салтының адамның тұлға ретінде және қоғам мүшесі ретінде маңыздылығын көрсететін дәрігерлер, педагогтар, ойшылдар, белгілі философтардың көзқарастары қарастырылады. Қазіргі қоғамдағы адами қабілеттіліктің әлеуметтік ерекшеліктерімен байланысты мәселелеріне айрықша көңіл бөлінеді.

Тірек сөздер: салауатты өмір салты, тұлға, педагогика тарихы

В.А. Balykov

Development of pedagogical views on a problem of formation of a healthy lifestyle

The article presents the views of some philosophers, teachers, methodologists on the importance of value of a healthy lifestyle for a person as a member of a community. Special attention is paid to the situation in the present day social peculiarities and health activity.

Ключевые слова: Healthy lifestyle, History of pedagogy, Person

УДК 159.943

Демченко Л.В. – старший преподаватель,
ЗКГУ им. М.Утемисова

Темиргалиева М.Х. - доцент ЗКГУ им. М.Утемисова,
старший преподаватель.

E-mail: Tulegen_temeshev@mail.ru

**ИЗУЧЕНИЕ СВЯЗИ СВОЙСТВ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ И
ТЕМПЕРАМЕНТА С ОСОБЕННОСТЯМИ ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ**

Аннотация. В данной статье раскрывается связь свойств нервной системы и темперамента с особенностями поведения личности.

Ключевые слова: личность, темперамент, сила, динамичность, подвижность, лабильность, реактивность, активность, процессы торможения и возбуждения, нервная система.

С древнейших времен человек задумывался о своей природе, и о том, что он собой представляет, какое место занимает в мире, каковы границы его возможностей, способен ли он стать господином своей судьбы или обречен быть ее слепым орудием. Сегодня проблема человека находится в центре внимания многих наук, составляет основу и предмет междисциплинарных исследований.

В настоящее время существует устойчивое мнение, что личностью человек не рождается, а становится. С этим согласно большинство психологов и социологов. Однако их точки зрения на то, каким законам подчиняется развитие личности, значительно расходятся. Эти расхождения касаются понимания движущих сил развития, в частности значения общества и различных социальных групп для развития личности, закономерностей и этапов развития, наличия специфики и роли в этом процессе, кризисов развития личности, возможностей ускорения развития и других вопросов. Потребности, интересы, идеалы, установки и ценности личности определяют, что хочет человек, его способности - что он может.. Тесно связанный с направленностью личности, характер человека вместе с тем имеет своей предпосылкой его темперамент. Темперамент взрослого человека связан с типом нервной системы, последний хотя и определяется наследственностью, но не является абсолютно неизменным. С возрастом, а также под воздействием систематических тренировок, воспитания, жизненных обстоятельств нервные процессы могут ослабеть или усилиться, может ускориться или замедлиться их переключаемость.

Основной методический путь в исследовании темперамента заключается в сопоставлении данных физиологического и психологического исследований.

Действия, поступки, продукты деятельности - это более и менее приближенные копии соответствующих образов, понятий, желаний и т. п. Поэтому по действиям, поступкам и продуктам деятельности мы судим не только о наличии какого-то желания, чувства, представления, прежде всего, об определенном содержании этих желаний, образов, понятий, представлений, чувств. Истолкование содержания психической деятельности является основным, исходным и определяющим в психологическом истолковании. Качественные особенности определенных психических процессов приобретают конкретное значение лишь в связи с определенным психологическим содержанием [1].

Так как каждый человек имеет вполне определенный тип нервной системы, проявление которого, т. е. особенности темперамента, составляют важную сторону индивидуально-психологических различий. Некоторые из сочетаний свойств типа, которые встречаются чаще других или же выступают наиболее ярко, и могут, согласно И. П. Павлову, служить объяснением той классификации темпераментов, которая известна с глубокой древности. А именно: сангвиническому темпераменту соответствует сильный уравновешенный быстрый тип нервной системы, флегматическому темпераменту – сильный уравновешенный медленный тип, холерическому темпераменту – сильный неуравновешенный тип, меланхолическому темпераменту – слабый тип нервной системы. Особенности психической деятельности человека, определяющие его поступки, поведение, привычки, интересы, знания, формируются в процессе индивидуальной его жизни и воспитания. Тип высшей нервной деятельности придает своеобразие поведению человека, накладывает характерный отпечаток на весь облик человека — определяет подвижность его психических процессов, их устойчивость, но не определяет ни поведения, ни поступков человека, ни его убеждений, ни моральных устоев. Как доказал И. П. Павлов, динамика

протекания психической деятельности и индивидуальные особенности поведения всецело зависят от индивидуальных различий в деятельности нервной системы. Проявление и соотношение свойств двух основных нервных процессов — возбуждения и торможения — является основой этих различий в нервной деятельности. Вместе со своими сотрудниками он выявил три основных свойства нервной системы, из комбинации которых закладывается тот или иной тип темперамента. Подвижность процессов возбуждения и торможения. Баланс, или Уравновешенность. Сила процессов возбуждения и торможения. Сила нервных процессов выражается в способности нервных клеток переносить продолжительное или кратковременное, но очень концентрированное возбуждение и торможение. Это определяет работоспособность (выносливость) нервной системы. Слабость нервных процессов характеризуется неспособностью выдерживать длительное и концентрированное возбуждение и торможение. Таким образом, в слабой нервной системе нервные клетки отличаются низкой работоспособностью, а энергия их быстро истощается. Но зато такая нервная система обладает большой чувствительностью: даже на слабые раздражители она дает соответствующую реакцию. Комбинации указанных свойств нервных процессов возбуждения и торможения были положены в основу определения типов высшей нервной деятельности. Сочетание силы, подвижности и уравновешенности процессов возбуждения и торможения составляет тип нервной системы.

Представители слабого типа нервной системы не могут выдерживать сильные, длительные и концентрированные раздражители. Слабыми являются процессы торможения и возбуждения. При действии сильных раздражителей задерживается выработка условных рефлексов. Наряду с этим отмечается высокая чувствительность (то есть низкий порог) к действиям раздражителей. Сильный неуравновешенный тип с преобладанием возбуждения. Его нервная система характеризуется, помимо большой силы, преобладанием возбуждения над торможением. Отличается большой жизненной энергией, но ему не хватает самообладания; он вспыльчив и несдержан. Сильный уравновешенный подвижный тип, его нервная система отличается большой силой нервных процессов, их равновесием и значительной подвижностью. Процессы торможения и возбуждения сильны и уравновешенны, но быстрота, подвижность их, быстрая сменяемость нервных процессов ведут к относительной неустойчивости нервных связей. Поэтому этот человек быстрый, легко приспосабливающийся к изменчивым условиям жизни. Его характеризует высокая сопротивляемость трудностям жизни. Сильный уравновешенный инертный тип, его нервная система также характеризуется значительной силой и равновесием нервных процессов наряду с малой подвижностью. Сильные и уравновешенные нервные процессы отличаются малой подвижностью. Представители этого типа внешне всегда спокойны, ровны, трудно возбудимы. Согласно Теплову, можно наметить следующую структуру свойств нервной системы: сила (выносливость), динамичность (легкость генерации нервного процесса), подвижность (скорость переделки знаков раздражителей), лабильность (скорость возникновения и прекращения нервного процесса). Каждое из этих

свойств может быть различным по отношению к процессу возбуждения и к процессу торможения.

По мнению И. П. Павлова, темпераменты являются "основными чертами" индивидуальных особенностей человека. Их принято различать следующим образом: сангвинический, флегматичный, холерический и меланхолический. Французский ученый А. Фулье внес в классификацию Гиппократов дополнения на основе изучения интенсивности и быстроты реакций. Он выделил: людей чувствительных с быстрой, но малоинтенсивной реакцией (ближе к сангвиникам); людей чувствительных с реакцией более медленной, но интенсивной (меланхолики); людей деятельных с быстрой и интенсивной реакцией (холерики); людей деятельных с медленной и умеренной реакцией (флегматики). В настоящее время наука располагает достаточным количеством фактов, чтобы дать полную психологическую характеристику всех типов темперамента по определенной стройной программе. Однако для составления психологической характеристик традиционных 4 типов обычно выделяют следующие основные свойства темперамента: Сензитивность определяется тем, какова наименьшая сила внешних воздействий, необходимая для возникновения какой-либо психической реакции человека, и какова скорость возникновения этой реакции. Реактивность, характеризуется степенью произвольности реакций на внешние или внутренние воздействия одинаковой силы (критическое замечание, обидное слово, резкий тон - даже звук). Активность свидетельствует о том, насколько интенсивно и энергично человек воздействует на внешний мир и преодолевает препятствия в достижении целей (настойчивость, целенаправленность, сосредоточение внимания). Соотношение реактивности и активности определяет, от чего в большей степени зависит деятельность человека: от случайных внешних или внутренних обстоятельств, (настроения, случайные события) или от целей, намерений, убеждений.

Как и любые психические свойства, свойства темперамента, представляют собой некоторые потенции, проявляющиеся или не проявляющиеся в зависимости от ряда условий. Зависимость проявлений темперамента от условий ведет к тому, что люди совершенно различного темперамента могут, тем не менее, в разных условиях проявлять очень сходные или даже тождественные качественные психические особенности, тогда как в одинаковых условиях они проявляют прямо противоположные качественные особенности. Свойства темперамента наиболее устойчивы и постоянны по сравнению с другими психическими особенностями человека. Специальной особенностью темперамента является то, что различные свойства темперамента данного человека не случайно сочетаются друг с другом, а закономерно связаны между собой, образуя определенную организацию, структуру, характеризующую тип темперамента. Как и свойства нервной системы свойства темперамента не являются абсолютно неизменными. Динамические особенности психической деятельности зависят и от эмоций и от воли, т. е. определяются соотношением эмоциональных и волевых особенностей. Отличительным признаком свойств темперамента является то, что они образуют специфическое соотношение, которое характеризует тип темперамента в целом. Это соотношение и есть

характерный признак, который со времени Гиппократ, лежит в основе определения понятия темперамента. В зависимости от этого соотношения и каждое отдельное свойство темперамента приобретает специфическую характеристику[2]. Свойства темперамента зависят от свойств организма в целом. В современной психологии общепризнано, что свойства темперамента, могут изменяться в зависимости от условий развития. Так, например, Вундт считал, что у одного и того же человека в разное время могут проявляться все четыре типа темперамента. Разница между свойствами темперамента и другими индивидуально-психологическими особенностями может заключаться только в том как, на основе взаимосвязей, условий жизни и деятельности складывается та или иная группа индивидуальных психологических особенностей. Проблема психологической характеристики темперамента в жизненных ситуациях активно исследовалась В.С. Мерлиным и его сотрудниками. К конкретным свойствам темперамента В.С. Мерлин относит особенности эмоционально-волевой сферы: активность, сдержанность, эмоциональную возбудимость, быстроту возникновения и смены чувств, особенности настроения, состояния тревоги, беспокойства, а также ряд других особенностей психики. Свойства темперамента отличаются от мотивов и отношений личности и черт характера. Отличается темперамент и от способностей, следовательно, т.е. к темпераменту, относятся, прежде всего, врожденные и индивидуально-своеобразные психические свойства. У одних людей психическая деятельность протекает равномерно, они внешне спокойны, уравновешены, даже медлительны, они редко смеются, движения скупы и целесообразны. У других людей психическая деятельность протекает скачкообразно, такие люди наоборот очень подвижны, беспокойны, шумливы, всегда оживлены, следовательно от темперамента зависит характер протекания психической деятельности. Различают следующие свойства темперамента: скорость возникновения психических процессов и их устойчивость (например, скорость восприятия, длительность сосредоточения внимания); психический темп и ритм; интенсивность психических процессов (например, сила эмоций, активность болевых действий); направленность психической деятельности на какие-либо объекты, независимо от их содержания (например, постоянное стремление человека к контактам с новыми людьми, к новым впечатлениям). Но динамика психической деятельности зависит и от других условий (например, от мотивов и психических состояний). Если человек заинтересован в работе, то независимо от особенностей своего темперамента, он выполнит ее энергичнее и быстрее. Свойства темперамента, в отличие от мотивов и психических состояний, проявляются одинаково в самых разных видах деятельности и при самых различных целях. Например, если у человека имеется склонность волноваться перед сдачей зачета или в ожидании старта на соревнованиях, то это значит, что высокая тревожность - свойство его темперамента [3].

Свойства темперамента проявляются не с момента рождения и не все сразу в определенном возрасте, а развиваются в определенной последовательности, обусловленной как общими закономерностями созревания высшей нервной деятельности, так и специфическими закономерностями созревания каждого типа нервной системы. Причина

индивидуальных особенностей поведения обусловлена свойствами нервных процессов возбуждения и торможения и их различными сочетаниями. Психологи установили, что слабость нервной системы не является отрицательным свойством. Сильная нервная система более успешно справляется с одними жизненными задачами, а слабая - с другими. Слабая нервная система - нервная система высокой чувствительности, и в этом ее известное преимущество. Знание темперамента, знание особенностей прирожденной организации нервной системы, оказывающей влияние на протекание психической деятельности человека, необходимо преподавателю в его учебной и воспитательной работе. Следует помнить, что деление людей на четыре вида темперамента очень условно. Существуют переходные, смешанные, промежуточные типы темперамента; часто в темпераменте человека соединяются черты разных темпераментов. "Чистые" темпераменты встречаются относительно редко. На самом деле, давно известна зависимость протекания психических процессов и поведение человека от функционирования нервной системы, выполняющей доминирующую и управляющую роль в организме. Теория связи некоторых общих свойств нервных процессов с типами темперамента была предложена И. П. Павловым и получила развитие и экспериментальное подтверждение в работах его последователей. Свойства нервной системы необходимо изучать с учетом особенностей поведения людей в жизненных ситуациях. Природные особенности нервной системы могут быть скрыты системой временных связей, выработанных в течение жизни. Психическая черта не является только врожденной, проявление же свойств нервной системы возможно лишь в чрезвычайных условиях, поэтому современные исследования проблемы индивидуальных различий направлены на разработку особой системы "жизненных показателей", объективно оцениваемых жизненных проявлений изучаемых свойств нервной системы. Различия по активности, относящиеся к темпераменту, выступают главным образом в следующих формах: выраженность самой потребности, тяга быть деятельным (стремление к продолжению начатой деятельности; сила напора, энергичность производимых действий; выносливость по отношению к напряжению, связанному с активностью); разнообразие производимых действий, склонность к их варьированию; скоростные характеристики реакций и движений (их темп, его нарастание и затухание, резкость и стремительность или же замедленность движений).

Динамические проявления активности определенным образом обусловлены свойствами типа нервной системы. Так, интенсивность и устойчивость активности существенно зависят от силы нервной системы, а переменчивость активности и некоторые ее скоростные характеристики – от подвижности и лабильности.

В многочисленных исследованиях, показана важная роль изучения типологических особенностей нервной системы и свойств темперамента, для научно обоснованного прогнозирования эффективности той или иной спортивной деятельности, для объяснения особенности поведения в ситуации напряжения, для выбора рационального индивидуального стиля деятельности. Отказ от деления типологических особенностей на абсолютно «хорошие» и «плохие». Впервые такой подход сформулировал Б. М. Теплов

на основе связи слабости нервной системы с высокой абсолютной чувствительностью. В дальнейшем это положение, свидетельствующее, что типологических особенности определяют не столько степень приспособления человека к внешней среде, сколько различные формы этого приспособления, получило подтверждение в многочисленных исследованиях. Можно утверждать, что каждая типологическая особенность в зависимости от условий, в которые попадает человек, может выступать в двух качествах – как в положительном, так и отрицательном. Например, субъекты с сильной нервной системой имеют преимущества в ситуации большого напряжения, но проигрывают субъектам со слабой нервной системой при монотонной деятельности и при слабых интенсивностью внешних стимулов. Субъекты с подвижностью нервных процессов лучше приспосабливаются к разнообразной, быстро меняющейся ситуации, но проигрывают в монотонной деятельности и в темпах формирования навыков, так как у них хуже произвольная память на параметры движений. Отсюда возникает один из практических аспектов изучения этой проблемы – ориентация и отбор субъектов для определенных видов деятельности с учетом их топологических особенностей.

Решение предыдущей задачи требует соблюдения ряда правил. Во-первых, требуется учет не одной какой-либо типологической особенности, а их комплекса (силы, подвижности, лабильности, уравновешенности нервных процессов, ригидности, тревожности, эмоциональной возбудимости и т.п.). Во-вторых, ориентация и отбор должны осуществляться комплексно, с учетом психологических, физиологических и морфологических особенностей человека. В третьих, наличие определенных типологических особенностей (среди спринтеров – со слабой нервной системой, подвижностью возбуждения, преобладанием «внешнего» возбуждения или уравновешенностью; среди гимнастов – с инертностью нервных процессов; среди стрелков – с преобладанием торможения над возбуждением и т.д.) не означает, что лицам с не типичной для данной деятельности типологией нельзя добиться высоких спортивных результатов. По типологическим особенностям нельзя предсказать, будет спортсмен чемпионом или нет, и прежде всего потому, что успех и уровень достижений определяются в первую очередь социальными факторами.

Оценивая влияние типологических особенностей на эффективность спортивной деятельности, следует использовать системный подход, так как типологические особенности связаны с различными сторонами личности и ее деятельности: мотивами, способностями, устойчивостью к неблагоприятным факторам внешней среды, стилем деятельности и т.п. Эти связи типологических особенностей не разобщены, а образуют систему, имеющую прямые и обратные связи. Определенное сочетание типологических особенностей создает склонность к определенному типу деятельности (связанному, например, с импульсивностью, быстрой реакцией или, наоборот, с медлительностью и размеренностью выполнения действий). Осознание этой потребности, правда не всегда отчетливое, побуждает человека к поиску деятельности, соответствующей этой склонности. Это же сочетание типологических особенностей способствует проявлению (например, или склонности к быстрому действию – проявлению скоростных возможностей),

а последние обеспечивают высокую эффективность избранного в результате склонности вида спортивной деятельности. Эффективность деятельности подкрепляет мотив выбора деятельности, превращая его из склонности в стойкий интерес. Последний повышает активность занимающегося, что приводит к росту достижений.

Следовательно можно сделать выводы, учет типологических особенностей важен не только для поиска способных спортсменов, но и для закрепления их в составе данной спортивной секции, так как занимающиеся, при описанном варианте будут испытывать удовлетворение, как от процесса деятельности, так и от его результата (конечно, результат обусловлен не только типологическими особенностями, но и морфологическими данными и другими причинами).

При выявлении связей типологических особенностей нервной системы и темперамента целесообразно руководствоваться правилами:

- изучать связь свойств нервной системы и темперамента с особенностями поведения, эффективностью деятельности и т. п. следует не только на крайних типологических группах (сильных – слабых, инертных – подвижных, тревожных – не тревожных и т. п.), но и на индивидуумах со средней выраженностью этих свойств, так как изучаемые зависимости могут быть различны;

- не следует изучать зависимости на группах только с высокими достижениями, принимаемыми обычно за эталон. Следует рассматривать и группы с низкими достижениями, ибо последние могут обладать только им присущими определенными типологическими особенностями, не свойственными лицам, показывающим высокие достижения. Например, смелость могут проявлять лица с разными типологическими особенностями, исключая сочетания слабой нервной системы, подвижности торможения и преобладания «внешнего» торможения, которое присуще только боязливым;

- неправомерно судить по поведению, стилю деятельности или ее эффективности о какой-то одной типологической особенности. Один и тот же результат (среднего уровня) может быть достигнут за счет разных типологических особенностей. Например, терпеливым к утомлению можно быть и за счет силы нервной системы и за счет инертности возбуждения. В связи с этим используемые на практике различного рода вопросники характеризуют личностные и индивидуальные особенности человека, но не его свойства нервной системы. О последних можно судить только при помощи инструментальных методик, с помощью которых вскрываются особенности течения нервных процессов, а не целостные поведенческие характеристики.

Литература

1. Выготский Л.С. Проблемы развития психики. - М.: Педагогика, 1983, т. 3. - 368 с. Выготский Л.С. Проблемы развития психики. - М.: Педагогика, 1983, т. 3. - 368 с.
2. Бондаревская Е.В. Педагогическая культура как общественная и личная ценность // Педагогика. 1999, № 3, с. 37 - 43.
3. Николаев Ю.М. К проблеме развития теории физической культуры. 2001, № 8, с. 2-10.

4. Бальсевич В.К., Лубышева Л.И. Физическая культура: молодежь и современность // Теория и практика физ. культуры. 1995, № 4, с. 2-8.
5. Диордица Л.В. Предметно-рефлексивный анализ педагогических умений студентов на занятиях по физическому воспитанию // Развитие личности на разных этапах онтогенеза, ч. 3. Сургут, 2004, с. 87 - 93.
6. Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент. Характер. Личность. Изд. М.: «Наука», 1984.
7. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии. - М.: «Прогресс», 1982.

Демченко Л.В., Темирғалиева М.Х.

Жеке тұлғаның жүйке жүйесі мен темпераменттік тәртібінің ерекшеліктерінің байланысын оқыту.

Бұл мақалада жеке тұлғаның жүйке жүйесі мен темпераменттік тәртібінің ерекшеліктерінің байланысы анықталады.

Тірек сөздер: жеке тұлға, темпераменттік күш, қозғалыс, реактивтілік, белсенділік, тежеудің және қым-қуаттың үдерістері, жүйке жүйесі.

Demchenko L.V., Temirgalieva M.H.

Learning of the connection properties of the nervous system and temperament with the features of individual behavior.

This article reveals the relation between the properties of the nervous system and temperament with the specific behavior of the individual.

Key words: personality, temperament, strength, agility, mobility, lability, reactivity, activity, inhibition and excitation processes, the nervous system

УДК 37:037

Темешев Т.Т. - магистр, старший преподаватель,
ЗКГУ им. М.Утемисова

Джумағалиев А.Х. - старший преподаватель,
ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: Tulegen_temeshev@mail.ru

**ПРЕДМЕТНО-РЕФЛЕКСИВНЫЙ АНАЛИЗ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ
УМЕНИЙ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ
ВОСПИТАНИЮ**

Аннотация. В данной статье раскрывается значение предметно-рефлексивного анализа как неотъемлемой части педагогической деятельности преподавателя по физическому воспитанию, который проводит его, опираясь на свои проективно-рефлексивные способности и аналитические, проектировочные и рефлексивные умения.

Ключевые слова: анализ, обучение, процесс, потенциал, рефлексия, исследование, формирование умений, личностно-ориентированный подход.

Огромный потенциал физической культуры в системе высшего образования не должен ограничиваться только улучшением физической подготовленности студентов, здоровья или другими формами двигательной активности. Физическая культура - средство развивающего, формирующего и совершенствующего воздействия на личность студента и может быть

направлена на решение ряда психофизических, эстетических, гуманистических, творческих задач. Указанный потенциал слабо реализуется в практике физического воспитания студентов, его следует расширять и культивировать в содержании и построении учебного предмета "физическая культура" в вузе [1].

Процесс физического воспитания в вузе построен так, чтобы сориентировать студентов на обучение различным двигательным действиям, их правильное выполнение для управления физическим развитием. Многие студенты проявляют пассивность и неудовлетворенность учебной деятельностью на занятиях физической культурой, не умеют использовать и развивать свои двигательные и познавательные возможности, на которые их ориентирует преподаватель. Отсутствие стремления к активному овладению двигательными действиями, повышению психофизических возможностей может быть связано с преобладанием на сегодняшний день технократического или предметно ориентированного обучения.

В предметно ориентированном обучении в процессе физического воспитания слабо учитывается личностное развитие, стремление студента к успешности, творчеству, самостоятельности и инициативности выполнения задания на занятиях. Дидактические поиски в русле технократического подхода: исходят из эффективной репродуктивной деятельности как самостоятельной ценности; преимущественно направлены на дидактические цели невысокого познавательного уровня; являются личностно нейтральными; делают акцент на стандартизированные учебные процедуры и предполагают положительный эмоциональный фон.

В предметно ориентированном обучении упор делается все же больше на формировании внешнепредметных умений, на обучаемости и на упражняемости через многократные повторения двигательных действий.

В настоящее время в физкультурном образовании внимание все больше акцентируется на дидактических технологиях в русле личностно ориентированного подхода [2]. Одним из важнейших критериев, позволяющих судить о реальности образовательного процесса, является достижение личностью такого состояния, при котором реализуются ее индивидуальные и социальные процессы с «само»-реализацией. Они получают отражение в ее самоориентации и самоорганизации, возможно полном самовыражении в социокультурной (в том числе физкультурно-спортивной) и профессиональной деятельности, в потребности и возможности самопознания и самосовершенствования, в сформированности развитого самосознания, достижения эффективного самоуправления» (М.Я. Виленский).

Организация обучения на основе личностно ориентированного подхода означает, что все методические решения преподавателя, например организация учебного материала, использование тех или иных приемов, способов физических упражнений, должны рассматриваться с позиции личности обучаемого, его потребностей, мотивов, опыта, способностей, активности, интеллекта и других индивидуально-психологических особенностей.

Согласно личностно ориентированному подходу в центре обучения находится сам студент, его мотивы, цели, его неповторимый

психологический склад, то есть студент как личность. Ситуация учения-обучения – это такая ситуация, когда невозможно действовать освоенным способом, и поэтому участники процесса (как преподаватель, так и студент) становятся восприимчивыми к восприятию нового, к изменению привычных форм работы. Если они начинают понимать, что им не хватает своих возможностей, средств действий для того, чтобы продвинуться в выполнении задания, они настраиваются на освоение новых средств и способов. Преподаватель в контексте такого подхода определяет учебную цель занятия и организует, направляет и корректирует весь учебный процесс, исходя из интересов студента, уровня его знаний и умений. Соответственно цель занятия при реализации данного подхода формируется с позиции каждого конкретного студента. С целью активизации двигательной активности студенческой молодежи и формирования мотивационного отношения к физическому воспитанию целесообразно применение личностно ориентированного подхода. Его применение необходимо осуществлять с учетом физкультурно-спортивных интересов и потребностей занимающихся, пола, состояния здоровья, уровня общей физической подготовки, мотивационной сферы, а также индивидуальных психологических особенностей. Студент рассматривается как активный субъект своей учебной деятельности в совместном планировании задач и их решении при активном участии всех субъектов образовательного процесса, реализации личностно ориентированного подхода и актуализации развития его педагогических умений.

Каждый студент в конце занятия должен быть в состоянии ответить себе на вопрос, чему он сегодня научился, что он мог сделать еще вчера? Это могут быть новые знания, умения, навыки, отношения, состояния и т.д. Таким образом, личностно ориентированный подход больше акцентирует внимание на формировании личного опыта.

Центральной задачей преподавателя в личностно ориентированном подходе является помощь каждому студенту в максимально творческом его осмыслении через осознание, восприятие; управление собой как системой на занятиях по физическому воспитанию; побуждение к самостоятельным поискам, экспериментированию с использованием средств, которые приносят удачу; помощи в формировании собственного стиля учебной деятельности, развитии теоретического мышления и рефлексивных действиях [3]. Системообразующим моментом личностно ориентированного обучения является рефлексия. Е.В. Бондаревская, С.В. Кульневич рассматривают рефлексю как особый источник знаний, опирающийся на внутренний опыт субъекта в отличие от внешнего опыта его ощущений; реализация потребностей к самоотчету и самоанализу; осознание того, как человек оценивается и воспринимается другими людьми. Личностная рефлексия в традиционном понимании — это психологический механизм изменения индивидуального сознания. Согласно А. В. Россохину, «личностная рефлексия — это «активный субъектный процесс порождения смыслов, основанный на уникальной способности личности к осознанию бессознательного (рефлексия нерефлексивного) — внутренней работе, приводящей к качественным изменениям ценностно-смысловых образований, формированию новых стратегий и способов внутреннего диалога, интеграции

личности в новое, более целостное состояние.» С.Н. Бегидовой, К.Я. Вязиной, Т.В. Ключовой, Б.Б. Косовым, Т.Н. Савинковой и др., отмечается, что в процессе обучения особое значение имеет рефлексивное осмысление учащимися проделанной учебной деятельности. Культивирование в мыслительном процессе рефлексии способствует активизации его предметно-операционального плана и оптимизации решения творческих задач. Обогащение потребностей познания ведет к расширению мотивационной сферы личности, к появлению мотивов творческой рефлексивной деятельности, самоактуализации, утверждение достоинств личности.

В процессе учебных занятий, в начале формирования двигательных действий, саморефлексия зависит, в основном, от оценок педагога. По мере же приобретения личного опыта студентом саморефлексия становится все более и более внутриуправляемой, произвольной. Поэтому даже удовлетворительные оценки педагога не могут поколебать его уверенность в себе, своих возможностях. Студенты, которые мало занимаются рефлексивным анализом, больше подвержены влиянию со стороны учителя. Кроме того, со временем развитие рефлексивного анализа усиливается и начинает влиять на учебную деятельность, все больше программирует на успехи и неудачу в зависимости от того, как человек себя оценивает. Если студент оценивает и анализирует свои умения, действия через отрицательную саморефлексию, у него, действительно, не особенно получается. И наоборот, важно подчеркнуть, что саморефлексия определяется не только и не столько объективным прошедшим опытом, но и субъективной интерпретацией прошлых и будущих действий. Отсюда следует, что на саморефлексию можно влиять, а значит, можно влиять и на формирование педагогических умений студентов в процессе физического воспитания.

Формирование умений предусматривает прохождение нескольких стадий. Сначала идёт ознакомление с умениями, осознание их деятельного смысла. Затем первоначальное овладение ими ,обычно копирующее несовершенные действия. Наконец, самостоятельное осмысление и более точное выполнение практических задач и заданий. И, естественно, обращение назад (через обратную связь) с целью ее дальнейшего целенаправленного совершенствования и корректировки. Следовательно, формирование педагогических (предметных) умений должно строиться поэтапно, через систему "ознакомление-осмысление-переосмысление", в которой немаловажную роль будет играть уровень развитости рефлексивных умений учащихся по тому или иному учебному предмету. Здесь студент не просто обучается определенным предметным действиям (как объект деятельности), а он их осознает, что ведет его к осмыслению конкретных способов деятельности, к систематизации, обобщению их, переосмыслению ошибочных операций, приемов, что в целом развивает его как личность и делает субъектом деятельности.

Эффективное использование предметно-рефлексивных умений при обучении студентов педагогическим действиям на занятиях по физическому воспитанию возможно только при создании определенного комплекса педагогических условий.

Важнейшими педагогическими условиями для формирования педагогических умений являются:

1. Перевод студента из объекта воспитания и обучения в субъект самоуправления, опыт личностного роста в присутствии группы и преподавателя, что стимулирует дальнейшую работу личности над собой и является источником саморазвития, самовоспитания.
2. Применение уровневой дифференциации (программно-целевого уровня, организационно - деятельностного, оценочно-коррекционного).
3. Создание ситуаций личностного развития на занятиях по физическому воспитанию.
4. Освоение ценностного потенциала физической культуры через собственную деятельность.
5. Актуализация развития рефлексивных умений студентов.
6. Готовность преподавателя по физическому воспитанию к реализации личностно ориентированного подхода.

В представленной статье мы теоретически анализируем операционально-деятельностный уровень, в частности предметно-рефлексивный компонент.

Предметно-рефлексивный анализ занятия - это неотъемлемая часть педагогической деятельности преподавателя по физическому воспитанию, который проводит его, опираясь на свои проективно-рефлексивные способности и аналитические, проектировочные и рефлексивные умения.

Предметно-рефлексивный анализ занятия с его планами и объектами может быть соотнесен с различными формами деятельности учителя: подготовкой и проведением занятия, его аналитическим разбором, оценкой самим преподавателем проведенного занятия.

Умение осуществлять предметно-рефлексивный анализ - высокий показатель профессионально - педагогического мастерства преподавателя. Оно основывается на предметно-личностной рефлексии, предполагает высокоразвитый уровень рефлексивных способностей и соответствующих умений. Умение осуществлять рефлексивный анализ в процессе занятий должно служить одним из важных показателей профессионально-педагогического мастерства. Ряд исследователей указывают, что до 17% учителей способны анализировать процесс занятия и перестраиваться соответственно намеченной цели, поэтому данному аспекту педагогической деятельности необходимо специально обучать и научно культивировать его в высшей школе.

Один из основных способов скорейшего приобретения личностного опыта работы - педагогическая рефлексия. Философское понятие рефлексии означает процесс размышления человека об изменениях, происходящих в его состоянии, способность сосредоточиться на содержании своих мыслей. Рефлексия - это не только понимание самого себя, своего внутреннего мира, своего отношения к работе, другим людям, того, что происходит в общении с другими, но и выяснение того, как он воспринимается и оценивается другими, как другие видят его личностные особенности, эмоциональные реакции, когнитивные особенности [5-8].

Учебная деятельность как основная область развития рефлексивных умений строится на основе создаваемых преподавателем педагогических

ситуаций на занятиях по физическому воспитанию. Преподавателю необходимо начинать занятие проведения с беседы, цель которой выяснение эмоционально-волевого настроения, выявление интересов студентов к данному занятию; состояния здоровья и др. Только после этого преподаватель может строить свои действия и действия студентов. Успех занятия зависит от быстрой реакции преподавателя, его умений проанализировать возникшую обстановку, сориентироваться в ней, адекватно изменяя план действий.

В процессе физического воспитания для формирования предметно-рефлексивного компонента личности студента необходимо ставить задачи воспитания способности организовывать самостоятельную физкультурную деятельность (оздоровительную, спортивную, организаторскую и др.), закрепления и совершенствования методических и методико-практических знаний и умений, обучения способам планирования, контроля и коррекции деятельности в области физической культуры.

Мы разделяем точку зрения Н.Е. Щурковой на развитие рефлексии: это содействие формированию личности, способной отдавать себе отчет в свободном выборе, который она делает, соотнося желаемое и реальное, предполагаемое и свершившееся, поступок и его последствия, интересы собственные и интересы окружающих [9].

Особую роль рефлексивные действия играют в развитии самосознания при общении и взаимодействии с другими людьми в процессе осуществления обратной связи. Это позволяет индивиду корректировать свою деятельность и общение, произвольно управлять своим поведением. Однако надо заметить, что рефлексивные действия являются не только показателем осознанного отношения к процессу обучения, но и инструментом, посредством которого осуществляется формирование педагогических умений студентов на занятиях по физическому воспитанию.

Формирование педагогических умений студентов осуществляется в процессе учебной деятельности, при этом решающее значение имеют взаимосвязь теоретических и практических действий, взаимодействие педагога и студента в процессе освоения предмета. Сначала студенты получают представление о влиянии педагогических умений на деятельность преподавателя физической культуры. Он объясняет студентам, что педагогические умения можно освоить так же, как и физические. Главная задача педагога - объяснить студентам важность педагогических умений, их способность улучшать результаты деятельности по физической культуре. Например, обучая умению концентрировать внимание, необходимо объяснить его влияние на формирование физической культуры, на то, что овладение способностью концентрировать внимание имеет большое значение.

При ориентации студентов на самоанализ педагог побуждает студентов к тому, чтобы предметом самоанализа стали их возможности в данной деятельности. В процессе самоанализа учащемуся важно показывать его актуальные и потенциальные возможности [10]. Надо заметить, что предметно-рефлексивный анализ - этот показатель осознанного отношения к процессу обучения, являющийся инструментом, посредством которого осуществляется формирование личности и ее способностей к самооценке, саморазвитию, творчеству.

Можно выделить предметно-рефлексивный анализ как особую психологическую реальность, суть которой заключается в уникальном опыте личностного "осознания - осмысления, переосмысления", переживания, оценки, отношения к тому, что связано с деятельностью на занятиях по физическому воспитанию.

В заключении статьи хочется отметить, что при изучении особенностей формирования педагогических умений студентов на основе предметно-рефлексивного анализа в процессе физического воспитания, важно учитывать развитие и формирование различных видов педагогических умений: общетрудовых, собственно педагогических, обобщенных, основной теоретический, экспериментальный и практический анализ направлять на изучение рефлексивных умений в процессе физического воспитания студентов вуза. Формирование педагогических умений студентов на основе предметно-рефлексивного анализа будет способствовать успешности и эффективности обучения на занятиях физической культуры.

В целях повышения успешности и эффективности учебных занятий по физическому воспитанию целесообразно обучать, развивать и совершенствовать рефлексивные умения студентов на основе обеспеченного субъектного взаимодействия преподавателя и студентов, создавать на занятиях ситуации успеха.

Литература

1. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. - М.: ФиС. 1991. - 338 с.
2. Выготский Л.С. Проблемы развития психики. - М.: Педагогика, 1983, т. 3. - 368 с.
3. Бальсевич В.К., Лубышева Л.И. Физическая культура: молодежь и современность // Теория и практика физ. культуры. 1995, № 4, с. 2-8.
4. Диордица Л.В. Предметно-рефлексивный анализ педагогических умений студентов на занятиях по физическому воспитанию // Развитие личности на разных этапах онтогенеза, ч. 3. Сургут, 2004, с. 87 - 93.
5. Кларин М.В., Семенов И.Н. Личностная ориентация непрерывного образования: теория и практика // Гуманизация образования, 1995, № 4.
6. Лаптева Д.И., Войтин И.М., Семенов И.М. Рефлексивное мышление педагогов: Учеб.-метод. пос. - Омск: ИПКРО, 2003.-120 с.
7. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. - М.: ФиС. 1991. - 338 с.
8. Николаев Ю.М. К проблеме развития теории физической культуры. 2001, № 8, с. 2-10.
9. Проблемы рефлексивной психологии, педагогики, акмеологии профессионального образования: Матер. междунар. семинара / Отв. ред. - профессор И.Н. Семенов. - М.: ИРПТГО. 2000. - 86 с.
10. Щуркова Н.Е. Воспитание: новый взгляд с позиции культуры. - М.: ОЦ "Педагогический поиск", 1998.
10. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. Казань, 1988. - 240 с.
11. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. Казань, 1988. - 240 с.

Темешев Т.Т., Джумагалиев А.Х.

**Студенттердің педагогикалық ұсталығының дене тәрбиесі сабақтарындағы пәндік
рефлексиялық сараптамасы.**

Бұл мақалада пәндік-рефлексиялық сараптаманың маңызы, дене тәрбиесі пәнінің оқытушысы педагогикалық қызметтің ажырамас бөлігі екендігін жобаның-рефлексістік қабілеті мен ұсталығының маңызы анықталады.

Тірек сөздер: сараптама, оқыту, үдеріс, рефлексие, зерттеу, ұсталылықты қалыптастыру, жеке тұлғаның тіл табысуы.

Temeshev T. T., Dzhumagaliev A. H.

**Subject- reflexive analysis of pedagogical skills of students in the classroom for physical
education**

This article explains the meaning of the subject- reflective analysis as an integral part of the educational activities in physical education teacher who spends his relying on their ability to projective reflective and analytical, design and reflexive skills.

Keywords: analysis, training, process, capacity, reflection, study, formation of skills, personality-oriented approach.

УДК: 796.5

Тургұмбаев А.А. -

оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: akan.86@mail.ru

ТАБИҒАТТАНУ ЭКСКУРСИЯСЫН ЖҮРГІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аннотация. Мақалада табиғатта экскурсия жасаудың әдістемелік нұсқаулықтары көрсетілген. Сонымен қатар, табиғат аясында түрлі жыл мезгіліне байланысты таныстыру шараларының алдыңғы шарттары көрсетілген.

Тірек сөздер: экскурсия жүргізуші, табиғаттану, табиғат қоры, орман қоры.

Табиғатта экскурсия жүргізуде экскурсия жүргізуші үшін тәжірибелік басшылық әдістемелік өңдеу болып табылады.

Табиғаттану экскурсиясында әдістемелік жұмыс белгіленген үлгіде дайындалады. Үлгі ретінде әдістемелік жұмыстың бөлігі келтіріледі.

Экскурсияның сәтті өтуіне, материалды қабылдауға топтың дайындығы жоғары мінге ие. Экскурсия жүргізушіге тек қана ғылыми білімі беру емес, сонымен қатар осы білімге қызығушылық танытып және оны игеруде экскурсанттың психологиясына әсер беруі қажет.

«Орман - біздің байлығымыз» экскурсиясында орман біздің Отанымыздың ұлттық байлығы, бәріміз оны аялап және көбейтуіміз керек екендігі көрсетіледі. Экскурсия жүргізуші Қазақстанның орман байлығы туралы жалпы мәліметтер, сонымен бірге орман Қазақстан территориясының солтүстік, солтүстік-шығыс бөлігін алып жатырғандығы туралы ақпарат береді. Содан кейін өлкенің табиғи байлығы туралы жалиы мәліметтер ұсынады. Экскурсия жүргізушінің мақсаты – орман қорын сақтау бойынша қоғамдық істер жасауға, орманды ретсіз кесуге жол бермеуге, адамның ұқыпсыз іс-әрекеттерінің салдарын анықтауға, экскурсанттардың белсенділігін арттыруға шақыру болып табылады.

Табиғаттану экскурсиясын жүргізу кезіндегі дайындықта экскурсия жүргізуші топпен алдын-ала кездесіп, «Туризм және табиғатты қорғау», «Табиғат - сенің досың» тақырыптарында сұхбат жүргізу қажет. Сұхбатты ғылыми-көпестік қысқа метражды фильмдерді көрумен жалғастыруға болады [1].

Экскурсовод экскурсияға дайындық кезінде табиғатта көбірек болып, оның процестерін, құбылыстарын, заңдылығын және өзара байланысын оқу, салыстыру, қорытынды жасау сонымен бірге экскурсияда бұл білімді одан әрі қолдану керек.

Кез-келген табиғаттану экскурсиясы басталғанда туристке және экскурсантка орманда жүріс-тұрыс ережесімен таныстырады, өсімдіктер мен жануарларға қорғау керектігі ескертіледі. Сонымен қатар, экскурсияға қатысушыларына «Табиғатты қорғау туралы жадынама» үйлестіріледі.

(автобуспен-жаяу)

Жазғы нұсқа

Экскурсияның бағыты	Аядамалар	Көрсету объектісі	Уақыт (минут)	Тақырыпшалар атауы және негізгі сұрақтардың тізімі	Ұйымдастырушылық нұсқаулық	Әдістемелік нұсқау
Кездесу орнынан қала сыртындағы жолда	Топпен кездесу орны	Орман	5 12	Алғысөз. Топпен танысу. Тақырып, экскурсияның бағыты. Қазақстан – орман қоры. Қазақстандағы орман және ағаш байлығы. Облыстағы орман қоры, Орман қорын қалпына келтіру және рациональды қолдануды жүзеге асыру.	Алғы сөз сұхбатын автобуста жүргізу. Орманда жүріп-тұру ережелерін таныстыру.	Батыс Қазақстан физикалық картасына экскурсия бағытын көрсету. «Турист - табиғаттың досы», «Аң іздері» және т.б. плакаттарды көрсету. Автобус жүрісінде орман массивтерін көрсету. Қазақстан картасынан орманнан дала зонасын көрсету.

Жадынамада орманда шулауға, құстардың ұясына және аңдардың ініне жақындауға, ағашты сындыруға болмайтындығы, отпен мұқият болуға, өртке қарсы қауіпсіздік ережелерін сақтауға, «Табиғатты қорғау туралы» заңды бұзбауға туристерге үндеу тастап, туған жеріміздің байлығы мен әдемілігін аялау көрсетілген. Бұл материалисттік жағдайды аудан, облыс, аймақ, республика көлемінде жергілікті мысалдармен нақтылау қажет. Бұндай фактілермен қордану үшін әдебиетпен, табиғатты қорғау қоғамының жергілікті бөлімінің материалдарымен, сонымен қатар қаланың, ауылдың байырғы тұрғындарымен, ауданның табиғат тарихымен танысу және оны байырғы, қазіргі қолдану сипаты, табиғат ресурстарының қарсы және оң өзгерулеріне мысалдар мен себептерді анықтау қажет болып табылады.

Табиғаттану экскурсиясында объектіні көрсету негізінде табиғат объектісімен, көрсету алаңының дұрыс таңдалуымен анықталады. Сонымен қатар, қоршаған табиғат кешенін көрсету үшін ең жоғарғы нүктені таңдауға тиісті. Бұнда табиғат кешеніне жалпы шолу беріледі. Мысалы, орман біртұтас экскурсионды объект ретінде, көрсету алаңының бақылау бұрышы 18° - 20° тең болуымен біраз жұмыстар қарастырылады. Бұл экскуртанттарға орманның ұшы-кнырын және ұлылығын, оның әдемілігін және көп түстілігін көру мүмкіндігін береді.

Ағаштардың басқа түрлерімен өз алдына объектімен танысу болып табылады. Көрсету орны болып ағаштың биіктігінен екі екі жарым мәрте көп қашықтықта таңдалады, көру бұрышы 45° құрайды.

Ағашты жалпы шолудан басталады және ол туралы қажетті мәліметтер хабарланады: атауы, түрі, отаны, өмірсүру уақыты, биіктігі, тамырының көлемі және мінездемесі (пирамидалы, қалпақ тәрізді, шар түріндегі, бұйра, бұтақтары), өзегінің ерекшелігі мен түсі (тіке, бұтақталған), тамыр жүйесі, топырағы, өмір сүру ортасы, жапырақтың құрылымы, ерекшелігі, оның иісі, түсі, гүлдену уақыты, жемістері, олардың рені, пісу уақыты, ағаштану (оның құрамы, халық шаруашылығында қолданылуы, адам өміріндегі маңыздылығы).

Орманға экскурсия жасау кез келген жыл мезгілінде адам денсаулығы үшін пайдалы және қызықты. Сондықтанда жыл мезгіліне байланысты орман экскурсиясын өңдеу беріледі: көктемгі, жазғы, күзгі, қысқы.

Табиғатқа маусымдық экскурсиялардың негізгі нұсқаларына тоқталса, жыл мезгіліне байланысты экскурсияға дайындық аймақтың табиғаты туралы жалпы мәліметті қана емес, сонымен бірге табиғаттағы маусымдық құбылыстарды белгіленген жыл мезгілінде көрсету және қарау үшін объектіні дұрыс таңдауға терең білімді қажет етеді.

Орманға көктемгі экскурсия – «Көктеммен кездесу» табиғаттың оянуын тамашалауға рұқсат береді. Экскурсия жүргізуші бос жатқан топырақтарды, нәзік желімделген жасыл жапырақтарды, бірінші көктемгі гүлдерді, ағаштар және бұталардың бүршіктерін көрсетуге толық мүмкіндігі бар. Экскурсияға қатысушылардың назарын көктемгі жапырақтардың сылдырына, орманның шайырлы хош иісін, топырақтың иісін сезінуге аударуы керек.

Табиғаттың көктемгі кезеңдерін экскурсия жүргізушіге көрсетуге болады: бірінші кезең – ақ қайыңның шырынның қозғалысы; екінші -

үйеңкінің, қызылталдың гүлденуі; үшінші- аққайыңның, көктеректің, мойылдың, бозқарағанның гүлденуі.

Жазғы уақытта орман пейзажының әр түрлі типтерін есептеп көрсетуге болады. Жас талдар жаңа жасыл қылқандармен ерекшеленеді. Қарағайлы орман вертикалды күшті және сымбатты бейнесімен мінезделеді. Аралас орманда ағаштардың құрылымының ерекшелігі және жапырақтың формасы қарастырылады: дөңгеленген – көктерек, қылқандары – қылқан жапырақты ағаштар және т.б.

Жазғы экскурсияда тақырыпша ретінде «Орманды өрттен қорғау және онымен күресу» тақырыпшасын алу болады. Бұл тақырып ормандағы өртенген жерлерді және алау жағуға болатын орындарды көрсетумен ашылады. Өртенген жерлерді көрсету кезінде адамзаттың ұқыпсыздығын көрсетіп, орманның өртенуі орман шаруашылығына үлкен шығын әкелетіндігін, экскурсияға қатысушылар орманда отпен сақ болуларын ескерту қажет.

Күзгі орманға экскурсия кезінде табиғаттағы «Алтын күз» мезгілін, толық ашық бояулардың пайда болуын көрсетеді. Экскурсия жүргізуші жапырақтың түсінің өзгеру себептерін нақты мысалдармен түсіндіреді, экскурсияға қатысушылардың назарын күзгі орманның дыбысына аудартады – түсіп жатқан жапырақтың дыбысы, құстардың жай дауыстарына, саңырауқұлақтың иісіне, жерге түскен жетілмеген жапырақтарға, топыраққа табиғаттың тамаша құбылысы – жапырақтың түсуі - орманның өздігінен қысқа дайындалуы.

«Қысқы ертегі» экскурсиясында жердің қармен жабылуы, оның орманның жануарлар мен өсімдіктер әлеміне әсері, табиғаттағы маусымдық өзгерісті, қыстайтын аңдар мен құстарды көрсету арқылы түсіндіріледі.

Ол үшін орман мекендеушілері туралы білуі керек, олардың мінездері мен әдеттерін, оларды бақылауды біліп және экскурсияға қатысушылардың бақылауын ұйымдастыру қажет. Жануарлардың іздері – орманның ашық кітабы және ерекше жол сілтеме. Іздер арқылы орманның осы аумағында қандай құс пен аң тіршілік ететіндігін анықтауға, іздердің қайда баратындығын, адамзат қыстайтын жабайы аңдарға қандай көмек бере алатындығын анықтауға болады. Сонымен қатар, экскурсанттардың назары қысқы орманның әдемілігіне, терең эстетикалық сезімін оятатын оның аппақ бейнесіне ауады, керемет бейнені көру және бағалай білу керек.

Экскурсия кезінде бақыланатын табиғат құбылысын епті суреттеу, әдебиет туындыларынан үзінді негізгі материалдарға қосымша ретінде жақсы қызмет етеді.

Табиғат объектісін көрсету әдістемесінің ерекшелігі білімнің, ақпараттың көзі болып саналады.

Тірі және өлі табиғат объектілері табиғат құбылыстарымен өзара байланысып үздіксіз қимылда болады. Мысалы, ашық-жарық орман қаптаған бұлттан тұнжырап және қараңғы бола бастайды, теңіздің тыныш айдыны желдің әсерінен дауыл толқынға айналады. Экскурсия жүргізуші экскурсияға қатысушыларға белгілей және көрсету керек.

Табиғат объектісін көрсету кезінде салыстырудың әдістемелік тәсілдері қолданылады (ұқсастығы, қарама-қарсылығы, өзгешелігі, биіктігі, ұзындығы, тереңдігі, көлемі, мөлшері, түсіне байланысты). Экскурсия жүргізуші алдын-

ала қай объектіні ұқсастығы бойынша, ал қай объектіні қарама-қарсылығы бойынша салыстыруға болатындығын ойластырып қояды. Сонымен, орманға экскурсия жасау кезінде теректің тамыр діңгегін, көктеректің, май қарағайдың тамыр діңгегімен салыстыруға, көктеректің жапырағын қайыңның жапырағымен, қарағайдың қылқанын шыршаның қылқанымен, ағаштардың кесектерін – қайыңның, шыршаның, қарағайдың және т.б. салыстыруға болады.

Гидрологиялық экскурсияларда өзен бассейндерінің ұзындығы және мөлшері бойынша салыстыруға болады. Геологиялық экскурсияда бірнеше тау шыңдарының биіктігін, шатқалдың тереңдігін салыстыруға болады. Әр түрлі заттарды салыстыру ақпаратты нақты қабылдауға етеді.

Табиғаттану экскурсиясында көруді қайта құру әдістемелік тәсілі кең қолданылады. Теңіз экскурсиясында мынандай тапсырма беріледі: ашық ауа-райында биік, аламан дауылмен елестету.

Гүлденген көктемгі даланы бақылап, өзінің ойынан қызған күн мен сусыз даланы суреттеу; орман экскурсиясында жасыл, жазғы, шулы ормандағы буырқанған өртті елестетіп, өртенген орманнан қалған қалдықтарды көрсетіп сурет салу. Бұл әдістемелік тәсіл туристтерге күшті эмоцияны шақырып, экскурсантты салынып жатқан суреттің елесіне қатысушы ретінде көрсетеді.

Табиғаттану экскурсиясында тек бақылауға болатын экскурсиялық нысана бар, ол – табиғат құбылыстары (күннің шығуы, өзеннің тасуы, тұман, бұлттың пайда болуы, кемпірқосақ, атқ), табиғи мекен ету ортасында жануарлардың, құстардың, бауырымен жорғалаушылардың, балықтардың, жәндіктердің өмірі мен өлімі.

Бақылауды ұйымдастыру арқылы экскурсовод бұл процесті басқарада. Экскурсия процесіне бақылау жоспарланған - анықталған жүйе және бақылау жолы ойластырылған және ұйымдастырылған; сайланған – керекті объектілер ғана таңдалған; мақсатталған – танымдық мінездемесі бар; саналы – белсенді қабылдау.

Нысананы таңдау және бақылауды ұйымдастыру кезінде бақылауды ұйымдастыру және бақылау үшін экскурсовод осы жағдайларды қолдануды жөн көруі қажет.

Сонымен, шалғында экскурсия жүргізуші экскурсияға қатысушыларға жайылым өсімдіктерінің таралуы біркелкі еместігін, микрорельефтің бірдей болмауымен түсіндіреді. Жазық жерлер саймен алмасады, жазықтың өсімдігінен сайдың өсімдігі жасыл түстің қанығуымен және гүлдердің ашық болуымен ерекшеленеді. Бақылау мынадай қорытындыға әкеледі: бұнда әртүрлі микротоиырақ, сайда ылғалды және жазықта ылғал аздау, қай жерде ылғал мол болса, сол жерде өсімдік ашық және ірі болады. Бұнымен өсімдіктің таралуының бірдей еместігін түсіндіруге болады.

Сонымен экскурсия жүргізуші экскурсияға қатысушыларға табиғатта барлық элементтер бір-бірімен тығыз байланыста, бір-біріне әсер ететіндігін, өсімдік және жануардың бір түріне тигізілген зиян басқалардың өмір сүру жағдайына кері әсерін тигізетіндігін қорытындылап түсіндіреді. Сондықтанда, табиғаттың теие-теңдігін бұзбау қажет, табиғаттағы барлық тірі және өліге бөліміне аялап қарау керек.

Жануарларға бақылау жасау кезінде топ желдің бағыты бақылау объекті бағытында болуы керек, себебі басқа иіске өте сезімтал, адамнан қорқып тіршілік ету жерін тастап кетуі мүмкін.

Орнитологиялық экскурсияда экскурсант құстардың қалай және қай жерде ұя салатындығын, өзінің ұрпағын қалай қорғайтындығын, құстардың сайрауын тыңдау, олардың дауысы арқылы анықтауды бақылайды. Сонымен бірге, құстардың ұясына және аңдардың ініне топты апаруға тыйым салынады.

Табиғаттану экскурсиясында фенологиялық бақылауды ұйымдастыру ұсынылады. Экскурсияға қатысушыларға өсімдік және жануарлардың маусымдық өзгеріске қалай әсер ететіндігін көрсетеді, жыл мезгілдерінің бір-біріне әсерін белгілейді. «Қысы жазы құрылыс», «Қысқы жылылық – жазғы салқын» - осылай халықтық күнтізбеге сәйкес, адамдардың қоршаған ортаға ғасырлық бақылауы.

Гүлдену, жемісті көтеру, өсімдіктің өсу мерзімін, құстардың ұшып келу уақытын, ұя салуын, балапандардың пайда болуын және құстардың қыстауға ұшуын бақылай отырып, анықталған жерде табиғаттың жалпы дамуын, климаттың тербелісі мен өзгеруін, өсімдік және жануар әлемінің түрлік құрамының өзгеруін қорытындылауға болады.

Экскурсия кезінде бақылауды ұйымдастыру үшін алдын-ала орын белгіленіп және бақылау объектісі таңдап алынады (аң, құс). Аңдар және құстар жүріп келе жатқан адамнан қорқады, оны аңдушыға есептейді, сондықтанда топты тоқтатып, оларға сөйлемеуге ұсыныс жасайды және жануар өзіне қауіп төніп тұрмағандығын көзі жеткенше және тынышталғанша күте тұруға тура келеді.

Экскурсия жүргізуші гүлдерді көрсетіп тұрып көп гүлдер арқылы уақытты білуге болатындығын хабарлайды. Бұндай өсімдіктерге итмұрын, ләйлек, бақбақ, көкнәр, хош иісті темекі, қоңыраугүл, зығыр, ақ көз шешек, өгей шөп, және т.б.. Бұл өсімдіктерге бақылау жасау кезінде экскурсовод экскурсанттардың көңілін мыналарға аудартады: цикорияның гүлдері сағат 4-5-терде ашылып, сағат 15:00 болғанда толықтай жабылады; хош иісті темекінің гүлдері сағат 20:00-де ашылып және түнібойы ашық болады; ауарайы күнді болған кезде көкнәр гүлінің түінегі сағат 5:00-де ашылып, егер олар жабылса сағаттың 15:00 болғанын көрсетеді.

Өсімдіктер тек қана уақытты көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге ауарайында болжайды. Мысалы, ленкорандық акация келе жатқан жаңбырдан мазасызданады, ал оның қызғылт гүлдері жиырылады. Жауын-шашынның алдында бозқарағанның, алтын түсті қарақаттың, жапырағын бүктейді.

Шыбын-шіркейлер, құстар және сүтқоректілердің де арасында ауарайын болжаушылар бар. Сонымен, шалғында келе жатырып жасыл шегірткенің дыбысы шықпаса – онда жаңбыр болады деген сөз, жаңбырдың алдында ормандағы құстар ән салмайды, ал қарылғыштар жерде жүреді.

Сонымен бірге, жануарлар және өсімдіктерге бақылау жүргізу арқылы жаңа құбылыстар пайда болады. Қоршаған ортаны тереңірек тануға қызығушылық пен тілектер көбейеді, оны аялауға үлкен қызығушылық туады.

Табиғаттану экскурсиясында барлық заттарды, табиғаттағы процестер және құбылыстарды табиғи түрде көрсету мүмкін емес, себебі олар дәл уақытта болмауы немесе берілген маршрутта болмауы немесе экскурсианы көрсетуге арналған орнынан тыс жерде болуы мүмкін. Көктемгі уақытта құстардың ән салуын тыңдай отырып, оны көру қиын, ал қысқы экскурсияда қардағы аңдардың ізін жақсы бақылап, ал оларды көрсету көбіне бола бермейді.

Табиғаттың әртүрлі құбылыстарын бақылау мүмкін емес. Бұндай жағдайда қосымша көрнекілік материал «экскурсия жүргізуші портфелінен» қолдануға болады. Көрнекілік құрал білімнің қосымша көру құралы болып табылады, олар экскурсияның мазмұнын нақты және нық меңгеруге, экскурсияға қатысушылардың берілген пәнді терең ұғынуға көмектеседі.

Табиғаттану экскурсиясында табиғи, табиғаттағы шынайы заттар, сонымен бірге бейнелеу (сурет, фотография, картиналар, макеттер, карталар, жоспарлар, сызбалар) және дыбыстық, табиғаттағы дыбыстар (теңіздің соғылуы, сарқыраманың ағуы, құстардың ән салуы, аңдардың әңгімелесуі) көрнекілік құрал ретінде қолданылады. Табиғаттану экскурсиясының процесінде ән-күй өнімдері, өнер шеберінің орындауындағы шығармашылық оқулар, жазбалар қолданылуы мүмкін. Көрнекілік құралдар экскурсия тақырыбына, экскурсанттар тобының жас ерекшелігіне сай жасалады (оқушылар, ересектер). Олар жақсы көркемділік ақпараттарға ие болуы керек.

Көрнекілік құралдарды дайындау үшін жергілікті табиғи материал, анықталған тақырыпқа және тақырыпшаның мазмұнына жинақталған материалдар қолданылады. Бұндай материалдардан өсімдіктен гербарий, жемістер және өсімдіктер тұқымының жинағы, материалдар және шыбын-шіркейлер жинағы, әртүрлі ағаш түрлерінің бұталарынан үлгілер, фотографиямен, картамен, кесте және сызбамен альбомды безендіру болып табылады.

Көрнекілік құралды көрсету негізгі әдістемелік тәсіл болып табылады. Көрнекілік тәсіл көбіне салыстыру тәсілімен үйлестіріледі. Мысалы, өсімдікті ерте көктемде немесе соңғы күзде көрсетіп немесе басқа жыл мезгілінде және осы өсімдікке толық мінездеме беріп, экскурсовод көрнекілік үшін өсімдікте қазіргі уақытта жоқ жемістің гүлін және тұқымын гербарийден немесе жиынан көрсетеді.

Табиғатта экскурсия жасау ой өрістің қайраткерлігін ынталандырады, денсаулықты нығайтады, көңіл-күйді және еңбек белсенділігін жоғарлатады және экскурсияға қатысушыларға «жасыл досты» әрқашанда қорғап және барлық адамзатты қоршаған табиғи ортаны аялау керектігін көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Дьякова Р.М. Основы экскурсоведения. –М., «Просвещение» 1995.-с.254
2. Юньев И.С. Краведение и туризм. - М.1974
3. Внекласная работа по истории краведения. - М., 1975
4. Ахметова С.Ш. Историческое краведение в Казахстане. - А., 1982

А.А. Тургумбаев

Методика проведения природоведческих экскурсий

В статье представлено практическое руководство для экскурсовода при проведении экскурсии на природу, предлагается методическая разработка. Методическая разработка природоведческой экскурсии составляется по установленной форме.

Ключевые слова: экскурсовод, природоведение, природный фонд, лесной фонд.

A.A. Turgumbaev

Technique of guided natural history

Input a word in the article a practical guide for a tour guide during excursions into nature is methodical development. Methodical development of natural history tour is in the prescribed form.

Key words: guide, natural history, natural foundation, forestry fund.

УДК 81'373.4

G. Patlach – Ph.D. student,
A. Gabidullina – professor, doctor of philological science
Donbass State Pedagogical University
Gorlovka Institute of Foreign Languages
E-mail: rirelle@gmail.com

THE ROLE OF THE PARTITIVE AND SUBSUMPTION RELATIONSHIPS IN CREATING THE PUN

Анотацыя. This article is devoted to particularities of using of the partitive and subsumption relations in creating the pun in Russian, Ukrainian, English and French. The structure of two types of hierarchic relationship of lexis and the links of their components are described. The mechanism of creating the language play on the ground of the part-whole and class-subclass relations is considered; and the devices which achieve an effect of frustrated expectations are found out.

Key words: partitive relation, holonym, meronym, subsumption relation, hyponym, hyperonym, pun, language play, humorous effect, effect of frustrated expectations, double meaning.

As a linguistic phenomenon, pun is universal, existing in all languages. It is a joke that can be based on any linguistic device. Considerable attention is paid to the means of creating a comic effect. As a rule, devices which are able to realize a contradiction, a contrast take place in it. As the contrast is a basis of the mechanism of the comic. An effect of frustrated expectations is based on the contrast between what we wait and what we hear. This effect forms the basis of the pun. The partitive and subsumption relationships can also realize the contrast if the author juxtaposes them in one statement. The humorous effect increases by the unexpected meaning change of one of the components of the relationship that generates an effect of frustrated expectations.

The **purpose** of the research is to determine the particularities concerning the creation of the pun on the ground of the part-whole and class-subclass relations. To obtain the purpose, we need to complete next **tasks**: to consider the phenomena of the partitive and the hyponym-hyperonym relationships; to describe the structure of two types of relation and the link between their components; to consider the comic and the pun, and the role of the partitive and subsumption relations in creating the pun.

The characteristic feature of the modern lexical semantics researches makes an increased interest to the phenomenon of the pun, that draws attention of a wide range of linguists. Researches of V. Sannikov, V. Moskvina, H. Bess, P. Guiraud, S. Attardo, S. Mikheikina, L. Osina are a theoretical foundation of the paper. They lay down the guidelines in studying the language play.

The systematic approach to lexical semantics researching is important considering the fact that the lexical language system is hierarchically organized entirety. Its functioning is based on taxonomic semantic relationship [3, 221-222]. The part-whole and class-subclass relations are universal and global, they play an important role in the world, thinking and language. The hyponym-hyperonym and partitive relations are studied in details up to the present moment. They are often

researched in the context of terminology or foreign languages studies (E. Kottsova, E. Materinskaia, M. Van Campenhoudt, A. Condamines, T. Sikorskii, G. Kleiber, I. Tamba, I. Gridina and others). The role of two types of semantic relationship in creating the pun has not been the object of a linguistic research. It makes the topic of the article **relevant**.

The hyponym-hyperonym relation is characterized as the most fundamental paradigmatic relation. On the ground of two relations “the lexical units are combined in thematic and lexical and semantic groups and fields because of the subsumption relation domination” [2, 269]. The partitive relationship is less valid but still important. According to V. Gak, there are two types of hierarchy: “to be” for the subsumption relation (poodle → dog, dog → mammal etc.) and “to have” for the partitive relation (a man has his hand, a hand has fingers etc.).

We consider the components of the part-whole relationship. There is a holonym to define a whole, and a partitive (partonym, meronym) to define a part. The part-whole relationship can not be reversible. If X is a part of Y, so Y is a holonym of X and can not be a part of it [6] but it can be a partonym of another holonym.

To denote the components of the subsumption relation the next terms are used: a hyponym (which is more restricted and specific by its extension) and a hyperonym or hypernym (which is more large and general). The hyperonymy is a subordination of two words, one of them is included entirely the extension of another, but it is not comprehensive. The subsumption relation reflects the structure of the general in things, logical, classific and arranged aspects are accentuated there.

French linguist I. Tamba studies an hierarchic organization of lexis: on the basis of the definition, hyponym and meronym represent a relative semantic component, which needs their relation with another term. In other words, their signified internally deprives of the semantic independence and it places them according to hyperonym or holonym. The relationship is usually considered as a logical relation of inclusion. <...> The relation that combines a whole with its parts or hyperonym with its hyponyms, is not relevant as a mean of a relative structuring of lexis. It is only inverse relation combining hyponyms with hyperonyms or a part with a whole, which can form by itself opened schemes of a lexical organization. It is not only hyponym and meronym which are defined as relationships. But they forward to different domains and objects which concern the relations that are referentially and lexically localized. For example, the opposition between “doigt” and “orteil” shows the belonging of two meronyms to holonyms concrete: “main” and “pied” which everybody calls up because of their specific naming unit [8].

V. Moskvina ranks the transfer “part ↔ whole” to a type of synecdoche (*totum pro parte* for the transfer by the model “a whole instead of a part” and *pars pro toto* for the transfer from a part to a whole). The linguist includes the model “from class to subclass” with a figure of intentional uncertainty [4, 546-457].

The components of the hyponym-hyperonym and partitive relationships are able to be used in speech, building an hierarchy or separately. In the latter case the transfer “class ↔ subclass” or “part ↔ whole” takes place. Some linguists (among them there are linguists from the Liège School and T. Todorov) include these types of transfer with a synecdoche. The transfer “class ↔ subclass” is called a semantic

or componential synecdoche; the transfer “part ↔ whole” is called a referential synecdoche. For example,

Давайте по существу. Вот конкретно по этому существу (указывая на актера команды) (КВН). The hyperonym “существо” is used instead of the hyponym “человек” creating the comic effect.

– *Мені здається, що у нас чогось не вистачає.*

– *Мужиків?*

– *Людей! (КВН)* Both hyperonym and hyponym are presented in the expression and generate the humorous effect by the opposition each other.

In spite of a great number of researches addressed the part-whole and class-subclass relationships, we have not found any papers illustrating the link between these relationships and the pun.

Most linguists who investigated the comic (H. Bergson, Y. Borev, S. Attardo, V. Sannikov, etc.) agree that the comic is determined by the opposition, incongruity between form and content, appearance and entity. The literal interpretation of meanings creates the nonsense, linking of opposites, that contradicts a logical connection of things. The contradiction generates ambiguity and equivocal that form the basis of the pun. So, pun is a figure of speech which is built on a wide range of phenomena (homonymy, polysemy, paronymy, metaphor, metonymy etc). It is not limited by its structural parameters and it is used intentionally for accentuation of an idea or thought, giving the comic effect and transmitting author’s meaning. In the context of linguistics it is a highly difficult mechanism. The obligatory condition for creating the pun is the presence of two components having a graphic or phonetic coincidence, an associative link between them.

Pun, like all the types of comic, is based on the union of incompatibles, incongruity, unexpected ideas, and the contrast between two notions that come across. The class-subclass and part-whole transfers provide the comic effect just through the incongruity between extension and intension. “As a result of a coincidence or similarity of external manifestations of semantically different language units, a meaning non-differentiation or shifting takes place” [5, 53-54]. Pun is built on any device of language play. The partonymy and the hyponym-hyperonym relation are able to fulfill the role of the device. To do the pun with the part-whole relationship the author needs to create a double meaning of one or several components of the relationship. For example,

Счастливым покупателям автомобиля Лада в подарок прилагается дополнительный набор свечей. Ну, для того, чтобы в церкви поставить (КВН) Pun is built on the shift of meaning of the meronym “свеча” (from the special meaning “a spark plug” to the central one “a solid mass of tallow, wax, or other fatty substance with an axially embedded wick that is burned to provide light”). (www.thefreedictionary.com)

Teacher – “What is the meaning of the word ‘matrimony’?”

Willie – “Father says it isn’t a word, it’s a sentence.” (Pochepstov G. G. Language and Humour) The comic effect generated by this pun is based on: 1. the partonymy “word” – “sentence”; 2. the double meaning of the holonym “sentence”: “a set of words” – “an inflicted punishment, an indictment”.

Жизнь – как рояль: клавиша белая, клавиша черная... крышка. (М. Жванецкий) The partonymy is accompanied by the meaning’s shift of the

word “крышка” from “a movable cover for the opening of a hollow container (as a vessel or box)” to “an end”.

Оголошення. Познайомлюсь з дівчиною, про себе – простий як двері, один глазок, одна ручка. (КВН) The comic effect is based on the part-whole relationship (двері – «глазок», «ручка») and homonyms to both of meronyms («глазок», «ручка»).

– *Что ты знаешь! У него печень, почки, селезенка... Весь этот ливер он лечит уже шестой год.* (М. Жванецкий) The shift of meaning takes place in the example: the recited somatic lexis is a part of the lexical-semantic group “the names of innards”, and “ливер” is “the heart, liver, lungs, and trachea of a slaughtered animal especially as an item of food”.

Quand on est enfant, on n'a pas de mains, on a des menottes, alors on est très attaché à ses parents. (V. Roca) The pun is built on the part-whole relation: “enfant” – “menottes”. The effect of frustrated expectations is based on the additional meaning of the word “menottes” (“tiny hands” – “manacles”).

Предупредили в статистике, что в январе меняется форма отчета. На мой вопрос, можно ли его скачать в интернете, мне ответили: “В интернете – нет, а на нашем сайте – можно”. (<http://bash.im/>) The comic effect is generated by using the holonym “интернет” and the meronym “сайт” as antonyms.

The mechanism used in creating the pun by mean the part-whole relationship is the same as for the hyponym-hyperonym relation: the presence of a double meaning of any component of the relation is necessary.

– *Вам і карти в руки...*

А навіщо мені карти? Я ніколи їх у руках не тримав. Я знав, що туз вгорі, а шістка – внизу. Слухайся туза і крий шістку. До речі, ні туза, ні шістки я в очі не бачив. Від туза – інструкція. До шістки – наказ. (Є. Дудар, Клітка) The pun is built on two phenomena: 1. the hyponym-hyperonym relation (карти – туз – шістка); 2. the metaphorical transfer.

– *В дільничного в Одесі зламалась службова машина, як то кажуть «бобік» здох.* (КВН) The example demonstrated the using of three devices to create the pun: 1. the short title of “міліцейський бобік” – a patrol-car, usually UAZ-469; 2. the subsumption relationship (“машина” – “бобік”); 3. the literal interpretation of the expression “бобік здох”.

He drove his expensive car into a tree and found out how the Mercedes bends. (<http://www.punoftheday.com>) The humorous effect is based on the using the hyponym-hyperonym relationship (“car” – “Mercedes-Benz”) and the homophony (“Benz” – “bends”).

As we can see, the partitive relationship is sufficiently widely used for creating the humorous effect. As for the hyponym-hyperonym relation, its role for generating the pun is smaller. But both unalloyed types of relationship do not guarantee creating the language play, the using of other devices always takes place (metaphorization, polysemy, homonymy, literal meaning of a phraseological unit, antonymy). The most used model of creating the pun with the partitive or subsumption relationship is the shift of meaning of one of the components (using lexico-semantic variants of polysemantic word, homonymy or similar-sounding words).

References

1. Гридина И. Н. Гио-гиеронимические отношения в ментальном лексиконе детей и взрослых: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Инна Николаевна Гридина. – С.-Петербург, 2010. – 345 с.
2. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник / М. П. Кочерган. – К.: Академія, 2006. – 464 с.
3. Левицкий В. В. Семасиология: учебник / В. В. Левицкий. – Винница: Нова книга, 2006. – 508 с.
4. Москвин В. П. Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологический словарь / В. П. Москвин. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 940 с.
5. Сазонова Л. А. Закономерности передачи каламбура при переводе художественной литературы / Лариса Александровна Сазонова : Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20. – Москва, 2004 – 185 с.
6. Cruse D. A. Lexical Semantics / D. A. Cruse. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 415 p.
7. Sorea D., Stoica A. Linguistic Approaches to Verbal and Visual Puns / D. Sorea, A. Stoica // Analele Universității București. Limbi și Literaturi Străine, anul LX, 2011. – № 1. – P. 111-127.
8. Tamba I. Organisation hiérarchique et relations de dépendance dans le lexique / I. Tamba // L'Information Grammaticale, 1991. – № 50. – P. 43-47.

Г. А. Патлач

Каламбур жасауда партитивті және род түрлерінің қарым – қатынас рөлі.

Бұл мақалада каламбур жасауда партитивті және род түрлерінің қарым – қатынас рөлін қолданудағы ерекшеліктері қарастырылған (орыс, украин, ағылшын және француз тілдері материалдарында). Лексикалық единица және олардың компоненттері байланысының иерархиялық қатынасының құрылымы сипатталады.

Тірек сөз: партитивті қатынас, холоним, мероним, род түрлерінің қарым-қатынасы, гипоним, гипероним, каламбур, тілдік ойындар, гарыштық эффект.

Г. А. Патлач

Роль партитивных и родо-видовых отношений в создании каламбура

В данной статье рассмотрены особенности использования партитивных и родо-видовых отношений в создании каламбура (на материале русского, украинского, английского и французского языков). Описывается структура этих видов иерархических отношений лексических единиц и связь их компонентов. Исследуется механизм создания языковой игры на базе партитивных и родо-видовых отношений и выявляются приемы, довершающие эффект обманутого ожидания.

Ключевые слова: партитивные отношения, холоним, мероним, родо-видовые отношения, гипоним, гипероним, каламбур, языковая игра, комический эффект, эффект обманутого ожидания, двойное значение.

УДК 81'42

Гармаш Е.Н. – соискатель
кафедры языкознания и русского языка
Горловского института иностранных языков
Государственного высшего учебного заведения
«Донбасский государственный педагогический университет».
E-mail: helenal787@list.ru

ПОВЕДЕНЧЕСКИЙ РЕЧЕВОЙ ЖАНР «ФЛИРТ»: ЛЮДИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация. В реферируемой статье рассматривается флирт как любовная игра между мужчиной и женщиной. Проанализированы подходы к понятию «игра» в научной литературе. Названы компоненты и условия, при которых коммуникативная ситуация «флирт» считается успешной. Проанализированы тактики и речевые поступки участников.

Ключевые слова: флирт, поведенческий речевой жанр, любовный дискурс, игра, психологические роли.

Игровое начало присуще всем сферам жизни. Игра представляет интерес для многих наук: коммуникативной лингвистики, этнолингвистики, философии, психологии и пр. Разработкой данной проблемы занимались многие исследователи: Л. Витгенштейн, Э. Берн, И. Кант, Й. Хейзинга и другие. Флирт как игровая часть любовного дискурса так и не получил должного освещения. Это мы связываем с тем, что он относится к интимной сфере общения, что затрудняет сбор материала для исследования. Цель нашей статьи – описать ситуацию «флирт» как игру между мужчиной и женщиной, которая направлена на создание многозначной, привлекающей внимание адресата ситуации.

Й. Хейзинга даёт классическое определение понятия «игра» – «некая свободная деятельность, которая может захватить целиком играющего, протекающая в определенном пространстве и времени, стремящаяся окружить себя тайной и подчеркнуть свою инакость» [7, с. 27]. Ф. Бейтендейк рассматривает любовную игру как «чистейший образец всех игр, в котором яснее всего проявляются игровые признаки. Динамические элементы как, создание препятствий, неожиданные поступки, обманное поведение, возникновение напряженных моментов, он относит к flirtation» [7, с. 55-62].

Обратимся к данным словарей: флирт – это 'ухаживание, кокетство, любовная игра' [4, с. 240]; 'своего рода любовный спорт, состоящий в кокетливом заигрывании со стороны молодой девушки или молодого человека' [5, с. 150]; 'мимолётная любовная связь, любовная игра, ухаживание, кокетство' [3, с. 299]; 'playful behavior intended to arouse sexual interest' [8]. Как видим из толкований, в определении даны компоненты концепта «игра».

Любовной игре свойственна театральность. И. Гофман подчеркивает, что перед мужчиной женщина всегда находится в состоянии презентации. Благодаря мимике, жестам, тональности голоса, походке, а также вербальной дуэли она окружает себя флёр, тайной, разыгрывает спектакль [2].

А. Вежицкая называет следующие компоненты игры: 1) человеческая деятельность (в игры играют только люди), 2) длительность, 3) назначение:

удовольствие, 4) исключенность из реальности, четко определенная цель, 6) четко определенные правила, 7) непредсказуемый ход событий [1, с. 213].

Флирт как любовная игра присущ только людям и представляется особым видом социальных отношений, направленных на привлечение сексуального внимания понравившегося объекта. Приведет ли флирт к постели или нет, в конечном итоге – это уже другой вопрос.

Флирт считается начальным этапом ухаживания (по Д. Л. Колоян), прелюдией к чему-то большему (по В. Дементьеву). Как способ привлечения внимания мы встречаем флирт и в ситуации знакомства:

П: Девушка, подскажите, как переводится : "I want you"?

Д: Я тебя хочу!

П: Что, прям здесь?

(из 500 первых фраз при знакомстве, 40 первых диалогов)

Девушка воспринимает данный квестив как запрос информации («как переводится...») и дает непосредственный ответ «Я тебя хочу». Однако молодой человек подменяет аргумент, воспринимая слова буквально, и теперь ответственность за слова ложится на девушку: «хочешь прям здесь?». Данный пример можно рассматривать как скрытую трансакцию: в начале диалога создается впечатление, что его ведут два Взрослых, однако последняя реплика показывает истинность Дитя (согласно Э. Берну, настоящая игра начинается, когда в ней участвуют Дети).

П: Девушка, вы туфельку не теряли?

Д: ??? Нет ...Какую?

П: Хрустальную...

Д: Нет...

П: Жаль, а так на Золушку похожи!

(из 500 первых фраз при знакомстве, 40 первых диалогов)

Игра во флирте строится на эффекте неожиданности. При вопросе о туфельке девушка не сразу может восстановить подтекст (какая туфелька, чья?). И только прецедентное имя Золушка и слово хрустальная наталкивают на мысль о произведении Шарля Перро. В заключительной реплике молодой человек делает не прямой комплимент, сравнивая девушку с героиней сказки, а себя – с принцем.

П: Привет. На что сдала секс?

Д: ??? (улыбка)

П: Значит не сдала, хочешь- помогу.

Д: Ну давай...

П: Ок, где будем заниматься?

Д: Пошляк! (собралась уходить)

П: Открою страшную тайну: Секс - это Социально-Экономическая Статистика.

(девушка смеется)

(из 500 первых фраз при знакомстве, 40 первых диалогов)

Успех в коммуникативной ситуации «флирт» зависит от степени косвенности. Прямые речевые акты, например предложение секса незнакомцем, воспринимаются как оскорбление, поэтому молодой человек шуточно обыгрывает это слово, выдавая за аббревиатуру («социально-

экономическая статистика»)), заставляет девушку рассмеяться, снимая тем самым внутренний барьер.

Игра-флирт имеет двойственный характер и осуществляется на грани реальности и ирреальности, поскольку выступает как действие в мире реальном и игровом [6]. Любовная игра имеет своё игровое сообщество, которое состоит из актера и зрителей, потому что игра всегда предполагает другого [7, с. 26]. Коммуникативный успех зависит от того, насколько зритель может включиться в ситуацию общения и подыграть.

- *Надо же, Фелиция! Такси? Телефон здесь!*

- *К черту!*

- *Не ругайтесь!*

- *К черту! Что естественно для мужчины, в том осуждают женщину! Говорят, Дон Жуан, но нимфоманка; напористый, но приставучая. У женщины связаны руки... (показывает перекрещенные кисти).*

- *Но не язык...*

- *Предлагаю Вам игру. Я мужчина, а Вы – женщина и я у Вас дома (берет шляпу, выходит).*

- *(стук в дверь через пару секунд) Я мужчина. Ну что, детка (закуривает), Прячешься? Бросила меня одного?(пускает дым в лицо).*

- *Месье, я позову маму! Мама!!!*

- *Моя куколка, не нужно бояться, ты красивая. У тебя глаза, как звезды (наступает, толкает на кровать).*

(к/ф «Медведь и кукла»)

Смысл сцены таков: молодая героиня Бриджит Бардо Фелиция привыкла покорять сердца мужчин. Однажды она врывается в автомобиль виолончелиста Гаспара. Но мужчина остается равнодушным к ее чарам, поэтому девушке приходится прибегать к различным хитростям, чтобы обратить на себя внимание. Фелиция всеми правдами и неправдами добивается того, что оказывается в доме у Гаспара. Теперь ее цель – растопить сердце мужчины.

Эго-состояние Фелиции – природное Дитя. Она ропщет, что мужчинам позволено намного больше, чем женщинам: мужчины могут ругаться, они самцы и сами должны добиваться расположения женщины, завоевывать ее внимание и сердце. Не добившись успеха с помощью женских чар, девушка предлагает собеседнику поменяться местами. Правила игры таковы: она – мужчина (соответственно, данная биологическая роль дает ей большие преимущества), а Гаспар – женщина. Изменение ролей мы наблюдаем не только на уровне действий (зажженная сигарета, дым в лицо, толчок кровать), но происходит и подмена на уровне лексики: использование слов разговорного стиля *детка, куколка, не нужно бояться* (тактика заверения в своей надежности), сравнение *глаза, как звезды* (тактика «комплимент»). Мужчина же, включившись в игру, выбирает тактику жертвы *«Я позову маму! Мама!!!»*. В эту игру играют два природных Дитя.

Цель игры во флирте – развлечься, получить удовольствие от общения. Как и все игры, она носит эстетический характер: должна быть красива и располагается на территории эстетического, что объясняется стремлением творить, объединяет игру с различными видами искусства [7, с. 24].

(Фелиция, так и не добившись желаемого, собирается уезжать домой от Гаспара. Но внезапно она передумывает и прячет ключ в кармане) :

- **Поломка!**

- *Сейчас посмотрю!* (Гаспар открывает капот автомобиля)

- **Я бы не там искала поломку.**

- *А где?*

- *В траве. Я бросила туда ключ!*

- *Что ж, ... поищу его в траве!*

- **Не найдете!**

- **Найду!**

- **Нет, я его найду! А когда найду, то проглочу!**

(к/ф «Медведь и кукла»)

Коммуникативный контекст данного сценария можно описать следующим образом. Это-состояние природного Дитя-женщины предполагает, что мужчина будет играть роль заботливого Родителя: «*поломка – сейчас посмотрю; я бросила ключ в траву – поищу его*». Игра строится по принципу: я слабая, а ты сильный, ты должен защищать меня и выполнять все мои капризы. Речевой акт констатив «*я бросила туда ключ*», выполняет функцию скрытого вызова, приглашения к игре: «обрати на меня внимание, ты мне симпатичен как лицо противоположного пола». О скрытых интенциях – желании остаться – говорит шутливая реплика «*когда я найду ключ, то проглочу его*».

- *Куда Вы пошли?*

- **К себе. Хватит надо мной издеваться!**

- *Пешком?*

- **У меня машина спрятана!**

- **Без ключа!**

- **Много Вы понимаете!** (Фелиция достает ключ из кармана)

- *Значит, Вы его не выбросили?*

- **Выбросила, но (кокетливо) он меня любит и вернулся на маленьких ножках...**

(к/ф «Медведь и кукла»)

В обозначенной коммуникативной ситуации обыгрывается еще одна тактика природного Дитя: «Я обиделась». Иллокутивная сила эмотива «*еду к себе: хватит надо мной издеваться*» в данном примере выдает противоположное желание: «сделай все, чтобы я осталась». Комический эффект ситуации возникает в конце диалога, когда обнаруживается якобы пропавший ключ в кармане у Фелиции. Речевая игра строится на персонификации, т. е. оживлении «*ключа, который вернулся на маленьких ножках*». Любопытным кажется употребление вместе с подлежащим «ключ» сказуемого «любит». Имплиcitный смысл данной фразы в том, что даже ключ любит девушку и возвращается к ней, а молодой человек по-прежнему не обращает на нее внимания.

- **Иван, замри. Ты мог бы зарабатывать, позируя для модных журналов. Жаль, что ты богат ...** (Фелиция садится в машину). Спасибо, что приехал.

- *Ты удивлена? (Иван целует девушку)*

- **Это уже слишком! Ты же знаешь, я ненавижу мятую!**

(к/ф «Медведь и кукла»)

Обращение к бывшему мужу Фелиция строит на основе непрямого комплимента как составляющей субжанрового пространства флирта. Модели для гляцевых журналов выбираются с учетом роста, веса, комплекции. Соответственно, Иван подходит по всем параметрам, но он богат, поэтому это ему не нужно. Комичность ситуации возникает из-за того, что в фокусе внимания девушки не поцелуй как факт, а то, что мужчина жует мятную жевательную резинку.

Подводя итоги, мы можем сказать, что флирт – любовная игра с элементами эротизма. Это игра в «незаправду», которая может полностью захватить играющих. Флирт всегда имеет игрока и зрителя. Успех в любовной игре зависит от того, насколько точно зритель может прочувствовать скрытые интенции говорящего и подыграть ему, а говорящий, в свою очередь, выразить косвенно свои желания. В любовной игре партнеры находятся в психологическом эго-состоянии природного Дитя.

Литература

1. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежицкая. – М.: Русские словари, 1997. – 416 с.
2. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни” и социологическая традиция [Электронный ресурс] / И. Гофман. – Режим доступа : http://sbiblio.com/BIBLIO/archive/gofman_predstavlenie/00.aspx. – Заглавие с экрана.
3. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный / Т. Ф. Ефремова. – М.: Русский язык, 2000. – 1408 с.
4. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 4-е изд., дополненное. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
5. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка / [под ред. Ф. Павленкова]. – СПб, 1907. – 370 с.
6. Финк Э. Основные феномены человеческого бытия / Э. Финк; пер. А. Гараджи // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С. 357-403.
7. Хейзинга Й. Homo Ludens: Человек играющий. Статьи по истории культуры / Й. Хейзинга ; сост. и пер. Д. В. Силиверстов. – М. : Айрис-Пресс, 2003. – 496 с.
8. Oxford Dictionaries [Электронный ресурс] // Oxford Dictionaries. – Режим доступа: <http://oxforddictionaries.com/definition/flirtation>. – Заглавие с экрана.

Е. Н. Гармаш

Мінез-құлық сөйлеу жанр «ФЛИРТ»: Адамдық аспект.

Бұл мақалада флирт әйел мен ердің арасындағы ғашықтық ойыны ретінде қарастырылады. Ғылыми әдебиетте «Ойын» түсінігіне көзқарас талданған. «Флирт» коммуникативті жағдайы сәтті деп санауға болатын компоненттері мен шарттары аталған. Қатысушылардың тактикалары мен сөйлеу әрекеттері талданған.

Тірек сөздер: флирт, мінез-құлық сөйлеу жанр, ғашықтық дискурс, ойын, психологиялық рөлдер.

Garmash Helen

Behavioural speech genre «flirtation»: game aspect

In the reviewed article flirtation is considered as love game between a man and a woman. The approaches to the concept "game" in scientific literature have been analysed. The components and conditions under which the communicative situation «flirtation» is successful have been named. The tactics and speech acts of participants have been analysed.

Key words: flirtation, behavioural speech genre, love discourse, game, psychological roles.

УДК 81*373

Мұхамбетов Ж.И. – Х.Досмұхамедов
атындағы Атырау мемлекеттік университетінің доценті
E-mail: Mukhambetov72 @ mail.ru

ТІЛІМІЗДЕГІ ЖАРГОН МЕН АРГО ҚҰБЫЛЫСТАРЫ ТУРАЛЫ

Аннотация. Бұл мақалада қазақ тіліндегі жаргон мен арго құбылыстары туралы, олардың тіліміздегі көрінісі, қолданылуы, маңызы, тақырыптық топтары мен ерекшеліктері туралы айтылады.

Тірек сөздер: Жаргон, арго, сленг, лингвистика, лексика, диалект, фразеологизм, фразема, сөз.

Тіліміздің лексикасының пассив қабатына жататын ерекше тақырыптардың бірі ол тілдегі жаргондар мен арго құбылыстары. Қазақ тіл білімінде, кейбір зерттеулерде азды-көпті айтылғандары болмаса, бұл тақырып арнайы ғылыми-зерттеу еңбектерінің толық нысаны болмағаны белгілі. Тіліміздегі жаргон мен арго құбылыстарын әлі де болса заман талабына сай зерттеу қажеттігі бар. Көптеген ғалымдардың ғылыми пікірлеріне қарамастан, тіліміздегі жаргон мен арго қазақ тілінде зерттеу объектісіне айналған жоқ, жекелеген еңбектерде бірен-саран теориялық түрде айтылып, қарастырылып кеткендері болмаса, нақты осы тақырып туралы қомақты зерттеулер жоқтың қасы. Сондықтан тілдегі жаргон мен арго құбылыстарын зерттеу қазақ тіл білімі, лексикология ғылымы үшін маңызды зор болмақ. Жалпы тіл біліміндегі жаргон мен аргоның тілде қарастырылуы XX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастау алады, сол уақыттардан бері біраз мезгіл өтсе де тілдегі бұл құбылыстар әлі толық қарастырылып бітті деп толық айтуға болмайды. Негізінен орыс тіл білімінде бұл жақсы дамып, зерттеу нысанына айналған. Жаргон мен арго құбылыстарына орыс тілінен мысалдарды көптеп келтіруге болады. Бүгінде тілдегі белгілі бір топ өкілдері қолданылатын жаргон-арго сөздерді жинақтап, оларды жіктеу, өз тілімізден мысалдар келтіріп оларды тілдік тұрғыда талдау қажет-ақ. Тілдегі жаргон-арго құбылыстарын өз алдына жүйелеп зерттеу – оларды бүтіндей бір тілдік құбылыс ретінде қарастыру болып табылады. Себебі бұл тілдік құбылыстарды тілдің ажырамас бір бөлшегі ретінде танып, оларды тілдік, тұлғалық жақтарынан саралайтын мезгіл келді.

Жаргон (франц. сөзі *argot* «құпия тіл») - жалпыхалықтық тілден өзгеше, шағын ғана әлеуметтік топтарға қызмет ететін, белгілі бір топтың арасында ғана қолданылатын, сол топтардың қажетіне, ұнатуына сай келетін, әдеби нормадан тыс, арнаулы сөздері мен сөйлемшелері. Жаргон – шағын әлеуметтік топ қолданатын, ешқандай тілдік дербестігі жоқ жалпыхалықтық

тілдің бір тармағы. Тілдің лексика саласында ұрылар жаргоны, дворяндық жаргон, мектеп, оқушылар жаргоны, студенттер жаргоны, солдаттар жаргоны сияқты т.б. бірнеше түрде кездеседі. Жаргонның жалпыхалықтық тілден айырмашылығы оның лексикасы мен фразеологиясында. Жаргон аргомен мағыналас, оның аргодан айырмасы ол жағымсыз (қорлау, жақтырмау) ұғымда қолданылады.

Арго (франц. сөзі *argot* «құпия сөз») - адамдардың белгілі бір әлеуметтік және кәсіби шағын топтарына ғана түсінікті болатын, жалпы халыққа түсініксіз шартты (сөздер) тіл. Мәселен, ұрылар мен саудагерлердің, оқушылар мен спротшылардың, әскерлер мен дәрігерлердің т.б. жасанды тілі. Арго халықтың сөйлеу тілінен ерекше және сөз орамдарымен ерекшеленеді; өзіне тән фонетикалық жүйесі, грамматикалық құрлысы болмайды; өзіндік сөз және сөз орамдарының жалпы халық тілінде баламасы болады. Арго кейде жаргонға синоним ретінде де қолданылады. Қазақ тіл білімінде арго жете дамымаған. Арго кейбір әлеуметтік ортада немесе топтардың тілінде кездеседі. Мұнда жалпы халықтық сөздер шартты түрде әдейі, мақсатты бұрмаланып алынады. Жаргон үстем таптың жоғарғы топтарына тән болса, арго төменгі әлеуметтік топтарға тән болады. *Жаргон, арго* - кейбір әлеуметтік топ өкілдерінің «өз сөздері мен сөз тіркестерін, сөйлемшелерін» өздерінен басқа жұрт түсінбесін деген мақсатпен құрастырып алған жасанды тіл. Негізінен олар шағын әлеуметтік топтарға қызмет етеді, сол топтардың мүддесіне сай келеді. Мұндай сөздер мен сөйлемшелерді кейде «таптық диалект» деп те атайды. [1] Жаргон мен арголар әдеби тіліміздің нормасына жатпайды. Олар ауызекі тілде, көркем шығармаларда кейіпкерлердің сөзінде арагідік кездесуі мүмкін. Жаргондар көбіне дворяндық аристократия мен буржуазияның жоғарғы топтары арасында қолданылған. Жаргондардың өз алдына жеке сөздік қоры, грамматикалық құрлысы жоқ. Бірақ жалпыхалықтық тілдегі сөздерді өз мақсатына қарай мағынасын өзгертіп, басқаша түрде қолданады. Қазақ тілінде шын мәнінде жасанды «тіл» дәрежесіне жеткен жаргон, арго болған жоқ. Бірақ әр кезде әлеуметтік ортада пайда болып, қазір біржола жойылып бара жатқан кейбір жаргондық, арголық сипаты бар сөз бен сөйлемдер болды. Ондай жаргондық тілдік элементтерге, мысалы, бұрынғы үстем тап өкілдерінің, қожа-молдалардың тілінде кездесетін жалпыхалықтық сипаты жоқ, түсініксіз сөздер мен сөз тіркестерін жатқызамыз. Жаргондарды қолданушылар, соған орай жаргонның түрлері көп: буржуазиялық жаргон, дворяндар жаргоны, әскери жаргон, кеңсе жаргоны, аралас жаргондар т.б. Осыларға сай жаргондық тізбектер, жаргондық қолданыстар, жаргондық идиоматика, жаргондық лексика, жаргонизм сияқты сөз тіркестері қолданыла береді. Бұлардың ішінде аралас жаргондар - креоль тілдері деген ұғымға, ал жаргонизм - ағылшынның сленгіне жақын. Мәселен, орыс жаргондарында «отлично, прекрасно» сөздерінің орнына «законно, шикарно, клево, шик» деп қолданыла береді, т.с.с. [2]

Жоғарыда айтып өткеніміздей, жаргондар шағын әлеуметтік топтарда қолданылатын жеке дербестігі жоқ халықтық тілдің бір кішкене тармағы ғана дедік. Олар ұрылар жаргоны, дворяндар жаргоны, мектеп жаргоны, әскерилер жаргоны т.б. түрінде кездеседі. Жаргоның жалпыхалықтық тілден айырмашылығы оның лексикасы мен фразеологиясында. Жаргон аргомен

мағыналас, оның аргодан айырмасы жарго жағымсыз (қорлау, жақтырмау) ұғымында қолданылады. Мысалы: *супен* (сүйкімсіз), *ылай*, *көк мойын*, *ащы* (арак), *телик* (теледидар) т.б. Аргоның жаргомен ұқсас жері де, айырмашылығы да бар. Аргода да жаргон сияқты жалпыхалықтық сөздер шартты түрде әдейі бұрмаланып айтылады. Солай бола тұрса да аргоны жаргонмен шатастырмаймыз. Жаргон үстем таптың жоғарғы топтарына тән болса, арго төменгі әлеуметтік топтарға тән. Арго жасырын әрекетті, құпия сырды бүркемелеу мақсатынан туган. Сол үшін халық тіліндегі жалпыға түсінікті сөздер басқа мағынада әдейі бұрмаланған. Мысалы: ұры - қарылар мен саудагерлердің тілінде кездесетін - *апсар-жапсар* (ұрланған нәрсе жапсарда тұр), *үй таза ма?* (үйде кісі жоқ па?), *шіріңкене* (дәнекерші саудагердің алатын ақысы) т.б. сөздер мен сөз тіркестерінің арголық сипаты бар [2].

Жаргон мен аргоның зерттелу тарихы XX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастау алады. Алғаш көңіл бөліп, зерттеу жүргізгендердің қатарынан орыс ғалымдары В.А.Хомяков («Введение в изучение сленга - основного компонента английского просторечия», Москва, 1928), Е.Д.Поливанов («Стук по блату», Москва, 1931), Д.С.Лихачев («Черты первобытного примитивизма воровской речи», Москва, 1935), В.М.Жирмунский («Национальный язык и социальные диалекты», Москва, 1936), В.Ф.Трахтенберг («Блатная музыка - жаргон тюрьмы»), Г.А.Судзиловский («Сленг - это что такое?», Москва, 1973), Л.И.Скворцов («Литературный язык, просторечие и жаргоны в их взаимодействиях», Москва, 1977), Е.Г.Борисова («Современный молодежный жаргон», Москва, 1980), Судзиловский Г.А. (Сленг – что это такое? Москва, 1973), Чикобава А.С., Ядута Д., К.Косцинский, ағылшын ғалымдары: Л.Блумфилд, М.Фасмер, А.Скит т.б. еңбектері ерекше орын алады. Алдымен, «**жаргон**», мен «**арго**» терминдерінің мағынасын ашатын болсақ, «Қазақ тілі» сөздігінде анықтама былайша берілген:

«Арго-лингв. адамдардың белгілі бір әлеуметтік және кәсіптік шағын топтарына түсінікті тіл. Жаргон - белгілі бір топтың арасында қолданылатын әдеби нормадан тыс сөздер...» [3]. Д.Э.Розенталь – М.А.Теленкованың құрастыруымен шығарылған «Справочник лингвистических терминов» сөздігінде:

«Арго - язык отдельных социальных групп, сообществ, искусственно создаваемый с целью языкового обособления. Школьное арго, Студенческое арго, Спортивное арго, Арго картежников, Воровское арго. Жаргон - то же, что арго, но с оттенком унижения ...» - деп көрсетілген. Яғни, жаргон мен арго синоним ретінде қарастырылады [4]. *Лингвистикалық энциклопедиялық сөздік аргоны* - белгілі бір нәрсені жасыру мақсатынан туган, әлеуметтік топқа қызмет ететін шартты тіл ретінде, ал **жаргонды** - кәсіпке байланысты туындаған құпия тіл ретінде қарастырады. **Арго** - термині көбіне-көп тар мағынада, мәселен ұрылардың бір-бірімен құпия сөйлесуі кезінде қолданылады. Аргоның негізі - құрамына шет тілі элементтерін қосатын арнаулы сөздіктер, сығандардың, немістердің, француздардың қазақ, орыс тілдерінде көрініс тапқан сөздері бұған мысал бола алады [4].

Қазақ тілінде жаргондық, арголық сипаттағы сөздер де сленгтер кездеседі ме деген сұраққа, келер болсақ әрине, ондай элементтер бар, орыс

тіліндегідей көп болмағанымен біраз кездеседі деп айтуға болады. Орыс тіліне еліктеуден туды ма, ол жағы белгісіз, қазақ тілінде де кездесетін жаргондар орыс тіліндегідей көп болмаса да тілімізде бар, кездесіп отырады.

Жаргондар ішінде жастардың жаргондары мынадай мағынада көптеп кездесіп, қолданылады:

- құлақтан тебу, құлақтан ілу - өтірік айту, - құлаққа лапшаны ілу - алдап кету, - духы жетпеу - батылы жетпеу, - духын көтеру - мақтау, - базар жоқ, әңгіме жоқ - келісу, - лақтырып кету - алдау, сөзіне тұрмау, - сүйке - соқ, қарамай бас деген мағынада, - сүпен - сүйкімсіз, - бухат ету - арақ ішу, мас болу, - косяк болу, косякқа кіру - ұсталу, - шатыр кету - әр нәрсені айту, немесе мас болу, - шатырынан су кету - қорғаушысының қолынан келмей қалуы, - туып кел - тауып бер.

Мысалы: Жастар тілінде «Менде ақша жоқ...» десе, «Ештеңе білмеймін, туып кел» сияқты жауаптар болуы мүмкін.

- Демал - әуре болма, - зима - кіріспе, қысып отыр, - өшіп қал - үніңді шығарма, - өшіп қалды - жеңілді, - өшіп отыру - мас болып отыру, - қораға кіру - жұмыстар туындап қалу немесе қиын мәселе болды, басы бәлеге тап болу, -қораға тығу - біреулерге қиын шарт қою, қора - косяк, - бітіп отыру - көңіліне тию, Мәселен: «Анар маған ренжіп, бітіп отыр».

- Дем ала алмай отыру - менсінбеу, - қуу, лағу - босқа сөйлеу, - прикол ұстау - мазақ ету, - балта, облом - өтірігінен ұсталу, - шелек болу - мақтағанға дандайсу, - көтені шелектей болу - дандайсу, - қадап кету, жыртып тастау - ұру мағынасында, - шайнайтын бірдеңе сұрау - тамақ сұрау, - асқазаны айқайлау - қарны ашу, - қақпай қалу - түсінбеу, - тиын - ақша, - асқазанның әңгіме айтуы - қарын ашу, - техас - оңтүстік, шымкенттік, - танкісі - қорғаушысы, сүйреушісі, - молодой - әскердегі, жатақханадағы алғашқы курс солдаттары немесе студенттері, - зачетка - сынақ кітапшасы, - универ, корпус - университет, - шпор - шпаргалка, - самса - бірінші курс студенттері, - перваш - бірінші курс студенттері, - инкубатор - жатақхана, - телик - теледидар. Ол инкубаторда тұрады екен.

- Шарга - колледж, училище, тағы сол сияқты жаргондық сипаттағы сөздер мен сөз тіркестерінің бәрін біз жаргонның стилиждық формасына жатқызамыз. Кейбір сөздердің мағынасы толық түсінікті болу үшін көпшілік студенттің университеттен тыс аймақта (мәселен, жатақханада) қолданылатын сөз тіркестерін ұсынуды жөн көрдім:

1. *Разборка* - екі топ бір-бірімен араздасып қалған кезде, жанжалдасу себебін ашып алу, осы кезде қолданылатын сөздер мен сөйлемдер:

- әңгіме бар ма - бір нәрсе айтқың келіп тұр ма, - бұқасың ба, бұқаланба - күштісің бе, - дырылдама - көп сөйлем, - демал, шаршама - босқа әуре болма, - сөзден қағу - әр сөзінің өтірік екенін білу, - счетчикке тығу - ақшаны мойнына ілу, - счет айналдыру - ақша сұрау, - сөзбен секіру, секірме, қолмен секіру - әңгіме айту, секіру, ұру, тиісу, өтіп кету - жеңу, быт-шытын шығару.

Мысалы, кеше кешкісін разборка болды, толпаны әкелдім де өтіп кеттік, бәрін жыртып тастадық; - қатып алу - шегіп алу. Арасында екеуі қатып алыпты. Тірілу - ішіп алып сөйлеу, - жыртып тастау - ұру. Біреуін мен жыртып тастадым; - сындыру - ұру, дедовщина - жасы үлкен немесе курсы (жатақханада, әскерде) бойынша жоғары ұл балалардың жасы кішілерге қысымшылық жасауы, - шляпасын шыр айналдыру - ұрып тастау, быт-

шытын шығару, - ұйықта, демал - әуре болма, - дед - әскердегі немесе түрмедегі тәжірибелі, сол жерді басқарып өкілеттілігін жүргізіп қалған адамдар, - рамс – төбелес, Ертең рамсыға шығамыз, бәрін жыртып тастауымыз керек.

2. *Кіші - жірім бас қосулардан кейін айтылатын сөздер:*

- құлап қалу – ұнатып қалу, - сынбау (қыздар туралы) – жігітті елемей, ұнатпауы, - қыздың сынуы – қыз келісімі, - бастың сынуы – бастың ауруы, - мүйіз қайрақ – төбелес іздеу, т.б.

Сонымен бірге студенттердің арасында жүретін пәндер, сабақтарды қысқартып айту да кездеседі, мұны бүкіл студенттерге ортақ деп қараймыз:

- рубежка – рубежный контроль, - античка – антикалық әдебиет, - стипендия – стипендия, общак – жатақхана.

Қазақ тілінде жаргондар қатарына жастардың жаргоны да кіреді. Студенттер жаргоны да жастар тіліне кіргенмен, олардың жас ерекшеліктеріне байланысты өздерінің тілдік ерекшеліктері де болады. Ал *жастардың жаргоны* өте кең ұғым, оған мектеп оқушыларының, кішігірім топтардың, жалпы жастардың жаргондары жатады:

- крыша – қорғаныш, қорғайтын, сүйенуге болатын адамы, - шишка – атақты, бай, ауқатты адам, - охота жоқ – зауқы жоқ, - тяжка жоқ – зауқы жоқ, - тормоз – айтқанды түсінбейтін, жай қабылдайтын немесе жай әрекет ететін адам, - щегол – жасы кіші адамды кемсітіп айту, - локатор – құлағы үлкен адам, - картоп жару, капуста жару – күлкіге қалу, қызық әрекет жасау, - ауыш, жарым, жынды – жақтыртпау, кемсіту, төмендету мағынасында қолданылатын сөздер, - көтеріп кету – ұрлау, - капуста – ақша, - копец – қиын жағдай туындағанда айтылатын сөз, - хана – қиын жағдай, қиын мәселе, - хата – пәтер, кеш ұйымдастыруға арналған үй, - кайф – рахат, - тема – керемет, күшті мағынасында, - нәгәй, нәкәс – есі ауыс адам, кемсіту мағынасында қолданылады, - сушняк – ішетін су, су ішкісі келгенде айтылады, - хавчик – тамақ, - тоқалдан туу – шеттетілу, еленбеу, екінші немесе соңғы қатарға ысырып тастау, - мұрт тағу - өзінше болу, дандайсу, - бабки – ақша, - кусок – мың теңге, - пятихатка – 500 теңге, -полтинник – 50 теңге, - лимон – миллион, - штука, кусок – 1000 теңге, - жынды, супер, күшті – керемет деген мағынада, бір нәрсеге тамсанып, тамашалағанда айтылатын сөз, - приколы – қалжың, қызық оқиға, - фигня – бос нәрсе, бос сөз, - фингал – соққы алғандағы беттің көгеріп, ісіп кетуі, - погоняло – лақап ат, - балта қадау, балта тағу - өтірігінен ұстау, осал жерінен тию, - тачка – машина, - телка – қыз, - кент – сәнді жігіт, - марёха, чувиха – қыз, - құрысу – жыны келу, - қоянның суретін салып кету – қашып кету, - кісі болу - өзінше болу, дандайсу, - чувак (сыған тілінен енген екен) – жігіт, - лафа – рахат, лафа ұстау – рахаттану, - лох – оңай алданатын адам, - жмот – сараң, - маяк, гудок, торпеда – телефонмен бір гудок жіберу, - сотка – ұялы телефон, - чайка – біреудің шотына, есебіне қыдыратын немесе өмір сүретін адам, - братан – жігіттердің бір-біріне қаратпа сөз ретінде қолданылатын сөзі, бауырым мағынасында, братуха – аға мағынасында қолданылады, - рысбек – сыйлаймын, - машка – әдемі қыз, - жәгір, мамбет – ауылдан келген, - стилига – сәнді киінетін адам, - стукач – айтып қоятын, жеткізіп баратын, - чики-чики – бәрі дайын, жақсы болады.

Жоғардағы аталған сөздерді тек жастар тіліне тән сөздер деп шартты түрде қарастыруға болмайды. Жарғон сөздер тілге жаңадан еніп отыратын құбылыс болғандықтан, олар көбіне жастар тілінде кездесетіндігі даусыз. Алайда жарғонды қазіргі кезде қажетінше орта және үлкен жастағы адамдардың қолданатындығы да таңғаларлық жайт емес. Қазақ тілінде ұрылар мен саудагерлердің тілінде кездесетін: -апсар–жапсар – ұрланған зат жапсарда тұр деген мағынада, үй таза ма – үйде ешкім жоқ па, - шіріңкелене, дақ үстінде деген сөздердің арғолық сипаты бар.

Ұрылар аргосында: күйіп кету – қолға түсіп қалу, үй таза ма – үйде кісі, адам жоқ па? майданшік – поездағы ұры, сатып алдық – ұрладық, сатамыз – ұрлаймыз, атас, сека – келіп қалды, қашайық деген мағынада, гап – тоқта, шеф – басқарушы, сайдақтар – рәкеттер сияқты сөздер қолданылса, қылмыскерлер аргосында мынадай сөздер қолданылған:

қатып қалды – шөп шегіп алған адам, пышаққа отырғызу - өлтіру, малып алу – пышақтау, ешкілер, менттер, қызылдар, қоқыстар – милиция қызметкерлерін айтады. Балықтар деп нашақорларды, есірткімен ұсталып түрмеге түскендерді айтады. Жиналысты – «прикол», торды – «маймылша», шанышқыны – «шаншық», үстелді «баркас», 1-2 адамды қамап қоятын жерді «стаканша», кісенді – «браслет», сотталуды – «үйлену» деп қолданылады. Кейбір сөздерге мағыналық түсінік берер болсақ, балықтар есірткімен ұсталып түрмеге қамауға алынғандар. Яғни, балық сияқты еркін жүзіп жүріп әп-сәтте торға, ауға түскендер деген мағынада көрініс тапқан, өмірлері балыққа ұқсап өткен жандар. Сол секілді «майдан» сөзі де түрмеде қолданылады, яғни түрменің маханы не паханының жаңадан қатарға қосылған қылмыскерлерге қатаң түрде жиналыс ашуы, оны ұрып-соғуы, мұны майдан жасау деп те айтады.

Енді *қылмыстық арголарды* топтастырып көрсек: шоха, стукач, токылдақ, терпила – айтуға болмайтын нәрсені біреуге жеткізіп баратын адам, айтып қойушы адам, дух - әскердегі бірінші жыл, черпак - әскердегі екінші жыл, дембель - әскердегі соңғы , бітіруші жыл, дед - әскердегі үшінші жыл не әскерді аяқтаушы соңғы жылындағы адам, жүлік – ұры-қары, шпана – банда, бандит, крыса – ұры, стрелка – төбелес, бакланить – төбелесу, қыр көрсету, редиска – нашар, шамалы адам, абдаста – пистолет, ажур – бәрі жақсы, бәрі дұрыс, эзер - әзірбайжан ұлтының адамы, аққұлақ – орыс ұлтының адамы, айда – кеттік, академик – тәжірибелі қылмыскер, авторитет, академия – түрме, ұрылар мектебі, аквариум – сотқа дейінгі қылмыскерлер жататын камера, алик – мас, алты – қауіпті жағдай, тығыл, шестерка – екі ортадағы шауып жүретін, сатқындық жасайтын адам, амара – жезөкше, амаска – ұрланған заттарды сатуға көмектесетін адам, пятак – үйреншікті кездесетін жер, еныфер – дүкенге, дүңгіршектерге түсетін ұры, обезьянник – милицияға ұсталған жағдайда күдіктіні бір күнге уақытша отырғызатын камера, мент – милиция, полиция қызметкерлері, избач – пәтер тонаушы, лапша - қылмыстық іс, лебжатник – мастарды тонайтын ұры, левак, левый – жұмыстан тыс, заңсыз ақша табу, леғавый – милиционер, полицей, лисак – түнде ұрлық жасайтын ұры адам, белый лебедь – тәртібі қатаң, ерекше түрмелер, қызылдар – қолына қызыл белгі байлап, «дубактарға» қызмет еткендер, дубактар – түрме сақшылары, баклан – бұзақылығы үшін сотталғандар, макрушник – кісі өлтіргендер, фуфлыжник – картадан ұтылғандар, труба – ұялы телефон, кустари – түрме қолөнерімен айналысатындар, пахан, положенец – түрмедегі басты адам.

Нашақорлар аргосы да өз алдына бөлек топтастырылуы қажет: балық қарау – шөп немесе наша шегу, нарик – нашақор, кайф ұстау – рахаттану, кош, коша – нашақор, куряга – көп темекі шегетін немесе есірткі пайдаланатын адам, барыга – есірткі сатушылар, наркоша – нашақор, жаңалық бар ма – шөп бар ма?, тема – шөп, кітап оқып алу, қатайып алу – шөп шегіп алу.

Техниканың, компьютердің дамуына байланысты тілімізге *компьютерге қатысты жаргондар* да көптеп енуде. Енді соларды топтастыратын болсақ: комп – компьютер, құрт – вирус, қатып қалу – компьютердегі жұмыстың тоқтап қалуы (зависать), құйып алу – компьютерден немесе компьютерге бір нәрсе жазып алу, темір – жалпы компьютерлік қондырғылар, жұмсақ – компьютерлік бағдарлама, ноут – ноутбук, клави – клавиатура, мозг – процессор, евро – Европада өндірілген компьютер немесе оның жабдығы, сел – селерон процессоры бар компьютер, мыло – электрондық пошта, батон – клавиатура пернесі, батник – bat. кеңейтілуі бар файл, бизя – телефон желісінің немесе модемнің бос болмауы, болванка – таза CD матрица, домен – Интернеттегі адрес, мысалы www.semsk.kz, емеля – электронды пошта, мышка – тышқан, ковер – тышқанға арналған кілемше, компач – компакт-диск, хакер – компьютерді өте жақсы білетін адам, кряка – бағдарламаларды бұзушы, логин – жүйеге кіруге арналған идентификатор, пассворд – пароль, рояль – клавиатура, смайлик – эмоцияны білдіру мақсатында қолданылатын адам жүзінің схемалы бейнесі, софт – бағдарламалық қамтамасыздандыру, веба – Web Camera, компьютердің камералық құрылғысы т.б.

Мұндағы байқалатын бір құбылыс – компьютерлік жаргондардың көбі басқа тілден енген сөздерден болып тұр (смайлик – ағылшын тіліндегі smile, пароль – Password, мессага – message, т.б.). Әрине, олай болуы заңды да. Себебі, техника мен компьютердің дамуы біздің елде емес, ол сонау «батыс» елдерден басталатыны белгілі. Ғылым мен техника, әсіресе компьютерлік технология біздің елдің жемісі емес екені белгілі. Сондықтан да бұл компьютерлік технологияға байланысты көптеген сөздер шет тілдерінен, европа елдерінен енген.

Шоферлар аргосы да тілде көп кездесетін құбылыстардың бірі: резинчик, резина – қалалық көлік-тасымалдау орындарында айтылады, өз кестесіне сай жүрмейтін, артында келе жатқан автобуспен немесе таксимен ара қашықтығын дұрыс сақтамайтын көлік автобус немесе такси, - сүйреу - алдыңғы автобустың немесе таксидің өзінен кейінгі автобуска қиянат жасап, кестесінен кешігіп жүруі, жатып алу - автобустың аялдамада ұзақ тұрып алуы, сыпырып шығу – аялдамадағы жолаушылардың бірін қалдырмай алып кетуі, сипап кету – түк қалдырмау, қаймақ – автобус көп жолаушыларды тасымалдағанда айтылатын сөз, порожняк келу – автобус немесе таксидің жолаушысыз, адамдарсыз бос жүруі, чайник – жаңадан машина жүргізіп жүрген адам, шумахер – машинаны қатты жүргізетін адам, летчик – машинаны ұшырып айдайтын адам, гонщик – машинаны қатты жүргізетін адам, гоблин – МАИ қызметкері, запор – запорожец машинасы, мерс – мерседес машинасы, хомяк – хаммер машинасы, мотор – машина, колеса – көлік, кама – камаз көлігі, бежа – БМВ көлігі, комба – комбайн т.б.

Жалпы аргоның жаргонға ұқсас жері де, айырмашылығы да бар. Аргода жаргон сияқты жалпыхалықтық сөздер шартты түрде әдейі бұрмаланып айтылады, солай бола тұрса да аргоны жаргонмен шатастыруға болмайды. Жаргон үстем таптың жоғарғы топтарына тән болса, арго төменгі әлеуметтік топтарға, адамдарға тән. Арго жасырын әрекетті, құпия сырды бүркемелеу мақсатынан туған. Сол үшін халық тіліндегі жалпыға түсінікті сөздер басқа мағынада әдейі бұрмаланған. [2]. Аргода қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды әлдеқайда айқын көрсететін сөздер бар. Міне сондықтан көптеген арготнзмдер жалпыхалықтық тілге, тіпті әдеби тілге ауысқан. Жаргон мен арголар әдеби нормаланған тілімізге ене алмайды, көркем шығармалардағы кейіпкерлердің сөздерінде снрек те болса кездесуі мүмкін.

Жалпы алғанда, дөрекі былапыт сөздер - әдеби тілдің, жалпы лингвистика, тіл мәдениетінің ата жауы, олар әдеби тілдің лексикалық нормалары қорынан орын алуы мүмкін емес. Сондай - ақ тілдегі кәсіби сөздерден жаргондық сипаты бар сөздерді де айыра білу қажет. Екеуі де қоршаған ортадағы, қоғамдағы әлеуметтік топтарға қызмет еткенімен, пайда болуы, қолданылуы және әдеби тілге қатысы жағынан бір - біріне ұқсамайды.

Кәсіп, мамандыққа байланысты сөздер – жаргон сөздердей жұртқа түсініксіз болу үшін, әдейі бұрмаланған жасанды сөздер емес, белгілі кәсіптің ұзақ уақыт бойы дамып, қалыптасуы нәтижесінде пайда болған сөздер. Ал жаргон сөздер жалпыхалыққа түсініксіз болу үшін, әдейі жасанды түрде бұрмаланып жасалған сөздер. Кәсіби сөздердің қолданушысы - жергілікті халық. Сол себепті олардың халықтық сипаты, қоғамдық мәні бар. Ал жаргондық сөздердің ешқандай келешегі жоқ, халықтың қарым - қатынас құралы бола алмайды. Сол себептен жаргон сөздердің халықтық, қоғамдық маңызы жоқ десе де болады. Оларды халықтың белгілі бір топ өкілдері, мен топтары ғана қолданады. Жаргондар әдеби тіліміздің лексикасындағы көптеген сөз топтарынан әлдеқайда өзгешелеу болады. Олар жалпы халыққа түсініксіз, кейбір топ өкілдеріне ғана, сол ортада ғана қолданылатын, жасанды, әдейі бұрмаланған сөздер іспетті. Олардың тіліміздегі сөздерден басты айырмашылығы жаргондар – жалпыхалықтық тілдегі сөздерді өз мақсаттарына қарай мән-мағынасын өзгертіп, басқаша түрде қолданады. Тіліміздің сөздік қорында, яғни лексикологиямызда шын мәнінде жасанды «тіл» дәрежесіне жеткен жаргон, арго сөздер болған емес. Бірақ әр кезде белгілі бір қоғамдық, әлеуметтік ортада пайда болып, қазірде азайып, біржола жоғалып бара жатқан кейбір жаргондық, арголық сипаты бар сөз бен сөз тіркестері, сөйлемдер болды. Ондай көптеген жаргондық элементтерге, мысалы, бұрынғы үстем тап өкілдерінің, қожа - молдалар т.б. тілінде кездесетін халықтық сипаты жоқ, түсініксіз сөздер мен сөз тіркестерін жатқызуға болады. Жаргондар жалпыхалықтық бола алмағанына, сөздерінің бүкілхалыққа түсініксіздігіне қарасақ, кітаби - әдеби тілге жақызылып жүрген бірсыпыра шығармалардың да белгілі мөлшерде жаргондық сипаты болған. Олар араб, парсы, шағатай сияқты т.б. тілдері элементтерімен шұбарланып, халыққа түсініксіз жазылған. Негізінен олар мұсылман - түркі кітаби жаргонда жазылып, онымен қазақ, башқұрт, қырғыз т.б. ғалымдардың бәрі де пайдаланды. Жалпы жаргон мен арголар жалпыхалықтық әдеби тілімізге ене алмайды, лексикамыздың пассив қабатына жататын бұл топтағы сөздер кейбір әлеуметтік орта мен шағын топтардың тілінде кездеседі. Мұнда жалпыхалықтық сөздер шартты түрде әдейі мақсатты бұрмаланып алынады.

Жаргон үстем таптың жоғарғы топтарына тән болса, арго төменгі әлеуметтік топтарға тән болады. Жастар тіліндегі фраземалар, көбінесе, ауызекі тілде, сөйлеу тілінде қолданылады. Тілімізде жалпы аз да болса жаргон - арго сөздер кездесіп, қолданылып отырады. Әсіресе қазіргі жаңа кезде барынша жастар тілінде қолданылып, кездесіп отырады. Студент жастар тіліндегі жаргондық сөздер мен фразеологизмдер жастар тіліндегі жаргондық лексиканың негізін құрайды, олар қазақ тілінің сөзжасам жүйесімен түрленеді, олардың сөйлеу тілінде барынша ұшырасып отырады.

Орыс тілі және орыс тілі арқылы енген шетел лексикасы жаргондық фразеологизмдердің пайда болуына ықпал етеді. Тілдік единицалар яғни тілдік бірліктердің тоғысуы нәтижесінде «гибрид» (аралас) сөздер мен сөз тіркестері қалыптасады. Жоғарыда көрсетілген факторлар қазіргі кездегі қазақ жастарының тіліндегі жаргондық лексика мен фразеологизмдердің түрлі формаларының пайда болуына септігін тигізуде. Тілдік факт, дерек болып табылатын жаргондық лексиканы зерттеп қарастыру олардың пайда болу көздері мен қолданыс аясын анықтау қазіргі қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері болмақ. [5] Яғни тілдік дерек болып табылатын, өз тіліміздің жемісі болмаса да, орыс тілі арқылы, не орыс тілі арқылы басқа да шет тілдерінің жаргондық сипаты бар сөздері әсіресе кейінгі жастар тілінде кездеседі, соларды зерттеп, қарастырудың тіл білімі үшін маңызы зор болмақ. Тіліміздің лексикасының пассив қабатына жататын жаргон - арго құбылыстары халық тілінде аз да болса кездесіп, өмірдің сан алуан кезеңдерінде де қолданылып, тілде өз ізін қалдырып, қолданыс тауып отырады.

Әдебиеттер

1. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: «Санат», 1996.
2. Вопросы истории и диалектологии казахского языка. – Алматы, 1958. – вып. 1.
3. Қазақ тілі сөздігі. – Алматы, 1998.
4. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. - Москва: «Просвещение», 1972.
5. Авакова Р.А. Қазақ тіліндегі жаргондық фразеологизмдер // Психолінгвистика және әлеуметтік тіл білімі: Қазіргі күйі және болашағы. Халықаралық конференцияның материалдары. – Алматы, 2003.

Ж.И.Мұхамбетов

Жаргонизмы и арго в казахском языке.

В данной статье рассматриваются жаргонизмы и арго в казахском языке, их применение, значение, тематические группы и особенности.

Ключевые слова: Жаргон, арго, сленг, лингвистика, лексика, диалект, фразеологизм, креоль, фразема, слово.

Z.I.Mukhambetov

Jargon and slang in the Kazakh language.

This article is considered jargon and slang in the Kazakh language, their use, meaning, thematic groups and features.

Keywords: jargon, slang, Linguistics, vocabulary, dialect, idiom, phrase, word.

УДК: 81*282.4

Мұхамбетов Ж.И. – Х.Досмұхамедов атындағы

Атырау мемлекеттік университетінің доценті

E-mail: Mukhambetov72 @ mail.ru

Шаймарданова А.М. - Х.Досмұхамедов атындағы АМУ

Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы-ның II курс магистранты

E-mail: aiaulym_91_25 @ mail.ru

БАТЫС ӨңІРІНЕ ТӘН ЭТНОМӘДЕНИ ДИАЛЕКТИЗМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ-ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

Аннотация. Тілде адамзат тарихында, жергілікті бір өңірге тән дүниетанымдық ұғымдар мен тілдік атаулар, тіркестер болады, олардың тілдік, яғни лингвомәдени-дүниетанымдық сипаты мен сол жерге тән өзіндік ерекшеліктері бар. Тілдегі әр жекелеген этнодиалектизмдерден халқымыздың тіліне тән мол мәдени тілдік жүйенің белгісі мен іздерін көреміз. Бұл мақалада батыс өңіріне тән этномәдени диалектизмдердің лингвомәдени-дүниетанымдық жақтары мен ерекшеліктері қарастырылады.

Тірек сөздер: Диалект, сөйленіс, этномәдени диалектизм, лингво- мәдениет, лингвистика, этнолингвистика, этнос, тіл, концепт, тілдік тұлға, дүниетаным, аймақтық тіл.

Тіл қоғамда күрделі де сан қырлы қасиеттерге ие, өзіндік ұлттық ерекшелігі мен күрделі құрылымдары бар жүйе десек те болады. Тілдің өзіндік ерекшелігі мен оның табиғи құрылымын, тілдің сол халықпен тығыз тарихи-әлеуметтік байланыстары мен ұлттық құндылықтары жақтарынан қарастыру тілде маңызды мәселе болып табылады.

Тілдің табиғатын дұрыс танып – зерделеу үшін оны сол ұлттың тарихы, мәдениеті, әдет-ғұрпы, тұрмыс-салтымен байланыстыра қарастырудың тіл білімінде мәні зор. Осыған байланысты соңғы жылдары тіл білімінде этнолингвистика, лингвомәдениеттану т.с.с. тіл білімінің жаңа салалалары қалыптасып, дамып келеді. Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы туралы идея В.Фон Гумбольд, Ф.де Соссюр, Э.Сепир, Б.Уорф, А.Потебня қазақ тіл білімінде А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Н.Уәли, А.Ислам, Ж.Абдрахманова т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

XX ғасырдың аяқ кезінен бастап тіл білімінде құрылымдық-жүйелік және статистикалық парадигмалардың орнын антропоцентристік, когнитивтік, динамикалық бағыттағы зерттеулер басып, бұл сала қарқынды дами бастады. Антропоцентристік бағыттағы зерттеулерде адам проблемасы басты назарға алынып, адамның сөзқолданысы, тілдегі адам бейнесі мәселелері ерекше маңызға ие болды. Бұл мәселе лингвомәдениеттану, психолінгвистика, этнолингвистика, когнитивті лингвистикада сөз болып, бұл салалар соңғы жылдары тілімізде қарқынды дамып келеді. Этнолингвистикамен сабақтас этнос болмысының сан түрлі қырын зерттейтін ғылымдарды академик Ә.Қайдар екіге бөледі: 1) Этнос тіліне жалпы қатысы бар (мәселен, мәдениеттану, этнография, этнология, өлкетану, фольклористика, мифология, астрономия, педагогика, дидактика т.б.) ғылымдар. 2) Этнос тілінің тілдік табиғатын айқындауға тікелей қатысты ғылымдар (мәселен, этимология,

диалектология, ономастика, фразеология, паремиология, терминология, лексикография, соңолингвистика, этнолингвистика, психоллингвистика т.б. [1].

Тіл мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады. Тілдің маңызды қызметтерінің қатарында ақпарат жеткізу, ақпарат сақтау қызметін атауға болады. Қоғамдағы, тарихтағы болып өткен оқиғалар, тұтынған заттар-бәрі де тілде көрініс тауып, атадан балаға мирас болып қалып отырады. Соңғы жылдары этнолингвистикадан лингвомәдениеттану саласы жеке бөлініп шықты. В.А.Маслова лингвомәдениеттануға былайша анықтама береді:

«Лингвокультуроология – комплексная научная дисциплина синтезирующего типа, изучающая взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единич в единстве их языкового и внеязыкового (культурного) содержания при помощи системных методов с ориентацией на современные приоритеты и культурные установления (системы норм и общечеловеческих ценностей)» [2]. Лингвомәдениеттанудың міндеті – тіл мен мәдениеттің, тіл мен этностың, тіл мен ұлттық менталитеттің арақатынасын сипаттап, зерделеу болып табылады. Зерттеу еңбегімізде Батыс Қазақстан өңіріне тән жергілікті ерекшеліктердің этнолингвистикалық сипатын сөз етуге талпыныс жасаймыз. Бұл бағыттағы зерттеулер үшін ең алдымен, лингвомәдениеттану теориясының негізгі ұғымдарын анықтап алу қажет. Лингвомәдениеттану нысаны – тіл мен мәдениеттің өзара әсері мен арақатынасы, ондағы рухани және материалдық құндылықтардың көрнісі, яғни адам еңбегінің нәтижесінде пайда болған құндылықтар. Бұлардың бәрі жинақтала келе әлемнің тілдік бейнесін құрайды. Профессор Ж.Манкеева тіл мен мәдениеттің арақатынасы туралы: «Тіл – мәдениеттің бір көрінісі. Ол екеуінің арақатынасы ерекше де маңызды. Кез келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп, кумулятивтік қызмет арқылы көрінетіні, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетіні белгілі», - дейді [3].

Лингвомәдениеттануда «тілдік тұлға» мәселесі «әлемнің тілдік бейнесі», «тілдік таным», «мәдени концепт» мәселелерімен тығыз байланыста сөз болады. Тілдік танымның қалыптасуына белгілі дәрежеде тарих әсер етіп отырады. Тіл мен мәдениет болып табылатын салалардың қатарына «лингвоәлеттану», «лингвоәлеттаным», «лингвомәдениеттану», «этнолингвистика» салаларында зерттелетіні белгілі. Тіл мен мәдениет өркениетті өзара байланыста, сабақтастықта зерттегенде ғана зерттеулер оң нәтиже беріп, тілдің көпқырлы қызметі ашыла түседі. Соңғы жылдардағы лингвистикалық зерттеулерде әлемнің концептуалдық және тілдік бейнесінің арақатынасы мәселесіне ерекше назар аударыла бастады. Адам санасында ұғымдар мен түсініктер түрінде көрініс табатын әлемнің концептуалдық бейнесімен қатар әлемнің вербалды немесе тілдік бейнесі де қатар дамиды. Жалпы алғанда, әлемнің концептуалды бейнесі дегеніміз – қандай да бір таңбалар жүйесіне түспеген әлемнің бейнесі де, әлемнің тілдік бейнесі дегеніміз – тілде көрініс тапқан, тілде бейнеленген концептуалды әлем. Түрлі мәдениет өкілдерінің санасындағы, танымындағы әлемнің бейнесі әртүрлі. Әр халықтың өмірді тануы, қабылдауында өзіне тән ұқсастықтар, ортақ, жалпы жақтары болумен қатар өзіндік ерекшеліктері, айырмашылықтары да болатыны белгілі.

Халықтың белгілі бір ортада, белгілі бір аймақта өмір сүруі оның ұлттық сипатына, болмысына әсер етеді. Ұлттық сипаттағы өзіндік ерекшеліктер мен менталитет этностың мәдениетінде, тұрмысында, күнделікті өмірінде көрініс табады. Олар тілде бейнеленіп, көрінеді. Қоғамда болып жатқан құбылыстар, өзгерістер тілде үнемі ізін, таңбасын қалдырып отыратындықтан, тілді тарихпен, этнографиямен тығыз байланыста зерттеу қажет. Қазақ тіл білімінде этнолингвистика ғылымының негізін қалаған ғалым Ә.Қайдар: «Кез келген тілдің қоғамда өзара байланысты үш түрлі қызметі бар. Оның басты қызметі: коммуникативтік, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсінуі, пікір алысуы үшін қажетті қызметі. Оның екінші қызметі – көркем шығарма тіліне тән, адам баласына тән образ арқылы ерекше әсер ететін, ләззат сыйлайтын, эстетикалық қызметі. Тілдің бұл қызметі, әрине, қаламгердің шеберлігіне, сөз саптау мәдениетіне байланысты. Ал тілдің үшінші бір қызметі, ғылыми терминмен айтқанда, аккумулятивтік қызметі деп аталады. Яғни ол – тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп, қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын игілікті қасиеті. ...Тіл фактілері мен деректері – тұла бойы тұнып тұрған тарих. Сондықтан этностың өткендегі тарихы мен этнографиялық байлығын біз ең алдымен, содан іздеуіміз керек» [1], - деп көрсетеді.

Ұлттық болмысты, ұлттың өзіндік ерекшелігін танытатын нәрсе – көркем әдебиет дейтін болсақ, академик Р.Сыздықтың сөзімен айтқанда: «Көркемдік дегеніміз – өлең тілінің жылтырақтығы емес. Көркемдік ең алдымен, мазмұн мен қалыптың сәйкестігі, яғни ой мен тілдің ғармониясы: ақын идеясын білдірген сөздердің оқырман сезіміне әсер ететін экспрессиялылығы мен эмоциялылығы» [4]. Яғни көркем шығарма авторы суреткер тілінің бейнелі, көркем әсерлі болуымен қатар суреттеп отырған кезеңнің тарихи ерекшелігін, кейіпкерлерінің болмыс-бітімін, дүниетанымын, салт-дәстүрін, ділін, сол жердің табиғи сипатын толық түсініп, туындысында бұл айқын сезіліп тұруы тиіс.

Тілде адамзат тарихына тән дүниетанымдық ұғымдар мен атаулар, тіркестер бар екені белгілі. Мәселен, жақсылық, жамандық, алыс, қашық, қысқы, жоғары, төмен, дәуір, кезең т.с.с. сөздер қазақ халқына ғана емес, жалпы адамзатқа ортақ ұғымдар. Олар әр тілде түрліше дыбысталғанмен, бұл туралы ұғым, түсінік барлық тілде бірдей. Сонымен қатар белгілі бір ұлттың дүниетанымына, ұғымдық көқарасына ғана тән сөздер, ұғымдар бар.

Қазақ халқының тарихына тұрмыс-салтына, менталитет яғни діліне қатысты атаулар ұлттың болмысын, табиғатын танытады. Осыған байланысты ғалым, Ж.Манкеева: «Ұлттың рухани дүниесі, сонымен сабақтас қалыптасқан материалдық өндіріс пен тұрмыс-күйі әркімнің жеке басының жағдайына байланысты, тұрмыстық, дүниетанымдық жағдайына байланысты қалыптасқан жалпы халықтық құбылыс. Оның негізі бір сипаты – оның тұрақтылығы. Сол арқылы ұлт өмірінің желісі үзілмей, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіледі. Сол себепті әр түрлі ұрпақ болғанымен, бірін-бірі түсініп, бір ұлтқа жатады» - дейді [5]. Тұтас ұлтқа тән дүниетанымдық ұғымдар кейде ұлттық сипатын сақтай отырып, белгілі бір аймақтық үрдіс алатын тұстар да кезігіп отырады. Мысалы: «Көрісу» сөзінің әуел бастағы мағынасы кездесу, жүздесу; амандасу, сәлемдесу; ұзатылған қыздың төркін жұртымен

қоштасып, жылауы [6] болса, кейінірек мағынасы сараланып, Қазақстан-ның оңтүстік аймақтарында негізінен көрісу сөзі қайтыс болған адамның жақын-жұрағатымен, қаралы адаммен кездескендегі жылап-сықтау мәнінде жұмсалады. Ал батыс өңірінде бұл сөз бастапқы мәнін сақтап, «амандасу, жүздесу» мәнінде жұмсалады. Батыс өңірлерінде он төртінші наурыздан бастап, жастар үлкен кісілермен, үлкен адамдар да бір-бірімен амандасып, «бір жасыңмен», «жастан жасқа жете бер», «жасың құтты болсын» - деген сияқты ізгі ннет, бата-тілектер айтылады. Әрі батыс өңірде қайтыс болған адамның туыстары дауыс шығарып, келген адамдармен құшақтасып, көріспейді, сабыр сақтауға тырысады. Белгілі бір аймаққа тән дүннетаным тұрғындардың бітім-болмысымен, табиғат құбылыстарымен, қоршаған ортамен, халықтардың шаруашылық жүйесімен де тығыз байланысты болады.

Атырау өңірі ежелден балық өнеркәсібі мен аты шыққан аймақ екені белгілі. Бекіре тұқымдасына жататын ірі балықтарды бұл жақта «шоқыр» не «қызыл балық» деп, уылдырығын (икра) «қара тары» деп те атайды. Оның етін, бір бөлшегін сол өңірде «кеспе» деп те атайды. Жайық өзені жылда арнасы тасып, көтерілген сайын көктем кезінде және судың қайтуы кезінде балық аулаушылардың немесе суға шомылушылардың суға кететін жәйттері жиі кездеседі. Сондай жағдайда суға кеткен адамды іздестіруде сол жердің тұрғындарының әдетінде «қазан жіберу» әдісі қолданылады. Бұл тіркес Қазақстанның басқа аймақтарында екі сөз де түсінікті болғанымен, қатар қолданылмайды. Ал батыс өңірінде бұл тіркес еңбектеген баладан, еңкейген кәріге дейін түсінікті. Мәселен, 1957 жылы Гурьев облысы, Новобогат ауданының Амангелді орта мектебінде оқытушы болып қызмет етіп жүрген Құсекен Шаукеновтың айтуы бойынша, өз көзімен көргені былай баяндалады. Бақсай өзені кемерінен асып, тасыған кезде Қаналин Қабдығали деген кісінің суға кеткенін, кейін ол кісіні ау салып, қармақ салып іздегенмен еш нәтиже болмағаны, суға кеткен адам табылмағаны туралы сөз болады. Сонан соң ауыл ақсақалдарының айтуы бойынша, қазанның қақпағын алып, сол жерге суға жібергенде, қазан қанша салмақты болғанымен суға батпай, суға батып кеткен адам жатқан жерге барып, сол жерге қазан дөңгелене үйіріліп, қанша судың ағыс, толқынына қарамай, сол жерден үйіріліп кетпегенін, сол жерге ау салғанда, мәйітті тапқанын хабарлайды.

Жалпы қазан қазақ дүниетанымында ежелден-ақ өте қасиетті, қадірлі де киелі екені мәлім. Осыған байланысты «қазанды теппе», «қазанды аттама», «киелі қазан», «тай қазан» т.б. сияқты тиым, таным сөздер қазақта көп сақталған. Сонымен қатар қазанды таза ұстап (құлағына дейін таза ұстаған, құлағын жумаса онда шайтан отырып, ырыс, нәсіпті шайтан ішіп қояды деп түсінген). Оны ешкімге бермеуге тырысқан. Сондай-ақ, батыста жасы жетіп, үлкейіп қартайған адамдар қайтыс болғанда, бейітінің басына қазан төңкеріп тастайды. Яғни қазан-ошағымен бірге болсын, ешкімге зияны тимей өзімен-өзі жатсын, артынан ешкімді шақырмасын деген мақсатпен қазан төңкерген. Қазақ халқында ежелден-ақ құт-береке иесі, киелі нәрсе деп қасиет тұтқан. Мәселен, еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін Ленинградтағы эрмитаждан тайқазанның оралуын көпшілік енді елге құт, береке келеді деп қуанғаны белгілі. Алайда қазанды киелі санағанмен, «қазан жіберу» тіркесі көбінесе батыс өңірінде қолданылады, бірақ қазан мен суға кеткен кісінің арасында

қандай байланыс бары, батыста әрине беймәлім, ол құпия сыр, тылысым дүние. Әрине «қазан жіберу» тіркесі батыста ата-бабамыздан ғасырлар бойғы келе жатқан дәстүр, бір-екі жылдың нәтижесі емес.

Осы орайда академик Ә.Қайдар: «Тіл фактілері мен деректері – тұла бойы тұнып тұрған тарих. Сондықтан этностың өткендегі тарихы мен этнографиялық байлығын біз ең алдымен содан іздеуіміз керек», - дейді [1].

Тіл ұлттың мәдениетінің өзегі, түп қазығы, негізі. Тілде халықтың бүкіл тыныс – тіршілігі, оның шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы сақталады. Тілдің қызметі көркем шығарма тіліне тән. Осы көркем шығармалардағы, жалпыхалықтық тілдегі жергілікті ерекшеліктер ішіндегі дүниетанымдық маңызы бар сөздер, тіліміз үшін, ғылым үшін өте қажет-ақ. Көркем шығармалардағы халықтың тілінде бар дүниетанымдық жергілікті ерекшеліктерді халықтың мәдениетімен, тұрмыс тіршілігімен, табиғатымен, кәсібімен байланыстыра зерттеу, мән-мағынасын ашу бүгінгі күннің талабы. Қазіргі толыққанды мәдениетті игеру үшін міндетті түрде тілді, тіл тарихын, тілдегі жергілікті ерекшеліктерді білу, тілді басты құрал деп санау, оның құдіретін, ролін сәулелендіру-ақ керек. Жалпы қазақ ұлтының ділі, салт-дәстүр мен ұлттың дүниетанымын жан-жақты ашу керек. Бұл дүниетанымдық бағыттағы зерттеулер соңғы жылдары қолға алынып келеді. Белгілі бір ұлттың болмысын, табиғатын білдіретін ұғымдарды өзге тілге аударуда бірқатар қиындықтар кездесетіні белгілі. Дүниетанымы бөлек, ол халықтың жаратылысын, болмысын білмейтін басқа ұлт өкілдеріне мұндай ұғым, түйсіктерді аударып беру мүмкін емес.

Махамбет өлеңдерін орыс тіліне тәржімалаған А.Никольский ақынның «Ереуіл атқа ер салмай» атты өлеңіндегі:

Тебінгі теріс тағынбай,
Темірқазық жастанбай,

Қу толағай бастанбай,
Ерлердің ісі бітер ме?!

деген жолдарын аудармашы А.Никольский:

Не к ладя тебеньки другой стороной,
Кол железный подушкой не подложив,
Слово череп, голову не искушив,
Не достигнет успеха в деле герой! –

деп тәржімалаған. Әрине, бұл жерде аудармашының Махамбет өлеңдерін сөзбе-сөз аударуға бой алдырғаны байқалады. Яғни темірқазық жұлдызына аудармашы калька әдісімен аударып, ақынның айтайын деген ойынан мүлде алшақтап кеткен. Ал 1989 жылы Альберт Устиновтың аударуымен жарық көрген «Песни воина» атты жинақта аудармашы көбінесе қазақ тұрмысын, табиғатын, болмысын, дүниетанымын бейнелейтін мұндай сөздерді аудармай, сол күйінде беріп, ескерту ретінде өлеңнен кейін түсіндірмелер беріп отырған. Алайда мұнда да кейбір алшақтықтар кездеседі. Мәселен, «күдері» сөзін аудармашы төзімді нәрседен жасалған тері деп түсіндіреді [7].

Ал, «Сөздер сөйлейді» атты еңбегінде академик Р.Сыздық Н.Ильминский, К.Юдахин сөздіктеріне, Қырғыз, Монғол тілдерінің деректеріне сүйене отырып, бұл «күдері» сөзінің «төзімді нәрсе» мағынасында емес, «жұмсақ иленген тері» мәнінде қолданылатынын айтады [8].

Лингвомәдениеттануда мәдениеттің объективті элементі ретінде дәстүрлі түрде қалыптасқан тілдік бірліктер, атап айтқанда, сөздер, фразеологиялық тіркестер, мәтіндер т.б. көрінеді. Тілде көрініс тапқан мәдениеттің субъективті элементтері лингвомәдениеттаным концептілері деген атауға ие болған. Лингвистика мәдени концепт тіл мен мәдениеттің өзара бірлікте, сабақтастықта алатын негізгі бірлігі болып табылады. Концепт бірнеше мағыналар жиынтығынан құралған тілдік таңба болып табылады. Тілде ұлттық болмыстың, менталитеттің көрініс табуы нәтижесінде өзек сөздер, концептілер туындайды. Әр тілдің өзіндік ұлттық ойлау ерекшелігін, дүниетанымдық ерекшеліктерін білдіретін концептілер қалыптасады. Тіл мен мәдениеттің арасындағы байланысты бүтін мен бөлшектің арасындағы байланыс ретінде қарастыруға болады. Тіл – мәдениеттің құрамдас бөлігі әрі құралы бола алады. Солай бола тұрса да, тілді жалпы мәдениеттен тыс, тәуелсіз, дербес семиотикалық жүйе ретінде қарастыруға болады. Яғни оны дәстүрлі лингвистикада сөз болып жүргендей, мәдениеттен тыс та қарастыруға болады. Белгілі бір тілде сөйлейтін сөйлермен сол мәдениеттің тұтынушысы да бола береді. Сол себепті тілдік таңбалар мәдениет таңбасы ретінде қызмет атқарып, мәдениетті танытатын негізгі құрылымдардың бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, тіл сөйлермендердің мәдени-ұлттық ментальдылығын бейнелей алады. Мәдениет тіл мен кеңістік концептісі негізінде қатынаста болады. Әрбір тіл әлемді өзінше бейнелейді, яғни оны концептуал-изациялайтын тәсілдері әртүрлі болады. Сол себепті әрбір тілдің өзіне ғана тән ғаламдық бейнесі болады, тілдік тұлғаның тілінде осы ғаламның тілдік бейнесі арқылы көрініс табады. Сол арқылы адамзаттың ғаламды қабылдау, пайымдау ерекшелігі де тілде бейнеленеді. Мәдениет тілі аударуға, тәржімалауға көнбейді. Бұған мысал ретінде көркем шығармалардағы этнографизмдердің берілуін жатқызуға болады.

Енесі үй-үйге кіріп, құдайы нан таратты. (Ә.Кекілбаев. Ең бақыт. күн. 43-б.)

Өлілерге иіс қылмақ. (Ә.Кекілбаев. Құс қанаты. 49-б.)

Келгесін әуелі өлілерге иіс болсын деп жеті шелпек пісірді. (Ә.Кекілбаев. Құс қанаты. 49-б.)

Қазақтың жанын қинайтын қара жұрт, қара шаңырақ, қара қазан еді. (Ә.Кекілбаев. Құс қанаты. 38-б.)

Болашақ құданың атақ-дәулетін, болашақ келіннің тәрбиесі мен мінезін, дене бітімі мен ажарын сарапқа салғанда болашақ ұрпақтың ырзығы мен денсаулығын, болашақ отаудың мәпақасы мен ынтымағын түгел ойлайды екен ғой. (Ә.Кекілбаев. Құс қанаты. 37-б.)

Лингвомәдениеттануда мәдениеттің объективті элементі ретінде дәстүрлі түрде қалыптасқан тілдік бірліктер, атап айтқанда, сөздер, фразеологиялық тіркестер, мәтіндер т.б. көрінеді. Лингвомәдениеттанымдық бағыт бойынша, белгілі бір этномәдениетке жататын тілдік тұлғаның менталитетін білдіретін лингвомәдени ерекшелікке ие семантикалық түзілімді концептілер ғана концепт қатарына енеді.

Сонымен, этнодиалектизмдер:

1) белгілі бір ұлттық мәдени-ұлттық дүниетанымы әлемнің тілдік бейнесі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, атадан балаға мирас болып отырады;

2) әлем бейнесінің фундаменталды негізгі менталды лексиконның дискретті мазмұндық бірліктері ретінде танылатын этнодиалектизмдер арқылы беріледі. Ол сөйлермендер тілінде көрініс тауып, қоршаған орта туралы ақпарат жеткізуде басты орын алады да әлемнің тілдік бейнесінде ұлттық болмысты танытатын негізгі белгілердің бірі болып табылады.

3) тіл этнодиалектизмдердің берілуінің ең негізгі жолы болып табылады;

4) этнодиалектизмдер тілдік құралдар арқылы берілуі, сондай-ақ прагматика, әлеуметтік, мәдени, психологиялық құралдар арқылы берілуі мүмкін. Яғни екінші сөзбен айтқанда, этнодиалектизмдер тілде сан қырлы тілдік құралдар арқылы беріле алады;

5) әрбір этнодиалектизмде өзі қалыптасып, пайда болған мәдени жүйенің белгісі, өзіндік қолтаңбасы қалып отырады.

Тіліміздегі этномәдени мәні бар этнодиалектизмдерді зерттеп, тіл білімінде қарастырудың зор мәні бар. Солар арқылы халық тілінің бай мұралары мен тілдік деректерін, халқымыздың ұлттық мәдени ерекшеліктерін, тарихи тілдік мол қазыналарын танып білеміз. Тілдегі әр жекелеген этнодиалектизмдерден халқымыздың тіліне тән мол мәдени тілдік жүйенің белгісі мен іздері, деректері табылып отыратынын естен шығармауымыз керек. Дүниетаным жалпы адамзатқа, белгілі бір ұлтқа тән болуымен қатар тілде белгілі бір аймақтық та сипат алып отады.

Әдебиеттер

1. Қайдар Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. 1985. - № 10. -18-22 б.
2. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. - М., 1997. - С. 208.
3. Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. Фил. ғыл. докт. дисс. автореф. - Алматы, 1997.
4. Сыздық Р. «Абайдың сөз өрнегі». - Алматы, 1995.
5. Манкеева Ж. «Мәдени лексиканың ұлттық сипаты». - Алматы, 1997.
6. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: «Дайк – Пресс», 1999 ж.
7. Махамбет. «Песни воина». Перевод с казахского Альберта Устинова. - Алма-Ата: Жазушы», 1989. - 72 б.
8. Сыздық Р. «Сөздер сөйлейді». – Алматы: «Арыс», 2004. - 231 б.

А.М.Шаймарданова

Лингвокультурные и мировоззренческие особенности этнокультурных диалектизмов Западного региона

В языке существуют мировоззренческие и языковые понятия, характерные для определенной местности, которые имеют лингвокультурные и мировоззренческие особенности. В данной статье рассматриваются лингвокультурные и мировоззренческие аспекты и особенности этнокультурных диалектизмов Западного региона.

Ключевые слова: Диалекты, говор, этнокультурные диалектизмы, лингвокультурология, лингвистика, этнолингвистика, этнос, язык, концепт, языковая личность, мировоззрение, региональный язык.

A.M.Shaimardanova

Linguo-cultural and ideological features of ethno-cultural dialect in the western region

There are ideological and linguistic concepts in this language, characterized for particular locality, which are linguo-cultural and ideological features. This article is considered linguo-cultural and ideological aspects and features of the ethno-cultural dialect of the Western region.

Key words: Dialects, speech, ethnic and cultural dialect, cultural linguistics, linguistics, ethno-linguistics, ethnic, language, concept, language personality, outlook, regional language.

УДК: 81'371

Хасанов *Ғ.Қ.* – ф.ғ.д.,
М. Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры
E-mail: hasan.gabit@mail.ru

УЗУАЛДЫ ЖӘНЕ ОККАЗИОНАЛДЫ КОННОТАТТЫҚ СЕМАЛАРДЫҢ АКТИВТЕНУ ДӘРЕЖЕСІ

Аннотация. Бұл мақала лексикалық мағынаның коннотациялық семаларының қазіргі қазақ тіліндегі ерекшеліктерін көркем әдебиеттерден алынған мысалдар бойынша талдауға арналған. Мақалада лексикалық мағынаның коннотациялық компонентіндегі узуралды және окказионалды семалардың көркем әдебиеттегі активтену дәрежесі қарастырылады.

Тірек сөздер: Лексикалық семантика, лексикалық мағына, коннотаттық компонент, узуралды сема, окказионалды сема, эмоция, экспрессия, жағымды сема, жағымсыз сема, сезімдік-бағалау белгілері.

Лексикалық мағына құрылымының үшінші бір бөлігін эмоционалды-экспрессивті мағына, яғни коннотаттық мағына бөлігі құрайды. Адамзат айналадағы дүниені, құбылыстарды қабылдап қана қоймайды, оған өзінің көзқарастарын үстейді, яғни мағына модальдық белгіге ие болады.

Белгілі семантист Д.Н. Шмелев бұған «Сөздің экспрессивтік-статистикалық мағына реңкі дыбыстық комплекс болып саналатын сөздің мағынасы емес, белгілі бір дыбыстың комплексті қабылдағанда пайда болатын мағыналық реңкі» деген анықтама береді [1, б.29]. Автор осы еңбегінде К.О. Эрманның сөз мағынасын 1) ұғымдық мағына, 2) контекстік мағына, 3) эмоционалды мағына деп бөлгенін айтады. Бұдан К.О. Эрманның коннотаттық мағына бөлігіне екі бөлікті қосқанын байқаймыз, яғни бұл пікір мағына бөлігінің күрделі екенін байқатады.

Коннотаттық макрокомпоненттің ең кіші бөлшегін әр ғалым әртүрлі атап жүр. В. Говердовский коннотаттық макрокомпоненттің мағыналық бөлшегі «коннотема» деп атаса, В. Григорьев «экспрессема» деп атайды.

Коннотаттық макрокомпонентте баға, экспрессивтілік эмоция бар. *Эмоция* «emotion», яғни «возбуждение, волновать» деген мағына берсе, «экспрессия» да латынның «выразительность» деген сөзі. Баға – сөйлеушінің көзқарасы, яғни сөз мағынасының модальдық белгісі. Орыс тіл білімінде алғаш рет эмоционалды-экспрессивті сөздер жүйелі түрде Е.М.Галкина-Федоруктың «Об экспрессивности и эмоциональности в языке» деген еңбегінде толық түрде талданған болатын. Міне, осыдан бастап, бұл мәселе көптеген зерттеушілер еңбектерінде сөз бола бастады. Коннотацияны адамның танымдық қызметінің квалификативті сферасы деп ұғына отырып, А.А.Уфимцева оларға мыналарды енгізеді: «а) Эмоционалды-сезімдік қабылдау және реалды шындық болмысты объектілерінің квалификациясы, оның негізінде адамның тікелей толғанысы жатады (мысалы: үйшік, мәстек т.б.), зат есімдер, субъектілі-бағалаушы сын есімдер, эмоционалды-күшейткіш үстеулер, одағайлар т.б.; б) рационалды-бағалау квалификациясы, яғни интеллектуалды бағаға ие қоршаған өмірдің объектілерін квалификациялау (мынадай сөздер «контробандист», «стиляга» т.б.); в) сезімді-бейнелік қабылдау және тілдік емес объектілерді квалификациялау,

интеллектуалды және сезімді салыстыру арқылы (әртүрлі құрылымындағы тілдік және сөйлеу метафоралары)» [2, б.95].

Қазақ тіл білімінде бұл мәселені арнайы қараған М.Оразов эмоциялық мағынаны (компонентті) жеке алып қарастырып, коннотаттық мағына әлі зерттелмей жатқан деп есептейді, сезімдік-бағалау, қабылдау белгілерін эмоциялық мағына аясында қарастырады [3, б.107].

Ә.Болғанбаев, С.Төлекова, Х.Нұрмұқанов бұндай сөздерді эмоционалдық лексика деп санап, мағына құрылымындағы бұл компоненттерді жеке қарастырмайды. Бұл мәселені арнайы зерттеген Х.М.Нұрмұқанов мағынаның эмоционалдылығы мен экспрессиялығын екіге бөліп зерттейді [4, б.26]. Сондай-ақ, эмоциялық-экспрессивті сөздер жасауда интонацияның үлкен рөлі бар екенін есте ұстау қажет.

Мысалы: «Арақ құйылды. Ат басты Тәшкенбай стаканды қолына алып:

– Қоныс құтты болсын! – деді ыржиып.

– Иттер, – деді Есіркеп еріксіз езу тартып» [Исабеков, б.408] деген сөйлемдегі *иттер* сөзінің құрылымында жағымды сема болса, ал

– Иттер-ай, – деді ағам, – Кімді асырап отырмын? Кімді? [Сонда] деген сөйлемде *опасыз, оңбаған* дегенде жағымсыз сема айқын көрініп тұр.

Коннотаттық, эмоциялық-экспрессивті семалар мазмұндық сипатына қарай тұрақты, ықтималды, тілдік қатынасына қарай узуалды, окказионалды сема болып, эмоциялық мағынасына қарай жағымды, жағымсыз болып бөлінеді.

Узуалды семалы коннотаттық мағына бөлшегі тілдік қолданысқа түспей тұрып эмоциялы-экспрессивті мәнде болады..

– Оңбаған! Намыссыз! – деп Ботпай күйіп кетіп жерге бір түкірді [Исабеков, б.391] немесе:

– Тоқтаңдар! Өңшең боркемік жылауықтар! – деп кіжінді Ардақ [Исабеков, б.256] деген сөйлемдердегі «оңбаған, намыссыз, боркемік, жылауық» сөздері тура мағына күйінде-ақ эмоциялы-экспрессивті семаға ие.

Нақтылай айтқанда, узуалды эмоциялы-экспрессивті сема тіл жүйесіндегі сөздің мағына құрылымындағы болады.

Узуалды эмоциалы семалар тән деп таныған кейбір кірме сөздер мүлде басқа мағына беретін де жағдайлар бар. Мысалы, «момын» – көп нәрсемен ісі жоқ, үндемейтін, жуас адам деген мағыналық семаға ие. Дегенмен, ол араб сөзі, екі вариантын ұсынуга болады. «Момын-1» – «Аллаға жүрегін бекіткен, иланушы», «момын-2» – «жуас» дегенді білдіреді. Бұдан басқа қазақ тілі диалектісінде «тазайын» сөзі кездеседі. Бұл сөз қазақ тілі қолданысында таза, ұқыпты деген мағынаны білдірсе, араб тілінде «әшекейлеу, әрлеу» етістігінің масдары ретінде «тазайын» болып қолданысқа түскен. Тура аудармасы – «әшекей, декорация». Сондай-ақ, «бейшара, байгүс» сөзіне синоним болып табылатын «мүсәпір» сөзі бар. Егер ол сөзді де араб сөзі деп танысақ, онда ол етістігінің (сапар шегу) жолаушы (мусафирун) деген негізгі есімшесі болған болар еді. «Жолаушы үйінен қырық қадам ұзаса, мүсәпір» деген мақалда «мүсәпір» шарасыз, байгүс деген емес, жолаушы деген мағынаға ие болады екен. Узуалды эмоциялы семаға ие деп таныған сөздердің этимологиясына үңілсек, осындай мағына ауытқуларын байқауға болады.

Окказионалды эмоциялы сема, бұдан керісінше, тек ауызекі сөйлеу кезінде ғана эмоциялы-экспрессивті мағынаға ие болады. Зат есім, сын есімдер де қолданыс ерекшелігіне қарай окказионалды эмоциялы семаға ие болады.

Зат есімдер соның ішінде зооморфизмдер яғни жан-жануар атаулары, соматизмдер – адам ағзалары және дене мүшелері атаулары қолданыс ерекшелігіне қарай эмоциялы-экспрессивті мағына үстей алу қабілетіне ие.

1. Зооморфизмдер жағымды да жағымсыз эмоциялы семаларға ие бола алады. *Арыстан, барыс, қабылан* сөздерінде *ер жүрек, батыр* деген семаларға ие болса, *қасқыр, ит* сөздері контекстке байланысты кейде жағымсыз, кейде жағымды семаларға ие болады. *Елік, құралай, марал* сөздерінде *сұлулық, әдемілік* леген окказионалды эмоцияла семалар байқалады. Төрт түлік атаулары соның ішінде түлік төлдері (лақ, қозы, бота, құлын) «жақсы көру, ұнату, сүйкімді» деген окказионалды эмоциялы семаларға ие болса, ешкі, сиыр *ешкідей ежірейін, сиығанды білмейтін сиырмысың* деп қолданысқа түсіп, жағымсыз семаға ие болады.

– *Шошқашылын мұның! Шошқа болғың келсе өзің бол, менде нең бар? Ой, сүмелек, ынжық! Көрсетейін саған шошқа болуды!*

– *Шошқа болмақ түгілі, өзін есек десін, кесіртке, жылан, құрт-құмырсқа, маса-шіркей, бақа-шаян десін. Бірақ, мені қоспасын* [Исабеков, 390 б.] деген сөйлемдердегі *шошқа, қоңыз, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, маса-шіркей* деген сөздердің мағыналарында жағымсыз окказионалды жағымсыз семалар бар.

2. Ботаморфизмдерде қолдану аясына, мақсатына қарай жағымды, жағымсыз семаларға ие бола алады. Мысалы, *емен, қарағай, бәйтерек* сөздерінде *күшті, берік, мықты* деген сема, *шынар, ақ қайың* дегенде *сымбаттылық, әдемілікті* білдіретін семаларды негіз еткен. *Гүл, қызғалдақ, бәйшешек, сұлулық, нәзіктік* жағымды семаға ие болып тұр.

Б. Қалиев *қаңбақ* сөзінде «қаңғыбас, жеңілтек, аумалы-төкпелі» деген үш-төрт семаға ие болатынын айтады. *Жаңғақ* сөзі «ол оңай шығатын жаңғақ емес» деген қолданысқа түсіп «*мықты, шешімін тез өзгертпейтін адам*» деген семаға ие болып тұр. Ғалым *балдырған «жас, жасөспірім, балғын», бәйтерек, «сүйеніш», «мықты», бәйшешек «алғашқы», жасауқазын «жас», шоңайна «жабысқақ»* деген окказионалды эмоциялы семалары бар екенін көрсеткен. Сондай-ақ, «қоғадай жыпырылды, жуадай солды, алма бет, алма мойын, қарақат көз, тобылғы торы, бидай өнді, ебелек қақты» деген тіркестерді мысалға ала отырып ботаморфизмдер эмоциялы семаға ие болып тұрғанын талдап көрсетеді [5, б.30].

«– Бекбол, Бекбол емес уын ішіне бүккен *итсигек* екен ғой» деген сөйлемдегі *итсигек* ботаморфизм *айлакер, арам* деген окказионалды семаға ие. «Итсигек» тамырын терекке тартқан, гүлді, сұрғылт түсті өсімдік.

3. Сомаморфизмдер де окказионалды эмоциялы семалар арқылы коннотаттық мағына бере алады. Мысалы, *бас* сөзінен *қаңғыбас, шүйкебас, қылжаңбас, маубас, соқабас, басбұзар* деген эмоциялы-экспрессивті мағына тараса, *ашкөз, бұқа көз, бадырақ көз, адырақ көз, күлім көз, шегір көз, қарақат көз, ұры көз, балық көз, сүк көз, суық көз, оқты көз, сұғанақ көз* деген эмоциялы-экспрессивті мағыналы сөздер, мәселен, сөз зергері Б.Майлин шығармаларында кеңінен қолданыс тапқан.

Сондай-ақ, *тас бауыр, желөкпе, шикіөкпе, саржамбас болу, ақсүйек* деген эмоциялы-экспрессивті мағына беретін сомоморфизмдер М.Серғалиев, Ш.Нұрғожина еңбектерінде көрсетілген [6, б.54].

Бұдан басқа *тар жерге талақ болу, талақтай, талағы тарс айырылу, жабысу* деген тіркестерде талақ сомоморфизмі эмоциялы-экспрессивті мағынаға ие болып тұр.

4. Эмоциялы экспрессивті мағынаға беру қабілеті зор сөз табының бірі – сын есімдер.

Жақсы, жаман деген сапалық сын есімдер қолданысқа түскенде жағымды, жағымсыз семаларға ие бола алады.

– *Әй, сен жаман неме, осы біздің туысқан екенімізді білесің бе?* – деген сөйлемде жаман неме жас балаға, айтушының өзінен жасы кіші біреуге бағытталған, өзімсінген мағынаны білдіреді.

«– *Жаман жездеңнің айтқанын тыңдасаң әлі талай жетістікке жетесің. Айтпады деме!* – деді Рақым арқадан қағып» деген сөйлемде «жаман жезде» тіркесіндегі жағымсыз сапалық белгі масаттану, мақтанышты білдіретін окказионалды эмоциялы семаға ауысып тұр.

Түр-түс атаулары да қолдану аясына қарай эмоциялы мағына үстей алу қабілетіне ие.

Қара шал кетті...

Өткіздік сонау күзді аман.

Жарадан жаным жазылып, қайта сыздаған...

Өзіне мені тірі ескерткіш қып қалдырып,

Қара шал маған қара ошақ-мұра сыйлаған [Ақдәулетұлы, б.18] деген өлең жолдарындағы қара сын есімінде сапалық белгі емес, «*қасиетті, қадірлі, киелі*» деген эмоциялы сема басым.

Алдыңда сенің қалайша ақтала аламын,

*Аңсатқан менің ақ кеудем, ақ самал-әнім?!
Тентек жүрегім тепсініп, төзімім тозғанда*

Екеуіміз үнсіз қоштасқан жаққа барамын [Ақдәулетұлы, б.155] деген шумақта ақ сын есімі кеудем, самал әнім деген зат есімдермен тіркес құрап «*сәби жүректі, арам ойдан ада жүрек, сезімге толы, нәк сезімді ән*» деген окказионалды эмоциялы семаға ауысып тұр. Осындай жағымды семамен қатар ақсүйек, қара ниет деген жағымсыз семаларға да ие.

Қызыл тілім сөйлесе,

Қызыл қанмен жазамын [Нәжімеденов, б.98],

Немесе:

Қызыл сөзден басқаның

Қызылдығын ұнатамын [Нәжімеденов, б.98] дегенде қызыл тіл шешен, бай тіл деген жағымды семаға қызыл сөз дегенде бос, мылжың көпірме сөз деген жағымсыз семаға ие болып тұр.

Ал, *сұр, сұрғылт* деген түс семантикасы *салқындықты қатігездік* деген эмоциялық мағына үстейді. Мысалы:

Темір қақпа, темір төсек-сұр бәрі

Ертеңгі-кеш сустанып кеп тұрғаны!

Сұп-сұр ұшқын төгіп қалды сұр жанар,

Сұр жұдырық түйімді ұрғалы [Нәжімеденов, б.86]. Ал *сары* түс семантикасының эмоциялық мағына беруі басқа түр-түс атауларына өте аз.

Сарғайып кеткен сап-сары жырмен хат жолдап,

Арымды аппақ жаямын сенің алдыңа – деген өлең үзіктерінде сағыныш сөзімен тіркесіп келіп, «көптен көріспеу» деген семаға мағыналық реңк қосып тұр. «Рас, сары уайым, сары дала» деген тіркестер бар. «Сары алтын» деген сын есім – зат есімдік тіркес құраған анықтауышты сөз тіркесінің құрамындағы «сары» сөзін Р. Сыздықова сын есім емес, парсы тіліндегі қоспасыз, таза деген сөзі екенін және «сары уайым» деген тіркестегі «сары» да парсының «уайым, қайғы» деген сөзі екенін айтады [7, б.106].

Қазақ тілі топонимдерін зерттеуші Е. Қойшыбаев «сары бел, сары дала» дегендегі «сары» «кең, айқын-анық көрінетін, байтақ» деген мағына беретінін айтады.

Бірақ, жанса да да жап-жас Ноян, сұм сұлу қыз

Көп заман жүрді, бірақ, көзде салмай, – деген өлең жолында «сұм» сөзі «сұмпайы, жауыз» деген мағына емес, «сұңғыла, айлалы, ақылды» деген мағыналық семаға ие болып тұр.

Ал «Алпамыс» жырындағы Ұлтан Құлдың:

Өлтіремін алып кел,

Жәдігер сұм баланы, – дегендегі

Немесе:

Ақ ешкі сен де мұңды, мен де мұңды,

Жаратты Алла неге біздей сұмды,

Келгенде елу беске сұмырай Бетен

Айырылып жалғзынан аңырап қалды, – дегенде сұм сөзі мүлде басқа мағыналық семаға ие. Р. Сыздықова «сұм» сөзін парсының «шум» – бақытсыз деген сөзі деп таниды [7, б.111].

«Сұм» сөзі М. Жұмабаев өлеңдерінде кең қолданыс тапқан.

«...Сұм өмірде алданармыз, сүйерміз

...Сұм дүние сылаң етіп көптен өтер,

...Сұм жүрек қанды өзіне жинай берді,

...Тартқанда сынбадың-ау сұм садағым» т.б. өлең шумақтарында қатігез жек көрушілік байқалады.

Қорыта келгенде, коннотаттық семалардың жасалу жолдары өз алдына жеке бір күрделі тақырып екенін айтқымыз келеді.

Әдебиеттер

1. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973.
 2. Уфимцева А.А. Лексическое значение. – М.: Наука, 1986.
 3. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. Алматы: Ғылым, 1991.
 4. Нұрмұқанов Х. Шығармалар. 1 том. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2010.
 5. Калиев Б. Лексико-семантическая и морфологическая структура. Названий растений в казахском языке. – Алматы, 1996.
 6. Серғалиев М., Нургожина Ш. Эмоционально-экспрессивная лексика казахского разговорного языка. – Алматы, 1995.
 7. Сыздықова Р.Ғ. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1980.
- Көркем әдебиеттер
- Ақдәулетұлы М. Дәруішнама. – Алматы, 1996.
- Исабеков Д. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1993.
- Нәжімеденов Ж. Таңдамалы. 2 т., – Алматы, 1996.

Хасанов Г.К.

Степень активизации узуальных и окказиональных коннотативных сем.

Данная статья посвящена анализу особенностей коннотативных сем лексического значения в современном казахском языке по примерам взятым из художественной литературы. В статье рассматривается степень активизации узуальных и окказиональных коннотативных сем лексического значения слова в художественной литературе.

Ключевые слова: лексическая семантика, лексическое значение, коннотативный компонент, узуальная сема, окказиональная сема, эмоция, экспрессия, положительная сема, отрицательная сема, чувственно-оценочные признаки.

Khassanov G.K.

Degree of activation of usual and occasional connotative sem.

This article analyzes the features of this and connotative lexical meaning in the modern Kazakh language of examples taken from the literature. This article discusses the degree of activation of usual and occasional seed connotative lexical meaning of the word in literature.

Key words: lexical semantics, lexical meaning, connotative component of usual sema, sema occasional, emotion, expression, positive sema, sema negative, chuvsvенno-evaluation features.

УДК № 81.373

Хасанов Г.К. – ф.ғ.д.,

М. Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры

E-mail: hasan.gabit@mail.ru

Жұмашева К.Б. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: kama0186@mail.ru

**М.ШАХАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ
ЕЛДІК КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ӨРІСІ**

Аннотация. Бұл мақалада тіл біліміндегі когнитивті лингвистика бағыты, оның ішінде концепт ұғымы қарастырылады. Мақала М.Шаханов поэзиясын концептілік тұрғыдан зерделеуге арналған.

Тірек сөздер: концепт, сана, психология, философия, концептуалдық жүйе, өріс, елдік концептілер, таным, сема.

Тіл білімінде пікірталас туындатқан «концепт» термині когнитивтік лингвистика ғылымының қажеттілігінен туындайды. «Концептінің» «ұғымнан» басты айырмашылығы соңғысында энциклопедиялық ақпарат беріледі, яғни «концепт» «ұғымнан» кең мағынаға ие. «Ұғым» ғылыми білімнің нәтижесін білдірсе, «концепт» сөздіктегі мағынамен қатар, «алғашқы формасы (этимологиясы), басты тарихи белгілерін ғана қалдырып өте ықшам формасын, қазіргі заман ассоциациясын, бағалау модусын» жинақтаған [1, 41-б.].

Адамның барлық танымдық әрекетіне дүниені тануға бағытталған бір дамушы үрдіс ретінде қарау керек, себебі бұл әрекеттер объектінің ұқсастығы мен айырмашылығын ажыратудан басталады. Бұл әрекеттердің нәтижесінде концепт қалыптасады. Концептіні анықтау үшін дүниенің кейбір аса ерекшеліктері мен заттық құндылықтары, олардың объектілермен қатынасы, олардың қызметі мен оларға берілген ұжымдық сананың сипаты әрі бағасы айқындалуы қажет.

Когнитологтар белгілеген концептіні анықтаудың жолдары мынадай ретте жүргізіледі: концептілер бақыланған, қиялдан туған бейнелерді өзара ұқсастырып, ұқсас дүниелердің ортақ белгілерін бір ортаға жинақтайды. Бұл білім санада сақталып, субъектінің тәжірибесі ретінде оның концептуалдық жүйесінің құрылымдық элементтеріне айналады. Екі не одан да көп әр түрлі объектілердің (бейне, дүние) әрқайсысы бір элемент ретінде категорияның құрамына ене алады. Әрбір класс топтаса келіп, категорияны құрайды немесе маңызды концептілер кодталады.

Концептіге осы күнге дейін түрлі анықтамалар беріліп келе жатыр. Концептіге берілген біртұтас анықтаманың болмауы оның көпөлшемді құрылым болып табылатынымен байланысты. Себебі концептіге ұғымдық негізбен бірге тілді тұтынушы арқылы ой елегінен өткізіліп қана қоймай, сонымен қатар түрлі сезімдер туғызатын әлеуметтік-психо-мәденн бөлім де, яғни белгілі бір мәдениетке қатысты эмоциялар, ассоциациялар, бағалар, ұлттық бейнелер сияқты түрлі коннотациялар енеді.

Әр ұлттың, этностың таным үрдісі мен рухани құндылықтарды қабылдау, зерделеу, тұжырымдау өрісі кең әрі өзгеше. Мұндай таным үрдісі тарихи шығармаларда, халық ауыз әдебиеті мұралары мен белгілі ақын-жазушылардың көркем шығармаларында, түрлі сөздіктерде аңғарылады. Ғаламның тілдік бейнесіне жол сілтейтін концептінің табығатын ашу этнос санасындағы ментальдық даралықты тілдік деректер негізінде танып-түсінуге ықпал етеді. Танымдық тұрғыдан зерделенетін тілдік-философиялық тұжырымдар мол. Солардың арасында ерекше орын алатын мәселе - елдік туралы толғаныстар. Елдік ұғымның концептілік аясын ғылыми тұрғыдан жүйелей отырып, олардың лингвомәденн, когнитивтік-концептуалдық аспектілерін тіл заңдылықтары негізінде саралау қазіргі өзекті мәселелер қатарына жата келіп, белгілі бір ақын-жазушы танымын немесе ұлтты танып-білуге көмектеседі. Сонымен, «концепт – сананың менталдық немесе психикалық қырын, адамның білімі мен тәжірибесін жеткізетін, әлеуметтік, философиялық менталды ақпараттар мазмұнын түсіндіруге қызмет ететін категория» [2, 205-б.].

Елдік концептілердің ауқымы өте кең. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде елдік сөзіне төмендегідей анықтамалар беріледі:

Сын есім. *Елге тән; халықтық, бұқаралық*. Егер қазақ халқының талай ғасыр, талай белге созылған *елдік* күрестерінің қандайын алсаң да ақын сөзі – өлең, соның бәрінің басы-қасында болып келді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер). Бұл сөз ағайынның сөзі – «У ішсең көппен бірге іш, бал жесең бөліп же» деген ежелгі *елдік* сөз (Х.есенжанов. Тар кезең). «*Елдік* намыс жыртылады, дәстүрін аяққа бастыдан» басқа пәлендей лаң көрдік дей аламады (Д.Әбілов, Арман).

Зат есім. *Халыққа елег тән жақсы қасиет; татулық, бірлік ынтымақтастық*. Елдің *елдігін*, ердің *ерлігін* көрсететін заман енді туды (І.Есенбирлин, Алмас). Ел баласы алдымен елдің *елдігін* ойлар (С.Бақбергенов, Адам). Мадақтасақ *елдікті*, *бірлікті*, халықтар достығын мадақтайық та! (С.Сейтов, Жылдар).

Елдігін істеді (жасады). А) *Шапағатты пейіл білдірді, қайырымдылық көрсетті*. Сендер қаңғыған итке мені талатпай әйтеуір *елдіктеріңді істедіңдер*. Ризамын, Аңдабек (Ш.Құсайынов, Үкілі). Тоқтапты сол көш,

Түргенге жетіп құлапты, Қарсы алған елден бір жайлы қоныс сұрапты. Ел деген ел ғой *елдігін істеп* бағыпты, Сол ауыл сөйтіп бір жайлы қоныс тауыпты (Т.Молдағалиев, Ескерткіш). Ә) *Көп болып көмектесті, жәрдем етті.* – Екі баласы бірдей елдің қамын ойлап, жауға ататнса, *ел елдігін істемес* деймісің? – деп Сәрсен болмады (Ж.Тәшенов, Алғашқы).

Елдіктен кетті. А) *Ел болудан қалды; тоз-тоз болды. Елдіктен әбден кеткенде,* Сүйекке зардап жеткеде. Шыққамыз бүгін жарыққа, Лағынет айтып өткенге (І.Жансүгіров, Шығ.). Ә) *Ауыс. Араздасты, жауласты, қастасты, өштесті.* Тойда таяқ жедім деп, бүкіл ауылмен елдіктен кетпекпісің (Ауызекі тіл) [3, 310-б.].

Елдік концептілердің құрылымы Отан, туған жер, ел, атамекен, мемлекет, туған өлке, халық атауларымен бірге ел болу, тіл, азаттық, еркіндік, тарих, тәуелсіздік, ұлт сияқты атаулармен толыға келіп, ұлт мүддесі, күрес, рух, бейбіт өмір, ұлттық діл, бірігу, теңдік, рухани мұра, ұлттық болмыс, намыс, ар-ождан, сенім, патриотизм, мәдениет сияқты семалармен де этностық ұғымын кеңейте түседі. Бұл ұғымдардың күрделі семиотикалық жүйеге енуі әр түрлі концептілерде сипат алып, өз ерекшеліктері мен айырмашылықтарын ұлт болмысымен немесе жеке автор танымымен түсіндіре алады.

М.Шаханов поэзиясын саралай отырып, елдік концептілерді келесі топтарға бөліп қарастыруға болады: ұлт, халық, ар-намыс, рух, туған жер, ерлік, адалдық, бірлік, достық, ұрпақ концептілері.

Ұлт, халық концептісі. Автор ұлт ұғымын жан-жақты танытуда концептілік құрылымдарды кеңінен қолданады. Мысалы: Ұлттың даналығы ғасырлармен өрелес. Мінезсіз ұлт айналмайды ұлы елге. Ұлт жолы шиыр. Қайта оянған ұлт намысы. Ғасырды асар әдебиеті болмаса, Ұлт даралық таба алмайды, Және ұлт боп саналмайды ешқашан. Поэтикалық үзінділерде ақын ұлт ұғымын даралық, даналық, ұлылық, намыс эталонымен танытып, фреймдік тармағын кеңейтеді.

Ұрпақ концептісі. Когнитивтік санада ұрпақ концептісі жалғастық, сабақтастық семасында кең тараған. Бұл ұғым М.Шаханов поэзиясында санатты ұрпақ, соңымыздан асау ұрпақ, арынды ұрпақ келеді, сүйеніш, албырт ұрпақ тіркестерімен репрезентацияланған.

Өмір мынау, толған дау, толған егес

Ұрпақ жоқта тарланың тарлан емес,

Арманың арман емес...

Өйтені ұрпақ тағдырынан маңызды

Бізге дейін ештеңе болған емес,

Және бізден кейін де болмақ емес!!! Поэтикалық үзіндіде ұрпақ ұғымы сценарийлік құрылымда танылған. Себебі санада адамның өмір сүру, бала тәрбиелеу әрекеті туындайды.

Рух концептісі. Рух – бұл метафизикалық концепт. Рух ұғымы түсінілуі күңгірт, танылуы қиын ұғым. Дегенмен автордың рух концептісін танытатын көркемдік бейнесі ұғымның мәнін өзінше айқындайды: Рух, сана жалғыздығы – ең азапты жалғыздық. Пәс кеудеге асқақ рух қонар ма? Рух ердің өзегі ғой қайда да. Қайсар рух. Өз ұлтының сан ғасырлық рухы. Рухымыз еңкейген жоқ. Сорласа жұрт рухсыздан сорлайды. Автор танымында рух тау, мектеп

бейнесімен дәріптеледі: Пенделігін жыққан жандар – Рух тауға шыққандар. Оймен, мұңмен көз тастайды Рух атты мектепке .

Туған жер концептісі. Логикалық танымда туған жер концептісі дүниеге келу, балалық шақ, ер жету сияқты ұғымдармен өлшенеді. Автордың когнитивтік стилінде туған жер концептісі түп қазық, айбын, кіндік кескен өлке, туған ошақ, Жер-Ана, дарқан ана, арман, мұң тіркестері арқылы танылады: Туған жер қырқасында, Қап қойды бұл балалық. Ал сен туған мекеніңе терең тамыр жайдың да, Айналдың зор айбынға, Міне содан өрбіп жатыр бақытың да, қайғың да. Көкірегім туған жермен бір соғады қайда да. Көзіме ыстық көрінеді туған ауыл бейнесі. Туған жерім – арман, мұным, Енді сені жетелейді жол қалай? Менің бассыз қалғандығым, Сенің бассыз қалғандығың болмағай!

Автор төмендегі үзіндіде туған жерді тіл қадірін, ел қадірін білу эталонымен танытып, фреймдік тарамғын кеңейтеді:

«Әр нәресте қашан есі кіргенше,
Жер қадірін,
Ел қадірін,
Ең бастысы тіл қадірін білгенше,
Алғашқы әнтек қылығына
Өзі ұялып күлгенше,
Көтергенше балаң ойдың желкенін,
Қинаса да қиқар соқпақ, қиыс жол,
Өзін туған қасиетті өлкенің
Ауасымен дем алуға тиісті ол!»

Жоғарыда келтірілген елдік концептілердің басты мазмұны автордың өмірлік тәжірибелеріндегі фрагменттерді көрсетеді. «Тілдегі концептілер ұлттың, халықтың, мәдениетіне, әдебиетіне, ғылымына, тарихына, тәжірибесіне, дініне тікелей тәуелді. Ол қатып қалған семиотикалық жүйе емес, белгілі бір ұлттың мәдениеті негізінде уақыт пен кеңістікте өзгеріп отырады. Концептілер адамға берілген ақпараттың концептуалдану – адамның танымдық әрекетінің маңызды үдерістерінің бірі. Ол адамға берілген ақпаратты өңдеп, адам санасында (психикасында) жаңа концептілердің, концептілік құрылымдар мен концептуалдық жүйенің жасалуына жол ашады» [4, 58-б.]. Демек, М.Шаханов поэзиясындағы елдік концептілердің жоғарыда аталып өткеніміздей кең өрісі қаламгердің бейнелі ойлауының нәтижесі.

Әдебиеттер

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. - Москва.: Наука, 2001.
2. Жылқыбаева А. Тағам атауларындағы «бірлік» концептісінің өрісі. - Ұлт тағылымы. 1/2010.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, - Алматы: Ғылым, 1978.
4. Бияздықова Ә. Концеп ұғымының зерттелуі. - Қазақ тілі мен әдебиеті, 4/2012.

Көркем әдебиеттер:

1. Шаханов М. Дара талғам қасіреті: Поэмалар, өлеңдер, балладалар, әндер. – Алматы: Раритет, 2007.

2. Шаханов М. Эверестке шығу. Өлеңдер, балладалар, поэмалар.- Алматы: Атамұра, 2003.

Хасанов Г.К., Жумашева К.Б.
Народные концепты в поэзии М.Шаханова

В этой статье рассматривается когнитивная лингвистика как направление языкознания, в частности, понятие концепта. Статья посвящена исследованию народных концептов в поэзии М.Шаханова.

Ключевые слова: концепт, сознание, психология, философия, концептуальная система, поле, народные концепты, познание, сема.

Khassanov G.K., Zhumasheva K.B.
Folk concepts in poetry of M.Shahanov.

Cognitive linguistics as an area of science of language is studied in this article, in particular a concept. The article is devoted to the study of folk concepts in poetry of M.Shahanov.

Key words: concept, consciousness, psychology, philosophy, conceptual system, field, national concepts, cognition, seme.

УДК 821. 512. 122 (091)

Күләш Ахмет – Әл-Фараби атындағы
ҚазҰУ-дың доценті, ф.ғ.д.
Күнімжан Әбдіқалық – ф.ғ.к., ҚазмемқызПУ-дің доценті,
E-mail: akhmet2013@list.ru

ҒҰМАР ҚАРАШ МҰРАСЫ ТУРАЛЫ АЛҒАШҚЫ ЗЕРТТЕУ

Аннотация. Бұл мақалада Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (1932) кітабындағы Ғұмар Қараш мұрасы туралы зерттеуі сөз етіледі. Акынның тұңғыш рет монографиялық портреті жасалып, өмірі мен шығармашылығы толығырақ баяндалған С.Мұқановтың еңбегі алғашқы көлемді зерттеу ретінде бағаланады. Еңбектегі «Өрнекке» шейін, «Өрнек», «Тұлпарлар», «Тұрымтай», «Мұғалімде» деген бөлімдердің ішінде Ғұмар Қараштың «Бала тұлпар» мен «Аға тұлпар» жинағы қарастырылған «Тұлпарлар» бөлімі арнайы зерделенеді. Акынның өзіне тән өзгешеліктерін екінеп қарастырған зерттеуші пікірінің құндылығы сараланады. Екі жинақтағы өлеңдерді салыстыра талдап, шығармаларының идеялық мазмұны мен тіл ерекшелігі туралы өзіндік ой-тұжырымдар жасаған С.Мұқанов зерттеуінің қазіргі уақыттағы маңыздылығы айқындалады.

Тірек сөздері: зерттеу, ақын, заман, қазақ хандығы, ой-толғам, философиялық лирика, дін, тұспал, мәдени-ағарту, өнер-білім.

Орыс отаршылдығының қанауы күшейген тұсында өмір сүрген ақындардың бірі Ғұмар Қараш болатын. Оның көзі тірісінде «Қарлығаш» (Қазан, 1911), «Бала тұлпар» (Уфа, 1911), «Тұмыш» (Уфа, 1911), «Аға тұлпар» (Орынбор, 1914), «Тұрымтай» (Уфа, 1918) деп аталатын бес поэзиялық жинағы мен «Ойға келген пікірлерім» (Орынбор, 1910), «Өрнек» (Уфа, 1911), «Бедел һажы» (Қазан, 1913) дейтін үш зерттеу кітабының жарық көруі акынның XX ғасыр басында-ақ өзіндік орны бар тұлға ретінде танылуына және шығармаларының зерттелуіне зор мүмкіндік әкелген еді. Тіпті, Ғұмар Қараштың шығармалары туралы алғашқы көлемді зерттеуді Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (1932) кітабынан кездестіруіміздің өзі осының айғағы болар.

Ғұмар Қараш туралы ең алғаш көзі тірісінде 1919 жылы «Киргизская правда» (Қазақ дұрыстығы) газетінің 20-санында «Киргизская литература и тамырлар» деген мақалада жазылып, редакция тарапынан ақынның қызметі мен шығармалары жайында пікірлер берілген. Бұдан кейін 1921 жылы Семейдегі облыстық «Қазақ тілі» газетінің 1-санында Ғ.Қараштың қазасына қатысты жазылған шағын мақала жарық көріп, мұнда да ақынның өмірі мен шығармаларына қысқаша шолу жасалған. Бұл мақалаларға қарағанда Ғұмар Қараштың тұңғыш рет монографиялық портреті жасалып, өмірі мен шығармашылығы толығырақ баяндалған С.Мұқановтың еңбегі алғашқы көлемді зерттеу ретінде бағаланатыны белгілі.

«XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» кітабында монографиялық портреттердің ішінде Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлынан кейін Ғұмар Қараштың қарастырылуы да тегін емес. Өйткені С.Мұқанов үшін Ғұмар Қараш «жазу әлемінен Ахмет, Міржақыптармен шендес» [1, 132б.] ақын еді.

С.Мұқанов «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегінде ақынның алдымен өміріне тоқталады, содан соң шығармашылығын «Өрнекке» шейін», «Өрнек», «Тұлпарлар», «Тұрымтай», «Мұғалімде» деген бөлімдерге бөліп, әрқайсысына талдау жасайды. Өмірі баяндалған бөлімде «Қарлығаш» дейтін өлеңдер жинағын шығарып, одан кейін «Өрнек», «Бала тұлпар», «Аға тұлпар», «Тумыш» деген кітаптар шығарады. «Шайыр», «Көкшілдер» деген халық әдебиет жинағын бастырады. Бірнеше пәлсафа мақалалар жазады...» [1, 132б.] деп Ғ.Қараш еңбектерінен жалпылама хабардар етсе, зерттеудің соңында «Қарлығаш», «Қырғи», «Тумыш» дейтін шығармалары (кітаптары) қанша іздегенімізбен қолға түспеді. Оларды түсіргенде, Омар туралы берген материалымыз толығырақ болар еді. Өйткенмен олардың негізгі сарындары біз көрсеткен шығармадағылар. Сондықтан шамалы түрде Омарды тануға осылар да жарайды-ау дейміз. Толықтыруды алдағы өмір тағы да көрсетеді» [1,172б.] деп монографиялық портретті тәмамдау арқылы ақынның поэзиялық жинақтарының басты-бастысына талдау жасағанын аңғартып өтеді. Енді С.Мұқанов зерттеуіндегі Ғұмар Қараштың «Бала тұлпар» мен «Аға тұлпар» жинағы қарастырылған «Тұлпарлар» бөліміне тоқталамыз.

С.Мұқанов бұл бөлімді «Омардың 1911-1913 жылдары ұдайымен «Бала тұлпар», «Аға тұлпар» деген екі өлеңдер жинағы шықты. Мазмұн жағын тексергенде, Омар бұл шығармаларына атты тауып қойған. Өйткені бастапқы «тұлпардағы» Омардың пікірі екінші «тұлпарда» өрбіген, өскен. Екі «тұлпарда» жазылған пікір біреу. Бірақ бастапқы «тұлпарда» айтылған сөздер екінші «тұлпарда» толықтырылған және қорытылған» [1,138-139 бб.] деген пікірімен бастайды да, өз сөзінің дәлелі ретінде екі жинақтан үзінді, яғни, ақынның «Бала тұлпар» жинағынан жиырма төрт, «Аға тұлпар» жинағынан он үш өлең жолының мәтінін қатар береді. Зерттеуші алдымен жинақтардың атауына мән беріп, оның дәл тауып қойылғанын сөз еткенде «Аға тұлпардың» алдыңғы жинаққа қарағанда «өрбіген, өскен» деу арқылы ілгерілеу екенін атап өтеді. Шынымен де бұл жинақ Ғ.Қарашты ақынның өз сөзімен айтқанда «Замана жайын көзге алар» шын азамат-ақын ретінде танытқан еді. Сондай-ақ көлемдісімен де ерекшеленген «Аға тұлпар» жинағы Орынборда жер ауып жүрген Ахмет Байтұрсыновтың бастырумен жарық

көрген еді. С.Мұқановтың Ғ.Қарашты А.Байтұрсыновтармен «араласқан ақын» деуінің бір ұшы да осыдан болар.

Зерттеуде берілген қазақтың бұрынғы хандары, билері мен байлары, батырлары мен арулары сипатталатын ақынның екі жинақтағы өлең жолдарын салыстыра зерделесек, ғалымның «бастапқы «тұлпарда» айтылған сөздер екінші «тұлпарда» толықтырылған және қорытылған» деген пікірінің нақтылығына көз жеткіземіз. Сондай-ақ «Бұл өлеңде мазмұн жағынан да, түр жағынан да түк айырма жоқ, бар айырмасы, сөздердің орны ауыстырылып, үйлесі басқалау...» [1,140 б.] деген ой-тұжырымдары да негізсіз емес. Мәселен, «Бала тұлпарда»:

«Хан бар еді асылдан,
Жарлығы халыққа шашылған.
Әділдік етіп, басқарып,
Ел билеген жасынан.
Ақсақал билер бар еді,
Шешілген шешіп түйінді,
Атқарған істі басынан...»,—
деп сипатталып жатса, «Аға тұлпарда»:
«Хан бар еді сол күнде,
Ақсұңқарға ұқсаған,
Билер, жүйрік бар еді,
Хас тұлпарға ұқсаған...» [1,139 б.],—

деген жолдармен өріледі. Жалпы, салыстыру үшін берілген зерттеудегі бұл өлеңдер екі жинақта да кездесетін ақынның «Замана жайынан» деген тақырыптағы өлеңінен алынып отырған соң да осылай ұйқасып жатқан болар.

С.Мұқанов Ғ.Қараштың өзіне тән қырларын ашып көрсетуде «...хандық дәуірді суреттеуінде өзгешелік бар. Ол өзгешелік: Омармен тұстас ұлтшыл ақындардың ешқайсысы хандық дәуірді Омар сияқты қып жырлай алған жоқ, шет-пұшпақтап, аздап қана жырлады. Омар олай істеген жоқ. Оның екі «тұлпарының» екеуі де түгелге жақын хандық өмірді сипаттауға арналған» [1,140 б.] деп ақынның тақырыпты кеңінен толғайтын артықшылығын баса айтады. Тіпті, өз пікірін дәлелдеуде «Омар ескі хандық өмірді жырлағанда өзге ақындарда:

«Қазақтың қандай еді мақсаты,
Бір күнде көшіп-қонған рахаты»
(Міржақып)

деп қана, болмаса:

«Ертедегі еркін қайда,
Ерте күнгі көркін қайда»
(Ахмет)

деп, аз сөзбен өте шыққан жоқ. Хандық дәуірдің әр көрінісін толықтай тоқтады» [1,140 б.] деп А.Байтұрсынов, М.Дулатовтың өлеңдерін мысалға ала отырып ойын түйіндейді. Мұның өзі зерттеушінің Ғ.Қараш мұрасына аса ыждағатпен қарағандығын аңғартса керек.

«Омардың тілінде де өзгелерден «Тұлпарларында» өскен өзгешелік бар. Ол қазақтың жортуылшыл кезіне сәйкестелген шұбыртпалы өлең түрімен жазған. Бұл түр қазақтың ұғымына өзге тез қонатын түр. Оның үстіне тілі ашық қазақ тілі.

«Тұлпарларда» Омар тіл жағынан, құрылыс жағынан Махамбет, Шәңгерей, Мұрат сияқты атақты халық ақындарына көп еліктеген. Солардың сөз құрылысын, пернелеуді көп қолданған. Сондықтан оның сіңімділігі өте күшті» [1,140 б.] деп ақын өлеңдерінің құрылысы мен тілі, түрі жағынан да өзгешілігін тауып, бағасын береді.

Ғ.Қараш өлеңдерін осылайша зерделегенде «Ол күндікке, бақсылыққа, надандыққа, қадімшілікке қатты қарсы бола тұра, хандық дәуірін айтқанда өте қызып кетіп, өзінің қай таптың ақыны екендігін көп жерде ұмытып кетті» [1,141 б.] деп зерттеуші ақындарды тапшылдыққа бөлетін әдетіне де басып, кей жерлерде еске салып отырады. Осы пікірін өрбіту үшін «Бала тұлпар» жинағындағы «Сырым батыр» өлеңіне біршама тоқталады. С.Мұқанов Сырымнің кім екенін, оның Хиуаға не себепті барғандығы жайында алдымен әңгімелеп алады да, «Осы Сырымды Омар Хиуада мынадай істерге жолықтырады» деп әрі қарай шығарма мазмұнын өлеңнен үзінді келтіре отырып баяндайды. Соңынан «Дәуіріне қарай Сырымның ісі тентек, ханның жазасы дұрыс» деген көзқарасын білдіргенде «Егер де Хиуаның бір өзбегі тілін тигізсе, қазақтың ханы да өзбекті дарға асар еді. Бізше Омардың бұл арада Сырымға сүйінуі орынсыз сүйіну» [1,143 б.] деп өз дәлелдерін алға тарту арқылы батыр өліміне өкінген ақынның соңғы өлең жолдарына келіспеушілігін де ашық жеткізіп отырады.

Одан әрі зерттеуші «Тұлпарлар» бөлімінің соңына дейін ақынның «Аға тұлпар» жинағына кеңінен тоқталып, хандық дәуір мен өз заманын сипаттаған және өнер-білім, жастар туралы толғауларын қарастырады. Хандық дәуірді сипаттаған толғауларынан алдымен «Аға тұлпарда» Омар өткен дәуірді былай деп келеді» деп ақынның қырық жеті жол, «Жер жағына кеткенде Омардың ақындығы тіпті аласұрып кетеді» деп отыз төрт жол, «Хандық дәуірді, оның салтанатын осылай жырлап келеді де, сөзін былай деп қорытады» деп он жол өлең мәтінін береді. Негізінен бұл өлең жолдарының бәрі де ақынның «Замана жайынан» деген бес бөліктен тұратын ұзақ толғауынан алынған. Осы шығармасын «Замана» кітабынан (1994) толық оқығанда, олардың барлығында да ақынның замана, замана адамы жайында бағзы жыраулар үлгісімен өзінше жырлайтыны байқалады. С.Мұқанов осы ұзақ толғауды үшке топтап алып, мәтінін береді де, мазмұндық жағынан талдау жасамай, оқырманның өзіне қалдырады.

Сонымен өткен дәуірді сипаттағанда ақын қазақтың бар асылын тізбектеп жырлап қана қоймай, «Алтынды тақ үстінде, Олар хандық сүргенде, Қой үстінде боз торғай, Жұмыртқалап тұр еді» деп қазақтың осыншалықты байлығы да, бар асылы да хандық дәуірде болғандығына сендіреді. Ал жер туралы айтқанда «Кешегі өткен заманның, Жер сипатын сұрасан» деп қазақ қонысының өте бай, құнарлы болғанын ауыз толтыра суреттей келіп, соларың «Қайда кетті, қане енді» деген сауал тастайды. Ақынның ең басты қайғысы да патша отаршыларының қазақты ата қонысынан айыруы еді. «Қазақ» газетіндегі «Астрахан жері» деген ұжымдық хат-мақалада «Қазақ жерінің отарлануын және қазақ даласының талануының тарихын мақсатына, уақытына, отарлаған еліне қарай екі дәуірге бөлуге болады. Әуелгі дәуір – орысқа бағынғаннан бастап XIX ғасырдың 80-жылдарының басына дейін. Бұл – атты казактардың пайдасына, әскерлік кісілердің пайдасына деп жер алу дәуірі. Екінші дәуір – өткен ғасырдың

80-жылдарының аяғынан патшашыл өкімет құлағанға шейінгі дәуір. Бұл – қара шекпендер үшін жер алу дәуірі. Осы дәуірлеу тұрғысынан көз салсақ, әсіресе Ішкі Орда /Бөкей/ қазақтарына берілген жер 7 миллион десятина шамасында болып, мұның жартысы пайдалы, жартысы құм, сор саналады... Закон жолында Ішкі Орда қазағына берілген жер қазына жері болып, уақытша ғана пайдалануға берілген. «Жер қазынанікі» деген законға таянып, үкімет түрлі сылтау көрсетіп, Ішкі Орда жерін тілкімдеп алып отыр...» [2] деп жазады Ғұмар Қараш, Нығметолла Ибрахимұлы, Сейіткали Мендешұлы, Ғабидолла Ахмедұлы. Осылайша, қазақ жерін қалағанынша тәркілеу, яғни, отаршылдық саясаттың шегіне жеткен осындай күрделі мәселелерді Ғұмар Қараш қара сөзбен де, өлеңмен де жырлады. «Бала тұлпар» жинағындағы «Замана жайынан» деген өлеңінде де қазақ жерін талан-таражға салған патша өкіметінің осы аграрлық саясатын ашына толғаған:

Шағаладай, шаңқан боз үйлер,
Бетегелі бұйра, ну жерлер
Бәрі кетті қазақтан,
Не дерге мұны болады? [3,47 б.]

Ақын «Қайда кетті, қане енді» деген сауалын да жауапсыз қалдырмайды. Зерттеудегі соңғы он жол өлең мәтінінде ол былайша түсіндірілген:

Жұрдай болу мәнісі,
Бұл халықтың бұл күнде,
Алтын тақты ханы жоқ,
Хансыз елдің сәні жоқ,
Қазысы жоқ, биі жоқ,
Бисіз елдің күйі жоқ,
Батыры жоқ, байы жоқ,
Дәулетсіз жұрттың жайы жоқ.
Күні қараң малсыздың,
Жұлдызы жоқ, айы жоқ [1,145 б.].

С.Мұқанов зерттеуде хандық дәуірді сипатаудағы ақынның арнау өлеңін де қарастырады. «Жәңгір ханның немересі Жангерей Сейіткерейұлына арнаған» ұзақ өлеңінің мәтінін беріп, толғауда кездесетін хандардың кім екендігі, олардың тарихтағы орны туралы егжей-тегжей түсіндіреді. Ақынның оларды мадақтағанын құптамайтынын дәлелдеу үшін бірнеше мәліметтерді тілге тиек етеді. Сөйтіп, С.Мұқанов осы еңбегінде шығарманы тарихпен байланыстыра талдаудың алғашқы үлгісін жасады.

Зерттеуші ақынның өз заманы туралы толғаған өлеңдерінен де біршама мысалдар келтіріп, талдау жасайды.

«Ел адасып, азған соң,
Ақылынан тозған соң,
Ес аударған сиқыршы,
Ала қағаз пұл шықты (19-бет)», –

деген ақынның өлең жолдарын ала отырып, «Ала қағаз» деп отырғаны ақша. Ақша капиталистерінің есін аударатын сиқыршы екені рас» [1,149 б.] десе, «ел ағасының» «ар-иманы мал болды» деген ақын сынына «байлардың досы мал екені рас» дей келіп, Гогольдің «Мертвые души» поэмасындағы бас кейіпкер Чичиковті тілге тиек етеді. «Ала қағазды» дос көреді деп,

Омардың ұрысып отырғандары қазақтан шығып келе жатқан Чичиковтар» [1,149 б.] екенін айтып Ғұмар Қараш сөзін толықтыра түседі.

Сонымен ақынның «халықтың күні қараған жамандарды» жеке-жеке кейіптеген «Асыл ер» өлеңінен отыз алты жол, «Халықты өнер-білімге шақырады» [1,150 б.] деп білім мен ғылым туралы отыз бес жол, жастар туралы отыз бес жол өлең мәтінін енгізе отырып, осы жинақ туралы қорытынды пікірін айтуға ойысқанда С.Мұқанов «Аға тұлпар» Омардың ақындық күшін көрсететін шығармасының біреуі» деген негізгі түйінін айтады.

Осы зерттеуінің соңында «Аға тұлпардың» ең аяғында жазылған «Қиял», «Ақиқат» деген өлеңі» деп Ғұмар Қараш дүниетанымының мәйегі іспеттес философиялық лирика жанрында жазылған ұзақ толғауының мәтінін бере отырып, «діншілдіктің, тағдыршылдықтың, тәңірге табынушылықтың ең жоғарғы дәрежесі» [1,157 б.] деген тұжырым жасайды. Алайда, мұндай пікірлерді кейінгі кеңес заманындағы зерттеушілер де аңғартып отырды. Мәселен, ғалым Е.Ысмайылов «Ол кейде ескішілік сарынға беріліп, өткен ескі өмірді аңсайды... Кейде бұқаршылдық бағытқа жақындап, ескі феодалдық дүниенің кертартпашылдық жолына батыл қарсы шығады... Кейде ишан, молдаларды батыл сынап әшкерлесе, сонымен бірге өзі тағдыр алдына бас иіп тәңірге жалынғандай жырлар жазды» [4, 259-260 бб.] деген пікір білдірген еді.

Жалпы, зерттеуші осы жинақтағы өлеңдерін зерделей келіп, «Ақындық күші тіл, бейне жағынан алғанда, ол кездегі қазақ поэзиясының ең шебер жазылғанына қосылатын поэзия осы «Аға тұлпар». Омардың өзі өз боп қолынан жазылып шыққан шығармаларының ішінде, көркемдік жағынан бұдан күштісі жоқ. Көркемдік жағынан «Аға тұлпар» өзімен тетелес, басқа ақындардың шығармаларына ағалық істей алады.

Түр жағынан «Аға тұлпардың» қасиеті осындай. «Аға тұлпардың» түрінен пролетариат жазушылары да үлгі алуға болады» [1,154 б.] деп шығармаларының көркемдігі мен түрі жағынан жоғары бағалайды. Ал «Мазмұн жағынан келгенде, «Аға тұлпарда» Омар феодалдық идеологиямен байшылдық идеологиясының екі арасында көп толқығандығы көрінеді» [1,154 б.] деп осындай тапшылдық пікірін алға тартып отыратын әдетінен бір сәтте айнымайтындығына салады.

Түйіп айтқанда, С.Мұқановтың Ғұмар Қараш туралы еңбегі ақынның тұңғыш рет монографиялық портреті жасалып, өмірі мен шығармашылығы баяндалған алғашқы көлемді зерттеу ретінде бағаланатыны, сондай-ақ «Тұлпарлар» бөліміндегі өзіндік ой-тұжырымдарының қазіргі уақыттағы ақын мұрасын зерттеушілер үшін де қажет екендігі сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Мұқанұлы С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. 1 бөлім. 1932 // Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті.– Алматы: Атамұра, 2008.
2. Қазақ.– 1916.– №189.
3. Қараш Ғ. Замана. Алматы: Ғылым, 1994.– 240 б.
4. Ысмайылов Е. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті/Канд. дисс. Қолжазба. Алматы, 1943. ҚРОМА, 1286-қор, 1-іс.

Ахметова К., Әбдіқалық К.
Первое исследование наследия Гумара Караша

В данной статье речь идет об изучении наследия Гумара Караша в книге Сабита Муканова «Казахская литература XX века» (1932). Впервые труд С.Муканова получил свою высокую оценку как объемное исследование, где создан монографический портрет акына, воссозданы его жизнь и творчество. В статье специально рассмотрен раздел «Тулпарлар», посвященный изучению таких сборников Гумара Караша, как «Бала тулпар» и «Ага тулпар». Требуется отдельного рассмотрения и излагаемое исследователем мнение. Значимость исследования С.Муканова заключается в сопоставительном изучении наследия акына, исследовании идейного содержания и языковых особенностей сборников.

Ключевые слова: Исследование, поэт, эпоха, казахское ханство, размышление, философская лирика, религия, скрытом текстом, просветительство, познания.

Ahmetova K., Abdikalik K.
The first studies of the heritage of Gumar Karash

This article focuses on the study of heritage of Gumar Karash in "Kazakh literature of the twentieth century" (1932) by Sabit Mukanov. S.Mukanov's work is highly valued for its diversity. He created a monographic portrait of poet, investigated the life and creation of Gumar Karash. In this article are considered investigator S.Mukanov's thoughts about linguistic features and the ideological content Gumar Karash's collections "Bala Tulpar" and "Aga Tulpar".

Key words: Investigation, poet, era, the Kazakh Khanate, thinking, philosophical poetry, religion, hidden text, enlightenment, art and education.

УДК: 811.512.122:81373.422

Жұмабекова А.Қ. - ф.ғ.д., Абай ат.
ҚазҰПУ профессоры
E-mail: aigzhum@mail.ru,
Султаниязова И.С. - PhD докторанты,
Абай ат. ҚазҰПУ

АНТОНИМДІК ОППОЗИЦИЯ ТЕРМИНІ ТУРАЛЫ

Аннотация. Мақалада антонимдік оппозиция термині қарастырылған. Сондай-ақ, антонимдік оппозиция түрлері қазақ көркем әдебиеті мәтіндері негізінде талданған.

Тірек сөздер: антонимдер, антонимдік оппозиция

Антонимия негізінде қоршаған заттар мен құбылыстар туралы ұғымдардың адам санасында салыстырылу мен қарама-қарсы қойылу қасиеті жатыр. Антонимия логикалық-танымдық табиғатқа ие тілдік категория болып табылады. Бұл жерде логика мен семасиология ғылымдарының зерттеу объектілері тоғысады, тек зерттеу мақсаттарына қарай бұл ғылымдарда бір құбылыс әр түрлі қырынан қарастырылады. Тілшілер де, ойшылдар да "қарама-қарсылық" ұғымын басшылыққа алғанымен, әр түрлі мағынада жұмсайды. Біз "логикалық қарама-қарсылық" пен "тілдік қарама-қарсылық" ұғымдарының ара жігін ажырату қажет деп есептейміз. Бұл тілдегі антонимдік оппозициялар мен логикадағы бір-біріне қабыспайтын ұғымдар арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік берер еді. Қисынды (логикалық) қарама-қарсылық бір-біріне қабыспайтын ұғымдардың қарым-қатынастарын сипаттайды, бұл қатарға контрарлық (қарама-қарсы) және контрадикторлық (қарама-қайшы) қарама-қарсылық енеді [2, 13].

Лоғикалық және тілдік қарама-қарсылық категориялары арасындағы қатынастың екі түрін белгілеуге болады:

1. Контрарлық қарама-қарсылық – тілдік қарама-қарсылық.
2. Контрадикторлық қарама-қарсылық – тілдік қарама-қарсылық.

Контрарлық қарама-қарсылық / лат. *Contrarius* "қарама-қарсы" [3, 305], Қарама-қарсы ұғымдар арасында аралық ұғым болады. Кестемен берсек: X- Z- Y /жас – орта жастағы - қарт, ерте - уақытында - кеш, тар - шақ - кең/.

50-жылдардағы логика оқулықтарында қарама-қарсылық "бір-бірін жоққа шығарып қана қоймайды, жоққа шығарғанның орнына жаңа жағымды ұғым береді" /"ақ – қара", "әдемі - көріксіз" деп анықтама берілсе/ [4, 317], соңғы жылдардағы оқулықтарда былайша нақтыланады: мұндай ұғымдар "бірі-бірінің белгілерін жоққа шығарады" [5, 34; 6, 37]. В.Я.Свинцов еңбегінде анықтама өзгертіліп, нақты беріледі: контрарлық ұғымдар "бағалау шкаласы бойынша ... бір-бірімен мүлдем қайшы белгілер". Яғни, "бір тізбектің бойындағы қасиет, әрекет, күйдің ең шеткі екі мүшесі, мысалы, "қарттық - жастық", "ыссы - салқын" және т.б." [7, 46].

Антонимдік қатынасты оппозиция әдісі бойынша талдауда Н.С.Трубенкойдің зерттеуінің негізінде келесі түрлерге жіктеуге болады: градуалды, привативті, эквивалентті оппозициялар[1].

«Антонимдік оппозиция» термині кең ұғымда қолданылып, лексикадағы қарама-қарсылықты зерттеу барысында қарастырылмайтын тілдік құбылыстарды да қамтиды. Антонимдік оппозиция түрлеріне жеке-жеке тоқталуды жөн көрдік.

Градуалды антонимдік оппозиция белгі мен қасиеттердің қарама-қайшылығының арасында аралық мүшелердің болуымен ерекшеленеді. Аралық мүше градиациялық шкалада қарқындылық белгісі бойынша екі шеткі қарсы мәннің арасында орналасады. Мысалы,

Қиыншылық атаулы бізбен кетті, сендерге қалғаны рахат тұрмыс, сейіл серуен дегенді айтуға неге құштар екен сол үлкендер [8, 48]. Бұл сөйлемде берілген «қиыншылық» пен «рахат тұрмыстың» ортасында қалыпты өмір тұрғаны, оның екі қарама-қайшы ұғымынан тең ара қашықтықта тұрғаны белгілі.

Градуалды антонимдік оппозиция сапалық сын есімдерден, соған сай зат есімдер мен үстеулерден жасалады. Мұндай лексемалар сапалық-сандық сипатқа ие және белгілердің бір-біріне қарама-қайшылығы тұрғысынан қарқындылық парадигмасын құрады. Олар симметриялы градуалды оппозиция және ассиметриялы градуалды оппозицияға бөлінеді.

Симметриялы градуалды оппозиция мүшелері қарқындылық белгісі шкаласында аралық элементтен бірдей ара қашықтықта орналасады. Бұл дәстүрлі антонимдер болып келеді:

X (Z) Y

Бұл арада (Z) аралық мүше болып табылады.

Рамазан әкенің ыстық, суық қабағында көріп өсті[9, 251].

Келтірілген мысалдарда кездесетін антонимдердің ортасында аралық мүшенің бар екені айқын және аралық мүше антоним сөздерден бірдей ара қашықта тұрғанын ұғамыз. Бұл сөйлемдерде аралық мүше жасырын тұрса, келесі мысалдарда аралық мүше көрініс тапқан:

Адам өмірі: балалық, жастық, егделік, қарттық деген тарауларға бөлінетін болса, өзінің сол соңғы бөлікке қарай қадам басқанын біржолата мойындаған қалпы бар [10, 141].

Ассиметриялы градуалды оппозиция семантикалық және грамматикалық дәрежеде жүзеге асады. Қарама-қарсы мәнді тілдік бірліктер орталық мүшеден әр түрлі арақашықтықта болады:

Айырмасы – концерт залдарында бағасы сәл қымбаттау, мұнда су тегін арзан [10, 266].

X (X) (Z) Y (Y)

Сызбада (X), (Y) белгілерімен берілген аралық мүшеден(Z) бірдей қашықтықта орналасатын антонимдер арзан және қымбат ұғымдары, X арзаннан кішірейтілген сөйлемдегі су тегін арзан сөзі болса, Y қымбатқа жетіңкіремейтін қымбаттау сөзі болып келеді.

Бас сүйегі быт-шыт болған қартаңдау солдат пен нақ бір жорықтан кейінгі қатты ұйқыда жатқандай сұлап жатқан жас солдаттың өлігі оған басқа ой салды [9, 225].

X (Z) Y (Y)

Бұл сызбадан сөздердің бірі қарама-қарсы мүшесіне қарағанда симметриялы антонимнен белгісі кем дәрежеде тұрғанын көреміз.

Градуалды оппозициядағы ассиметрия шкалада кішірейту мен үлкейтудің екі жағына да созылуы мүмкін. Мәселен: Мың жылқы айдаған бай да, жалғыз атты қу кедей де, тіпті тігерге тұяғы жоқ тұлдыр бейбақ та, қазынасы мол алпауыт ақсүйек те өзінше күн көреді, өз несібесін місе етеді [9, 244].

X (X) (Z) (Y) Y

Мұнда (Z) – аралық мүше болса, (X),(Y) – кедей және бай ұғымдары. Ал X сөйлемдегі жалғыз атты қу кедей, тұяғы жоқ тұлдыр бейбақ болса, Y мың жылқы айдаған бай, қазынасы мол алпауыт ақсүйек.

Ал келесі сызба ассиметриялы градуалды оппозиция мүшесінің кішірейіп қана қоймай, нөлге жақындайтынын көрсетеді:

O X (X) (Z) (Y) Y

Таразының бір басында жалғыз жазушы, екінші басында мыңдаған оқушы тұрған сияқтанады [10, 171]. Мұнда аз және көп антонимдерімен салыстырамыз. Бір мүшесі аз ғана емес, жоққа жақын жалғыз болса, екінші мүшесі тым көп, яғни мыңдаған.

Жоғарыда келтірілген мысалдардаи семаитикалық ассиметрия градуалды оппозиция мүшелерінің дәстүрлі шкалада үлкею-кішірею тұрғысында қарама-қарсы бағытпен қозғала алуымен ерекшеленетінін көреміз.

Ассиметриялы градуалды оппозиция морфологиялық сатыда сөз табы аралық антонимдер арқылы көрініс табады. Мысалы: Жұмысының нәтижесіне қарай, кейде жайдары, кейде қабағынан қар жауып түйіліп шығады [8, 32].

Привативті антонимдік оппозиция градуалды оппозиция сияқты бірінің белгілерін бірі жоққа шығарады, тек олардың арасында аралық элемент болмайды. Привативті оппозиция элементтері ұғымдық жағынан бір-біріне тең:

Барды-жосын әкесінің алдына тосып, қолдарынан келгенше күтіп-ақ жатыр [10, 298].

Өзін де, өзгені де шыбын құрлы көрмейтін, шектен шыққан өзімшіл қатыгездік [8, 27].

Қолдан билік, бастан ырық кеткен соң өкіндің не, өкінбедің не? [10, 293].

Болымсыздық жұрнақтары арқылы берілген сөздерде аралық ұғым болуы мүмкін де емес. Сондықтан да олар привативті оппозицияға тікелей мысал бола алады:

Адамның бақытсыз болуы да, бақытты болуы да қандай тез [13, 27].

Таңертеңнен бергі саналы-санасыз түрде көкейінде сан мәрте қайталанғанымен, бірақ жауабы белгісіз сұрақ тағы да шанишудай қадалып шыға келді [13, 79].

Олардың арасындағы қарама-қарсылық мағына әр түбірлі антонимдердегі қарама-қарсылықпен тең:

Бәрі бітті деген, жоқ бітпепті [13, 70].

Көптеген зерттеушілер антонимінің көрсеткіші ретінде сөздердің бір-бірі жоққа шығаруын көрсетеді. Ал, ол антонимдік оппозициялардың басты белгісі болып табылады. А.Қ.Жұмабекова ұғымдардың бір-бірін жоққа шығаруы қандай формада берілгені маңызды емес деп санайды [14, 62].

Привативті оппозицияға бір түбірден болып, болымсыздық жұрнағы арқылы алдыңғы сөзді жоққа шығаратын қарсы мәнді сөздер де жатады:

Айттың не, айтпадың не, өтті-кетті... [13, 151].

Орынды, орынсыз, әділетті, әділетсізін де көргенбіз [9, 264].

Бұған керексіздің бәрі бар, ал керектісінің бірі жоқ [12, 57].

Сондай-ақ, болымсыздық жұрнағы жалғанған әр түбірлі сөздер де привативті оппозиция мүшесі бола алады. Мысалы,

Тырнақты мен тістінің, әлсіз бен күштінің мәңгілік шайқасы [10, 187].

Бұл мысалда *әлсіз* сөзі *күшті* сөзімен ұғымдық жағынан тең дәрежеде, сонымен қатар олар бір-бірін жоққа шығарып тұр.

Қазіргі ғылым бұрын тең дәрежелі қарама-қарсы мағынада көрінген сөздердің ортасынан жаңа ұғымдар табуымен ерекшеленеді [15, 58].

Өлім мен өмірдің екі ортасында кеудеден шыбын жаны шықпай кемпірдің жанталасып жатқанын сезді ме, болмаса иесінің уағында тамақ бермегеніне ызаланғандары ма, алақөлеңке бөлмені бастарына көшіріп төрт кәнден үрді-ай [13, 81]. Бұл сөйлемде кездесетін өмір мен өлім сөздері арасында не өлі емес, не тірі емес күй (кома) тұрады.

Бірақ бір кезде арулардың көз құрты болған, әйел тұр ғой, ерлердің өзі сұқтана қарайтын сұлу жүз нұрлы келбет көзден ғайып болғанын іші сезеді [10, 287]. Ал әйел мен еркек ұғымдарына аралық мүше ретінде екі жыныстың да белгілеріне не гермофродит сөзі алынады.

Сондықтан да, ортасында аралық мүше жоқ деп танылатын привативті оппозицияға жатқызылып жүрген ұғымдарды шартты деп есептеген жөн.

Эквивалентті антонимдік оппозиция мүшелері арасында тілдік тәжірибеге сүйенген ассоциативті қарама-қайшылық бар. Лексикографиялық оқулық көздері мен психолінгвистика тәжірибелер нәтижесіне сүйенсек, мұндай қарама-қайшылық бинарлы деп аталады.

Эквивалентті антонимдік оппозиция келесі тілдік бірліктерден жасалады:

1. Қарама-қайшы бағыттағы әрекеттерді білдіретін лексемалар / кіру - шығу, қашу - қуу, келу - кету /, көңіл-күй жағдайы, қалып / қуану - ренжу, ұмыту - еске түсіру, ұйықтау - ояну /, үстеулер / өңінде - түсінде /. Заттанған етістіктерді де осы топқа жатқызамыз: барыс - келіс, кіріс - шығыс.

Мұнда қарама-қарсы мән сөздердің бір-біріне үнемі қарсы қою арқылы көрінеді:

Ол қашады, біз қуамыз [9, 135].

Өздері жұмыс арасында келіп-кетіп тұратын болса керек [10, 241].

Осындағы кеңсеге кіріп-шығатын шаруам бар еді [10, 306 б].

Сөйтіп бірі бердім, бірі алдым деп құдай атымен уәделеспесе де, емеуріндесіп тоқтапты [12, 69].

Алыс-беріс қалыңмалы төленіп бітсе де, ұзатудың сәті түспей жүрген талай қыз осы биыл құтты орнына қонып жатыр [13, 78].

2. Лексикалық конверсивтер: ұту - ұтылу, сату - сатып алу, жығу - жығылу.

Бұл жолда ұтты ма? Ұтылды ма? [10, 170]

– Бірімізді біріміз не өлтіріп, не өліп, не жеңіп шығуға тиіспіз [9, 225].

3. Бағыттық ұғымдарды білдіретін сөздер: алды - арты, алға - артқа, солтүстік - оңтүстік, оң - сол, үсті - асты.

Асты-үстін қосып есептегенде, әй, жеті-сегіз бөлме бар шығар-ау! Алдыңғы шепте, қан майданда жүретін көзсіз батырларға құдай қуат берсін! Мұның міндеті – артқы шепте солардан қалғанды талғажасу етіп, жер бетін артық-ауыстан тазарту ғана [10, 192].

Бұл өзі – түстікте Ерентау мен Алатаудың арасын, терістікте Барқытбел мен Барлықты емін-еркін жайлаған жасамыс кәрі құзғын еді [10, 185].

Элементтері кеңістік қатынастағы оппозициялар тарихын тереңнен алады.

Орданың сырты қандай еңселі, көрікті болса, іші де сондай жасаулы, сәнді екен [16, 66].

Бергі жакта жал-жал боп жарылған ағаштар үюлі тұр. Арғы жакта – мал қорасы [11, 114].

Бұлай алды-артына қарамай асығыс жолға шығуында да мән бар еді [13, 23].

Ерте кезден адамдардың санасында «жер - көк», «мұз - от», «су - от» сияқты бекіген оппозициялар қалды. Көбіне олар ауыспалы мағынада қолданылады:

Жер де өрт, көк те өрт [13, 24].

Інісінің қыз табылмағандай жер-көктен іздеп жүріп осындай кемтар әйелге үйленгенін ар көре ме, әлде басқа себебі бар ма, мүмкін әдепкі қарсы алғандағы сөзіне кектенгені ме екен, әйтеуір, Төлеутай келген жерден келінін тұқыртып қалудан тайынған емес [12, 388].

Мусават пен екеуінің арасы жер мен көктей[17, 14].

4. Коррелятивті жұптар: адамның жынысы, туыстық қатынастары /әкешеше, аға-апа/, жыл мезгілдері мен тәулік мезгілдері /күн-түн, қыс-жаз, күндіз-түн/, әлеуметтік қатынастар /мырза-құл, ұжымдық-жеке/бір-біріне қарама-қарсы қойылады.

Күндіз-түні жорық сап, шеру тартып, үдере де, үрдіс те келеміз [9, 187].

Соғыста түн мен күн деген болмайды. Кезі келгенде ұйықтайсың, демаласың, ал кезі келмесе, күн-түн демей жортасың, жорықта боласың [9, 37].

Жазда жайлауда, қыста қыстауда мал бағатын қойшының мекен-жайы жылдың екі мезгілінде – жаз бен қыста қаңырап бос тұрады [17, 198].

Осылайша, Н.С.Трубецкойдің оппозициялық әдісі тілдік бірліктерді қарама-қарсы қойылған ұғымдар арасындағы қарама-қайшылық түрлерінің логикалық, психологиялық және лингвистикалық негізіне сүйене отырып кешенді талдау болып табылады. «Антонимдік оппозиция» термині антонимияны кең ұғымда түсіндіреді, ол қалыптасқан тілдік дәстүрде қазақ тілі лексикасындағы қарама-қайшы қатынастардың зерттеу пәніне енген тілдік құбылыстардың кең ауқымын қамтуға мүмкіндік береді. Сандық жағынан талдау қазақ тілінде эквиволенттік оппозицияға қарағанда градуалды оппозиция өнімдірек қолданылатындығын көрсетті. Тілдік бірліктердің қарама-қарсы қатынасының семаитикалық және грамматикалық асимметриясы бар.

Әдебиеттер

1. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960. - 372 с.
2. Жұмабекова А. Антонимдер сөздігі. – Алматы, 2000.
3. Современный словарь иностранных слов. – Москва, 1992.
4. Горский Д.П. Логика. – Москва, 1955.
5. Гетманова А.Д. Логика. – Москва, 1982.
6. Кирилов В.И., Старченко А.Л. Логика. – Москва, 1982.
7. Свинцов В.Л. Логика. – Москва, 1987.
8. Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. I том. Көкейкесті. – Алматы: Қазығұрт, 2003. – 464 б.
9. Бақбергенов С. Қарға тамған қан. Роман. – Астана: «Елорда», 2000. – 352 б.
10. Жұмаділов Қ. Бір ғана ғұмыр. Әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2004. – 352 б.
11. Ахметжан Т. Ақиқат жолы. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2008. – 240 б.
12. Ахметбеков К. Қасірет. Роман. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2010. – 408 б.
13. Ахметжан Т. Екі томдық шығармалар жинағы. II том. Әңгімелер мен пьесалар. - Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2007. – 288 б.
14. Жумабекова А.К. Оппозитивный анализ антонимических единиц казахского и русского языков. Дис. ... канд. филол. наук. - Алматы, 1995. – 161 с.

15. Михайлов В.А. Генезис антонимических оппозиций /антонимия и отрицание/. Учебное пособие – Ленинград, 1987. - 80 с.

16. Жұмаділов Қ. Дарабоз. Тарихи роман-диалогия. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009. 1-кітап. – 416 б.

17. Батыр Д. Жарсыз өткен ғұмыр: Роман, әңгімелер. – Алматы: «Құс жолы», 2008. – 336 б.

А.К. Жумабекова, И.С. Султаниязова

О термине антонимическая оппозиция

В статье рассматривается термин антонимическая оппозиция. А также на материале текстов из казахской художественной литературы анализируются виды антонимических оппозиций.

Ключевые слова: антонимы, антонимическая оппозиция

A.K. Zhumabekova, I.S. Sultaniyazova

About the term of antonymic opposition

The term of antonymic opposition is discussed in the article as well as text materials from Kazakh imaginative literature review the type of antonymic oppositions.

Key words: antonyms, antonymic opposition

УДК-028.46 К70

Тымболова А.О. - ф.ғ.д., доцент,

E-mail: tymbolova@mail.ru

Кушкимбаева А.С. - докторант

Абай ат. Қазақ ұлттық пед. университеті

E-mail: Alitok@mail.ru

ПЬЕСАЛАР ТІЛІНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аннотация. Қазіргі тілтанымдық адамтану (антропологистика) бағытына сәйкес ұлттық санасы жоғары, ұлттың рухани мұрасын меңгеріп, ұлттық әдебиетті жаңа сапаға көтеруге өзіндік үлес қосқан М. Әуезовтің тілін ұлттық құндылық ретінде зерттеу – ұлттық болмыс пен халықтың дүниетанымын танытуға қатысты көкейтесті мәселе. Мақалада М.Әуезовтің «Бекет» пьесасы поэтикасының құрылымына тән негізгі ерекшеліктерді көрсету мақсат етілген. Жалпы пьеса туралы мәліметтерді оқырманға таныстыра отырып, оның поэтикалық ерекшелігіне арнайы тоқталған. Поэтикалық тілде тілдік элементтердің аспектісі, біріншіден, грамматикалық және синтаксистік тұрғыдан ғана емес, шығарманың ішкі дүниесін көру арқылы танылатындығына пьесадан нақты мысалдар келтіріле отырып, дәлелденген. Мақалада сондай-ақ жазушының тілдік бірліктерге жаңа қатысымдық мән бере отырып, шынайы болмыстың бейнесін жасайтындығы сөз болады. Жалпы суреткердің поэтикалық әлемі (танымы) жеке поэтикалық тілдің белгіленген құралы және автордың мәтіндегі поэтикалық көзқарасына негізделеді десек, автордың осы пьесадағы негізгі айтпақ ойы, идеясы мақалада ғылыми тұрғыда анықталған. Сонымен қатар мақалада автордың өзіне ғана тән идеолектілерге, жаңа қолданыстарға пьесадан мысалдар барынша мол келтірілген. Бұл жерде поэтикалық тіл – ұлттық тілдің функционалдық жақтан күрделенген бір формасы екені айтылады. Поэтикалық тілде ұлттық тілдегі потенциалдық мән көркем мәнге айналатындығы да мақалада айрықша сөз болып, пьесадан мысалдар келтіру арқылы дәлелденеді.

Тірек сөздер: поэтика, мәтін, лингвопоэтика, идеолектілер, мәнмәтін, прецедент

«Поэтика» термині поэтикалық өнер деген кең ұғымды қамтиды. 1987 жылғы жарық көрген «Литературный энциклопедический словарь» есбегінде поэтика ұғымына мынадай анықтама беріледі: «Поэтика - әдебиеттің

құрылымын, жанрлар мен түрлерді, ағымдар мен бағыттарды, стиль мен әдістерді, көркемдік тұтастықтың түрлі дәрежедегі қатынастары мен ішкі байланысының заңдарын зерттейді. Әдебиеттегі көркемдік құралдар тілге байланысты болғандықтан, поэтика тілдік құралдардың көркем қолданысы туралы ғылым болып табылады. Поэтиканың мақсаты - мәтіндегі эстетикалық әсер туғызатын элементтерді жүйелеу және айрықша көрсету» [1, 79]. Ал әдеби терминдердің үлкен энциклопедиясының анықтауы бойынша, бұл терминнің екі түрлі мағынасы бар, «согласно которому он может представлять совокупность художественно-эстетических и стилистических качеств, определяющих своеобразие того или иного явления литературы, кино, театра, любого вида искусства и характеризовать его внутреннее строение, специфическую систему его компонентов и их взаимосвязи» [2. 461 б.]. Мұндай жағдайда біз кино, драма, роман поэтикасын құрылымдық жанр ретінде қарастыра отырып, әдебиеттегі тұтас ағымның поэтикасы туралы, мысалы – экзистенциализмнің поэтикасы туралы айта аламыз. Сондай-ақ мұнда нақты автордың поэтикасы туралы бөліп көрсетуге, басқаша айтсақ, автор стилінің жеке ерекшелігі немесе автордың жеке шығармасы туралы сөз етуге болады. Міне, мұндай шығарма поэтикасының құрылымына тән негізгі ерекшеліктерді көрсету біздің зерттеуіміздің негізгі мақсатына сәйкеседі.

М.Әуезовтің «Бекет» аталатын күйлі пьесасы өлеңмен жазылған. Пьеса сахнада қойылмай, әдеби нұсқа ретінде қалған. Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы 1956 жылы шығарған жазушының алты томдық таңдамалы шығармаларының V томында «Бекет» пьесасы жарық көреді. Пьесаның қолжазба нұсқасы сақталмаған. Драматурғ «Бекет» сияқты пьесасын тарихи жырдың негізінде жазған. Мұнда автор бірыңғай оқиға жетегімен кетпей, оның идеялық мазмұнын ұштап, сахна заңына лайық көркем туындылар жасап шығарған. Тарихи жыр – тарихтың өзі болмаса да көзі. Шығарма қаһармандары Бекет Серкебайұлы, Ерназар Кенжалыұлы – Есет Көгібарұлы басқарған 1847-1858 жылдары Ақтөбе облысында өткен ұлт-азаттық көтерілістің батырлары 1857жылы Сібірге айдалған.

Жырға айрықша мән беріліп, кең таралуы, халқымыздың «тәуелсіз ел болу» мұратынан туындаған «мемлекеттік мүддеге» байланысты. «Бекет батыр» осы уақытқа дейін де талай ғалымдардың назарына ілінген. А.Байтұрсынов оны тарихи жырға жатқызса, М.Әуезов арнайы зерттеу жазып, 1927 жылы Қызылордада шыққан «Әдебиет тарихы» атты монографиясына енгізді. Бұлардан кейін С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Б.Шалабаев, Н.Төрекұлов еңбектерін атап өту лазым. Тарихи жыр Кеңес үкіметіне дейін 1896 жылы Қазан қаласында «Киргизская былина о героях Ирьназара и Бекете» деген атпен, «Ученые записки Казанского университета» дейтін еңбектің 1897 жылғы 11-санында, «Сборник материалов для статистики Сыр-Даринской области» деген еңбектің 1897 жылғы 6-санында жария көрген. «Түркістан жинағының» 568-томында басылған. Одан соң 1922 жылы «Әбубәкір Диваевтың жинаған сөздері» ішінде Ташкентте жарияланған.

Ахмет Байтұрсынұлының 50 жасқа толу мерейтойына орай 1922 жылы Орынборда актер Н.П.Анинкова-Бернар «Бекет» атты пьеса қойғаны, оның сыншылар тарапынан өнер туындысы ретінде жоғары баға алғаны мәлім. Он

жеті жылдан соң, 1939 жылы М.Әуезов «Бекет» пьесасын жазып, ол пьеса 1940 жылы Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера және балет театрында қойылғаны тағы белгілі. Заманында ел-жұрттың назарын өзіне аударған, кейінгі білікті ғалымдардың зерттеу нысанасына ілінген, М.Әуезовтей ғұламаға ғылыми зерттеумен шектелмей, пьеса жазуға ықпал еткен әйгілі жырдың архатиптік нұсқасы «Ерназар-Бекет» деп аталады [3].

Сондай-ақ «Бекет» пьесаның опера нұсқасы да бар. Пьесаның түпнұсқасы мұражай-үйдің қолжазба қорында сақтаулы, көлемі - 79 бет. Соңына «1938 жыл» деп белгі қойылған. «Төрт актілі, бес суретті күйлі (музыкалық) пьеса» алғаш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1939 жылғы №2 санында жарияланған. Әуезовтің таңдамалы шығармаларының 6 томдық жинағының 5-томында (1956), 12 томдық шығармалар жинағының 10-томында (1982) қайталанып басылды. Пьеса ақ өлеңмен жазылған. Оқиға 19-ғасырдың ортасында Жем өзенінің бойында өтеді. Бекет пен Зеренің үйлену тойы үстінде Арыстан сұлтан келіп, елдің шырқын бұзады. Оларды туған жерінен көшуге бұйырады. Батыр Бекет қарсылық көрсетіп, ақыры итжеккенге жер аударылады. Одан достарының көмегінің арқасында Қашып шығып, дұшпанынан кегін алады. «Бекет» операсы 1940ж. 29 ақпан күні Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера және балет театрының сахнасында қойылды. Композиторы - А. Зильбер, оркестрге түсірген - Р.Глиэр, режиссері - К. Байсейітов, дирижері - Ф. Кузьмич (кейіннен Б. Врана), суретшісі - А. Ненашев, биді қойған - Ю.Ковалев, хордың жетекшісі - Г. Петров. Би көріністерінде Шара Жандарбекова мен Е. Лифанова өнер көрсетті. Музыкалық шығарманың бұл қойылымы мамандардың арасында екіұдай пікір тудырды. «Бекет» операсы туралы: «Қазақ операсының ұйымшыл ұжымы табанды ізденістің нәтижесінде қызықты спектакльді сахнаға шығарды. «Бекет» операсы, әрине, қазақ опера өнерінің шыңы емес, алайда бұл оның даму жолындағы ілгері басқан қадамы» (Ғ. Шарипова, «Бекет»); «Театр ұжымы үлкен жеңіске жетті» (Д. Прянишников, «қазақтың жаңа операсы «Бекет»); «Бекеттегі» мәніссіз, мазмұнсыз айғайдың мұнда да жүргенін көреміз» (А. Жұбанов, «Тұтқын қыз») - деген қарама-қарсы пікірлер білдірілді. Әсіресе, қазақтың халық әндерін өңдеусіз пайдаланған композитор А. Зильбердің атына көптеген ескертулер мен сын айтылды. Қалай дегенмен «Бекет» операсы өзінің тарихи міндетін орындаған сахналық музыкалық қойылым болып табылады. Мұнда тұңғыш рет орыс әншілері (С. Колтон, О. Хан) қазақ операсында өнер көрсетті.[4].

Осылайша жалпы пьеса туралы мәліметтерді оқырманға таныстыра отырып, біз енді оның поэтикалық ерекшелігіне арнайы тоқталмақпыз. Поэтикалық тілде тілдік элементтердің аспектісі, біріншіден, грамматикалық және синтаксистік тұрғыдан ғана емес, шығарманың ішкі дүниесін көру арқылы да танылады. Мысалы, пьесаның басталуы қазақтың ұлттық өнері жар-жар айтумен басталып, әрі қарай Шынасыл мен Сержанның айтысына ұласады.

Сержан (*айтысты бастап жөнеліп*).

Мыңнан бір, шыңнан шынар шықпай ма екен,

Жезқанат сұңқар бар деп ықтай ма екен.

Қарсы ұш деп көппен бірге тілек етсем

Мұнымды асылзада жақтай ма екен? *(Пауза.)*

Сен кеткен талайларға, талай мекен

Шынымен бір орайы болмай ма екен.

Көз тартты шұғыласы күн құшқанда

Айдынның жалғыз қуы болжай ма екен?

Шынасыл *(іле жөнеліп)*.

Әнім бар шырқағанда шарқ ұратын

Шаттықта, зарлықта да жан суатым

Өз әнім, қолқасыз – ақ өзім айтам

Жасымнан қос қанатым, әл – қуатым.

Шалқыған көк жайқында аққу қандай!

Талайлар тек тұра алмас назар салмай.

Телмірген сол талай көз бос қалатын

Аққуды кім күналар жазық бардай [5. 290-б.].

Мұнда Сержан мен Шынасылдың айтысы арқылы бұлбұл құс пен аққудың өмірі салыстырыла отырылып, қазақ қызының басында еркі жоқ, «қапастағы бұлбұл» болып отырғандығы прецедент етіп алынып, әйел теңдігі идеясы көтеріледі. Суреткер пьесада жастардың аузымен сол бір адамды малға теңгерген заманға лағынет айтқызады, оны өзіндік дүннетанымы сүзгісінен өткізіп баға береді, өзіндік ой қорытады, өзіндік идеясы арқылы өрбітеді.

Күнделікті қолданыстағы тілде грамматикалық ережелерге, тілдік нормаға сай келмейтін фактілер, поэтикалық тілде өзгеше сипат иеленеді. Күнделікті сөйлеу тілінен ерекшеленіп, поэтикалық тілде барлық элементтер эстетикалық жақтан жүйеленіп, көркем мәнге, белгілі бір міндетке бағынады. Мысалы,

Шернияз *(биікке шығып, нұсқап тұрады. Босқан ел, кәрі-жасы жылау, күңіренумен шұбырып сахнаға шыға береді. Өтіп кетіп жатқандар да бар)*.

Көріңдер мынау жатқан сор даласын

Арыстан қан жылатты ел баласын.

Жемді алып, жерден қуып, шөлге айдады

Көрсенші сел боп аққан көздің жасын...

Босқандар. *(Бекеттерге)*.

Кім табар бізге келген дерт аяласын

Ер болса елдің қамын тез ойласын.

Хан-төре қастық етті аямады,

Қайдасың, ара түсер, ер қайдасың?!

Кемпір-шал, күңіренеді, бала боздай,

Бармысың, адам туған ер қайдасың...

Жастар

Ойпыр-ай, неткен сұмдық, неткен қорлық!

Жұрт көрген аз боп па еді өзге зорлық!

Адыра бұл тіршілік, берген қор қып... [5, 293-б.].

Бұл ел басына туған қара күнді автор босқындар арқылы көрсетіп, елге қамқор болған Бекеттей азаматтың аузына «Қайран ел, алтын бесік ішінде өстім, танымас қадірінді мен емеспін», «Ал, найза, ерлер қайда, ер соңымнан, теңселтер қан ордасын бізбіз көшкін!» деген сөз салып, қиын-қыстау шақта жұдырықтай жұмылып, бірлесе тізе қосу керектігін міндеттеп тұр. Бұл арада

поэтикалық ерекшеліктің бірі - ұлттың өзіне тән ерекшелігі қазақтың бата беру дәстүрі де көрініп қалады, мысалы,

Халық:

Бағын аш, батыр ердің бата бердік,

Бағын аш, ақ тілеумен соңына ердік.

Бағын аш, жас жолбарыс жорытқанда

Бағын аш, келген керді бірге көрдік... [5, 295 б.]. – деп ел де батырымен бірге екендіктерін меңзейді.

Поэтикалық тілдің тағы бір құрылымдық өзгешелігі тілдің сыртқы мазмұны бойынша стереотиптік түрде қабылданбайды. Оның шынайы мазмұнын, семантикалық жақтан өзгерулерін, көркем маңызын қарастырады. Оған дәлел ретінде пьесадағы өлең жолдарының бірде қара өлең түрінде, бірде шұбыртпалы ұйқас түрінде келуін айтуға болады. Мысалы,

Халық өкілдері (*Шеменге*).

Ей, төрелер, төрелер,

Арыз айта ел келер

Тыңдайды деп ол келер,

Тыңдамасаң тілегін

Жанашыр деп келгенде

Тілгілесек жүрегін

Қайсы сенің білгенің?

Қан жылатып халықты,

Қара орнынан айырған,

Асқақ төре бір күні,

Жерге тығар желегін...[5, 296 б.];

Шемен:

Ендеше мен көрейін ер немені,

Байқайын жерді ханға бермегенін

Қайын ене, қалың жұртын шұбыртайын

Тұтқынға ал нөкерімен қыз Зерені, - [5, 300 б.]. Бұл жерде автор өлең жолдарының көркем маңызына назар аударып отыр. Мұндағы түйдек өлеңмен берілген тілдік бірліктер бір-бірімен тығыз байланысқа түскен. Тілдік бірліктер – автор санасында лексика-семантикалық, грамматикалық, коммуникативтік тұрғыдан кодталған және оқырман түсінігіне де ортақ болып табылатын қатысымдық мазмұнға ие жүйелі тұтастық. Қолданыста мұндай қатысымдық бірліктер арқылы бейнеленген ой тұтастығы мәдениеті ортақ ұлт өкілдеріне түсінікті болады, әрі ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі. Сондықтан автор өзіндік қолтанбасына қарай жаңа, тың қолданыстар іздейді. Бұл жөнінде С.Аманжолов: «Адам баласының ой-өрісі қанашама кеңейсе, соншама ойын беру жолы көбейіп, әр түрлі құрал іздейді, көркем әдебиет, өнер осындай жолдарының көптігімен өз алдына өнер, өз алды білім саналады» деген пікір айтады [6, 12 б.]. Бұл пікірді пьесадағы мына мысалдар растай түседі.

Жанғазы.

Ей Арыстан, асарсың,

Асып барып бір күні

Аптығыңды басарсың,

Талай-талай күн өткен

Хан Жәңгір де алдында
Ұлы, қызын халықтың
Обалсынбай күң еткен,
Қалың елін күңіrentкен,
Елдің зары ақыры
Ер ұлдарын тебіrentкен
Есінде шығар Исатай?
Бүгін Бекет қарсыңда
Белін бекем буып тұр,
Ел бағына туып тұр,
Елдің кеңін қуып тұр.
Есінде болсын жалғыз –ақ
Бекет тиер бекемірек
Хан баласы әрдайым

Құтыла бермес жабылып! [5, 304 б.] Мұнда да драматург халыққа бұрыннан таныс оқиғаны еске сала отырып, Исатайдай батырдың орнына Бекеттей батырдың халықтың жоғын қуып тұрғанын хабарлайды. Жазушы тілдік бірліктерге жаңа қатысымдық мән бере отырып, шынайы болмыстың бейнесін жасайды. Көркем шығармалардағы тілдік бірліктердің авторлық қолданысын Р.Сыздық былайша түсіндіреді: «Көркем шығармада көріктеу құралдарының қай-қайсының да авторлық түрлері басым болып келеді. Бұл – жазушының дүниетанымына, содан кейін алатын ой түйініне тікелей байланысты құбылыс» [7, 31 б.]. Тілдік қатынас барысында *тілдік сана* мен *когнитивтік сана* арасында байланыс пайда болады. *Тілдік сана* тілге дейін қалыптасатын саналық тәжірибенің ерекше деңгейінде кодтар түрінде ұйымдастырылған, қарым-қатынас үдерісінде жүзеге асырылатын тілдік ережелер мен нормалар жүйесі болып табылады. Когнитивтік сана тұлғаның жалпы өмірлік түсінігін, тұжырымы мен пайымдауын көрсететін білімдердің жиынтығын құрайды. Тілдік бірліктердің санада қатысымдық құралға айналуына ықпал ететін бірден-бір жағдай – *танымдық түсінік*.

Танымдық түсінік тілдік сана мен когнитивтік сананың бір-бірімен тоғысуынан туындай отырып, тілдік бірліктердің таным деңгейіндегі қатысымдық мәнін айқындайды. Сананың дамуына байланысты ұғымның мағыналық өрісі ұлғаяды. Бұл процесс сөз мағынасының дамуына әсер етеді. Дегенмен, мағына айтушыға да, тыңдаушыға да бұрыннан белгілі білімдер жиынтығынан құралады. Әрбір жеке адам үшін сөз мағынасы белгілі дәрежеде субъективті десек те, көптеген жағдайларда тілдік бірліктердің бұрыннан қалыптасқан аталымдық мағынасы басты орын алады. Сондықтан, тілдік бірліктер қолданыс барысында грамматикалық ережелерге бағына отырып, қатысым үдерісін туындатады. Осы тұрғыдан келгенде санадағы тілдің кодталу құрылымына қарай негізгі үш көрсеткішті бөліп көрсетуге болады:

- 1) тілдік бірліктердің коммуникативтік қарым-қатынасқа негізделген мағыналарының тұтастық жүйесі;
- 2) грамматикалық қағидаларды дұрыс қолдануға негізделген айтылымдардың құрылымдық жүйесі;
- 3) қатысым барысындағы жағдаяттарға сәйкес хабарламаның ұйымдастырылу аясы. Мысалы:

Сержан. Асылым-ай, не болдың?
Шыққыр көзім не көрдің?
Майысқан гүл шын солдың?
Не болдым, ай-хай, не болдым... (*Бұлқынады, жсынданады*)

[5, 321 б.].

Біріншіден, сөйлем құрамындағы тілдік бірліктер қатысымдық қызметіне қарай толық мағыналық тұтастық сипатында көрінеді. Мәселен, сөйлемдегі *майысқан гүл* тіркесіндегі сөз тура мағынада қолданылмай, «*нәзік қыз*» мағынасын береді. Екіншіден, *Асылым-ай, не болдың, Шыққыр көзім не көрдің? Майысқан гүл шын солдың? Не болдым, ай-хай не болдым* сияқты тілдік бірліктер өзара грамматикалық ережеге сай байланыса келіп, бір әрекетті екінші әрекетке ұластыра отырып, іске асырылған амалдардың коммуникативтік сипатын тұтас іс-қимылмен білдіреді. Үшіншіден, көркем шығармадағы кейіпкерлердің іс-әрекеті хабарламаның ұйымдастырылу аясына қарай белгілі бір жағдаятты баяндап тұр, яғни әділетсіздікке шыдамай Шынасылдың үзіліп кеткенін хабарлап тұр. Бесіншіден, поэтикалық тіл әдебиетте сипатталынбайтын фактілерді де қарастырады. Поэтикалық тіл дүннені образ арқылы суреттейтін, адам санасына сурет салу арқылы әсер ететін, сезімдік-танымдық болмысты қамтитын айрықша күрделі құбылыс. Демек, поэтикалық тіл тұнып тұрған тұтас бір эстетикалық дүнне [8, 18-19 бб]. Мысалы,

Каторжандар:
Өмір өгей анадай
Ашулы зарын аямай
Тас қабағын түйіп тұр
Арман айтар адам жоқ
Айнала меңіреу қарағай
Күні боран, киім сұр...
Шылдыр-шылдыр қу шынжыр...
Тас қапас та ашылмас
Жан жанады шырақтай
Қыстың зәрі қайту жоқ
Барыңды алмай басылмас
Қнял ғана пырақтай
Жалғыз жары тұтқынның
Ұйқысын бөліп оятса
Бір қалыпты тас қамау

Шылдыр, шылдыр қу шынжыр [5, 323-б.]. Автордың қыс, каторга, тіпті адамдардың киімдеріне дейін сұп-суық етіп суреттеу шеберлігіне таң қаласыз. Осы бір ауыз өлеңнен шынжырдың шылдыры құлағыңызға анық естілгендей болады. Айнала қоршаған қарағайлардың өзі ашулана қабағын тас түйіп тұрғаны каторганың сонау Сібірде, қалың қар құрсап жатқан жерде екенінен хабар береді.

Поэтикалық тілде ойдың нәтижесіне құрылуы, сөйлемдердің логикалық қайшылықтарға толы болуы, ойды қиялдағы көркем бейнелер арқылы суреттеу, сөйлемдердің синтаксистік тұрғыдан қыспауы оның өзіндік ерекшелігі болып табылады. Яғни поэтикалық тіл драмалық шығармалардағы

кейіпкерлердің ішкі рухани дүниесін танытудағы таптырмайтын құрал болып табылады. Мысалы,

Шернияз:
Айналайын аузыңнан,
Ел тілегі бұл тілек.
Батырды көріп аман, сау,
Бой жасадым бір түлеп.
Бекетжан, жалғыз хауібім
Жау ниеті түн-түнек
Сақтана жүр, батырым,
Жабылсам деп жау жүред...
Ал бұл жерде хауіп жоқ
Оған кепілмін,
Ойнақ, сауық салайық

Соны тұрмыз біз тілеп! [5, 318-319 б.] – деген Шернияздың негізгі түпкі ойы -Бекетті жау қолына ұстап беру. Автор оның Бекетті үйіне алдап шақырып алып, «Баста сауық сайранды» дей тұра, оны жауларының қолына ұстап берген екіжүзді, сатқындығын әшкерелейді. Сондай-ақ осы пьесадағы Бекеттің жары Зере бейнесіне тоқталар болса, сондай нәзік жанды, жолы жіңішке әйелдің асыл жарын іздеп сонау Сібірге баруы пьесада былайша Зеренің өз аузынан суреттеледі:

Ата, тыңда шерімді
Ерім ердің сойы еді.
Қатарға қосар елімді
Сахараны сарғайған

Сан қайғыдан арылтар [5, 325 б.] деген жолдардан автордың нағыз қазақ қызы осындай ер қадірін білетін, ері үшін отқа да, суға да төзе білетін, нағыз адал жар болуы керектігін талап ететін ішкі ойын көруге болады.

Жалпы суреткердің поэтикалық әлемі (танымы) жеке поэтикалық тілдің белгіленген құралы және автордың мәтіндегі поэтикалық көзқарасына негізделеді десек, автордың осы пьесадағы негізгі айтпақ ойы, идеясы - патша өкіметінің қазақ жерін талан-таражға салуына қарсылығы. Кешегі өткен Исатай, Махамбет сынды батырлардың ізінен ерген, ісін жалғастырған Бекет сынды батырлардың халқы үшін істеген жан қиярлық ерлігі келер ұрпақ санасынан өшіріліп кетпесе екен, келер ұрпаққа олардың ерлігі жетсе екен деген тілектен туған ой болса керек.

Лингвопоэтика мәтіннің құрылымдық жағын қарастырып, ұлттық тілді танытатын поэтикалық идеолект тұрғысынан де зерттейді. Мысалы, «*Жеріңе жерік қамал бар*», деп қазақ жеріне көз алартып отырған патша өкіметінің әр облыстарда қамалдар сала бастағанын көрсету автордың өзіне ғана тән идеолект түрінде берілгендігін байқаймыз. Әдетте, «қанқұмар» деп айтылатын бұл сөз М.Әуезовте «қанқор», «қанқор Арыстан» болып жаңа қолданыс тудырып тұр. Сондай-ақ «*тұсау түсті тілімнен*» деген тіркес те тек авторға ғана тән тіркес. Бұл жерде поэтикалық тіл – ұлттық тілдің функционалдық жақтан күрделенген бір формасы екеніне көз жеткіземіз.

Поэтикалық тілдің маңызын түзетін негізгі қасиеті оның ішкі формасында. Тіл жүйесіндегі сөздердің барлығы бірдей ішкі формаға ие емес. Поэтикалық тілде ол барлық бірліктерге тиесілі. Поэтикалық тілде ұлттық

тілдегі потенциалдық мән көркем мәнге айналады. Мысалы, «Бәйтеректей батырды Ұстап беріп ит болар, Мен емеспін, Арыстан...», «шенге сатсаң, өзін сат, ата-ананды, тегінді...», «Қақ жарылып, қара аспан, От төккендей нажағай, құтырып құйын келеді, алды-артына қарамай...» т.б. Бұл поэтикалық тілдің базасын, маңызын түзетін өзіндік өзгешелігі болып табылады.

Сонымен, поэтикалық мәтін дегеніміз – тілдің феномені болып табылады. Поэтикалық тілде барлық элементтер эстетикалық жақтан жүйеленіп, қандай да бір көркем міндетке бағынады. Сондай-ақ күнделікті қолданыстағы тілдің элементі стереотиптік негізде автоматты түрде қабылданса, поэтикалық тілде автоматты түрде қабылданумен қатар оның нағыз бастапқы мәніне, семантикалық жылысулары мен көркем маңызына мән беріледі. Сонымен қатар, күнделікті қолданыстағы тілде лексика-семантикалық, грамматикалық мән жағынан байланыс түзу мүмкіндігіне ие болмайтын тілдік құралдар, поэтикалық тілде тығыз байланысқа ие болып, әдеби тілде сипаттауға алынбай қалатын көріністер де оның міндетіне кіреді.

Әдебиеттер

1. Литературный энциклопедический словарь. - М.: Советской энциклопедии, 1987. - 752 с.
2. Стариченок В.Д. Большой лингвистический словарь. Ростов н /Д: Феникс, 2008.-811[1] с.- (Словари.)
3. <http://Kazaitvs.kz/ar/>;
4. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы - Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011.
5. Әуезов М. Шығармалар Он екі томдық. 9-том. Пьесалар. Алматы, «Жазушы» баспасы, 1969.
6. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы: Научно-издательский центр «Ғылым», 2002. – 368 б.
7. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
8. Тымболова А. Драмалық шығармалардың лингвистикалық поэтикасы. - Алматы, 2013. - 328 бет.

Тымболова А.О., Кушкимбаева А.С.

Поэтические особенности языка пьес

В данной статье рассматриваются поэтические особенности в пьесе М.Ауезова «Бекет». И как лингвопоэтика интенсифицирована языковыми средствами и приемами лексической и грамматической актуализации, принципами наррации, известными в той или иной степени литературной традиции.

Ключевые слова: поэтика, текст, лингвопоэтика, идеолекты, контекст, прецедент

Timbolova A.O., Kushkimbaeva A.S.

Poetic peculiarities of plays language

The article deals with poetic peculiarities of play by M.Auezov "Becket." Within the literary tradition of linguopoetics different language tools and techniques of lexical and grammatical actualization, principles of narrative organization are widely used in it.

Key words: poetics, text, lingvopoetika, ideolekty, context, precedent

УДК:28(574)-09

Тасмагамбетов А.С. - д.и.н.,
первый проректор ЗКГУ им. М. Утемисова
E-mail: t.asset63@mail.ru

ИСЛАМ В КАЗАХСТАНЕ В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ: ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ

Аннотация. В статье описываются особенности распространения и развития ислама на территории Казахстана. Характеризуются процессы его развития в отдельные периоды истории нашей страны. Обосновывается отсутствие исторических предпосылок для религиозного экстремизма на территории нашей республики, в то же время показаны объективные условия формирования толерантности нашего народа.

Ключевые слова: религия, история, ислам, особенности, толерантность.

Для того чтобы полнее понять характер и особенности той или иной религии на определенной территории, понять процессы, которые происходят в ней в данное время, надо знать его историю, особенности его развития. Как правило, исторические предпосылки оказывают влияние на процессы, происходящие в религиозной сфере в современный период. Так, знания по истории ислама в Казахстане могут помочь нам понять особенности в его развитии в нашей стране сегодня.

Берущий начало с VIII века процесс распространения ислама на территории Казахстана в каждый из своих этапов имел свои особенности. Ислам проникал в казахские земли постепенно не только по временным показателям, но и по территориальным.

До XVIII века проникновение ислама на территорию Казахстана шло в основном из Средней Азии. Отсюда в средние века шли на окраины мусульманского мира проповедники. Скорее всего, из них и из их потомков в традиционном казахском обществе сложилась социальная прослойка "кожа", которую образный язык кочевников именовал «асыл суйек» («благородная кость»).

Проникновение и распространение ислама на территории Казахстана постепенно приводило к изменениям в социальной жизни степняков. Но надо сразу отметить, что религия в истории казахского народа не занимала существенного места в политической жизни общества и, тем более, в его государственной структуре. В традиционном казахском обществе она, как бы, естественным образом была отделена от государства. Это во многом объективно предопределялось особенностями кочевого общества. Условия кочевого общества, а также политическая самодостаточность родоплеменных объединений, способствовали неполитизированности религиозной сферы жизни и тому, что кочевники были привержены к, своего рода, «естественной свободе совести». Специфика кочевой цивилизации предполагала природную толерантность казахов. История нашего народа не знала религиозных войн, как внешних так и внутренних, и религиозного

противостояния в обществе. Сама логика развития традиционного казахского общества не предполагала появления здесь условий для сложения той или иной формы религиозного экстремизма. Более того, наш народ всегда выделялся своей толерантностью и гостеприимством, что отмечается в источниках практически всех исторических периодов. Это одна из важных особенностей в развитии социумов на территории нашей страны. Другими словами, мы не можем говорить о каких-либо исторических предпосылках зарождения и распространения в Казахстане религиозного экстремизма.

Тем не менее, проникновение в традиционное казахское общество такой монотеистической религии как ислам, естественно, приводило к изменениям в нем. Так, данный процесс, как уже отмечалось, привел к сложению в традиционном обществе казахов помимо «торе» еще одной надродовой и надплеменной социальной прослойки – «кожа». Дело в том, что такие монотеистические религии как ислам и христианство в истории, как правило, способствовали сложению более крупных социальных образований. Так и ислам наряду с другими факторами способствовал процессу сложения казахской народности с единой духовной культурой. В основном в казахском обществе мусульманство влияло на духовную сферу и на нормы поведения. Так, можно отметить его влияние на нормы «Жеты жаргы».

Как показывает история, распространение и укрепление на определенной территории монотеистических религий, каковым является ислам, идет быстрее и интенсивнее при наличии нахождения этой территории в рамках одного политического объединения, с достаточно централизованной системой управления. Но, как известно, кочевая цивилизация, в силу своих специфических особенностей, не предрасполагала к возникновению крупных централизованных политических объединений на долговременной основе.

Только в отдельные периоды истории кочевых обществ, когда образовывались достаточно крупные и относительно централизованные политические объединения, религиозные вопросы начинали приобретать в них некоторый политический оттенок. Что касается тюркских кочевников, в том числе казахов, примером вышесказанного по отношению к ним является Золотая Орда.

Как свидетельствуют источники, именно период существования Золотой Орды был одним из благоприятных периодов для укрепления ислама на территориях, входивших в ее состав. При этом, несмотря на значительное укрепление своих позиций в этом государстве, одной из особенностей ислама здесь являлась его терпимость к другим верованиям.

В Золотой Орде это проявлялось как в отношении ислама к другим религиям, так и в отношении к внутримусульманским различиям. Как считает Чарльз Дж. Гальперин жители Золотой Орды «не жили в религиозно враждебном окружении, религиозное различие не создавало реальной угрозы для их гегемонии или общественного порядка... Тюркизация и принятие ислама не угрожали кочевническому образу жизни, лежавшему в основе военных возможностей Золотой Орды» [1, с.29]. Действительно, в столице этой державы жили ученые-богословы разных мазхабов (шафииты, маликиты) и различные суфийские общины.

Тем не менее, логика развития централизованного государства вела к постепенному упрочению в данной державе одной религии, в данном случае -

ислама. И при могущественном Узбек – хане (1312-1342) в Золотой Орде за исламом было признано ведущее положение. Наверное, неслучайно, что данный процесс совпадает по времени с периодом наибольшего могущества и расцвета этого государства.

В целом, в Степи ислам во многом утверждался через личное почитание проповедников [2, с.129]. В этом плане можно привести высказывание В. Бартольда о том, что под влиянием суфийских проповедников «кочевники становились не столько мусульманами в смысле принятия догматов и обрядов ислама, сколько личными почитателями шейхов, в которых они видели подвижников и чудотворцев» [3, с.29]. И, действительно, во многом через почитание ишанов основная масса казахов и других центрально-азиатских кочевых народов усваивала моральные нормы ислама, его мировоззрение и постепенно приходила к внутреннему осознанию канонов этой религии.

С распадом Золотой Орды у кочевого казахского общества несколько ослабли связи с мусульманскими центрами Средней Азии. Ослаблению влияния крупных мусульманских центров также способствовал упадок Евразийских торговых маршрутов, вызванный началом открытия морских торговых путей между Европой и Азией. Поэтому центрально-азиатские кочевники на какое-то время «отдались» от региональных и континентальных процессов, происходивших в тот период, в том числе религиозного характера.

Но, тем не менее, ислам уже присутствовал на территории Казахстана и в последующие периоды его истории он только укреплял здесь свои позиции. Казахские ханы – Касым, Хакк-Назар, Таукель, Есим, Тауке, Аблай и другие – старались поддерживать традиции мусульманских правителей Золотой Орды. Они были образованны, знали коран, арабский, персидский языки, следовали нормам шариата [4, с.6].

Одним из важных периодов истории ислама на территории Казахстана является период его присоединения к Российской империи. В отмеченный период мусульманство в Казахстане начинает занимать значительное место во многих сферах общественной жизни, а в конце XIX – начале XX веков становится и одним из важных факторов общественно-политической жизни. И, как это не кажется противоречивым - ведь Казахстан включался в состав в основном православного государства - в это время ислам закрепляется здесь основательно.

Воздействие «татарского» мусульманства, распространение в это время среди казахов в основном так называемого «книжного» ислама, способствовали организационному развитию здешнего мусульманства, формированию новых конфессиональных институтов.

В повседневной жизни степняков все большее распространение стали получать также и «внешние» конфессиональные атрибуты мусульманства (пятикратный намаз, посещение мечети, наличие «указных» мулл, хадж, зякет и др.). Значительное место в этом принадлежало Оренбургскому мусульманскому духовному собранию (ОМДС) и татарскому духовенству, способствовавших введению организационных начал в отправление мусульманского культа в Казахстане. Среднеазиатские купцы также при возможности строили здесь мечети (в торговых центрах, в местах ярмарок),

создавая при этом религиозные объединения при них и ведя там организационную работу.

Деятельность национальной интеллигенции в конце XIX - начале XX веков также способствовала укреплению позиций и роли мусульманства в среде казахов. Так, к примеру, А. Букейханов участвовал в работах мусульманских съездов, где отстаивались интересы мусульман [5, С.278]. М. Тынышпаев в своем обращении к правительству подвергал критике законоположения империи, касающиеся мусульманства и его институтов в Казахстане [6, С.16]. Они выступали за создание для казахов отдельного духовного правления со своим муфтием, отмену запретов и квот на строительство мечетей, цензуры на духовные книги, передачу метрических книг в ведение мусульманского духовенства и ряд других мер. Они ратовали за просветительскую деятельность мусульманства, которая в тот период на окраинах Российской империи стала оформляться в форму джадидизма.

Но в данный период организационное развитие ислама в нашей стране не получило полной завершенности по тем формам, какие были характерны для других мусульманских регионов империи. Создание здесь отдельных мусульманских организационных институтов не закончилось образованием собственного духовного правления, хотя требования к этому были [7, С.290-313].

Судьба религии, в том числе и ислама в советский период истории нашей страны хорошо известна. Вытеснение религии из общественной жизни и из сознания людей было одной из программных задач атеистического государства. И это по своему отразилось на состоянии и развитии современного ислама в нашей республике. После распада СССР и краха марксистско-ленинской идеологии в духовной сфере постсоветских обществ образовался вакуум, что вызвало к жизни, особенно в первой половине 90-х годов, деятельность многочисленных, сомнительного толка религиозных сект, в том числе радикального характера, активизацию деятельности различных миссионеров нетрадиционных конфессий, пропагандистскую компанию новоявленных «спасителей и пророков».

К тому же, 70 лет антирелигиозной политики привели не только к духовному вакууму в обществе, но, вместе с тем, прервали естественный ход развития ислама на территории нашей страны. Это привело к тому, что наше общество не было подготовлено к радикальным изменениям в духовной сфере, которые стали происходить в нем в конце прошлого века. Радикальная атеистическая политика привела к забвению многих сторон традиционной культуры, к утрате нравственных ориентиров, к потере нынешними поколениями духовных связей с прошлым. Произошла колоссальная трансформация в подходах и принципах оценки духовных ценностей. У людей был потерян иммунитет, защищавший их от негативных процессов в духовной сфере.

К тому же за это время в мире произошло много изменений в плане религиозного и конфессионального развития, от которых в стороне оставались народы бывшего Союза. И когда они в конце XX века оказались в водовороте глобальных и геополитических процессов, в том числе религиозного характера, они оказались к ним не готовы. Это мы сейчас понимаем на собственном опыте. К примеру, в советский период было

прервано организационное конфессиональное развитие ислама в Казахстане, что, безусловно, отразилось на процессе сложения и качестве деятельности мусульманского духовенства в нашей стране в современный период.

Процесс возрождения ислама в постсоветском пространстве происходит в обстановке обострения напряженности в мусульманском мире, частью которого вновь начинают осознавать себя последователи ислама на этой территории. Мусульманский мир, отброшенный вспять в эпоху колониальных захватов и мучительно переживавший свое зависимое положение, стремится обрести себя и занять свое место в мировом сообществе народов и культур. И в этих условиях определенная часть постсоветского общества вполне восприимчива к влияниям внешнего мусульманского мира как позитивного, так и негативного характера.

Такова вкратце некоторая предыстория к сегодняшним реалиям развития ислама в Казахстане. Она показывает, что распространение и развитие данной религии на территории нашей страны имеет многовековую историю. Этот процесс был длительным и постепенным, что предполагало его эволюционный характер, когда количественные показатели постепенно перерастали в качественные. Но данный естественный процесс был насильственно прерван в начале XX века, что негативно отразилось на многих процессах в духовной сфере нашего общества уже в наши дни, в том числе и на проявлениях экстремистского характера.

Но, наверное, не будет объективным подходом искать причины сегодняшних проблем в сфере религии только в атеистическом периоде прошлого нашей страны. Есть и объективные причины современного плана вышеотмеченных процессов. К ним, в частности, можно отнести геополитические факторы, вызванные противодействием различных сил в мире в борьбе за экономические ресурсы и политическое влияние в том или ином регионе. В этих случаях та часть населения этих регионов, которая может быть подвержена радикальным и экстремистским идеям, нередко под благовидными целями, становится слепым орудием в руках так называемых "мировых игроков". К этому надо добавить, что для этих целей, как правило, привлекаются большие финансовые средства. Примеров тому на сегодня масса. Это и Северная Африка и Ближний Восток и Латинская Америка и др. Противостоять этому могут только духовно и политически сплоченные сообщества.

Еще нужно иметь в виду, что сегодня наша страна уже является частью мировой системы, в котором невозможно полностью отгородиться от различных информационных потоков и от глобальных процессов. А глобальный мир в наше время подвержен не только кризисам экономического характера, он также все больше подвергается кризисам идейно-политического и духовного порядка. В современный период в значительной мере не оправдала себя не только марксистско-ленинская теория общественного развития, но все больше признаков того, что начинается глубинный кризис и Западной либеральной теории капиталистического развития, основанной на индивидуализме и потребительстве, порождающей проблемы не только материального характера для значительных масс населения, но и духовного, ведущих, в свою очередь, к культурному кризису в широком смысле этого слова.

И сейчас мы являемся свидетелями зарождения в мире различных общественно-политических движений по поиску так называемого "третьего пути" развития. Все это создает реальные предпосылки для использования религии, в том числе и ислама, радикальными и экстремистскими силами.

Как видим, хотя в Казахстане нет исторических предпосылок для развития здесь религиозного экстремизма, если не считать атеистическую политику в советский период с ее негативными последствиями, тем не менее современные реалии региональных и мировых процессов, создают такие предпосылки. Поэтому работа по предотвращению религиозного экстремизма должна вестись постоянно и она ведется. Нужно отметить, что общество и государство у нас уже имеет определенный опыт в этом отношении. Данный опыт уже учит реально оценивать ситуацию и вести адекватную деятельность в том или ином направлении. В обществе ведется комплексная работа по предотвращению процессов экстремистского характера. Безусловно, важнейшим из них остается просветительская и образовательная деятельность различных институтов, особенно среди подрастающего поколения. Только разносторонне образованный и грамотный человек способен совершать обдуманные и взвешенные шаги при принятии решений в вопросах религиозного плана. В этом плане на данное время одним из важных направлений должна стать работа по грамотному ознакомлению, прежде всего молодого поколения, с историей и культурным содержанием различных религий.

Естественный процесс возрождения религии в нашем обществе будет социально безболезненным если он будет проходить в рамках возрождения традиционных религий и традиционной культуры. Все это будет способствовать выработке социального иммунитета не только против религиозного экстремизма, но и против других вызовов современного все более глобализирующегося мира.

Нужно отметить, что в постсоветских странах процесс возрождения традиционных религий идет. В условиях глобализации и до конца не сформировавшихся новых идеологических ориентиров духовные поиски в них в основном сопровождаются, как правило, социальными процессами по самоидентификации и поиском своих культурно-исторических корней. А стержнем любой традиционной культуры, как известно, является религия. И, соответственно, отчасти в силу этих причин в отмеченных обществах растет интерес к традиционным религиям. Процесс возрождения той или иной религии - явление сложное и противоречивое, но это явление объективное.

Ученые обществоведы сейчас все чаще высказывают мысль о том, что XXI век будет веком борьбы культур. Если так, то вопросам культуры, в том числе духовной, должно уделяться в общественной жизни приоритетное внимание. А опыт прошлого показывает, что деградация культуры происходит одновременно с деградацией религии. Причем, под деградацией религии можно понимать как гонение на религию, так и ее искусственную политизацию, то есть превращение в некое политическое орудие для манипуляции массами.

Подытоживая, думается, уместно будет процитировать высказывание известного исламоведа А. Малашенко: «Там, где под угрозой оказываются основы цивилизации, где происходит процесс распада автохтонной культуры,

где в силу тех или иных обстоятельств (как правило, под давлением извне) рушатся устойчивые, освященные религией традиционные связи, то есть ломается цивилизованный образ жизни, наблюдаются самые крайние социальные и политические эксцессы» [8, С.22].

Литература

1. Мухаметшин Р.М. Ислам в России: историко-методологические предпосылки исследования // Россия и мусульманский мир. – 2001, № 7
2. Стюарт Дана. Религия казахов в ХУ-ХУІІІ веках. Автореферат диссертации на степень кандидата исторических наук. – Алматы, 2002
3. Абашин С.Н. Ислам и культ святых в Средней Азии // Этнографическое обозрение. – М., 2001, № 3
4. Нуртазина Н.Д. Казахстан и Средняя Азия: тенденции развития духовной общности на рубеже ХІХ-ХХ вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Алматы, 1993
5. Букейхан А. Избранное. - Алматы, 1995
6. Тынышпаев М. История казахского народа. - Санат, 1998
7. Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика).- М.: "Академкнига", 2001
8. Азия и Африка сегодня. – 1991. - №8

Тасмагамбетов А.С.

Қазақстандағы исламның кешегісі мен бүгіні: даму ерекшеліктері

Мақалада Қазақстан территориясында исламның таралуы мен даму ерекшеліктері қарастырылған. Біздің еліміздің тарихының жеке кезеңдерінде оның даму ерекшеліктері сипатталады.

Біздің Республика аумағында діни экстремизм үшін алғышарттардың жоқ екендігін нақтылайды.

Тірек сөздер: дін, тарих, ислам ерекшеліктер, толерантность

Tasmagambetov A.S.

Islam in Kazakhstan in the past and nowadays: features of development

Article described features of distribution and development of Islam in the territory of Kazakhstan. It's characterized features of its development during the separate periods of history of our country. Locate absence of historical prerequisites for religious extremism in the territory of our republic. In the same time there are shown objective conditions on formation of tolerance of our people.

Key words: religion, history, Islam, features, tolerance.

УДК. 28:94 (574)

Мұқтар Ә.Қ. – т.ғ.д.,
М. Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры
E-mail: Muktar64@mail.ru
Аханов Ж.И. - М.Өтемісов атындағы БҚМУ
тарих және құқық факультетінің II-курс магистранты
E-mail: Akanovzharas@mail.ru

РЕСЕЙ ҮКІМЕТІНІҢ БӨКЕЙ ОРДАСЫНА ЖҮРГІЗГЕН ДІНИ САЯСАТЫ (1801-1917 ЖЖ.)

Аннотация. Мақалада XIX ғасырдағы Бөкей Ордасындағы Ресей үкіметінің діни саясаты зерделенген. Үкімет тарапынан тағайындалған молдалардың жұмыстары сараланып, Жәңгір хан мен Ресей өкіметі арасындағы діни-саяси байланысы ашып көрсетіледі.

Тірек сөздер: Бөкей Ордасы, Ресей үкіметі, қазақ халқының рухани мәселесі, Орынбор мұфтилігі, тағайындалған молдалар, мешіт, ахун.

Патшалы Ресей қазақ жерін отарлауды бірнеше тарапта жүргізді. Соның бірі діни саясаты. Мұсылман дінін қолдаған сипатта болып, ел ішіне ылаң салу XIX ғасырда патшалы Ресейдің басты саясатына айналды. Ресей үкіметінің қазақ халқының діни саясатына жүргізген реформаларында татар ұлтын таңдап алуындағы басты себеп қазақ халқының бұл ұлтқа туысқандығы мен сол уақыттарда ағайын халқымыздың арасынан ислам ғұламаларының ролінің жоғарлығында болатын. Татар молдаларынан жасақталған топ қазақ жазирасында тыңшылық қызметтерді де атқарған болатын. Ислам дінін отарлық езгі саясатына ыңғайластыра қолданған осы істердің бәрінде де патша үкіметі қазақ халқының діни саласын өз уысында ұстады. Мәселен, 1868 жылғы Ережедегі “Қазақтың құқы”, “Қазақтың діни істерін басқару” бөлімдерінде: “қазақтар дін ісі бойынша Орынбордағы дін ислам мұфтиіне қарайды. Қазақтардың жергілікті жердегі діни істерін тағайындалған молдалар жүргізеді, ол азаматтық басқармаға, сол арқылы Ішкі істер министрлігіне бағынады. Қазақтардың арасында бір болысқа бір тағайындалған молда бекітіледі. Молданың сайланғаны туралы ақпаратты уезд бастығына жолдайды, ол мұны бекіту үшін облыстық басқармаға жібереді. Молдалар Облыстық басқарма мен Әскери губернаторлардың шешімімен бекітіледі не босатылады. Мешіттер тек қана генерал-губернатордың рұқсатымен салынады. Мешіттің жанынан жергілікті балаларды оқыту үшін мектеп ашуға молда міндетті түрде уезд бастығының рұқсатын алуы керек”, – деп жазылған. Сырт қарағанда мұнда дін таратушы молдалар санын көбейтіп, мұсылмандыққа жол берілгендей еркіндік танылғанымен, осы істің өзін зорлықшыл империя қасақана халық мүддесіне қарсы бағытта жүргізді [1]. Аталмыш діни саясаттың шырмайынан Бөкей Ордасы да шет қалған емес. Бұл саясат Ордада тағайындалған молдалар арқылы жүргізіледі. Жәңгір хан Ордаға аталмыш саясаттың шеңберінде білімді татар молдаларын шақырып, оларға қазақтарды дін іліміне оқытуды тапсырады. Ахунның емтиханынан лайықты болған оқығандарды молда жасады, оның белгісі ретінде ашық татар тіліндегі өзінің және ахун мөрі басылған үкімдерін берді. Сонымен қатар, Орданың молдалары үкіметтен өз

міндеттері бойынша өзіндік нұсқауды алды. Бұл Жәңгірдің өз хандығын нығайтудың бір сатысы еді[2, С.24-32]. Ал жоғарыдан тағайындалған татар дін басылары іс жүзінде мемлекеттік қызметкер болды. Орынбор губерниялық басқармасының діни мәселелердегі қызметі қазақ ақсүйектері мен ауылдарындағы татар молдаларын қанағаттандырды. Арнайы ұйғарыммен жіберілген татар молдалары Бөкей Ордасына көптеп келе бастады. Ал, Бөкей Ордасына келген татар молдаларының санын анықтау әрқашан мүмкін бола бермеді[3]. XIX ғасырға дейін Қазақ жерінде молдалар көп болмады. Патша үкіметінің қазақтар арасында татар молдаларын қоныстандыруы арқасында, сонымен қатар Хиуа және Қоқан хандықтарының Ресеймен шиеленістері және олардың халықтың діни сенімін пайдаланып антиресейлік үгіт-насихат жүргізуге тырысуы арқасында XIX ғасырдан бастап Қазақ жерінде молдалар саны артты. Қазақ хандары мен сұлтандары өздерінің саяси жағдайларының тұрақсыздығын сезіп, бірігіп уезде халықты ұстап қалу үшін дін басыларына жиі жүгінді. Аталмыш жүйе Бөкей Ордасында да өрбіген болатын. Мұны Жәңгірдің саяси бағытынан аңғаруға болады [4].

1838 жылы Сенаттың мұсылман тұрғындарына метрикалық кітаптарды енгізу жүйесін тарату туралы жарлығы жарияланды. Жарлыққа сәйкес, метрикалық кітапқа туу, өлім, неке туралы мәліметтерді енгізу жатқызылды. Хан діни салада Сенаттың жарлығын орындауға тырысты. Бөкей хандығының билеушісінде өзіне бағынышты далалықтарды өзінің қол астында жоғарғы діни істерді шоғырландыру арқылы ұстауға тырысу ниеті анық байқалады. Ресей үкіметінен діни саладағы Жәңгірдің өз дербестігін де аңғаруға болады. Мысалы, Жәңгір хан XIX ғасырдың 30 жылдарына дейін мешіт салу істерінде Орынбор губернаторлығынан рұқсат сұрап келсе, 30 жылдардан кейін Мешітті салуға рұқсат алудың бюрократиялық созуының қиындығынан, бұдан әрі мұндай рұқсаттарды өздігінен бере бастады. 1833 жылы хан К.Аткелтіров молдаға Бұқсақ өзенінің сол жағалауынан мешіт салуға куәлік берді. Сонымен қатар Жәңгір хан жеке өзі қазақ рулары мен бөлімдеріне молданы тағайындады[5]. 1850 жылғы 23 желтоқсандағы Орынбор шекаралық комиссиясына Ішкі орда жөніндегі уақытша басқарманың Хабарламасында 113 мұсылман дін басыларының тізімі және олардың Жәңгір ханмен бекітілген мерзімі қоса көрсетілген. Бұл құжатқа сәйкес ең алғашқы бекітілген уақыт 1840 жылдың 26 мамырына жатады, ал ең соңғысы – 1845 жылдың 25 маусымы [6]. Ресей империясында қалыптасқан дәстүр бойынша молдаларды тағайындау үшін әкімшілік өлкенің (бұл кезде - Орынбор) рұқсаты қажет және үміткерлер Уфадағы ислам Дін басылары жиналысында сынақтан сәтті өтуі қажет болды. Егер Орынбор және Самара генерал-губернаторы В.П.Перовский мемлекеттік мүлік министрі граф П.Д.Киселевке Ордадағы жағдайды Жәңгір ханның қызметіне сыни-жағымсыз жағынан төмендегідей баяндады: «Такого рода распоряжения нисколько не сообразны с характером ревностного мусульманина, если бы даже усилия Джангера к распространению магометанства в Орде предположить проистекавшими из религиозного убеждения. Но ближайшее рассмотрение его действий по этому предмету показывает, что источником их была не бескорыстная ревность благостного человека к исповедуемой им религии, а скорее расчет. Как человек умный и

дальновидный Джангер, без сомнения, рассчитывал, между прочим, и на то, что муллы, им созданные и посвященные, могли служить в руках его для укоренения в народе к особе хана уважения и покорности еще лучшим орудием, чем другая опора его владычества - состоявший при хане сотенный отряд русских казаков и русские пушки, являвшиеся в случае нужды для внушения киргизам должного повиновения к правителю» [5]. Сонымен айтылгандардан қорытынды шығара келе, бөкей қазақтарының ханы олардың арасында ислам дінінің кең етек жаюына септігін тигізді және бұл ресми үкіметтік діни саясаттың көрінісі болды. Кейбір шенеуніктер жақтаған христиандыққа келетін болсақ, оны тарату жүзеге асырылмады. Оны, христиан шіркеуінің құрылысының тарихы дәлелдейді. 1842 жылы Астрахан архиепископы Енотаевский Астрахан губернаторына Жәңгір ханның Сарайында тұрақты түрде православиелік дін қызметшісінің қажеттілігі мен қазынаның есебінен шағын шіркеу салу қажеттілігі туралы баяндады. Бұл жағдай туралы мәлімет Орынбор әскери губернаторы В.А.Обручевке жіберіледі. В.А.Обручевке өз кезегінде ханнан Ордада тұрақты тұратын және көктем мен күзгі жәрмеңкелерде Ордаға келетін православиелік дінге сенуші адамдардың саны туралы мәліметті беруін талап етті. Губернаторға берілген мәліметтер бойынша Ордада тұрақты тұратын православиелік христиандардың саны 269 адамға жетті, тұрақты келушілер – 300 адам. Бұл мәліметтер 1843 жылғы 16 ақпандағы В.А.Обручевтің мемлекеттік мүлік министрі граф П.Д.Киселевке қатынасында келтірілген. Жәңгір хан шіркеу құрылысына қарсы емес екендігін, бірақ ол бұл туралы халыққа жариялағанда бұл хабар наразылықпен және сенімсіздікпен қабылданғандығын хабарлайды. Осыған байланысты құжаттың қорытындысында В.А.Обручевтен Жәңгір ханға төмендегідей хат жолданады: «...я полагал бы постройку неркви при Ставке хана Джангера Букеева отложить до времени, так как это действительно могло бы показаться киргизам подозрительным и поселить в них недоверчивость к нашему правительству» [5]. 3-ші наурызда граф П.Д.Киселев Орынбор губернаторына І Николайдың бұйрығымен хан Ордасында уақытша жорық шіркеуінің құрылысы туралы қатынасты жіберді. Онда ол императордың келесідей сөздерін келтіреді: «Принужденно не делать, но убедить, что всякий должен отправлять религиозные обряды по своему закону, и что если инородцы сие делают без всякого воспреещения, то и православные не должны быть лишены этого права. Посему и пригласить хана Джангера избрать удобное время к исполнению сего, хотя и не в виде постоянной, но временной меры, учреждением при Ставке его походной неркви» [5]. Бұл қатынас хаттан кейін Жәңгір хан әскери-жорық шіркеуін салу жобасын қолдады және 1844 жылға 23 наурыздағы генерал В.А.Обручевке хатында келесідей дәлелді негіздер келтірді: «Таковое устройство православного храма божия, соответствуя в настоящее время местным здешним обстоятельствам и вполне удовлетворяя потребности православного населения в исполнении обрядов религиозных, не тронет глубоких убеждений народа, еще дико мыслящего и дико чувствующего, ибо в нем он увидит необходимое для православных христиан и нисколько до него не касающееся введение»[5]. Бұл шіркеудің құрылысына қаражатты хан жәрмеңкелерде болатын көпестердің немесе православие дінінің басқа да

сенушілерінің ерікті садақаларынан жинауды ұсынды. 1844 жылғы 7 тамыздағы губернаторға келесі хатында Жәңгір хан Ордада христиан шіркеуін салуға қаражат жинаудың басқа көзі жоқ екендігін түсіндіреді. Ол жеке өзінің қаражаттарын есебінен шіркеуді салуды қалайтындығын, бірақ бұл қадамнан екі жағдай тоқтатып тұргандығын жазады: «1. При глубокой преданности киргизов своей вере таковое пожертвование примется за совершенно противное ей и сильно тронет самые главные религиозные убеждения народа, а по дикости и легкомыслию его характера даст повод к тревожным мыслям и предположениям. 2. Покорная правительству Орда ничего не выразит открыто, но между ее войдет и вскоренится недоверие к моему управлению и к моим личным убеждениям и настояниям, которое крайне затруднит мои распоряжения и, главное, развитие, согласно видам правительства, новых мер к порядку и благоустройству ее хозяйства» [5]. Бұл хаттар және істің кейінгі өрбулері дәлел болғандай, үкіметтің діни саясаты бұл бағытта сақтықпен жүргізіледі.

Ресей үкіметінің Қазақ жерінде жүргізген діни саясатында ортаазиялық хандықтардың ықпалының артуына кедергі жасай білді. XIX ғасырдың екінші ширегінен бастап үкімет молдалардың қызметін қатаң қадағалады. Ортаазиялық хандықтардан шыққандарға, сонымен қатар онда білім алушы діни адамдарға қазақ даласына қоныс аударуға тиым салды. 1843 жылы Ішкі ордадағы Ноғай руынан шыққан азамат Тілеуов, Жәңгір ханмен Бұқараға сапармен барып, он төрт жылдан соң Қазақстанға оралуға тырысты. Бірақ шекара органдарынан, оған Қазақстаннан тыс кетуі талап етілді. Өйткені Ресей үкіметі ортаазиялық хандықтарда діни білім алған азаматтардың қазақ жеріне келуінен қауіптенді. Бұл діни қысым саясатының бір көрініс болса, екіншіден, Түркия ықпалынан қауіптенгендігінен болатын. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап нұсқаушы молдаларды тағайындау тоқтатылды. XIX ғасырдың екінші жартысында шенеуніктердің бірі былай деп жазды: «Қазіргі кезде біздің үкімет молдаларды тағайындау туралы, қырғыздарға мешіт салу туралы бас қатырмайды. Кез-келген азгантай ғана сауаты бар адам молда бола алады. Кедейлердің жаназасы мәжбүрліктен молдаларсыз өтеді, өйткені кедейлерде күнкөріс көзі жоқ»[4].

Осылайша, рухани өмір тынысын билік идеологиясына сәйкестендіріп, тікелей бақылау үшін арнайы күзеттегі әскер тобын ұстау мен «ахун» бастаған молдалар тобын жасақтау Бөкей ордасындағы хан билігін бекітіп басқаруды орталықтандыру саясатына қызмет етті[7, 20 б.]. Бұл Ресей үкіметінің діни саясатының бір көрінісі еді.

Әдебиеттер

1. Бекбосынов М. Миссионерлік саясат және Абай мұрасының азаттық мәні // Түркістан газеті. -2013. - №15. -11 б.
2. Тасмағамбетов А.С. История конфессии Казахстана в конце XVIII – начале XX вв. Уральск, -2010. - 565 с.
3. Гибадуллина Э.М. Векторы этноконфессиональных и социокультурных связей татар Поволжья и казахов Западного Казахстана во второй половине XVIII-XIX вв. // Исторические судьбы народов Поволжье и Приуралья. Материалы Всероссийской конференции «Исторический опыт

этноконфессионального взаимодействия в Среднем Поволжье и Приуралье (XVI-начало XX вв.)». – Казань, -2011. - 117 с.

4. Зиманов С. Общественный строй казахов первой половины XIX века и Букеевское ханство. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. -400 с.

5. Нургалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. - Алматы, 2005. - 450 с.

6. ҚР ОММ. 4 қ., 1 т., 5504 іс, 7-11 п.

7. Рысбеков Т.З. Бөкей Орда тарихы. – Орал, 2001. – 758 б.

Мұқтар Ә.Қ., Аханов Ж.И.

**Религиозная политика Правительства России в Букеевской Орде
(1801-1917 гг.)**

Исторические документы подтверждают о колониальной цели Российского правительства в развитии мусульманства на казахской земле. Религиозно-политическая система в Букеевской Орде образовалась согласно поручениям Правительства. Среди населения против данной политической системы возникали восстания.

Ключевые слова: Букеевская Орда, Российское правительство, Оренбургский муфтият, указные муллы, мечеть, ахун.

Myktar A.K., Aksanov Zh.I.

**Religinary policy of Russian Government in the Bokey Horde
(1801-1917 yy.)**

The historical events show that the Russian Government developing Islam in the Kazakh land deepened its colonization. The Religion policy system was created by the task of the government in Bokey horde. The Kazakh people showed their displeasure against the policy.

Key words: The Bokey Horde, the Russian Government, the myftiat of Orenburg, assigned mullahs, mosque, ahun.

УДК 94(520) «17-18»

Nurgaliyeva A.M. - Doctor of History, Professor WKSU.

E-mail: agilan2009@rambler.ru

**JAPAN IN THE TOKUGAWA PERIOD
(XVII - MIDDLE OF THE XIX CENTURIES)**

Аннотация. This material represents the lecture for students of the specialty "International Relations". It corresponds Educational methodically complex to a discipline "Modern history of Asia and Africa".

Key words: Samurai, Bushido, Shogun, Shogunate, Daimyo, Bakuhan, General regulation, System of four estates (mibunsei), Edo

Purpose: to give the characteristic of Japan to the beginning of new epoch

Tasks:

- to characterize domestic and foreign policy of shoguns Tokugawa

- to find out the crisis reasons of shogunate

- to help to realize the main events of political and economic life of Japan of XVII - the middle of the XIX centuries as integral part of necessary changes on a way of formation of the significant state.

Plan

1. Political and economic system in the country to the middle of the XVII century
2. System of four estates
3. Isolationist foreign policy and its role in destinies of the country.
4. Attempts of violent "opening" of Japan. Military intervention of the American squadron headed by Perry. Signing of unequal contracts.

Political and economic system in the country to the middle of the XVII century

The **Tokugawa period**, or **Edo period**, is the period between 1603 and 1867 in the history of Japan, when Japanese society was under the rule of the Tokugawa

shogunate and the country's 300 regional Daimyo. The period was characterized by economic growth, strict social order, isolationist foreign policy, environmental protection policies, and popular enjoyment of arts and culture. The shogunate was officially established in Edo on March 24, 1603, by Tokugawa Ieyasu. The period came to an end with the Meiji Restoration on May 3, 1868, after the fall of Edo.

The Tokugawa (or Edo) period brought 250 years of stability to Japan. The political system evolved into what historians call bakuhau, a combination of the terms bakufu and han (domains) to describe the government and society of the period. In the bakuhau, the shogun had national authority

and the daimyo had regional authority. This represented a new unity in the feudal structure, which featured an increasingly large bureaucracy to administer the mixture of centralized and decentralized authorities. The Tokugawa became more powerful during their first century of rule: land redistribution gave them nearly seven million koku, control of the most important cities, and a land assessment system reaping great revenues.

The beginning of the Edo period coincides with the last decades of the Nanban trade period during which intense interaction with European powers, on the economic and religious plane, took place. It is at the beginning of the Edo period that Japan built its first ocean-going Western-style warships. Japanese adventurers, such as Yamada Nagamasa, used those ships throughout Asia.

Economic development

Economic development during the Tokugawa period included urbanization, increased shipping of commodities, a significant expansion of domestic and, initially, foreign commerce, and a diffusion of trade and handicraft industries. The construction trades flourished, along with banking facilities and merchant

associations. Increasingly, han authorities oversaw the rising agricultural production and the spread of rural handicrafts.

By the mid-eighteenth century, Edo had a population of more than one million, and Osaka and Kyoto each had more than 400,000 inhabitants. Many other castle towns grew as well. Japan had almost zero population growth between the 1720s and 1820s, often attributed to lower birth rates in response to widespread famine, but some historians have presented different theories, such as a high rate of infanticide artificially controlling population.^[12] Osaka and Kyoto became busy trading and handicraft production centers, while Edo was the center for the supply of food and essential urban consumer goods.

Rice was the base of the economy, as the daimyo collected the taxes from the peasants in the form of rice. Taxes were high, about 40% of the harvest. The rice was sold at the fudasashi market in Edo. To raise money, the daimyo used forward contracts to sell rice that was not even harvested yet. These contracts were similar to modern futures trading.

It was during the Edo period that Japan developed an advanced forest management policy. Increased demand for timber resources for construction, shipbuilding and fuel had led to widespread deforestation, which resulted in forest fires, floods and soil erosion. In response the shogun, beginning around 1666, instituted a policy to reduce logging and increase the planting of trees. The policy mandated that only the shogun and daimyo could authorize the use of wood. By the 18th century, Japan had developed detailed scientific knowledge about silviculture and plantation forestry.

System of four estates

After a long period of inner conflict, the first goal of the newly established

Tokugawa government was to pacify the country. As part of the systematic plan to maintain stability, the social order was officially frozen, and mobility between the four classes. It created a balance of power that remained (fairly) stable for the next 250 years, influenced by Confucian principles of social order. Most samurai lost their direct possession of the land: all land ownership was concentrated in the hands of the about 300 daimyo.

The samurai had a choice: Give up their sword and become peasants, or move to the city of their feudal lord and become a paid retainer. Only a few

land samurai remained in the border provinces of the north, or as direct vassals of the shogun, the 5,000 so-called hatamoto. The daimyo were put under tight control of the shogunate. Their families had to reside in Edo; the daimyo themselves had to reside in Edo for one year and in their province (han) for the next. This system was called sankin kōtai.

During the Tokugawa period, the social order, based on inherited position rather than personal merits, was rigid and highly formalized.

At the top were the Emperor and Court nobles (*kuge*), together with the Shogun and daimyo. Below them the population was divided into four classes in a system known as *mibunsei*: the samurai on top (about 5% of the population) and the peasants (more than 80% of the population) on the second level. Below the peasants were the craftsmen, and even below them, on the fourth level, were the merchants. Only the peasants lived in the rural areas. Samurai, craftsmen and merchants lived in the cities that were built around the daimyo's castles, each restricted to their own quarter.

Isolationist foreign policy

The beginning of the Edo period coincides with the last decades during which intense interaction with European powers, on the economic and religious plane, took place.

It is at the beginning of the Edo period that Japan built its first ocean-going Western-style warships. Japanese adventurers used those ships throughout Asia.

The "Christian problem" was, in effect, a

problem of controlling both the Christian daimyo in Kyūshū and their trade with the Europeans. By 1612, the shogun's retainers and residents of Tokugawa lands had been ordered to forswear Christianity. More restrictions came in 1616 (the restriction of foreign trade to Nagasaki and Hirado, an island northwest of Kyūshū), 1622 (the execution of 120 missionaries and converts), 1624 (the expulsion of the Spanish), and 1629 (the execution of thousands of Christians).

Finally, the Closed Country Edict of **1635** prohibited any Japanese from traveling outside Japan or, if someone left, from ever returning. In 1636 the Dutch were restricted to Dejima, a small island — and thus — in Nagasaki's harbor.

The shogunate perceived Catholic Christianity to be an extremely destabilizing factor, and so decided to persecute it. The Shimabara Rebellion of 1637–38, in which discontented Catholic Christian samurai and peasants rebelled against the bakufu — and Edo called in Dutch ships to bombard the rebel stronghold—marked the end of the Christian movement. Soon thereafter, the Portuguese were permanently expelled, members of the Portuguese diplomatic mission were executed, all subjects were ordered to register at a Buddhist or Shinto temple, and the Dutch and Chinese were restricted, respectively, to Dejima and to a special quarter in Nagasaki.

The last Jesuit was either killed or reconverted by 1644 and by the 1660s, Christianity was almost completely eradicated, and its external political, economic, and religious influence on Japan became quite limited. Only China, the Dutch East India Company, and for a short period, the English, enjoyed the right to visit Japan during this period, for commercial purposes only, and they were restricted to the Nagasaki. Other Europeans who landed on Japanese shores were put to death without trial.

Thus, from 1633 onward Japanese subjects were forbidden to travel abroad or to return from overseas, and foreign contact was limited to a few Chinese and Dutch merchants still allowed to trade through the southern port of Nagasaki.

Consequences of artificial isolation of Japan:

- Low rates of economic development;
- Instability of world situation of the country;
- Military and technical backwardness of the country.

Answer the question: *And there were positive consequences of "closing" of Japan?*

Positive consequences of "closing" of Japan

Crisis aggravation

While merchants and to a lesser extent tradesmen continued to prosper well into the 18th century, the daimyo and samurai began to experience financial difficulties. Their primary source of income was a fixed stipend tied to agricultural production, which had not kept pace with other sectors of the national economy. Several attempts at fiscal reform were made by the government during the late 18th and 19th centuries, but the financial strain on the warrior class increased as the

period progressed. During its final 30 years in power the Tokugawa shogunate had to contend with peasant uprisings and samurai unrest as well as with financial problems.

These factors, **combined with the growing threat of Western encroachment**, brought into serious question the continued existence of the regime, and by the 1860s many demanded the restoration of direct Imperial rule as a means of unifying the country and solving the prevailing problems.

Violent "opening" of Japan

Japan turned down a demand from the United States, which was greatly expanding its own presence in the Asia-Pacific region, to establish diplomatic relations when Commodore James Biddle appeared in Edo Bay with two warships in July 1846.

When Commodore Matthew C. Perry's four-ship squadron appeared in Edo Bay in July 1853, the bakufu was thrown into turmoil. In March 1854, the Treaty of Peace and Amity opened two ports to American ships seeking provisions, guaranteed good treatment to shipwrecked American sailors, and allowed a United States consul to take up residence in Shimoda, a seaport on the Izu Peninsula, southwest of Edo. The Treaty of Amity and Commerce Between the U.S. and Japan (Harris Treaty), opening still more areas to American

trade, was forced on the bakufu five years later.

In the final years of the Tokugawa, foreign contacts increased as more concessions were granted. The new treaty with the United States in 1859 allowed more ports to be opened to diplomatic representatives, unsupervised trade at four additional ports, and foreign residences in Osaka and Edo. It also embodied the concept of extraterritoriality (foreigners were subject to the laws of their own countries but not to Japanese law).

"Opening" of Japan had important consequences:

- the shogun showed the weakness, he conceded to "barbarians" (so Japanese called Europeans).
- trade with the western countries upset Japanese economy.
- Japanese blamed the shogun who has allowed in the country of foreigners.

The powerful southwestern *tozama* domains of Chōshū and Satsuma exerted the greatest pressure on the Tokugawa government and brought about the overthrow of the last shogun, Hitosubashi Keiki (or Yoshinobu), in 1867. Less than a year later the Meiji emperor was restored to supreme power.

Terms to remember:

Shogun - military dictatorship

Daimyo - prince

Mibunse - System of four estates

Samurai - nobleman

Edo - the capital of Japan in the Tokugawa period

Task for independent work

Subject: Features of modernization of the Ottoman Empire and Japan (the comparative analysis)

Purpose: to select in the specified literature a material for carrying out discussion on questions:

- Main initiators and driving forces of modernization
- Rates of transformations and their character
- The reasons of the slowed-down and difficult modernization in the Ottoman Empire
- Reasons of fast modernization of Japan

Occupation form: discussion

Literature:

1. Васильев Л.С. История Востока. Т.2. М., 1993.
2. Всемирная история. VI том. М., 1959.
3. Жуков Е.М. История Японии, М., 1939.
4. Кузнецов Ю.Д., Навицкая Г.Б., Сырицын И.М. История Японии. М., 1988.
5. Лещенко Н.Ф. Япония в эпоху Токугава. - М., 1999
6. Новая история стран Азии: учебно-методическое пособие. Под ред. Е.А. Кургиняна, В.И. Овсянникова. М., 1983
7. Новая история стран Азии и Африки. XVI-XIX вв. / под ред. А.М. Родригеса. В 3 ч. М. 2004. Ч.1
8. Очерки новой истории Японии 1640 – 1917 гг. М., 1958
9. Петров Д.В. Колониальная экспансия США в Японии в середине XIX в. М., 1955.
10. Петров Д.В. Американская экспансия в Японии в середине XIX в. – М., 1959.
11. Светлов Г.Е. Путь богов (Синто в истории Японии). – М., 1985.
12. Сила - Новлицкая Т.Г. Культ императора Японии: мифы, история, доктрины. М., 1990.
13. Спесивов А.Б. Самурай – военное сословие Японии. – М., 1981.
14. Тояма Сигэки. Мэйдзи исин (Крушение феодализма в Японии). М., 1969
15. Хрестоматия по новой истории / Под ред. Губера, А.В. Ефимова, в 2-х т. М., 1963-65
16. Эйдуз Х.Т. История Японии с древнейших времен до наших дней М., 1968

А.М. Нургалиева
Токугава сёгунат кезіндегі Жапония
(XVII – XIX ғғ. ортасы)

Бұл мәліметтер «Халықаралық қатынастар» мамандығы бойынша «Азия және Африка елдерінің жаңа тарихы» пәнінің Оқу-әдістемелік кешеніне сәйкес студенттерге дайындалған дәрісі болып саналады.

Тірек сөздер: буси, самурай, Бусидо, сёгун, сёгунат, даймё, жаппылама реттемелеу, си-но-ко-сё жүйесі, Эдо

А.М. Нургалиева
Япония в период сёгуната Токугава
(XVII - середина XIX вв.)

Данный материал представляет собой лекцию, подготовленную для студентов специальности «Международные отношения» в соответствии с Учебно-методическим комплексом дисциплины «Новая история стран Азии и Африки».

Ключевые слова: буси, самурай, Бусидо, сёгун, сёгунат, даймё, всеобщая регламентация, система си-но-ко-сё, Эдо

УДК-37.61

Айталиев Е.С. – т.ғ.д., профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Мусағалиева Қ.А. – студент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Айталиев Е.Е. – қазақ- түрік лицейінің
11 сынып оқушысы.
E-mail: wksudist@mail.ru

АЛҒАШҚЫ МҰҒАЛІМДЕР СЪЕЗІ

Аннотация. Мақалада қазақ жеріндегі ең алғашқы мұғалімдер съезі 1918 жылы Бөкей Ордасында өткендігі баяндалады. Қазақ даласындағы алғашқы ұлттық мектеп туралы негізгі деректер мен қазақтың тұңғыш кеңес генералы Шәкір Жексенбаевтың осы оқу орнын 1912-1917 жылдарда оқып бітіргендігі туралы аттестаты берілген.

Тірек сөздер: съез, педагогика, білім, мұғалім, хаттама, аттестат.

Қазақ халқының ғылымға, білімге деген талпынысы өткен ғасырларда да айқындалғанын тарихи мәліметтерден білеміз. Тіпті қазан революциясы кезінде де Батыс өңірінің Бөкей Ордасындағы білім беру жүйесі тоқтап қалмаған. Осыған байланысты қазіргі Батыс Қазақстан облысының, сонымен бірге XX ғасырдың басында Астрахань губерниясына қарайтын Бөкей Ордасында 1- мұғалімдер съезінің өткендігі туралы мәліметті қазақтың тұңғыш генералы Шәкір Жексенбаевтың Мәскеудегі Орталық мұрағаттан алған мәліметтері дәлелдейді. Төменде Мәскеудегі Кеңестер Одағы Орталық мұрағатындағы №1329 қорының 74-77 беттерінен алынған Бөкей Ордасындағы 1-ші Мұғалімдер съезінің хаттамасының қолжазбасы назарларыңызға ұсынылады:

17.11.61. 14
Файт №1329, 1918г, атисел 1, глос 2,
мисел 65.
Бухарский атисел
содержащий по
Курнизовым глосам.
11 сентября 1918г.
Ханжаз Габка, Ашурат.ур.
Комиссару по Курни-
зовым глосам при
Комиссариате по
глосам Научно-исследо-
вательского
Учено глоса искомому возра-
ста в Курнизовой Святи Ашурат-
ского Куд, согласно даткам ите-
сам 1897гга, глосам ашурат-
к 1918г. в 28'57б и сурат-
му ученику глосам 28'57б; 40-714.
В Святи не Научно-исследо-
вательского, моменты сказы, не
было. Правда, существовали так
Научно-исследовательский иском
по виду проследования ит ир-
тислововали, а не нагнаны в Кил-
савтом по-исследованию в рудит
Неизвестная ир-тислововали,
так то и нагнаны сказы за
архивизированы иском. Ли глосы...
... Бухарский атисел 1918гга...
атисел ит рудит по содержанию
90 праттислововали в ашурат

Сарбаев, замесителіс Қараман
Хайрали, Секретарь Бисекретарь
Джанкешев.

Присутствующий на сессии
Комиссар прокурор
Кур. Совет С. Мусарамов.

Заседание 2.

Заседание открылось Заседатель
под Председательством Т. Мусарамов
и в 4 пополуночи. Первым
слушали доклад Т. Мусарамов
об отсутствии и о нацисполнительных
исполнителях...

Т. Мусарамов доклад о работе
одного генерала на сессии

АТТЕСТАТЪ.

Предъявитель сего *Макиевъ Александръ Ивановичъ* сынъ купца *А 2* вълосты *Калмыцкой* гасн *Внутренней* *Киргизской* *Орды*, *Астрахан-*
ской *губернии*, *малометельскаго*
вѣроисповѣданія, родившійся — *15 февраля* — 1901 года,
обучался съ 1912 г. по 1917 г. и окончилъ полный курсъ ученія въ *Ханско-*
Ставочномъ *вышемъ* *начальномъ* *училищѣ*.

При *отличномъ* поведеніи оказалъ успѣхи:

по Закону Божію	<i>отлично</i> (5)
„ русскому яз. и русской словесности	<i>хороше</i> (4)
„ ариметикѣ и началамъ алгебры	<i>хороше</i> (4)
„ геометріи	<i>хороше</i> (4)
„ географіи	<i>хороше</i> (4)
„ исторіи	<i>хороше</i> (4)
„ естествовѣдѣнію и физикѣ	<i>хороше</i> (4)
„ рисованію и черченію	<i>хороше</i> (4)

и, сверхъ того, обучался пѣнію, физическимъ упражненіямъ и, въ качествѣ необязательныхъ предметовъ *переводу* *книжъ*.

а потому ему, *Александръ Ивановичъ*, на основаніи ст. 51 утвер-
жденнаго 25 іюня 1912 года Положенія о высшихъ начальныхъ училищахъ, присваивают-
ся права служебныя, по воинской повинности и по чиновпроизводству, предоставленныя
лицамъ, окончившимъ курсъ четырехъ классовъ мужскихъ гимназій вѣдомства Министер-
ства Народнаго Просвѣщенія.

Ханская Ставка, Астраханской губ. *9 июня* дня 1917 г.

Инспекторъ училища *Т. Ф. Николаевъ*

Преподаватели: *Ф. Ф. Голубевъ*

Изъ предложенія Мин. Нар. Пр. отъ 26 мая 1915 г., № 23578.

Лица, имѣющія на основаніи этого аттестата право на сокращенный срокъ дѣйствительной службы, должны для полученія сего права предъявить этотъ аттестатъ:

а) обязанные припискою къ призывному участку (ст.ст. 113 и 114 Уст. о воин. повин.)—при заявленіи о таковой припискѣ;

б) необязанные припиской къ призывному участку (ст. 112 Уст. о воин. повин.)—учрежденіямъ, составляющимъ частные призывные списки, не позднѣе 1-го марта года призыва, для внесенія отмѣтки о семъ въ подлежащую графу призывного списка, и

в) при явкѣ къ призыву—присутствію по воинской повинности *не позднѣе начала жеребьеванія*, послѣ чего представленіе доказательствъ на льготы по отбыванію воинской повинности закономъ вообще не допускается (ст. 162¹ Уст. о воин. повин. по прод. 1912 года).

Въ случаѣ неимѣнія при себѣ сего аттестата во время явки къ призыву, слѣдуетъ, тѣмъ не менѣе, до начала жеребьеванія заявить воинскому присутствію о полученномъ образованіи, для отмѣтки сего заявленія въ приѣмной росписи.

Не сдѣлавшіе этого заявленія не могутъ разсчитывать на удовлетвореніе возбужденнаго ими впослѣдствіи ходатайства о возстановленіи права на сокращенный срокъ службы по образованію.

Ходатайства о возстановленіи утраченнаго, по случаю несвоевременнаго представленія подлежащихъ документовъ, права на сокращеніе, по полученію образованію, сроковъ дѣйствительной службы разрѣшаются Министромъ Внутреннихъ Дѣлъ, по соглашенію съ Военнымъ или Морскимъ Министромъ по принадлежности (2-ое примѣчаніе къ ст. 148 Уст. о воин. повин. по прод. 1912 г.).

Аттестаттан байқағанымыздай, Жәңгір мектебінің баска казак даласындағы мектептерден ерекшелігі, діни мектептердегідей емес, алғаш рет казак топырағында, яғни Бөкей Ордасында, дүниетанымдық пәндер оқытыла бастады. Айталық: 1. Орыс тілі (оқулығы Востоков. Краткая русская грамматика). 2. Орыс әдебиеті (Галахов. Краткая хрестоматия). 3. Есеп (Буняковский. Арифметика). 4. Жағрафия (Шульгин. География часть 1-2). 5. Тарих (Устрялов. Русская история. Часть 1-2). 6. Ислам діні сабағы. Бұл алғашқы ұлттық мектептің тікелей ықпалымен ХІХ ғасырдың 60-жылдары Батыс Қазақстанның баска да жерлерінде білім ордалары ұйымдастырыла бастады. Олар жаңа Қазан мен Қамыш –Самарда, хан ставкасынан 12 шақырымдағы Нарында, Тал мен Тоғында ашылды. Ордаға ұлттық мектептердің ықпалымен 1860 жылы Түркістан өлкесіндегі №1 орта (Қазалыда) Перовскіде №2 орта алғашқы ұлттық мектептер құрылды.Бұл

мектептерде білімге құштар 455 қазақ балалары оқып, 221 оқушыдай басқа да халықтың өкілдері болды. Бөкей Ордасында сауатты жазу, орыс тілін үйрену жыл сайын өз жемісін бере бастады.

Осы мәліметтерге сүйене отырып еліміздің алғашқы мұғалімдер съезінің біздің өлкемізде өткенін мақтан тұтып, халқымыздың прогрессивті көзқарасы, білімге деген ұмтылысы ата-бабамыздан қалған ізгі дәстүр екеніне сеніміміз зор.

Әдебиеттер:

1. Мәскеудегі Кеңестер Одағы орталық мұрағаты, №1329 қор.- 74-77 б.
2. Жексенбаев Ш.Ж. Қазақ Совет энциклопедиясы.- т. 4. 1974. -362 б.
3. Жексенбаев Ш.Ж. И горек дым войны (Документальная повесть). - Алма-Ата.: Жалын, 1985. – 207 с.
4. Айталиев Ш., Жаданов С. Ұлт мақтанышын ұлықтай білейік. // «Ана тілі» №8, 2012. – 10 б.
5. Ситақанов С. Генерал Шәкір Жексенбаев өмірінен бір үзік сыр. - «Ана тілі» №50-51, 2011. – 17 б.

Е.С. Айталиев, Қ.А. Мусagalieva, Е.Е. Айталиев.

Первый съезд учителей

В статье приведена информация о Первом съезде учителей, основанные на достоверных архивных материалах.

Ключевые слова: съезд, педагогика, образование, учитель, протокол, аттестат.

E.S. Aitaliev, K.A. Musagaliev, E.E. Aitaliev.

First congress of the teachers

In clause the information on the first congress of the teachers based on authentic archival materials is given.

Key words: congress, pedagogics, science, education, teacher, protocol, certificate.

УДК 314,5

Балыкова А.М. - Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университетінің доценті, т.ғ.к.
E-mail: akkain-b@yandex.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ ПРОЦЕССТЕРІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ (1959-1989ЖЖ)

Аннотация. Ізденуші мақалада Батыс Қазақстандағы қала халқының 1959-1989 жылдардағы этнодемографиялық даму жағдайына талдау жасайды. Халықтың этникалық құрылымына талдау жасау, этнодемографиялық келбетін анықтау демография саласындағы өзекті мәселе болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда ізденушінің соғыстан кейінгі күрделі кезеңдегі Батыс Қазақстан аймағының қалаларындағы демографиялық өзгерістерге назар аударуы маңызды болып отыр. Соғыс жылдары Батыс Қазақстан аймағы күрделі көпші-қон үрдісі жүрген өңір ретінде белгілі болды. Оның соңы қазақ халқының қайтымсыз көп шығынына әкелді. Табиғи өсімнің төмендеуі, өзге ұлт өкілдерінің тынымсыз қоныстандырылуы салдарынан халықтың жалпы санындағы қазақ халқының үлесі азайды. Батыс Қазақстан халқының этникалық құрамы көп ұлтты құрамға айналды, жаңа ұлт топтары пайда бола бастады.

Тірек сөздер. Демография, этнодемография, этнодемографиялық процесстер, миграция, өсім динамикасы, урбанизация үрдісі, этникалық құрылым, жас және жыныстық құрылым, этникалық процесстер, халықтарды депортациялау.

Соғыс жылдары Батыс Қазақстан аймағы күрделі көші-қон үрдісі жүрген өңір ретінде белгілі болды. Оның соңы қазақ халқының қайтымсыз көп шығынына әкелді. Табиғи өсімнің төмендеуі, өзге ұлт өкілдерінің тынымсыз қоныстандырылуы салдарынан халықтың жалпы санындағы қазақ халқының үлесі азайды. Батыс Қазақстан халқының этникалық құрамы көп ұлтты құрамға айналды, жаңа ұлт топтары пайда бола бастады. Өзге ұлт өкілдерінің үлес салмағы арта түсті. Соғыстан кейінгі жылдар халық саны мен құрылымының қалыпқа келу уақыты болып есептеледі. Алайда бұл құбылыс баяу жүріп, тек 60 жылдарға таман соғыс жылдарының алдындағы халық санының деңгейі қалыпқа келді. Жалпы ұлттардың этнодемографиялық дамуының басты сипаты саны болып табылады.

1959-1989 жылдардың аралығында халық саны екі есеге көбейді. Әсіресе аймақ халқының саны артты. Өлкедегі қалалану үрдісіне үлес қосқан Ақтөбе мен Маңғыстау облыстары болатын. Өнеркәсіптің жоғары қарқынына байланысты бұл облыстарда республика мен өзге де өңірлерден ағылған көші-қоншылардың толқыны толды. Көші-қонның ағымы Батыс Қазақстан халқының жаңа ұлттық құрылымының қалыптасуына ықпал етті. Этникалық құрылымның арнасы кеңейіп, көп ұлтты құрылым сипатына ие болды.

Кейінгі 1959-1989 жылдардың аралығында Батыс Қазақстандағы барлық ұлттар өкілдерінің санының артып, толығына қолайлы уақыт болды. Халықтың ұлттық құрылымында бұл жылдары көптеген өзгерістер болды. Кестеде осы кезеңдегі аймақ халқы санының тұрақты түрде өскендігін байқауға болады (1-кесте) [1, 65]. Ақтөбе облысында қазақ халқының саны жедел қарқынмен артты. 1959-1989 жылдар ішінде 172,2 мыңнан 407,2 мыңға, немесе 2,4 есеге көбейді. Халық санының жылдық өсімі 7833 адамды құрайды. Кестеге сәйкес, қаладағы қазақ халқының саны да Ақтөбе облысында жыл сайын өсіп отырған. 1959-1989 жылдар аралығында қалалық қазақтар саны 171957 адамға артқан. Әсіресе, 1959-1970 жылдардағы санақтар аралығында қазақтардың қала-қоныстарға тартылуы күшейіп, халық саны 73119 адамға артқан.

Сөйтіп, 1989 жылы Ақтөбе облысындағы қалалық қазақ халқының саны 1989 жылы 159575 адамға жетті. Бұл қаладағы жалпы халықтың ішінде 46,0 пайызды құрайды. Ал, 1959 жылы аймақ халқының 24,0 пайызын ғана қазақ халқы иеленген болатын. Жалпы, 1989 жылы Ақтөбе облысындағы қазақ халқының 39,1 пайызы қалаларда өмір сүрді. Санақтар аралығында орыс тұрғындар саны 105,2 мыңнан 173,2 мыңға артты. Қалалық орыстар саны 1959-1989 жылдары 1,8 есе артып, 139420 адамға жетті. Аймақ халқының ішінде орыстардың үлесі 1959 жылы 42,9 пайызды құраса, 1989 жылы олардың үлесі 40,0 пайызға кемиді. Бірақ, орыс халқының қалалану көрсеткіші өте жоғары болды. 1989 жылы облыста олардың 80,5 пайызы қаланы мекендеген.

Облыстағы украиндықтардың үлесі Ақтөбе облысында төмендеді. Жыл сайынғы өсім 229 адамды құрады. Сонымен бірге, 70 жылдардан бастап, украиндықтардың жалпы саны да азая берді. Оған украиндықтардың өзге өңірлерге көптеп қоныс аударуы себеп болды. Бұл қаланы мекендеген украиндықтарға да тән оқиға болды. 1959 жылы олардың саны 28214 адам болса, 1970 жылы 9438, 1979 жылы 2838, 1989 жылы 5655 адамға артып, 46145-ке жетті [2, 5].

Ақтөбе облысындағы саны жағынан басым келесі ұлттың өкілдері немістер болатын. Немістер саны 1959-1989 жылдар аралығында баяу қарқынмен өсті. 1979-1989 жылдардың ішіндегі немістер өсімі 1544 адамды құраған. Қаладағы немістер санының көрсеткішінде сәл өзгерістер бар. Жалпы, қалалық немістер саны Батыс Қазақстан облыстарының ішінде Ақтөбе облысында ғана басым болды. 1959-1970 жылдары қалалық немістер 3704 адамға артады. Бірақ, кейін бұл көрсеткіш тұрақталып, 1989 жылы 19360 адамға жетеді.

Сонымен бірге, татарлар санының өсімі де қарқынды болмады. 1959-1970 жылдары олардың саны 4 мың адамға артса, 1979-1989 жылдары 1357 адамға ғана көбейген. Ақтөбе облысында татар ұлтының басым көбі қаланы мекендеген. 1989 жылы татарлардың 92,0 пайызы қалада тұрды. Қаладағы татарлар саны 1959 жылы 7518 адам болса, 1989 жылы 13334 адамға жетеді. 1989 жылғы санақ бойынша Ақтөбе облысындағы өзге халық өкілдерінің үлесі 11,1 пайыздан 8,2 пайызға төмендеген [2, 25].

Орал облысының ұлттық құрылымында санақтар аралығында күрделі өзгерістер болды. Қазақ халқының саны екі есеге артты. 1959 жылы 175,3 мыңнан 1989 жылы 351,1 мыңға жеткен. Алайда, Ақтөбе облысына қарағанда жылдық орташа өсім қарқыны төмен болып, 5859 адамды құрады. Бірақ, қаладағы қазақ халқының өсімі артты. Егер, Ақтөбе облысында қаладағы қазақтар саны 3,5 есе артса, Батыс Қазақстан облысында бұл көрсеткіш 7,8 есеге өсті.

Әсіресе, 70 жылдардан бастап бұл бағыт белен алады. Соның нәтижесінде, 1959 жылы қаладағы қазақ халқының үлесі бар болғаны 8,8 пайызды көрсетсе, 1989 жылға таман қазақтар үлесі 28,1 пайызға жеткен. Өйтсе де, облыстағы қазақ халқының қалалану бағыты Ақтөбе облысымен салыстырғанда анағұрлым қалыс қалды. 1989 жылы қазақ халқының 21,4 пайызы ғана қалалар мен қала үлгісіндегі ауылдарда өмір сүрді.

Орыс тұрғындардың саны өсіп, 158,1 мыңнан 216,5 мыңға жетті. Бірақ, 1979-1989 жылдары облыстағы жалпы орыс ұлтының саны 1229 адамға азайды. Егер, 1959-1970 жылдары жылдық орташа өсім 3546 адамды құраса, 1970-1979 жылдары бұл көрсеткіш 2057 адамды құрады. Осы құбылыс қаладағы орыс ұлттарына да тән болды. Олардың санындағы өсім 1970-1979 жылдары анық байқалады да, қарастырылған кезең соңында баяулайды. 1959-70 жылдары 28743, 1970-79 жылдары 30689 адамға артса, 1979-89 жылдары 11934 адамға көбейген. Бір ерекшелігі, облыста қалалық орыс ұлттарының саны тұтас Батыс Қазақстан аймағы бойынша жоғары болды. Дегенмен, 1959 жылы облыста орыстар аймақ халқының 77,0 пайызын құраған болса, 1989 жылы 59,3 пайызға азайған. Жалпы, облыстағы барлық орыс тұрғындардың 73,3 пайызы қалада өмір сүріп, қалаланудың жоғары деңгейін көрсетті [3, 61].

1979 жылдан бастап, украиндықтар мен татарлардың да облыстағы саны азая берді. Соған қарамастан, қалалық украиндықтар мен татарлар саны қала-қоныстарда жылма-жыл артып отырды. Облыстың қалалық украиндықтары мен татар халықтары саны жағынан Ақтөбе облысынан кейінгі екінші орынды иеленеді. Олардың өсімі 1970-79 жылдары қарқынды түрде артса, кейінгі жылдары бәсеңсиді. Аймақ халқы құрамындағы ұлттық үлес салмақтары да кемуі түсті. 1959 жылы украиндықтар аймақ халқының 7,1 пайызын құраса, 1989 жылы 5,4 пайызын иеленеді. Сол сияқты, татарлардың

үлесі 3,8 пайыздан 3,1 пайызға төмендеді. Қалалық немістердің саны бойынша облыс Ақтөбеден кейінгі екінші орынды иеленеді. Бірақ, Батыс Қазақстан облысындағы қалалық немістер өсімі баяу қалыпын өзгертпей, кеми түсті. 1970-79 жылдары саны 668 адамға артса, 1979-89 жылдары 412 адамға ғана артты.

Гурьев облысында халықтың этникалық құрылымында көп өзгеріс болмады. Қазақ халқының үлесі 1959-1989 жылдары арта түсіп, жалпы халықтың 79,6 пайызын құрады. Бұл жылдарда қазақ халқының саны 192,5 мыңнан 338,9 мыңға артты. Бірақ, өсім қарқыны төмен болып, жылына 4883 адамды құрады. Оның себебі, қазақтардың көпшілігінің көршілес Маңғыстау облысына қоныс аударуымен байланысты болды [4, 26].

Халықтың кері кетімі барлық ұлттардың өкілдеріне де тән болды. Облыстың қалаларында да қазақ тұрғындардың саны жылма-жыл артып, қалған ұлт өкілдерінің қатары 1970-1979 жылдары едәуір азайды. Тұтас Батыс Қазақстан бойынша Гурьев облысы ғана қазақ халқының жоғары қалалану деңгейімен ерекшеленді. Өйткені, 1959 жылы Батыс Қазақстанның аймақ халқының 60 пайыздан астамы осы облыстың қалаларында өмір сүрді. Тек, 70 жылдардан бастап, Батыс Қазақстанның басқа қалаларында қазақ халқының үлесі артып, 1989 жылы облыс қалаларындағы қазақ халқының үлесі 33 пайызға кеміген [5, 134]. Халықтың ұлттық құрылымындағы келесі ерекшелігі облыстың аймақ халқының құрамында қарастырылып отырған кезең барысында қазақ халқының қалалану үлесі басым болды.

1959 жылдың өзінде облыстың қалалық қазақ халқының үлесі 47,0 пайызды құраған. Бұл уақытта Ақтөбе облысында осындай көрсеткіш 24,0 пайыз, Батыс Қазақстан облысында 8,8 пайызға ғана тең болған. 1989 жылы қалалану деңгейі 52,8 пайызға көтерілді. 1989 жылы орыс тұрғындар саны халықтың 14,9 пайызды құрап, 1970-1989 жылдары 13 мыңға азайды. Аймақ халқының құрамында қазақ халқынан кейінгі басым ұлттың бірі орыс халқы болды. 70 жылдарға дейін орыстар саны артса, кейін азайып, 1989 жылға таман мүлде төмендеп кетті. 1959 жылы орыстардың аймақ халқы құрамындағы үлесі 30,0 пайызды құраса, 1989 жылы 22,5 пайызға кеміді. Сондай-ақ, қаладағы украиндықтардың саны 1959-1989 жылдар аралығында 2226 адамға, татарлар саны 375 адамға ғана артқан. Керсінше қалалық немістер саны санақтар аралығында 401 адамға азайды.

Маңғыстау облысында халықтың қалыптасуына сыртқы факторлар тікелей ықпал етті. 1959-1970 жылдары облыстағы барлық халық саны 35,7 мыңнан 159,2 мыңға артты [6, 14]. Халық саны осы жылдары толығып, барлық ұлт өкілдерінің саны осы жылдары артты. 1970-1979 жылдары орыс тұрғындарының саны қазақ халқын басып озды. 1979 жылдан бастап, қазақ халқының саны артып, 1989 жылға таман 165,0 мыңға жетеді. Сәйкесінше, облыста аймақ халқының саны артып, қалалану үрдісі жедел қарқынмен жүрді.

1959-1989 жылдарда аймақ халқының саны 18,7 есе артқан. Оның ішінде барлық ұлттың өкілдерінің саны да өсті. Бірақ, 1979 жылға дейін аймақ халқының құрамында орыс тұрғындардың саны басқа ұлттардан анағұрлым көп болды. Тек, 1979 жылдан кейін ғана қазақ халқы аймақ халқының құрамындағы саны басым тұрғындарға айналды. Егер, 1959 жылы аймақ халқының құрамындағы қазақтар үлесі 37,0 пайыз болса, орыстар үлесі

45,0 пайызды құрады. 1989 жылы қаладағы қазақ халқының үлесі 44,9 пайызға көтеріліп, орыстардың үлесі 37,0 пайызға төмендеген.

Кесте 1 - Батыс Қазақстан аймақ халқының ұлттық құрылымындағы өзгерістер (адам)

	Жыл- дар	қазақ- тар	орыс- тар	украин- дықтар	татар- лар	неміс- тер	барлық халық
Ақтөбе облысы	1959	41881	74836	28214	7518	12620	174426
	1970	64569	107025	37652	10364	16374	247545
	1979	92794	120826	40490	11195	16837	295528
	1989	159575	139420	46145	13334	19360	346377
Маңғыст ау облысы	1959	5696	6956	642	321	68	15280
	1970	45627	59466	7464	3115	611	131824
	1979	80670	98464	9145	4601	1017	216800
	1989	128443	106551	10134	5157	1130	287239
Гурьев облысы	1959	90623	43274	1240	4198	1639	146486
	1970	111210	66030	5441	4726	1714	198491
	1979	140743	61459	3668	4610	1534	221049
	1989	178180	57696	3466	4573	1238	256011
Орал облысы	1959	9962	87391	8087	4358		113381
	1970	19151	116134	10759	6275	923	157919
	1979	41041	146823	13902	7486	1591	217391
	1989	75488	158757	14590	8216	2003	267362

Әр облыстың қалалары мен қала үлгісіндегі ауылдарында этнодемографиялық үрдістер Батыс Қазақстанның қазіргі аймақ халқының қалыптасу сипатын айқындады. 1989 жылғы санақ қортындылары халық саны мен құрылымындағы көп өзгерістерді дәлелдейді. Нәтижесінде қалалық қазақ халқының санындағы өсім анық байқалды. Қазақ халқының саны 3,2 есеге артып, 1959 жылы 148,1 мыңнан 541,6 мыңға жетті.

Аймақ халқының құрамындағы қазақ халқының үлесі Батыс Қазақстанда 1959 жылы 32,9 пайызды құраса, 1989 жылы 44,9 пайыздық көрсеткішке жетті [7, 87]. Сонымен бірге, Батыс Қазақстанда 1959 жылы қазақ халқының 26,8 пайызы қалада өмір сүрсе, 1989 жылы қазақ халқының қалалану деңгейі артып, 42,9 пайызы қаланы мекендеген. Өзінің өсімі бойынша қазақ халқы өзге ұлт өкілдерінен басым тұрды. Қазақ халқының санындағы өсім 1970-1979 жылдары айрықша байқалды. Осымен бір уақытта өзге ұлт өкілдері орыстар, украиндықтар, татарлар және басқалардың үлестері азайды. Тұтас алғанда, 1959-1989 жылдардың аралығы қазақ халқының санындағы өсіммен ерекшеленді.

Қарастырылып отырған кезең барысында Батыс Қазақстан халқының құрылымында басқа да, әртүрлі ұлттардың өкілдері қалыптасты. Олардың бірі айқын даму бағытын неленсе, кейбіреулері көші-қон құбылысының қортындысына сай жаңадан пайда болып жатты.

Бұл кестеге 1989 жылғы халық санағы бойынша халық саны мың адамнан асатын ұлт топтары енді. Одан өзге де кестеге енген кішігірім бірнеше ұлт өкілдері Батыс Қазақстан территориясында өмір сүрді.

Аталған ұлт топтарының арасында немістер ерекшеленеді. Олардың басым көбі Ақтөбе облысының қалаларында мекендеген. Немістердің Батыс Қазақстан өңірінде пайда болуы Ұлы Отан соғысы жылдары күштеп қоныстандырылуы салдарымен тікелей байланысты. Азғана тобы 1959 жылғы санаққа да ілінген. Өйткені, қазан төңкерісіне дейінгі жылдарда Қазақстанға қоныстанғандар арасында немістер де болды.

Белорустар санының өсімі өнеркәсіптік даму белесінің басталуымен байланысты болды. Ақтөбе мен Маңғыстау облыстарының қалаларында белорус халқының өкілдері көптеп қоныстанып, аймақ халқының құрамына сінді. Сонымен бірге, Батыс Қазақстан өңірінде шешен халқының өкілдері де өмір сүрді. Әсіресе, кейінгі онжылдықтар бойында олардың саны едәуір артады. Олардың көбі өнеркәсіп пен құрылыс саласында қызмет етті. Кейіннен көпшілігі Батыс Қазақстан жерінде тұрақтап қалды.

Кәрістердің Батыс Қазақстан өңірінде пайда болуы республикадағы 50 жылдардағы қоғамдық-саяси оқиғалармен байланысты болды. Аймақ халқы құрамындағы кәрістердің басым көбі Ғұрьев мен Ақтөбе облыстарында мекендеген. Сонымен бірге, молдавандар саны баяу болса да артып отырды. Олар Ақтөбе облысының қалаларында көптеп шоғырланған. Әсіресе, 50 жылдардан кейінгі әлеуметтік-экономикалық бірқатар өзгерістердің барысында, жұмысшылар мен мамандардың келуіне байланысты молдавандар саны толықты.

Батыс Қазақстанның қалаларында ежелден Еділ бойы халықтарының өкілдерінің бірі ретінде танылатын мордвалар да өмір сүрді. Олардың бірқатары 1959 жылғы санаққа ілінді [8, 21]. Ежелгі ұлттардың қатарына еврейлерді де енгізуге болады. Бірақ, олардың саны мен өсімі кейінгі жылдары төмендеді.

Қарастырылып отырған 1959-1989 жылдардың аралығында Батыс Қазақстанның этникалық құрылым кестесінде күрделі өзгерістер болды. Аймақ халқының этникалық құрамындағы қалыптасқан оқиға аймақтың этнодемографиялық әлуетін айқындайды. Әр аймақта қалыптасқан этнодемографиялық үрдіс Батыс Қазақстанның бүгінгі аймақ халқының қалыптасу сипатына негіз болды.

Әдебиеттер

1. Об основных показателях Всесоюзных переписей население 1939, 1959, 1970, 1979, и 1989 годов. Алматы, 1996. -75с.
2. Ақ ОММ, 69-қ, 3-т, 92-і.
3. Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. Алматы: 1989.
4. ҚР ОММ, 1208-қ, 1-т, 29-і.
5. ҚР ОММ, 1208-қ, 1-т, 16-і.
6. Кесте бойынша есептелді: Алексеенко А.Н. Население Казахстана 1920-1990 гг. Алматы: Ғылым, 1993. -125 с.
7. БҚ ОММ, 1553-қ, 1-т, 1-і.
8. БҚ ОММ, 693-қ, 1-т, 99-і.

Балыкова А.М.

Вопросы процессов этнодемографического развития в городах Западного Казахстана (1959-1989гг.)

Автор в научной статье анализирует этнодемографическое развитие городского населения Западного Казахстана с 1959-1989 годы. Анализ этнического состава городского населения и этнодемографический облик является актуальной сферой исследования в демографии. Исследователь рассматривает демографические изменения городского населения Западного Казахстана в сложное послевоенное время. В годы войны Западный Казахстан был местом эвакуации населения, что в итоге привело к снижению удельного веса казахского населения в связи со снижением естественного прироста и политикой переселения других народов. Таким образом, этнический состав населения Западного Казахстана стал многонациональным, так как появились нации, которые ранее не проживали в данном регионе.

Ключевые слова. Демография, этнодемография, этнодемографический процесс, миграция, динамика развития, процесс урбанизации, этническая структура, поло-возрастная структура, этнический процесс, депортация народов.

Balykova A.M.

Aspects of ethnographic and demographic development in cities of the West Kazakhstan region (1959-1989)

In this article Seeker analysis ethnographic and demographic development of urban population in the West Kazakhstan region during 1959-1989. Analysis of ethnic composition of urban population and ethno-demographic aspect is actual field in demographic research. Seeker considers demographic changes of urban population in the West Kazakhstan region during difficult postwar period. During the war the West Kazakhstan region was the locality of evacuation, this fact led to reduction of Kazakh people specific gravity. So ethnic membership of the West Kazakhstan population became multilingual, because other nations came from different regions.

Key words. Demography, ethnodemography, ethnodemographic process, migration, dynamics of development, process of urbanization, ethnic structure, sexual and age structure, ethnic process, deportation of peoples

УДК: 97 (574)

Қыдыралина Ж.Ү. -

т.ғ.д., Мемлекет тарихы институты
директорының бірінші орынбасары

**РОЛЬ ГЛАВЫ ГОСУДАРСТВА В ФОРМИРОВАНИИ
ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ КАЗАХСТАНЦЕВ**

Аннотация. В статье рассматривается роль Главы государства Н.А.Назарбаева в формировании идентичности и исторического сознания казахстанцев и общенациональных ценностей, новые задачи, стоящие перед народом, в контексте развития всего мира, в контексте Стратегии-2050.

Ключевые слова: Н.А.Назарбаев, историческое самосознание, общенациональные ценности, независимость Казахстана, Стратегия-2050.

В жизни нашего государства нет такой сферы, где бы, так или иначе, не прослеживалась роль Первого Президента страны Н.А. Назарбаева. Личность Главы государства является образцом яркого, харизматического политического лидерства, мудрого предвидения, блестящего реформаторства и служения народу.

Назарбаев и Независимый Казахстан – это два неразделимых понятия. Независимость, по словам Лидера Нации, - «самая священная ценность для всех казахстанцев». Независимость — особая страница в истории государства

и нации, сбывшаяся многовековая мечта казахского народа. Обретение государственного суверенитета - это итог борьбы, устремлений и чаяний предшествующих поколений. С его обретением раскрылся творческий потенциал нации. За два с небольшим десятилетия суверенного развития Казахстан стал современным конкурентоспособным государством, успешно осуществившим системные политические, экономические и социальные реформы.

Своими успехами Казахстан обязан политике стабильности и согласия. Согласно социологическим опросам, большинство граждан страны считают независимость и стабильность самыми большими достижениями Казахстана. Построенная в сердце Евразии столица – Астана - стала символом Независимости казахстанского народа и зримым воплощением государственного успеха Первого Президента Республики Казахстан.

Независимость предоставила нам колоссальные, прежде невиданные возможности, сегодня казахстанцы являются хозяевами своей судьбы. В обществе повысился интерес к собственной истории, являющейся одним из важнейших факторов развития национальной идентичности и духовности. И здесь нельзя не отметить роль Главы государства в формировании идентичности и исторического сознания казахстанцев и общенациональных ценностей. Н.А. Назарбаев писал в одной из своих работ, что без огромного сознательного труда миллионов людей, без осознания своей собственной роли в тысячелетней истории этноса, тем более столь сложной и драматичной, как история казахов, нельзя выстроить национальной идеи. Казахстанскому обществу удалось сохранить и приумножить позитивные идеалы развития. Необходимо дальнейшее **укрепление идейных скрепов казахстанского общества**: национальной истории, языка, самобытной культуры и традиций народа как генетического кода нации, казахстанского патриотизма, толерантности, межэтнического и межконфессионального согласия.

В современных условиях особенно важна роль истории в формировании всеказахстанской идентичности, укреплении исторического и национального самосознания и казахстанских ценностей. Конструирование коллективной идентичности является важной составляющей внутренней политики современных государств. Все государства мира в той или иной мере проводят политику идентичности, а также **историческую политику**, направленные на интеграцию различных сообществ, консолидацию общества, формирование и утверждение определенных представлений, символов, составляющих коллективный автопортрет и опирающихся на те или иные интерпретации истории, конструирование своего прошлого и будущего. Инструментами этой политики являются государственный язык, школьные и вузовские учебные программы и учебники истории, требования, связанные с приобретением гражданства, со знанием государственного языка при устройстве на работу трудовых мигрантов, национальные символы и праздники, ономастическая работа и т.п.

Сегодня важно видеть новые задачи, стоящие перед народом, в контексте развития всего мира, в контексте Стратегии-2050. Данная Стратегия – это серьезный экзамен, требующий незыблемого единства и высокой ответственности всего народа, особенно молодого поколения,

которому предстоит укреплять завоевания независимости государства, мир и согласие в стране. В Стратегии «Казахстан-2050» в числе первостепенных приоритетов особое внимание уделено формированию нового казахстанского патриотизма, роли интеллигенции в укреплении общенациональных ценностей, необходимости продолжения работы по формированию исторического сознания общества.

В известной программной статье Главы государства «Социальная модернизация Казахстана. Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда» важное значение, как известно, придавалось необходимости построения учебно-воспитательного процесса на инновационных методиках и особой роли исторических знаний в решении задач становления личности, гражданина и патриота. Ученые Института истории государства, созданного пять лет назад для изучения новейшего периода в истории страны, участвуют в разработке и экспертизе учебников и учебных программ по истории Казахстана для вузов и средних общеобразовательных школ. Подготовлена Типовая программа по истории Казахстана для неисторических специальностей вузов. За 5 лет учеными Института изданы более 50 книг по новейшему периоду истории Казахстана, памятным историческим событиям XX в., а также истории казахской государственности.

Ныне перед историками Казахстана выдвигается целый ряд задач, обусловленных особенностями нынешнего этапа развития государства. Современные историки осуществляют научное творчество в совершенно иных реалиях, чем их предшественники: изменении самого темпа и структуры исторического времени, стремительных изменений, не имевших аналога в прошлом. Те, кто пишут сегодня историю современного Казахстана, являются участниками и творцами новейшей истории страны. Новые стимулы для исторических исследований придают задачи, обозначенные в приоритетных направлениях Стратегии-2050.

Казахстанский опыт построения сильного государства и роль в этом Первого Президента, теоретические и методологические основы нового политического курса, осуществляемые в стране реформы во всех сферах – все это становится предметом межотраслевых научных исследований, в том числе и исторического анализа. Разработан проект программы исторических исследований «Народ в потоке истории». Поступило свыше сотни заявок на проведение исследований по древней, средневековой, истории нового и новейшего времени, по всем историческим направлениям: в том числе вновь созданным лабораториям, а также краеведению.

Особенно выдвигается прогностическая функция современной исторической науки наравне со смежными общественными науками. От исторической науки сегодня общество и государство ожидают эффективного выполнения *новых функций*: проектирования новой мировоззренческой модели, ментального образа будущего Казахстана, о чем говорил Глава государства в Стратегии «Казахстан-2050». Историческое моделирование, прогнозирование, конструирование, разнообразный исследовательский инструментарий других социально-гуманитарных дисциплин предоставляют новые возможности для качественной реализации исследований.

В условиях глобализации и цивилизационных вызовов XXI века при прогнозировании моделей будущего развития, как страны, так и мира в

целом, важное место отводится и духовно-идеологической составляющей общественного развития. Отечественный и мировой исторический опыт дают возможность возродить ценности и идеалы предшествующих поколений, что особенно актуально сегодня в свете проблем гуманизации общества. Нравственность и духовность, знание истории, культуры, языка и традиций народа по-настоящему внутренне обогащают и мотивируют человека к новым высотам, к созидательной активности и осмысленной жизни. Для модернизационного прорыва страны и нации необходимо качественное изменение сознания общества.

Основным субъектом исторической политики выступает государство, однако деятельность других акторов – научного сообщества, представителей гражданского общества – также является существенной. На нынешнее поколение возложена особая историческая ответственность — сохранить и укрепить завоевания Независимости. Потому предстоит большая консолидированная работа объединенными усилиями всех государственных и общественных институтов по популяризации исторических знаний среди широкой аудитории и формированию исторического сознания казахстанцев.

Ученым еще предстоит по-настоящему оценить роль Нурсултана Назарбаева в становлении государственности Казахстана. Мы, современники, можем назвать эту роль крупномасштабной и многогранной. Разъяснять значение и суть исторического прошлого и происходящих ныне масштабных перемен в жизни Казахстана - долг и высокая задача, стоящая перед отечественными историками.

Қыдыралина Ж.У.

Қазақстандықтың тарихи сана-сезімін қалыптастырудағы елбасының рөлі

Мақалада Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстандықтардың тарихи санасының қалыптасуы мен жалпы ұлттық құндылықтарды жаңғыртудағы ролі, сонымен қатар, «Қазақстан-2050» стратегиялық жоспарының жаһандық дамуы аясында халықтың алдына қойған міндеттері туралы баяндалған.

Кілтті сөздер: Н.Ә.Назарбаев, тарихи таным, жалпыұлттық құндылықтар, Қазақстанның тәуелсіздігі, «Қазақстан-2050» стратегиясы.

Kydyralina Zh.U.

Role of the Head of State in formation of historical consciousness of Kazakhstan citizens

In article is considered the role of the Head of state N. A. Nazarbayev in formation of identity and historical consciousness of Kazakhstan citizens and the national values, new tasks facing the people, in a context of development of the whole world, in the Strategy-2050 context.

Keywords: N.A. Nazarbayev, historical self-consciousness, general national value, Independence of Kazakhstan, Strategy-2050

УДК 94 (574)

Жақсығалиев Ж.Ж. – т.ғ.к.,
ҚР білім беру ісінің үздігі М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Zhaksugaliyev.zh.zh@mail.ru

ҰБТ: ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНАН БАЛЛ НЕГЕ ТӨМЕН?

Аннотация. Сараптамалық мақалада ҰБТ тапсырмаларындағы олқылықтар нақты мысалдар негізінде сараланған. Мақала мазмұны әр сынып бойынша келтірілген бұлтартпас дәлелдермен ерекше.

Тірек сөздер: Алтын белгі, оқулық, сынып, тест сұрақтары.

Биылғы оқу жылыныңда үш тоқсаны түгесіліп, тәмамдалар тұсы жақындай түсті. Өткен сынақтан тәжірибе мен тағылым алып, алға ұмтылу уақыт талабы. Былтырғы ұлттық бірыңғай тестілеудің нәтижесі осыған дейінгі жылдармен салыстырғанда талапкерлердің білім деңгейі төмен деген қорытындыға келді.

Үстіміздегі жылы елімізде 116 550 талапкер ҰБТ-ға қатысқан. Олардың орташа балы 70,9 пайызды құрады. Бұл көрсеткіш алдыңғы жылмен салыстырғанда 16 пайызға төмен. Жоғары оқу орнына түсуге қажетті минималды (шекте) өту баллын 43 163 (36,8%) түлек ала алмаса, 125 баллды тек республика бойынша 3-ақ оқушы иеленген. 6000-ға жуық «Алтын белгіге» үміткердің 1400-і ғана өз білімдерін дәлелдей алды. Облысымызда да осы межені бағындыра алмаған «Алтын белгі» үміткерлері аз болған жоқ. Әсіресе, мүмкіншілігі мол, әлеуеті жеткілікті деген әр мектептің үкілеген үміттері неліктен мәреге жетпей сүрінді?

ҰБТ қорытындысының тым төмен болуын сала мамандары былтырғы ұйымдастыру жұмысының аса жоғары деңгейде болуымен және тест қорының жаңа сұрақтармен толығымен байланыстырды. Кеште болса қолға алынған қатаң тәртіп аталған мәселедегі келеңсіздіктерге құзырлы мекемелердің белгілі дәрежеде «ызғарын» сездіргені рас. Осы сынақтағы талапкерлерге кездескен қиындықтардың көпшілікке байқалмаған басқа да сырларына Қазақстан тарихы мысалында барлау жасамақпыз.

Аңызға айналған сұрақтар

ҰБТ-дағы Қазақстан тарихының орны мен маңызын оқырманға тәптіштеп түсіндіріп жатудың өзі артық, аталған пән талапкер қай мамандықты таңдаса да алдынан шығатын «қабырғалы қамалға» айналған негізгі пәндердің бірі. Соңғы жылдары Қазақстан тарихы сұрақтары төңірегіндегі дау толастағандай болып еді, былтыр аталмыш пән бойынша дайындалған тест тапсырмалары алдымен ауызға ілікті. Тест сұрақтарының «сын көтермейтіндігі» туралы аңыз халық арасына лезде тарады. Оның үстіне ҰБТ басталғалы болмаған жағдай сұрақ кітапшаларының сынақтан кейін іле-шала республика бойынша жаппай өртеліп-жойылуы, соған сәйкес қоғам тарапынан тест тапсырмаларын талдауға еш мүмкіндіктің қалмауы, қолданылған сұрақтардың сапалық деңгейіне деген күмәнді күшейте түсті. Қалың көпшілік мұны бұл тапсырмалар болашақта да қолданыста болатындықтан оның құпияларын сақтау мақсатында жүзеге асырылып жатырған шара деп қабылдады. *Абылай ханның қаниша аты болған? Абылай*

ханның бешпетінде неше түйме бар? Роза Рымбаеваның қанша концерттік көйлегі бар? Рымбаеваның сүйікті көйлегі қандай? Райымбек батыр қандай түсті киім киген? деген мағынасыз сауалдардың болғаны туралы бұқаралық ақпарат құралдарында шу көтерілді. ҰБТ-да кездескен осындай «қызық» сұрақтарға байланысты талапкерлер сауалына Білім және ғылым министрі Б.Жұмағұлов мырза «Мен бұл фактіні тексеремін. Егер шынында да, мұндай сұрақ болса, мен сол сұрақты әзірлегендер үшін кешірім сұрауға дайынмын» [1] деп мәселенің ақиқатын іздейтінін айтты. Аталған сұрақтарды көзімізбен көріп, қолымызбен ұстамағаннан кейін бұл жерде шынайы сараптама жасау өте қиын. Ал болған жайға сенбейін десең, қала мектептерінің біріндегі өз ісінің шебері саналатын әріптесіміз шәкіртіне «Ш.Уәлхановтың бешпетінде неше түйме болған?» деген сұрақтың келгенін, кейін оның жауабын оқулықта берілген тақырыптан қайта-қайта қарап таба алмағасын, амалсыздан сол сыныпқа арналған Ж.Қасымбаев (Алматы: Мектеп, 2004. – 248 б.) пен З.Е.Қабылдинов, А.Т.Қайыпбаева (Алматы: Атамұра, 2008. – 352 б.) оқулықтарында берілген Ш.Уәлханов суретінің бешпетіндегі түймелерді санағанын тілге тиек етті. Бір қызығы, аталған бірінші оқулықтағы суретте (179-бетте) бес түйме көрініп тұрса, ал екіншісінде (314-бет) оның саны алтау екен. Апелляциялық комиссияда жұмыс жасаған тағы бір әріптесіміз керісінше жоғарыдағыдай сұрақтардың болмағанын, оның жай дабыра екеніне назар аударды. Мұндай жағдайда көбіне пәтуәлі сөзден гөрі әжуаға жақын әңгімелердің алға шығатыны белгілі. Рас-өтірігі белгісіз мысалдарды тізе бергеннен көтерілген тақырыптың түйіні шешілмейді, осымен доғармасақ аңызға айналып үлгерген сұрақтар тізімі жалғаса береді және мәселеге бұлай келу проблеманы шешудің тиімді жолы емес.

Облысымыздағы жаңа үлгідегі инновациялық мектептердің түлектері, әсіресе, «Алтын белгіге» үміткер кейбір талантты талапкерлер сынақ барысында өздеріне келген «қиын» сұрақтар туралы өз ойларын кейін ортаға салды. Оқушылардың айтқанына сеніп, оларға берілген нұсқаларды және сол тапсырмалар негізінде дайындалған биылғы түлектерге арналған байқау сынақтарын байыппен сараласақ, былтырғы тестілеудегі төменгі нәтиженің сыры тереңде жатқан сияқты. Науқастың сырқаты дәл анықталмай оған дұрыс ем қонбайтыны сияқты, қай нәрседе де кеткен кемшіліктер мен жіберілген жаңсақтықтар дер кезінде нақтыланбаса дйттеген нәтижеге жету қиын. Енді нақты фактілер негізінде ойымызды әрі қарай сабақтайық.

Тест тапсырмаларындағы түйткілдер

Ұлттық бірыңғай тестілеу талаптарына сәйкес Қазақстан тарихы бойынша талапкерге келетін нұсқадағы 25 сұрақтың екеуі – 6, жетеуі – 7, сегізі – 8, сегізі – 9 сыныптардың оқулықтары негізінде дайындалады.

Бірінші. Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулығы [2] бойынша ҰТО дайындап жүрген тест тапсырмаларында айтарлықтай кемшіліктер бар деп айта алмаймыз. Мұны мойындамау – аққатқа қиянат.

Екінші. Негізгі мазмұнында анағұрлым өзгеріс болмағанына қарамастан таяу жылдарда жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық екі авторлық редакцияда басылып шықты [3]. Аталған оқулықтың қайта басылуындағы келеңсіздіктер хақында белгілі әдіскер-ғалым Тотай Тұрлығұлдың жанайқайы тарихшылардың төл басылымында жарияланды [4]. Аталған екі оқулықта бүгінгі таңда орта мектептерде қатар

қолданыста жүргендіктен, соңғы оқулыққа енген ішінара өзгерістердің өзі талапкерге ҰБТ-ға қос оқулықпен де тиянақты дайындалу қажеттігін көрсетеді. Шын мәнінде, бұл назар аударарлық нәрсе, ойымызды тарқатып, түлектерге едәуір салмақ салатын жәйтті нақтылай түссек, талапкер 7-сынып оқулығының 2007 жылғы басылымынан төмендегі тест тапсырмалары туралы мәліметті таба алмайды. 1. XVII ғасырдың ортасында Жоңғар мемлекетінің күш-қуатын біршама арттырған қонтайшы: А) Қалдан-Серен В) Болат С) Әмірсана Д) **Батыр** Е) Себан-Рабдан (2003 жылғы басылымы.184- бет). 2. 1603-1624 жылдары Қазақ хандығымен шайқасқа түсті: А) Жоңғар хандығы В) Моғолстан С) Сібір хандығы Д) Хиуа хандығы Е) **Бұхар хандығы** (Бұл да сонда.162-бет.). 3. Қасым ханның билігі жүрген жоқ: А) **Қырғыздарға** В) Қыпшақтарға С) Үйсіндерге Д) Дулаттарға Е) Наймандарға (Сонда.154-бет.). 4. Сібір елін монғолдар жаулап алғаннан кейін Жошы ұлысына кіргенін жазған шежіреші: А) Қ. Жалаири В) А.Йасауи С) Рубрук Д) Бартольд Е) **Рашид ад-Дин** (Сонда.186-бет.). Әлі де көптеген мысалдар келтіруге болады, бірақ оны тізе бергеннен мәселенің мәні өзгермейді. Сөздің қысқасы, екі оқулықтағы мәліметтерді «мидай араластырып», талапкерді әбігерге салудың кімге қажеті бар? Ойланарлық нәрсе?!

Үшінші. Былтырғы жылғы тест сұрақтарындағы айтарлықтай өзгеріс 8-сынып шеңберінде болды. ҰБТ басталған тоғыз жыл ішінде осы сынып бағдарламасы бойынша талапкерлерге келетін тест сұрақтары негізінен Ж.Қасымбаев оқулығы бойынша дайындалып келсе, былтырғы жылы орта мектептерде балама ретінде оқытылып жүрген З.Е. Қабылдинов, А.Т. Қайыпбаева оқулығынан келген санаулы сұрақтардың өзі ҰБТ-ға әзірлігі тастүйін деп есептелген талай талапкерді «теңселтіп» кетті. Мектептегі әріптестеріміздің айтқанына сенсек, Қазақстан тарихы пәні бойынша ҰБТ тапсырмаларының қандай оқулықтардан болатыны туралы жыл сайын дәстүрлі түрде облыс мектептеріне «жоғарыдан» һәм министрліктен түсетін арнайы бұйрықта былтыр «төменге» жетпей қалыпты. Сөзімізге дәлел, төмендегі мысалдар.1. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары қазақ жеріне басқыншылық жасаған жоңғар қонтайшысы: А) Батыр В) Қалдан-Бошокту С) Қалдан-Церен Д) **Цеван-Рабдан** Е) Әмірсана (Қабылдинов З.Е., Қайыпбаева А.Т. А., 2008. 22-бет). 2. Жекпе-жек ұрыста Абылайдың қолынан қаза тапқан жоңғардың атақты батыры: А) Аюке В) **Шарыш** С) Убаши Д) Әмірсана Е) Лама Доржы (Бұл да сонда. 57-бет.). 3. Орынбор қаласын қоршауда көзге түскен Досалы сұлтанның сарбаздар саны: А) 1000 В) 500 С) 400 Д) **200** Е) 2000 (Сонда. 65-б.). 4. Атақты жырау, мемлекет қайраткері, қазіргі Павлодар облысының тумасы: А) Ақтамберді В) Тәтіқара С) **Бұқар** Д) Қазтуған Е) Үмбетей (Сонда. 87-б.). 5. Қоқандықтардың Таушүбек бекінісін басып алуға қатысқан экспедиция басшысы: А) Колпаковский В) Крыжановский С) Бутков Д) **Карбышев** Е) Гасфорт (Сонда. 153-б.). 6. XIX ғасырда Ресейде шаруалардың басыбайлы езгісінің жойылған мерзімі: А) 1891 жылы В) 1863 жылы С) 1867 жылы Д) 1868жылы Е) **1861 жылы** (Сонда. 216-б.) немесе Абылай хан құқығын шектеген кеңес? Билер кеңесі (Бұл да сонда.57-бет). Келтірілген сұрақтарға қатысты мәліметтер Ж.Қасымбаев оқулығында жалпылама қамтылғанымен, берілген сұрақтардың нақты жауабы

З.Е.Қабылдинов, А.Т.Қайыпбаевада «соқырға таяқ ұстатқандай» анық және дәлдікпен баяндалған.

8 сынып оқулығы төңірегіндегі «жыр» мұнымен бітпейді. Биылғы 11-сынып оқушыларына байқау сынағы ретінде ұсынылған 4171-нұсқаның 24-ші сұрағын мысалға алайық. XX ғ. басында Орынбор-Ташкент шойын жолына жұмысқа тартылғандардың саны: А) 30-40 мыңға жуық В) 15-20 мыңға жуық С) 20-25 мыңға жуық Д) 25-30 мыңға жуық Е) 10-15 мыңға жуық. Осы сұрақ туралы мәлімет Ж.Қасымбаевтың оқулығында 30 мыңға жуық деп көрсетілсе (215-б.), З.Е.Қабылдинов, А.Т.Қайыпбаевада 40 мыңға жуық қазақ қатысқаны (246-б.) жазылған. Сөзімізге тұздық ретінде тағы бір мысал. 1789 жылы Омбыда ашылған: А) Түземдік мектеп В) Артилерия училищесі С) Кадет корпусы Д) Үш сыныпты мектеп Е) **Азия мектебі**. Көрсетілген сұрақтың жауабы Ж.Қасымбаев оқулығында «қазақ жерінде 1789 жылы ашылған Азиялық училищені атап көрсетуге болады» (131-б.) деп жазылса, З. Е. Қабылдинов, А. Т. Қайыпбаевадан «1786 жылы Омбыда азиялықтарға арналған мектеп ашылды» деген мәліметті оқисыз. Байқасаңыз, мәліметтер бір-біріне тым қиғаш. Алғашқы оқулықта Азия мектебі ашылған қаланың аты берілмесе, соңғысында азиялық мектептің ашылған жылы қате берілген.

Оқырманға түсінікті болу үшін көтерілген мәселені анықтай түсейік. Білім және ғылым министрлігі бекіткен жалпы білім беретін 8-сыныпқа арналған екі оқулықта күні бүгін оқу үдерісінде қатар пайдалануда жүргенімен, мектептердің дені ұзақ жылдардан бері өздеріне әбден сіңісті болған Ж.Қасымбаевтың оқулығын басшылыққа алатын. Бір сыныптың бағдарламасы бойынша жазылған оқулықтар болғанымен, араларында анағұрлым айырмашылықтар бар екеніне жоғарыдағы мысалдар дәлел. Қысқа қайырғанда, жылдар бойы Ж.Қасымбаевпен дайындалған оқушы З.Е. Қабылдинов, А.Т. Қайыпбаеваның оқулығынан дайындалған сұрақтарға қаншалықты жоғары деңгейде жауап беруі мүмкін?!

Төртінші. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулықтың (Қара: Қозыбаев М., Нұрпейіс К., Жүкешев Қ. Қазақстан тарихы (1914-2004 жж.). – Алматы: «Мектеп» баспасы) 2005 және 2009 жылғы басылымы күні бүгін қатар пайдаланылуда. Соңғысы өңделіп, толықтырылған жаңа басылымы болғандықтан алдыңғысынан бірқатар өзгешеліктердің болуы қалыпты жағдай. Оның үстіне соңғы жылдары Б.Ғ. Аяған мен М.Ж. Шәймерденованың [5] оқулығы жарық көрді. Аталған сыныптың тест сұрақтары негізінен М.Қозыбаев, К.Нұрпейіс, Қ.Жүкешев оқулығы бойынша дайындалып жүргенін баса көрсетеміз. Бұл сынып сұрақтарындағы мәселеде жоғарыдағы жайларға ұқсас. Мысалы: 1. 2004 жылы Президент бастамасымен қабылданған мемлекеттік бағдарлама: А) Дарын В) Дағдарыстан дамуға С) Балапан Д) Ауылды дамыту Е) **Мәдени мұра** (2009 ж., 220-б.). 2. Астана қаласында әлемдік және дәстүрлі дін басшыларының алғашқы съезі өтті: А) 2007 В) 2006 С) 2005 Д) **2003** Е) 2004 (2009 ж., 214-б.). 3. 2009 жылғы халық санағы бойынша республика тұрғындарының арасындағы қазақ халқының үлесі: А) 35,5% В) 41,5% С) 45,5% Д) 75,5 % Е) **67%** (2009 ж., 205-б.) т.б. сұрақтардың жауаптарын талапкер 9-сыныптың 2005 жылғы басылымынан таба алмайды.

Техникалық қателіктерге байланысты талапкерді шатастыратын сұрақтарда ішінара кездеседі. Биылғы 11-сыныпқа арналған байқау сынағындағы нұсқалардың бірінде 1927 жылы Ә.Қашаубаев өнер көрсеткен ел: А) Дания В) Франция С) Англия Д) Испания Е) Германия деген сұрақ кездессе, келесі бір нұсқада сұрақ былай берілген: 1927 жылы Париж қаласында өткен концертке қатысып ән салған қазақ халқының әйгілі әншісі: А) С.Қожамқұлов В) Ә.Қашаубаев С) Ж.Мұса Д) К.Байсейітова Е) Қ.Байжанов. Бұл сұрақтағы қайшылық мынада, сонда Ә.Қашаубаев 1927 жылы қай қалада өнер көрсеткен, Германия әлде Франция? Ал мектеп оқулығында: «1925 жылы КСРО халықтары шығармашылығының Парижде өткен дүниежүзілік қолданбалы өнер көрмесінің және 1927 жылы Германияның Майндағы Франкфурт қаласында өткен дүниежүзілік музыка көрмесінің концерттеріне қатысқан қазақтың үздік әншісі Әміре Қашаубаев өзінің таңғажайып дарынымен Еуропаның талғампаз көрермендерін тәнті етті» (93-б.), - делінген.

Тобықтай түйін

Оқырман өзі байқағандай мектеп оқулықтарының жиі-жиі өзгеріп отыруы көңілге қаяу ұялатады және бар қайшылықтың төркіні де осында жатыр. Былтырғы жағдай алда да қайталанбайтынына ешкім кепілдік бере алмайды. Баса назар аударатын нәрсе – былтырғы талапкерлер балама оқулықтардан тест сұрақтары келетінін ескермеді. Әсіресе әлеуеті мықты, мүмкіншілігі зор, білім деңгейі әжептәуір делінген талапкерлер басқа пәндерден емес Қазақстан тарихынан сүрінді. Белгілі тарихшы Ж.Артықбаевша айтсақ «Қазақстан тарихын біз тарихшы дайындаймыз деп оқытпаймыз, ұлт азаматын, отаншыл жасты тәрбиелейміз деп оқытамыз» [6]. Қалай десек те, «білім – асыл қазыналы сандық, оны ашатын кілт тек еңбек» екенін талапкер ұмытпауы тиіс.

Әдебиеттер

1. KlassTime №20,13 маусым, 2012 жыл
2. Ежелгі Қазақстан тарихы. Т.С.Садықов, Ә.Т.Төлеубаев, Ғ.Халидуллин, Б.Сәрсекеев. – Алматы: Атамұра, 2006. -160 бет.
3. Жолдасбаев С., Бабаев Д. Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 224 б., Садықов Т.С., Жолдасбаев С. Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы.-Алматы: Атамұра, 2007. – 240 б.
4. Тұрлығұл Т. Тарихты оқытудағы кемшіліктерге кімдер кінәлі? // Қазақ тарихы. – Алматы. 2007. – № 6. – 85-93 бб.
5. Аяған Б.Ғ., Шәймерденова М.Ж. Қазақстанның қазіргі заман тарихы. – Алматы: Атамұра, 2005. – 384 б.
6. Ж.Артықбаев. Қазақ тарихының даулы мәселелері // Қазақ тарихы. – 2010. – № 6. – 2-6 бб.

Жағсығалиев Ж.Ж.

ЕНТ: Почему низкие баллы по Истории Казахстана?

В экспертной статье недочеты в заданиях ЕНТ анализируются на основе конкретных примеров. Содержание статьи исключительно тем, что приведены достоверные доказательства по каждому классу.

Ключевые слова: Алтын белгі, учебник, класс, тестовые задания.

Zhaksugaliy Zh.Zh.

UNT: Why low balls on the history of Kazakhstan?

In expert article shortcomings job UNT analyzed on the basis of precise examples. Article content solely that given credible evidence for each class.

Key words: Altyn belgi, textbook, class, tests.

**ҒЫЛЫМИ
ӨМІР**

**НАУЧНАЯ
ЖИЗНЬ**

**ACADEMIC
LIFE**

2014 жылдың 27 ақпанда М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті ғалымдары Фраунгофер атындағы қолданбалы зерттеулерге ықпалдастық өнеркәсіптік өндірістік қоғамының Ұйымдастыру және автоматтандыру институтының өкілдерімен кездесті.

Кездесудің басты мақсаты - Германия мемлекетіндегі Фраунгофер атындағы қолданбалы зерттеулерге ықпалдастық өнеркәсіптік өндірістік қоғамының Ұйымдастыру және автоматтандыру институты ғалымдарының университетіміздің ғалымдарымен пікір алмасуы. Кездесу барысында біріге жаңару мақсатында болашақтағы даму мәселелері және осы мәселелер барысындағы университет ғалымдарының негізгі жобалары талқыланды.

Кездесудің негізгі қонақтары Фраунгофер атындағы қолданбалы зерттеулерге ықпалдастық өнеркәсіптік өндірістік қоғамының Ұйымдастыру және автоматтандыру институтының өкілі - Серебрянский Сергей Семенович және де «Орал әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациясы Ұлттық комианиясы» АҚ басқарма төрағасының орынбасары - Әлжанов Исабек Қанатұлы.

Кездесудің алғы сөзін М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің бірінші проректоры, тарих ғылымдарының докторы Тасмағамбетов Әсет Сембайұлы ашты. Кездесудің модераторы ГЖ және ХБ жөніндегі проректоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы ғалымдарға және кездесуге қатысушыларға кездесудің мақсатын түсіндіріп, қонақтарға сөз берді.

Германиядан келген қонағымыз Серебрянский Сергей Семенович өз баяндамасын оқып, Фраунгофер атындағы қолданбалы зерттеулерге ықпалдастық өнеркәсіптік өндірістік қоғамының Ұйымдастыру және автоматтандыру институтының жаңалықтарымен бөлісті. Кейін халықаралық ынтымақтастық департаментінің директоры Құлмағамбетова Светлана Сатжанқызы университетіміздің Германиямен қарым-қатынас жасап отырғанын және атқарылып жатқан мәселелерді баяндады, ал Серебрянский Сергей Семенович Германияда университетіміздің атынан оқып жатқан студенттермен кездескісі келетіндігін және де Фраунгофер атындағы қолданбалы зерттеулерге ықпалдастық өнеркәсіптік өндірістік қоғамының Ұйымдастыру және автоматтандыру институтында тәжірибеден өтуге болатындығын білдірді. Кейін университетіміздің ғалымдары өздерінің жобаларын баяндап талқыға салды. Серебрянский Сергей Семенович талқыланған жобаларға қызығушылығын білдіріп, қолынан келгенше қолдау көрсететінін айтты.

**БІЗДІҢ
МЕРЕЙТОЙ**

**НАШИ
ЮБИЛЯРЫ**

**OUR
JUBILEES**

Мұрат Әбілсейіт Қапизұлы

1986 жылы Гурьев педагогикалық институтының тарих-филология факультетін үздік бітіріп, Отан алдындағы әскери борышын өтеп келген соң, еңбек жолын 1987 жылы желтоқсан айында Сарытоғай орта мектебінде тарих пәнінің мұғалімі болудан бастаған. 1988 жылы Гурьев педагогикалық институтына оқытушылық қызметке шақырылған. 1990-1993 жылдары Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аспирантурасында оқып, 1993 жылы «Жайық-Жем мұнайлы ауданының дамуы (1920-1940 жж.)» тақырыбында кандидаттық, кейін 2002 жылы Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының Диссертациялық кеңесінде

«Қазақстанның батыс өңіріндегі қоғамдық-саяси өмір (XVIII ғ. II жартысы – XIX ғ. бірінші ширегі)» тақырыбындағы докторлық диссертациясын қорғады.

Әбілсейіт Қапизұлы «Азаттық таңы жолында», «Нұралы хан және Сырым батыр», «Қазақ мұнайының тарихы» монографиялары мен «Тарих тұңғығындағы тұлғалар», «Тарих айдынындағы тұлғалар. 2-ші кітап» атты мақалалар жинағы мен Отан тарихының өзекті мәселелеріне арналған 200-ге жуық ғылыми және ғылыми-көпшілік мақалалардың, оқу-әдістемелік құралдардың авторы. Өзін XVIII-XIX ғасырлардың маманы ретінде танытқан ғалым, сол ғасырлардың алыптары Әбілқайыр, Әбілмәмбет, Абылай, Уәли хандар, Бөкенбай, Сырым, Жоламан, Исатай-Махамбет батырлар туралы мақалаларын «Егемен Қазақстан» газетінде тұрақты жариялап келеді.

Қазіргі таңда Ш.Уәлиханов атындағы тарих, этнология институтының «Отан тарихы», М.Өтемісов атындағы мемлекеттік университетінің «БҚМУ хабаршысы», «Қазақ тарихы» секілді ғылыми және ғылыми-әдістемелік журналдарының редакциялық алқа мүшесі. Профессор Әбілсейіт Қапизұлы білікті ғылыми мамандар дайындау ісіне зор көңіл бөліп келеді. Оның ғылыми жетекшілігімен 7 кандидаттық, 6 магистрлік диссертация қорғалды.

Өзінің қайрат-жігерін ғылымға арнап келе жатқан Әбілсейіт Қапизұлының еңбегі бағаланып, 1985 жылы Қазақ КСР Жоғары Кеңесі Президиумының мақтау қағазы, 1986 жылы «За трудовую доблесть» медалі, 2007 жылы Білім мен ғылым министрінің мақтау қағазы, 2012 жылы Ресей Федерациясының университеттерімен тығыз ғылыми-мәдени байланыстары

үшін, Ресей Федерациясы Қалмақ Республикасының Білім және ғылым министрлігінің мақтау қағазымен марапатталды.

Әбілсейіт Қапизұлы – өз саласының кәсіби шебері, университеттің ғылыми әлеуетін жоғары дәрежеге көтерілуіне өзіндік үлес қосып келе жатқан білікті маман. Әріптес жолдастары арасында беделді, ұжымды ұйымдастыра білетін қабілеті жоғары. Бүгінгі таңда университеттің ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры.

Құрметті Әбілсейіт Қапизұлы, мерейтойыңыз құтты болсын! Отбасыңызға амандық, еңбегіңізге толағай табыс, шығармашылық шалқар шабыт тілейміз. Ғылым мен білім атты биіктен орын алған жұлдызыңыздың одан әрі жарқырауына тілектеспіз.

Тарих және құқық факультеті

Уважаемая Гульнара Сидегадиевна!

В день юбилея примите искренние, сердечные поздравления.

Ваша трудовая деятельность началась с должности учителя начальных классов в восьмилетней школе, затем была продолжена в педагогическом колледже им.Ж.Досмухамедова, а с 2004 года – в Западно-Казахстанском государственном университете им.М.Утемисова. За этот период Вы были и ученым секретарем, и заведующей кафедрой. В настоящее время Вы руководите кафедрой русской филологии, умело объединив две кафедры в единый творческий коллектив.

В 2007 году в Саратовском государственном университете им.Н.Г.Чернышевского Вы успешно защитили кандидатскую диссертацию по

теме «Мир казахского этноса в документальной и художественной прозе В.И.Даля.

Являясь автором более пятидесяти научных, научно-методических статей, Вы обобщили свой опыт в замечательных учебниках «Мир казахской литературы», «Абай», «Мастера словесности в Приуралье».

Вы успешно преподаете не только в ЗКГУ им.М.Утемисова, но и в Астраханском государственном университете, проводите семинары-тренинги для учителей казахского языка и литературы СОШ Володарского района Астраханской области.

Вас отличает огромная целеустремленность, стремление к творческому совершенству, поиски новых путей преподавания языка и литературы.

Большое внимание Вы уделяете воспитательной работе со студентами. Под Вашим руководством на филологическом факультете успешно проводились Неделя славянской культуры, Неделя казахской культуры, интересные литературные вечера. Воспитательная работа кафедры активно отражалась в публикациях СМИ университета, города и области.

Вы умеете быть строгой и доброй, требовательной и снисходительной, серьезной и веселой. Вы любите преподавателей и студентов – и они тянутся к Вам. С Вами интересно дискутировать и работать, в трудную минуту Вы всегда протянете руку помощи.

В наше непростое время Вы всегда воспитываете в студентах толерантность, внимание к культуре разных народов, живущих в суверенном Казахстане, умение оценивать человека прежде всего по его нравственным качествам. Вы пользуетесь большим авторитетом у Ваших коллег и студентов.

В этот светлый мартовский день мы дарим Вам тепло своих сердец. Желаем свершения всего задуманного, молодости, сил и энергии: счастья Вам, вашим родным и близким!

Филологический факультет

Құрметті Татьяна Александровна!

Сізді М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті Жаратылыстану-география факультетінің ұжымы еңселі 60 жылдық мерекелі мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтайды.

Сізді өмірден тоқығаны мол, кең ойлап, қамқорлық қолын ұсынып жүретін аяулы жан ретінде жақсы танимыз. Терең білім, берік ұстаным, іскерлік қабілет және үлкен ілтипатты парасат Сізді зор құрметке бөледі.

Сіз 1970 жылы Ванновка ауылының М. Ломоносов атындағы орта мектебін бітіріп, Шымкент педагогикалық училищесінің мектеп бөліміне оқуға түсіп, 1972 жылы С.М. Киров атындағы ҚазМУ география факультетіне оқуға түсіп, оны 1977 жылы аяқтап, жолдама бойынша А.С.Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтында еңбек жолыңызды бастадыңыз.

География кафедрасында 1977 жылдан еңбек атқарып келесіз. Осы уақыттар аралығында жоғары білікті мамандар даярлауда ерен еңбегіңіз мол. Болашақ география мұғалімдеріне «Дүние жүзі елдерінің экономикалық,

әлеуметтік және саяси географиясы», «Халықтар географиясы», «Аймақтану географиясы» курстарын жоғарғы әдістемелік негізде құрып тиянақты білім негіздерін беруге көмектесудесіз.

Сіздің оқытушылық іс-әрекетіңіз студенттерге терең білімді меңгертіп, географ-зерттеушілер үшін дағдылар мен ұжымдық қарым-қатынастарды қалыптастыруға бағытталған.

1984 жылы Мәскеу мемлекеттік университетінің География факультетінің Арнайы Ғылыми Кеңесінде «Экономико-географические аспекты формирования кадров промышленности Южного Казахстана» тақырыбына кандидаттық диссертациясын қорғап, 1985 жылы география ғылымдарының кандидаты атандыңыз.

2003-2005 жылы география кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарып, қазіргі уақытта М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің география кафедрасының доценті.

Зерттеу нәтижелерінің қорытындысы бойынша 77-дан астам ғылыми жұмыстарыңыз жарық көрді. Доцент Т.А.Терещенконың жетекшілігімен 6 магистрлік диссертация қорғалды.

Сіздің абыройыңыз бүгінгі таңдағы еліміздің білімі мен ғылымы, тәрбие беру саласындағы жемісті еңбегіңіздің, қажырлы қайрат пен шебер іскерлігіңіздің заңды нәтижесі деп білеміз. Жоғары зияткерлік деңгей мен терең білім, қоғамның әр түрлі салаларында қол жеткізген табыстарыңыз бен білім, ғылым салаларын дамытуда сіңірген зор еңбегіңізді әріптестеріңіз әркез мақтан тұтады.

Сіз қазақ елінің дамып, өркендеуі үшін бәсекеге қабілетті жастарды тәрбиелеу, жан-жақты дайындауда ерен еңбек атқардыңыз.

Қадірлі Татьяна Александровна! Сізге зор денсаулық, күш-қуат, ұзақ гұмыр тілейміз! Қуанышты мерейтойыңызбен факультет ұжымы атынан ізгі көңілден құттықтай отырып, шығармашылық табыс, баянды бақыт тілейміз!

*Ізгі тілекпен,
Жаратылыстану-география факультеті*

МАЗМҮНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ПЕДАГОГИКА PEDAGOGICS

Сардарова Ж.И., Курмангазиева Г.Е. ТӘРБИЕСІ ҚИЫН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АДАМГЕРШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....	3
Сардарова Ж.И., Тлепбергенова Г.Е. БАСТАУЫШ МЕКТЕПТІҢ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ- КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	8
Кузьмичева А.Е., Кабиева А.Н. ПРОФОРИЕНТАЦИОННАЯ РАБОТА В ШКОЛЕ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ВОПРОСОВ КОСМОНАВТИКИ.....	14
Серикова Р.М., Кузьмичева А.Е. РОЛЬ ЗАДАЧ В РЕАЛИЗАЦИИ ЦЕЛЕЙ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ.....	20
Күшеккалиев А.Н., Ашикпаева С. И. АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ КУРСА ФИЗИКИ В ВУЗЕ.....	28
Батыров М.Е. Жамитова А.С. КУРСАНТТАРДЫҢ ӨЗДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МӨН- МАҢЫЗЫ.....	33
Айтпаева Ж.Ж. ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АТА-АНАЛАРЫМЕН ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ.....	38
Сырым Ж.С., Кажмуханова Г.Ш., Мустакова Д.Ж. ЗЕРТТЕУ ЭКСПЕРИМЕНТТЕРІ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ ФИЗИКА ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	45
Сергеева А.М., Токианов Е.А., Шумакова Г.Ж., Калиева Ә. «MACROMEDIA FLASH» ЖӘНЕ «3DS MAX» БАҒДАРЛАМАЛАРЫМЕН ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚЫТУ ҚҰРАЛДАРЫН ҚҰРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСТАРЫ.....	50
Мухайбетчиия А.Г., Гайиназарова Б.Д. АКМЕОЛОГИЯЛЫҚ МӨДЕНИЕТ ТҰЛҒА ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ.....	58
Жұмажанова И.А., Жұмағалиева А.Е. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ДӘРІСТІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ФОРМАЛАРЫ	64
Кульжумиева А.А., Лукьянов С.А. ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ПРОЕКТОВ В ОБУЧЕНИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ РЕШЕНИЮ ЗАДАЧ, ПРИВОДЯЩИХ К ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫМ УРАВНЕНИЯМ.....	73
Марков П.В., Амельченко В.И. РОЛЬ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В ФОРМИРОВАНИИ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ-ГЕОГРАФОВ	84
Орынбасарова Б.Б., Степаненко С.Ю., Амельченко В.И. ИЗУЧЕНИЕ КАРТОГРАФИИ СТУДЕНТАМИ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «5В090700 - КАДАСТР»	93

Мұханбетчина А.Г., Шамуратова К.Ш. ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	98
Молдағалиев Б.А., Рамазанова А.И. СТУДЕНТ ЖАСТАРДА ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАРЫМ- ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	106
Кисметов К.Л., Иағымова М.М. «ЭЛЕКТРОНДЫ МУЗЫКА АРҚЫЛЫ ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫН СТУДЕНТТЕРІН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ПЕРСПЕКТИВАЛЫҚ ЖОЛДАРЫ».....	111
Испулова Р.Н., Турдалиев Р.М. БОДИБИЛДИНГПЕН АЙНАЛЫСУШЫ ЖАСӨСПІРІМДЕР БАҒДАРЛАМАЛАРЫНЫҢ МАҚСАТТЫҚ ТИІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ ЖОЛДАРЫ	115
Медешова А.Б. «МЕКТЕП-ЖОО» САБАҚТАСТЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ ТҮЛҒА ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	119
Капленко В.П., Туякова Б.К. ПРОБЛЕМА «ИНТЕРНЕТ – ЗАВИСИМОСТИ» ПОДРОСТКОВ.....	122
Чудрова В.У., Садыкова Г.А. ЛАБОРАТОРНЫЕ РАБОТЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ	130
Бальков Б.А. РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ НА ПРОБЛЕМУ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ.....	135
Темиргалиева М.Х., Демченко Л.В. ИЗУЧЕНИЕ СВЯЗИ СВОЙСТВ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ И ТЕМПЕРАМЕНТА С ОСОБЕННОСТЯМИ ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ.....	146
Джумағалиев А.Х., Темешев Т.Т. ПРЕДМЕТНО-РЕФЛЕКСИВНЫЙ АНАЛИЗ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УМЕНИЙ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ.....	155
Тургумбаев А.А. ТАБИҒАТТАНУ ЭКСКУРСИЯСЫН ЖҮРГІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	161

ФИЛОЛОГИЯ ФИЛОЛОГИЯ PHILOLOGY

Gabidullina A., Patlach G. THE ROLE OF THE PARTITIVE AND SUBSUMPTION RELATIONSHIPS IN CREATING THE PUN.....	168
Гармаш Е.Н. ПОВЕДЕНЧЕСКИЙ РЕЧЕВОЙ ЖАНР «ФЛИРТ»: ЛЮДИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....	173
Мұхамбетов Ж.И. ТІЛІМІЗДЕГІ ЖАРҒОН МЕН АРҒО ҚҰБЫЛЫСТАРЫ ТУРАЛЫ.....	178
Шаймарданова А.М., Мұхамбетов Ж.И. БАТЫС Өңіріне Тән этномәдени диалектизмдердің лингвомәдени-дүниетанымдық сипаты мен ерекшелігі.....	187
Хасанов Ғ.Қ. УЗУАЛДЫ ЖӘНЕ ОККАЗИОНАЛДЫ КОННОТАТТЫҚ СЕМАЛАРДЫҢ АКТИВТЕНУ ДӨРЕЖЕСІ.....	195
Жұмашева К.Б., Хасанов Ғ.Қ. М.ШАХАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЕЛДІК КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ӨРІСІ.....	199

Күнімжан Әбдіқалық, Күләш Ахмет ҒҰМАР ҚАРАШ МҰРАСЫ ТУРАЛЫ АЛҒАШҚЫ ЗЕРТТЕУ	203
Султаниязова И.С., Жұмабекова А.Қ. АНТОНИМДІК ОППОЗИЦИЯ ТЕРМИНІ ТУРАЛЫ	209
Қушқимбаева А.С., Тымболова А.О. ПЬЕСАЛАР ТІЛІНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ	215

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

Тасмағамбетов А.С. ИСЛАМ В КАЗАХСТАНЕ В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ: ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ	224
Мұқтар Ә.Қ., Аханов Ж.И. РЕСЕЙ ҮКІМЕТІНІҢ БӨКЕЙ ОРДАСЫНА ЖҮРГІЗГЕН ДІНИ САЯСАТЫ (1801-1917 ЖЖ.)	231
Nurgaliyeva A.M. JAPAN IN THE TOKUGAWA PERIOD (XVII - MIDDLE OF THE XIX CENTURIES)	235
Мусағалиева Қ.А., Айталиев Е.Е., Айталиев Е.С. АЛҒАШҚЫ МҰҒАЛІМДЕР СЪЕЗІ	243
Балькова А.М. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ ПРОЦЕССТЕРІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ (1959-1989ЖЖ.)	250
Қыдыралына Ж.Ү. РОЛЬ ГЛАВЫ ГОСУДАРСТВА В ФОРМИРОВАНИИ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ КАЗАХСТАНЦЕВ	256
Жақсығалиев Ж.Ж. ҰБТ: ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНАН БАЛЛ НЕГЕ ТОМЕН?	260
<u>ҒЫЛЫМИ ӨМІР - НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ</u>	265
<u>БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ - НАШИ ЮБИЛЯРЫ</u>	266

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға білім мәселелеріне қатысты ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайтын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 8 беттен аспайтын) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 11 шрифтсінен кем емес, және бір данасы A4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, электрондық почтасы, тел.), ƏЖЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек); аңдатпа, мақала тіліндегі түйін сөз (10 сөзден артық); Т.А.Ә., мақаланың атауы, түйіндемесі, түйін сөз (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом не более 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 11, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате A4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (Ф.И.О. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, электронная почта, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами); аннотация, ключевые слова на языке статьи (более 10 слов); Ф.И.О., название статьи, резюме, ключевые слова (статья, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках; статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском или английском языках); наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Р.Р. Құжасалиева

Корректоры-Корректор:

С.А. Бекқұжасиева

Материалдарды

компьютерде беттеген:

Верстка и изготовление

оригинал-макета:

В.М. Миликеева,

С.К. Сахметова, Ж.З. Есимғалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан

мемлекеттік университеті, 2013

090000, Орал, Достық даңғылы, 162

Басуға 13.03.2014 ж. қол қойылды.

Көлемі 34,2 б.т. Таралымы 350 дана.

Тапсырыс № 42

Подписано в печать 13.03.2014 г.

Объем 34,2 п.л. Тираж 350 экз.

Заказ № 42

Западно-Казахстанский государственный

университет им. М. Утемисова, 2013

090000, Уральск, пр. Достык, 162